

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**brown
book**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192772

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No M83/P22A Accession No M4705.

Author परभूत, सुशील.

Title अमर मरण. १९४७-१९४७

This book should be returned on or before the date
last marked below

अमर मरण

गुड्डीन्ड पम्पुन

किमत]

पुणे

। ४।। रु

प्रकाशक
ग. गो. कुंटे, परमृत प्रकाशन
३५२ शनिवार पुणे २

प्रथम मुद्रण
ऑक्टोबर १९४७

मुद्रक
गंगाधर शंकर दाते,
कलागृह छापखाना,
६६६ सदाशिव, पुणे न. २.

कै. ती. अण्णा
यांचे स्मृतिसमाधीस—

“ ए टेल ऑफ् टू सिटीज ” या सुप्रसिद्ध कादंबरीचा मशहूर अनुवाद.

पुनर्जन्म

. . . १ . . .

“ बरीच जुनी हकीगत आहे ती मिस मॅनेट, फार जुनी म्हणजे काय, म्हटली तर आहे म्हटली तर नाही, पण तशी जुनीच म्हणायची हकीगत म्हटल मी, पण गोष्ट म्हणाना आमच्याच बँकेच्या एका ठेवीदाराची आहे ती गोष्ट फारसा त्रास नसला झाला तुम्हाला तर आतांच सांगेन म्हणतो मी. कारण तारुसुद्धा नसेल झाला तुम्हाला आल्याला ”

‘ तयरी आहे माझी मिस्टर लॉरी तसा काही त्रास झाला नाही मला. ह माग ’

‘ आमच्याच अर्जालाची आहे ती गोष्ट हो, अर्जालच म्हणतो आम्ही साऱ्या लोकांना, एक फ्रेंच गटस्थ होता तो एक शास्त्रज्ञ, चांगला गाढा विद्वान— म्हणजे काय डॉक्टर ’

“ बरो हेच तर नव्हते ”

‘ हे ’ बरोहेंच डॉक्टर मॅनेटसारखेच — म्हणजे तुमच्या वडिलांसारखे दाढ गटस्थ बरोहेंच होते आणि तुमच्या वडिलासारखे तेसुद्धा परिश्रमच नागलेच नोंवाजलेले होते. माझी व त्याची ओळखहि तिथलीच. ओळख आपली कामाच्या निमित्तानेच झालेली पण चांगली दाढ ओळख. त्या वेळा मीच प्रतिनिधि होतो म्हणा तिथला आमच्या बँकेचा, आणि तोसुद्धा— ओ ! चांगला नाम वेधे म्हणाना

“ त्या वेळी म्हणजे कथा मिस्टर लॉरी ? ’

‘ बरो, वीस वर्षांपूर्वीची सांगतो आहे मी हकीगत. त्यांची पत्नी ही इंग्लिश होती माझे एक त्यांचा ट्रस्टीच होतो पुष्कळ फ्रेंच लोकांचे त्यांच्यासारखेच टेलरमन बँकेशीच गर्व व्यवहार चालत असा एक ना दोन कितीतरी लोकांचा ट्रस्टी म्हणून मी काम करित होतो तेव्हा पण हे सर्व व्यावहारिक सबध बर का मिस मॅनेट, त्यात नाकाही स्नेह की कांढा आपलकी. भावनेबिबनेचा यात काही सबध नाही. अनेक लोकांशी सबध येतो असा आमचा, रोजच येतो म्हणा. इथूनतिथून साऱ्याच व्यक्ति आम्हाला सारख्या. अकडून बकडे आणि

बकडून कळडे, असे सारखे फिरत असायचे आम्ही. म्हणजे सांगायच आहे काय मला की, आमच्याजवळ भावना ही चीज नाही, आम्ही आपले नुसते एक यंत्र. तर काय सांगत होतो मी —”

“पण माझ्याच वडिलांची हकीगत दिसते आहे ही मिस्टर लॅरी; आणि मला तर आत अस वाटत आहे — आपली दृष्टि त्याच्याकडे स्थिरपणे लाबीत, ती म्हणाली — “की आमच्या बाबांच्या नंतर दोनच वर्षांनी आईहि मला सोडून गेल्यानंतर, तुम्हीच मला वाटत मला इकडे इलटला घेऊन आलात. हो, अगदी निश्चून सांगतं आहे माझ मन तस ”

त्यांच्या गुडग्यावर ठेवलेला तिचा तो थरथरणारा नाजूक हात लॅरीना हळू वारपणे कुरवाळला, आणि मोठ्या प्रेमाने तिला हळूहळू थोपटीन नि मध्यच उजव्या हाताने आपलो हनुवटी चौकीत किंवा आपल्या पाढऱ्या केसांवरून हात फिरवीत, त्याच्या चेहेऱ्याकडे निधळ दृष्टि लागलेल्या त्या नाजूक चेहेऱ्याकडे ते प्रेमळपणे काही वेळ पहात होते.

“होय, मिग मॅनेट, मीच होतो तो आणि आता तुमच्या लक्षात येईल, माझे सर्वांशी असलेले सबंध कसे नुसते रुपये, आणे, पैसे अमतात ते, केवळ व्यवहारापुरते, अधिक काऽऽहं नाही कारण बघा, अगदी एकदांसुद्धा त्या नंतर मी तुम्हाला कधी भेटलो नाही छे, एकदांसुद्धा नाही । टेलमन बँकेच्याच देखरेखीखाली आहांत तुम्ही तेव्हापासून, आणि मीहि बँकेमाठी अशी देखरेख अनेकांसाठी करतोच आहे तेव्हापासून. भा - व - ना ' वेळ कुणाला आहे त्यांच्याशी खेळायला म्हणा सध्याच नाही त्यांना मुळी तशी. माझं सारं आयुष्य म्हणजे कोरडे रुपये - आणे - पै, रुपये - आणे - पै —”

आपल्या धायाच अम रुझ वर्णन केल्यानंतर फिरून एकदां आपले दोन्ही हात मस्तकावरून फिरवून आपले आर्वांचे चापूनचोपून बसवलेले केस त्यानी परत नीट बसवले, आणि तिच्या चेहेऱ्याकडे परत आपली दृष्टि लावली

“तर काय सांगतो मी — तुम्ही म्हणता, तस इथपर्यंत आहे खर साम्य या गोष्टीच तुमच्या वडीलांशी. पण आतां मात्र फरक आला ह. तुमचे वडील जर तसे कालवश झाले नसते त्या वेळी — अ ह, अशा दचकू नका । किती दचकलांत तुम्ही ।”

किती बावरल्यासारखी दिसत होती आतां ती ' आपल्या दोन्ही हातांनी

निने त्यांचे मनगट घट्ट धरले होते, आणि आपादमस्तक ती आवेगाने थर-थरत होती.

“ अं हं — अं ह, अस नाही, मिस मॅनेट ! ” त्यांच्याकडे असहायपणे पहात असलेल्या तिच्याकडे वत्मलतेने पहात नि तिच्या पाठीवरून ट्रेमळपणे हात फिरवीत मवाळीच्या स्वरांत लॅरी म्हणाले. “ थोड्या शांत व्हा, मिस मॅनेट—अशा घाबरून जाऊ नका तुम्ही इतक्या — व्यवहाराचा प्रश्न आहे हा. तर काय जात होतो मी — ”

पण त्यांच्यावर खिललेल्या त्या असहाय दृष्टीने त्यांच्याहि मनांत गोंवळ उठला होता आणि ते परत धोलण्याचे थोंडेसे थांबले. आणि जरा वेळाने फिरून एकदां खांकून त्यांनी पुन्हा सुरुवात केली — “ म्हणजे सांगायच काय की. डॉक्टर मॅनेट हे जर त्या वेळीं कालवश झाले नसते, ते जर नुसते अचानकपणे कोणालाहि काही पत्ता न लागतां नुसते नव्हारे झाले असते; म्हणजे अश्या झाले असते म्हणाना, किंवा कुठे कुणाचा तर्कसुद्धा चालणार नाही अशा ठिकाणां कोणा अज्ञात व्यक्तीच्या असुरी आकसामुळे किंवा मूडाच्या भावनेनें एखाद्या भयंकर तुरुंगान्या भाषण खोल थडग्यात जिवंतपणेच गाडले गेले असते, आणि तेहि अनंत काळपर्यंत; आणि त्यांच्या प्रियपत्नीने त्यांचा नुसता पत्ता कळण्यासाठीं राजेमहाराजे, राण्यामहाराण्या, उमराव, धर्माभ्यक्ष आणि झाडून सारे दरवारी मुत्सद्दी यांच्या दीनवाण्या विनवण्या करून आपल्या दांतांच्या कण्या केल्या असल्या, आणि तरीहि त्यांचा कांहींच मुद्दा पत्ता कुणालाहि कळला नसता, तर मिस मॅनेट, मी सांगतो अहिं त्या गृहस्थांची गोष्ट म्हणजे तुमच्याच वडिलांचा तो इतिहास झाला असता. ”

“ कृपा करून अधिक स्पष्ट सांगाना, मिस्टर लॅरी. ”

“ होय, होय, तेंच करणार आहे मी. पण मर्चासारख्या — ? ”

“ नाही, नाही; अगदी शांतपणे ऐकेन मी सार. पण असल हें अर्धवट सत्य नाही सोसवणार मला. ”

“ साबास ! खूप घीरानें बोलतां आहांत तुम्ही हां, असाच धीर पाहिजे. केवळ एक व्यवहाराची गोष्ट आहे ही नुसता व्यवहार म्हणूनच समजा तुम्ही — आणि व्यवहार म्हणजे व्यवहार, तो तसाच उरकला पाहिजे. ह ! तर काय, मोठी

धीराची बाई होती डॉक्टरांची ती पत्नी — मोठीच धीराची. पण इतका विलक्षण मनस्ताप त्या बाईनीं सोसला होता या दुर्दैवी घटनेमुळे, की आपल्या अपत्याला — ”

“ मुलगी होती नाहीं का ती ? ”

“ होय, मुलगीच अह, गोष्ट आहे ही आपली—अस घाबरायच नाही तुम्ही. तर — इतका मनस्ताप सोसला होता त्यानीं कीं, त्यानीं आपल्या मनाचा एक ठाम निश्चय केला की आपल्या मुलीला कांहीं तिच्या पित्याविषयी अशी शंकाकुशकांच्या नि आशानिराशेच्या वेदनांच्या चटक्यांची झळ म्हणून लागू द्यायची नाहीं तिला असच सांगायच कीं, तिचे वडील कालवशच झाले — अरे, अरे, अशा माझ्या पुढें नका गुढघे टेकू ! माझ्या पुढें कशाला बर अस ”

“ केवळ सत्यासाठीं. मेहेरबानी करून तें निर्भेळ सत्य मला ऐकू दे । ”

“ मला असा गोंधळून नका टाकू मिस मॅनेट, माझ काम मला केलच पाहिजे पण मी जर असा गोंधळून गेलों तर माझी जबाबदारी मी कशी पार पाडूं ? कामाच्या वेळीं डोक कस अगदीं लख्ख पाहिजे आणि तुम्हीहि नका अशा बावरून भेदरून जाऊ पाहूं ह, सागा पाहू, नवे नवे किती ते ? म्हणजे समजेल मला, तुम्ही शांत झाला आहांत कीं नाहीं तें ह, बोला । ”

त्यांच्या पुढें गुढघे टेकून बसलेल्या त्या व्यक्तीनें कांहींच उत्तर केलें नाहीं. पण लें रीनीं हळूच तिला उठवून आपल्या खुर्चीवर बसवल्यानंतर आणि तिच्या पाठीवर हळूहळू थोपटल्यानंतर तिचाहि गोंधळ व भीति जरा कमी झाली. आणि आपल्या हातांत असलेला तिचा हात आतां तितकरासा थरथरत नाहीं असें प हून त्यांनाहि जरा धीर येऊन त्यांना बोलण्यास परत सुरवात केली.

“ ह, आतां ठीक ! असाच धीर दाखवा जरा. आपल्याला आपल काम उरकायचें आहे. त्यासाठींच आलां आहांत तुम्ही इथें नाहीं का ? आणि अनि- शय महत्त्वाचें पण आपल्या अगदीं उपयोगी असच काम आहे तें तर, तुमच्या आईन तम ठाम ठरवलें कीं अनिश्चितपणाची ही झळ आपल्या मुलीला कांहीं लागूं द्यायची नाहीं पण तुमच्या पित्याची कांहींतरी बानमी लागावी म्हणून आपल्या प्रयत्नांत खड म्हणून तिनें बिचारीनें पडू दिला नाहीं. भगीरथ प्रयत्न चालले होते तिचे सारखे, पण यश म्हणून कांहीं तिला आल नाहीं. आणि अखे- रीस — दोन वर्षांच्या असाल, मला वाटत त्या वेळीं तुम्ही — झुरून झुरून आणि निराशेनें हाय खाऊन बिचारी मरून गेली आणि तुम्ही हीं गेलीं सोळासतरा

वधे आपला पिता तुरुंगांत अजून पिचतो आहे की तिथेच बिचारा झिजून झिजून मरण पावला, अशा अनिश्चितपणाच्या वेदनांच्या दडपणाखाली झुरत न राहता, अज्ञानाच्या सुखांत, अशा लहानाच्या मोठ्या झालात ”

परत कांहीं क्षण त्यांचे डोळे त्यांचे समोरील त्या सुवर्णकेशावृत अवनत मस्तकावर स्थिरावले. त्यांचे डोळे जणु काय सोळा वर्षांपूर्वी त्यांनीं जपून इंग्लंडांत आणलेली दोन वर्षांची ती गोजिरवाणी गुबगुबीत बालिकाच त्या ठिकाणी आता पहात होते.

“ तसे कांहीं फार पैसे नव्हते तुमच्या वटिलांचे. आणि जे कांहीं होते ते तुमच्या नि तुमच्या आईच्या नांवांनं केले होते. त्याबद्दल कांहीं नवीन माहिती किंवा आणखी कांहीं इस्टेट असल्याचा शोध असा कांहीं अ.म्हाला लागलेला नाही. पण — ”

आपल्या हातावरील तिच्या हाताची पकड घट्ट होत आहे अस त्यांना वाटलं आणि ते थांबले त्या बालिकेच्या चेहेऱ्यावरील अस्वस्थतेची जागा आतां दारुण वेदना आणि भीती यांनीं घेतलेली स्पष्टपणें त्यांना दिसत होती.

“ पण आतां त्यांचा — नक्की पता लागला आहे ते जीवत आहेत. खूप बदलले आहेत — अगदीं ओळखू येणार नाहीत, इतके बदलले आहेत ते, अगदीं मरणोन्मुखदेखील अमंतील, नाहीं कुणी म्हणव ' पण आपण देवावर भरवसा टाकू या सारा. निदान ह्यात तरी आहेत ते आतां पॅरिसमध्येच त्यांच्या एका जुन्या नोकराच्या घरी ठेवले आहे त्यांना, आणि तिकडेच आपण निघालों आहोंत त्यांना ओळखण्यासाठी म्हणून मी, आणि त्यांच्या उरल्यासुरल्या जीवनात आपल्या प्रेमाची सजीवनी ओतून तें आनंदपूर्ण करण्यासाठी, म्हणून तुम्ही. ’

तिचं सर्वांग अतिशय आवेगानें आतां थरथरत होतें, नि त्यांनाहि तें समजत होतें स्वप्नांत बोलल्यासारखी, अतिशय हळू पण स्पष्टपणें नि भेदलेल्या आवाजांत ती बोलत होती. —

“ माझे बाबा ' काय दिसणार आहे मला तिथें — माझे बाबा, की त्यांचे भूत ! ”

“ शांत व्हा, शांत व्हा, मिस मॅनेट ! ” आपल्या हातांनं तिचा हात हळूवारपणें दाबीत लोंरी म्हणाले. “ सर्व कांहीं तुम्हांला आतां स्पष्टपणें कळलें आहे — वार्डट नि चांगल दोन्हीहि ! त्या दुर्दैवी जीवाकडेच आपण आतां निघालों

आहोंत. आणि थोड्याच तासांचा आपला हा प्रवास नीट पार पडला की, त्यांचीच प्रेमळमूर्ति तुम्हांला दिसणार आहे थोडा धीर धरा आतां.”

“बाबा — बाबा — माझे बाबा !” त्याच अत्यंत भावविवक्ष आवाजांत पण अतिशय हळू, ती आपल्याशीच पुटपुटत होती.

“एकच राहिल फक्त आता,” तिचे लक्ष वेधण्यासाठी आपल्या शब्दांवर जोडा जोर देत लोरीनीं परत सुरवात केली “काही वेगळ्याच नांवाखाली त्यांचा पत्ता लागला आहे, त्यांचं खर नांव विस्मृतीत विरून गेलं किंवा मुद्दाम वडवून ठेवले, अस कांहीतरी झाले. त्या तपशिलांत शिरण्यांत आतां कांही अर्थ नाही. नसच केवळ बेजबाबदारपणामुळे ते तुरुंगांत क्षिप्त पडले, की कोणी त्यांचा दावा साधून त्यांना तिथे मुद्दाम असें यातनांनीं भाजून काढले, याचाहि तपास करण्यांत आतां अर्थ नाही. आणि शिवाय तें आणखी धोक्याचंहि आहे म्हणा — त्या सगळ्यावर आतां पडदा टाकायचा, तें इतिहासांत जमा झालं म्हणून समजायच आणि निदान कांही दिवस तरी कांहीहि करून त्यांना फ्रान्सच्या बाहेर काढून न्यायच — एवढी प्रख्यात आमची टेलसन बँक आणि मी तिचाच प्रतिनिधि ना, पण त्या गोष्टीचा उच्चार म्हणून नाही कधीं करीत आम्ही ! कागदाच एखाद चिटोरेसुद्धां त्याबाबतींतल सांपडायच नाही माझ्याजवळ. आमचा आपला परवलीचा एकच शब्द आहे म्हणाना — पुनर्जन्म. कांहीहि करावा त्याचा अर्थ. अरे, पण हें काय ! कुठेंच लक्ष दिसत नाही हिच, अं ! मिस मॅनेट, मिस मॅनेट !”

जशी खुर्चीत होती तशीच अगदीं निश्चल आणि मूकपणे — पूर्णपणे संज्ञाशून्य अशी ती ताठ बसली होती तिला बाह्य जगाची कसलीच म्हणून जाणीव असा-
ह्याच दिसत नव्हत त्यांच्या वेहे-याकडे तिच्या डोळ्यांची सारखी टक् लाग-
लेली आणि मघांच्या त्याच त्या दारुण वेदना आणि भीति याच्या सुस्पष्ट छटा
तिच्या वेहे-यावर कोरल्यासारख्या आतांहि दिसत होत्या त्यांच्या हातावरिल
तिची पकड इतकी घट्ट होती की ती सहज सोडवणहि त्यांना असक्य होतं
म्हणून आपल्या जागेवरून मुळीसुद्धां न हालतां त्यांनीं मोठ्यानें मदतीसाठीं
हाका मारल्या.

पण इतर कोणी आंत येण्यापूर्वी एक राकट पुरुषाबाई पिसाटासारखीच
धावत आत आली. तिच्याकडे घाईघाईनें केलेल्या एकाच दृष्टिपेयांत, त्या लाल

बावट्याचा भडकपणा लॉरीच्या लक्षांत आला. आंगावरचे सारे कपडेचसे काय पण चेहेराभोहरा नि डोक्यावरचे उत्शृखल केशगुच्छाहि त्या व्यक्तीचे रक्त-वर्णच होते. आंत आल्याबरोबर एखाद्या एडक्याच्या रंगेल धडकीसारखाच आपल्या हातांचा लॉरीच्या छातीवर धक्का देऊन तिने त्यांना दूर केलें, आणि आसनभ्रष्ट होऊन नि आपल्या पायांवर तोल कसाबसा सांवरीत लॉरीची स्वारीहि मागील भिंतीच्या आश्रयानें आपली पुच्छगति कशीबशी थांबवीत असतानांच त्यांच्या मनांत आलें “ बाप रे ! काय प्रचंड आहे हें प्रकरण ! ” आणि तशा स्थितीतहि त्यांना थोडी मौज वाटली

“ बघता काय असे मुडद्यासारखे सारे ! ” आतां आंत आलेल्या नोकरांवर डोळे गरगरवीत तो लाल बावटा कडाडला. “ चला निघा सारे आणि घेऊन या काही तरी, मुर्दाड मेले बघता रे काय माझ्याकडे ? काय जखीणबिखीण वाटलें का काय तुम्हाला मी ? चला, उलथा इथून लौकर आणि काहीं कांदा बिंदा नि गार पाणी या घेऊन धांवत. नाही तर पहा माझ्याशींच गांठ आहे ! ”

कडक लक्ष्मीच्या त्या कटकडण्याबरोबर धांवतपळतच मारेजण ते ते जिज्ञास आणण्यासाठी खोलीबाहेर पडले. आणि तिनेहि मग अतिशय हळुवारपणें त्या मूर्छित बालिकेला आपल्या हातांत अलगद उचलून जवळच्याच कोंचावर नेऊन निजबिलें, आणि अतिशय कोमलपणें तिच्या संतप्त मस्तकवरून हात फिरवीत, नि तिच्या गळ्याजवळील कपडे सैल करीत, तोंडावर हळुहळू फुकरीत “ माझी बाई ती ! काय झाल माझ्या बाईला ! ” अस मोठ्या प्रेमळपणें पुटपुटत, तिला सावध करण्याचे प्रयत्न करण्यास सुरुवात केली.

“ आणि तुम्ही हो ! ” लॉरीकडे वळून रागानें डोळे गरगरवीत तिने विचारलें; “ ही काय तुमची मेली सागण्याची रीत की काय, इतकी पोरीला अगदीं घाबरून टाकलीत ती ! बघा, बघा आपले प्रताप, कशी प्रेतासारखी पांढरी फुटक पडली आहे माझी बाई ती ! आणि म्हणे मी बँकर, अहाहा, दिवे ओंवाळा ! ”

कांहींच उत्तर न देतां गरीब बिचारे लॉरी तिच्याकडे नि त्या मूर्छित बालिकेकडे आळीपाळीनें पहात स्वस्थ उभे होते इतक्या वेळांत नोकरांनीं आंत आणलेल्या पाण्याच्या आणि स्मेलिंग सॉल्टच्या मदतीनें ती बालिकाहि आता हळुहळू शुद्धीवर येत होती. आणि ती कडक लक्ष्मीहि तिच्याकडे मोठ्या वत्सलतेनें पहात आपल्या खांद्याशीं तिचें मस्तक धरून तिला हळुहळू थोपटीत बसली होती.

“ बर दिसतं आहे आतां नाही थोड ? ” लॅरीनीं विचारलें.

“ पण तुम्ही काय दिवे लावलेत त्यांत ? माझी बाई ती ! ”

“ मला वाटत, आपणहि मिस मॅनेटबरोबर फ्रान्सला येणार असाल नाही ? ” परत एकवार लॅरीनीं जरा थाबून नम्रपणें विचारलें.

“ नाहीतर कशाला आलें असतें इथे आदळायला ! ” उत्तरादाखल आवाज आला. “ काय वाटत तुम्हांला ? ”

पण त्यांना काय वाटत होत तें सांगण्याच्या भरीस न पडता, त्या बालिकेला आतां शांत झोंप लागते आहे हें पाहून लॅरीनीं तिथुन हळूच काडता पाय घेतला.

.... २

अगदीं दुकानाच्या दारासमोरच दारूचें तें भलें मोठें पिंप खाली पडून पार छिन्नविच्छिन्न झालें होतें ! जणू काय इतक्या दिवसांच्या सतत मद्यपानामुळें त्याच्या शरीरात कांहींच त्राण न उरल्यामुळें त्या लहानशा धक्याबरोबर त्याचा हृदयभग झाला होता, आणि आंतील तांबड्या लाल दारूचे प्रवाह त्या फुटक्या पिंपांतून रस्त्यावरील धुरळ्यात मनसोक्त लोळत सैरावैरा वाट फुटेल तसे वहात होते. लहानमोक्या खडबडीत दगडांनीं च सारा रस्ता बांधून काढलेला असल्या-मुळें आणि वाजुला गटार मुळींच नसल्यानें सैरावैरा वहाणारे ते मद्यप्रवाह एकदम गुप्त होणें शक्य नव्हतें. तरीहि अचानक लाभलेल्या या सुवर्णसंधीचा फायदा घेण्यासाठीं आसमतांतील सारा जनसमर्द आपआपले सारे उद्योगधंदे एकदम थांबवून वखवखलेल्या गिधाडांच्या घिसाडघाईनें त्या दुकानाकडे धांवत मटला होता. खालीं रस्त्यालाच तोंड लावून कांहींनीं तें मद्य प्राशन करण्यास सुरुवात केली होती. कांहीं मातीचे लहान लहान बंधारे घालून तयार केलेल्या डबक्या-तून तो ओंजळीनें पीत होते आणि आपल्या अर्धांगालाहि त्याचा हिस्सा मुक्त. हस्ते देत होते. कांहींजण डोक्याचे रुमाल सोडून ते त्या डबक्यांत बुडवून आपली व आपल्या मुलाबाळांची तहान ते तोंडांत पिळून भागवीत होते. कांहीं एबडेहि दैवदान नसलेले, रस्त्यावरील मिळेल तो ओघळ मिटक्या मारीत चाटीत होते, तर कांहीं त्या पिंपाचे दारूत मुरलेले फळ्यांचे तुकडेच अधःशा-

सारखे चाटीत बसले होते. रस्त्याच्या दगडीपणामुळे सांडलेल्या दारूचा एक थेंबहि फुगट जाण जरी शक्य नव्हत तरीहि अल्पावधांतच त्या वृंभुजित गिधाडाच्या हल्ल्यापुढे तो रस्ता चाटूनपुसून इतका साफमूफ झाला की, पाण्याच्या बालद्या ओतून आणि खराड्याने घासून सुद्धा तो इतक्या थोड्या काळांत इतका स्वच्छ आणि कोरडा ठणठणीत खास झाला नसता

मद्यप्राशनाचा हा समारंभ चालला असता, त्या साऱ्या लहानथोरांच्या आरडाओरड्याने आणि हसण्याखिदळण्याने कानठळ्या बसण्याइतका तो रस्ता दुमदुमत होता. स्त्रीपुरुष, म्हातारेकोतारे, पोरबाळ अशा झाडून साऱ्या मानवी व्यक्तींनीं कांहीं काळ तिये नुमता हैदोमदुल्ला घातला होता. पण रस्त्यावर दारूचा एक थेंबहि शिळक न राहतां सर्व काहीं भाक झाल्यानंतर, आस्ते आस्ते त्या कंगालांचा नाच थांबून नेहमींची शांतता परत त्या रस्त्यावर पसरू लागली. अर्धवट चिरलेल्या ओंडक्यामधील आपली करवत आरकशी परत विम्बेपणे ओढू लागले; आपले आंखडलेले हाडकुळे हातपाय शेकण्याचे काम अर्धवट सोडून उठलेल्या त्या अस्थिचर्म म्हातारीनें राखेनें विझलेले कोळसे फुलविण्यास कण्हत कुथत परत सुरुवात केली, आगावर चऱ्या पाघरलेले आणि थडीनें ऱडकुडणारे ते दुर्दैवी जीव आपल्या जीर्णशीर्ण घरकुटांच्या तोटक्या उबेंत परत गुट्टप झाले आणि तिये वारमहा नादणारे ते भयाण शाततेचे साम्राज्य, जसे काहींच घडले नाही अशा आविर्भावांनें त्या सर्व भागावर फिरून एकदा नेहमी-सारखे भकासपणे पसरले

रस्त्यावर सांडलेल्या त्या तांबड्यालाल दारूनें आपल्या अस्तित्वाच्या खुणा मात्र आतां जिकडे तिकडे पसरून ठेवलेल्या दिसत होत्या. पुष्कळांचे हातपद्मांते, कपडेसुद्धां रक्ताच्छित दिसत होते. श्रांत होऊन रस्त्यावरच बैठक मारलेल्या नि तिच्या शुष्क स्तनांना तोडीत असलेल्या त्या भेंसूर बालकाला पाजीत बसलेल्या स्त्रीच्या डोक्याचा रुमालहि आतां तांबडा दिसत होता अधाशा-सारखे पिंपाचे तुकडेच चाटीत बसलेल्या कित्येकांची तोडे रक्तलिप्त व्याघ्रमुखा-सारखी भगकर दिसत होती आणि एकांनें तर तेवढ्यांतच त्या लाल चिखलांत आपली दोटे बुडवून जवळच्याच भिंतीवर तो भीषण शब्द मोठ्या अक्षरांत लिहिला — रक्त.

होय, तोहि काळ आता लोकरच येणार होता. त्या लालभडक दारूनें ते

रस्ते असेच परत शिंपले जाणार होते — आणि आतांसारखीच अनेकांची शरीरें त्याच लाल रंगानें अशींच भेसूरपणें रंगलीं जाणार होतीं !

पण आतांची ही क्षणिक गजबज सोडली तर सेंट अँटोईनवर — पॅरिसच्या या उपनगरावर — भकास औदासीन्याचे काळे कुट्ट ढग आकाश झांकोळून नेहमीं नांदत असायचे आणि औदासीन्याच्या या कृष्णवर्ण मेघांची छाया प्रतिदिनीं उलट अधिकच उग्र भीषण मात्र होत चालली होती. दुःख, दारिद्र्य, उपासमार, रोगराई, दैन्य, औदासीन्य या माऱ्या मृत्युदेवतेच्या भूतगणांचें एकजिनसी अधिराज्य या साऱ्या उपनगरावर नेहमींच अविच्छिन्नपणें चाललेलें असे. जिकडे पहोंवें तिकडे प्रत्येक सजीवनिर्जाव वस्तुमात्रावर उपासमारीचा भेसूर छाप ठळकपणें मारलेला कोणालाहि दिसून येई उपासमारीच्या या दारुण पिळवणकीं-तून लहानथोर, बालवृद्ध, स्त्रीपुरुष कोणी कोणीच मृतलेलें दिसत नव्हतें ! जिकडे पहोंवें तिकडे अकालीं करपलेले असे असंख्य जीव फाटक्यातुटक्या चिंभ्यानीं कसेंबसें देहरक्षण करीत, कडक थडीच्या प्रखर प्रहारानीं घायाळ होत, आपलें अमंतपुष्ट खरटलेलें जीवन घटकापळांनीं घालवीत होते. तीत्र अममाधानाचे, असतोषाचे, जळजळीत स्फुलिंग, जीवावर उदार होऊन मांग उलटलेल्या एखाद्या हिंस पशूसारखे, कांहींच्या अत कर्णांत फुलून डोळ्यांवाटे आपली चमक मधून मधून स्फुट अस्फुटपणें व्यक्त केल्यावांचून मात्र कवीकधीं रहात नसत. रात्रीच्या भयाण गडद काळोखांत, मधूनच उच खांबावर लटकून काळोखाची भेसूरता अधिकच वाढविणाऱ्या कदीलाकडे दृष्टि जातांच, कांहींच्या डोळ्यांपुढें त्या ठिकाणी दडपशाहीच्या भीषण गिरणीत माऱ्यांना भरडून काढणाऱ्या-सपत्तीच्या नि अधिकाराच्या मदनें उन्मत्त झालेल्या उच्चवर्गीयांची नाजूक मुडकीं लटकत असताना, आजहि दिसत होतीं. पण तो काळ अजून यावयाचा होता. त्या भीषण आगामी वादळाचा चालू झालेला अस्फुट पायरव, फाटक्यातुटक्या चिंभ्यानीं झांकलेल्या, खगलेल्या, जीर्णगात्रांत आशेचा सुखद उबारा उत्पन्न करीत होता. पण उच उच हवेन्यातून आणि भव्य राजप्रामादा-तून वागडत असलेल्या चटोल लक्ष्मीपुत्रांच्या कानावर मात्र अजून तो मुळींच जाळं शकत नव्हता.

मॉ. डेफार्जचें तें दारूचें दुकान रस्त्याच्या अगदीं कोपऱ्यावरच बांधलेलें होतें. आसपासच्या इमारतींच्या मानानें तें दिसतहि होतें सुस्थितीत. आंगांत

एक पिवळसर कुडतें आणि कमरेला एक हिरवी विजार अडकवून, दारूच्या एकेका थेंबासाठी चाललेल्या समोरील धांवपळीकडे पहात तो स्वस्थपणें उभा होता. “ माझी कांहींच चूक नाही यांत, ” मधेंच आपले खांदे उडवून तो म्हणाला, “ तो गाडीवानच जबाबदार आहे त्याला. हव असलं तर आणतील दुसरं; आपल्याला काय.”

इतक्यात त्याची दृष्टि भिंतीवर तीं रक्ताक्षरें लिहीत असलेल्या व्यक्तीकडे जाऊन तो ओरडला, “ काय रे जॅसपर्ड, काय वेड लागलय काय तुला ? काय चाललय काय तुझं ? ” आणि दुकानाखाली उतरून चारदोन पावळ टाकून तो त्या भिंतीजवळ गेला आणि खालचा थोडा चिखल धेऊन त्यानें तीं अक्षरें पार पुसून टाकलीं. “ इथें हें भर रस्त्यांत रे कशाला ? दुसरं कांहीं ठिकाणच नाही का रे हें असल लिहून ठेवायला ? ” तो म्हणाला आणि आपले चिखलानें भरलेले हात जॅसपर्डच्याच कपड्यांना पुसून विमेषणें पावळें टाकीत परत आपल्या दुकानांत शिरला.

मॅडम डेफार्ज, त्याचें अर्धांग, नेहमींसारखेंच दुकानातील काउटरच्या मागें बसली होती. त्या दोघां पतिपत्नींच्या प्रशस्त, कणखर शरीराकडे दृष्टि जातांच अगदीं एकमेकांसाठींच विधात्यानें त्यांना खास घडलें असलें पाहिजे, असंच कोणीहि म्हणाला असता. धिप्पाड शरीर, राकट चेहेरा, मस्तवाल गर्दन, पोलादी मनगट, जहरी खुनी डोळे या सर्वच बाबतींत त्यांचें एकमेकाशीं पूर्ण साम्य होतें. बार्डच्या भग्या सपाठ्या डातात जाडजूड चांदीच्या आगळ्या दिसत होत्या. गळ्याभोंवती आणि डोक्यावरहि लाल मफलर गुंडाळला होता. पण कानांतील मोठ्या बाळ्या मात्र काळजीपूर्वक त्यानीं अनावृत्त ठेवल्या होत्या बार्डना आवाज आणि वर्तन नेहमींच हुकमी असें असायचें. एखाद्या अधिष्ठात्री देवतेसारख्याच त्या आपल्या हातांतील विणकामावर सारखी दृष्टि लावून काउटरवर बसलेल्या असत आतां मात्र त्यांचे यजमान आंत आले, त्या पेळीं त्यांचा हात चांदीच्या दातकोरण्यानें आपल्या हस्तिदती बत्तिशीची साफसुफी करण्यांत गुंतला होता. मों. डेफार्ज आत आल्याबरोबर बार्ड आपलें काम न शांबवतांच नुसतें खांकरल्या आणि आपल्या भरदार काळ्या भुवया उचावून त्यानीं त्याच्याकडे पाहून डोळ्यांनीं, कोणी नवीन गिऱ्हा ईक आंत आलें आहे कीं काय तें पहाण्यास त्याला सूचना दिली.

त्या परिचित सूचनेप्रमाणे डेफ जेने आपले गरगरीत डोळे साऱ्या दुकानावरून फिरवले. तिकडे कोपऱ्यांत एक स्थूल मोठेसे गृहस्थ आणि एक तदृश बालिका बसलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. इतर सर्व किती वेळापासून तसेच दुकानांत बसलेले होते. त्या कोपऱ्याकडे दृष्टि जाताच आपल्याकडे पाहून त्या प्रौढाने त्या बालिकेस कांहीं खूण केल्याचेहि त्याच्या दृष्टीस पडलें.

“हे कोण आले आहेत नवीन शिष्ट ?” डेफार्ज आपल्याशीच पुटपुटला; “माझ्या तर कांही कोणी ओळखीचे दिमत नाहींत.”

पण आपण जणू काय त्या दोन नवागत अपरिचितांना पाहिलेच नाही अशा आविर्भावाने काउटर जवळच उभ्या असलेल्या तीन गिऱ्हाईकांबरोबर त्याने बोलण्यास सुरुवात केली.

“मग कसे काय आहे जॅकस ?” त्या त्रिमूर्तीपैकीं एकांने डेफार्जला विचारलें. “साडलेली दारू सगळी चाटून पुसून साफ झाली कीं नाहीं ?”

“अरे अगदीं थेंबन् थेंब जॅकस,” डेफार्जने उत्तर दिलें.

त्या व्यक्तीच्या या नाम निर्देशाबरोबर मॅडम डेफार्ज दात कोरीत असताच एकवार हळूच खांकरली आणि तिने आपल्या भुवया किंचित् वर उडवल्या.

“मला वाटतं किती तरी वर्षांत असली मेजवानी त्यांना मिळाली नसेल ” त्या त्रिमूर्तीपैकीं दुसरी व्यक्ती उद्गारली “नुसती कोरडी भाकर नि यातनाच यायच्या यांच्या नेहमीं वांट्याला. नाहीं जॅकस ?”

“अस खर, जॅकस ” डेफार्जने प्रत्युत्तर दिलें.

परत एकदा झालेल्या या व्यक्ति नामोच्चारानें डेफार्जवाईना दात कोरीत कोरीतच आपल्या भुवया उच्चावीत खाकरल्यासारखें केलें.

“ह ! गरीब विचारे !” हातांतील ग्लास खाला ठेवीत नि ओठ चाटत त्या त्रिमूर्तीतील तिसरा उद्गारला “नेहमींच विचार्यांचा तोंड अशीं कडवटलेलीं असायचीं आणि कसे तरी दिवस कठीत असायचे विचारे, नाही जॅकस ?”

“बरोबर आहे तुझ म्हणण जॅकस.” डेफार्जकडून उत्तर आलें.

त्याच विशेषनामाचा ह्या तिसऱ्या वेळेला झालेल्या उच्चाराबरोबर हातातील दातकोरण खाली ठेऊन मॅडम डेफार्जने आपल्या भुवया उच्चावल्या आणि बसल्याच जागेवर ती थोडी अस्वस्थपणें चुळबुळली.

“अगदी बरोबर !” तिचे यत्नमान पुटपुटले “सद्गृहस्थ हो, या आमच्या मालकीणवाई !”

त्या तीनहि व्यक्तींनी मस्तकावरून आपल्या टोण्या काढून त्यांना मोठ्या नम्रपणें अभिवादन केलें. डेफार्जवाईनोंहि चटकन त्यांच्याकडे एकवार दृष्टिक्षेप करून नि आपलें मस्तक किंचित झुकवून त्याचा स्वीकार केला. आपल्या सभोंवार मग सहज पाहिल्यासारखें करून त्यांनीं आपलें विणकाम उचललें आणि त्यांत त्या पूर्ववत शांतपणें गट्टून गेल्या.

“वर तर, राम राम मडळी” आपल्या पत्नीवरून आपली दृष्टी न काढतांच डेफार्ज म्हणाला “तुम्हाला हवी असलेली ती खोली वर पांचव्या मजल्यावर आहे. इकडे डावीकडेच आहे वर जायचा जिना, तिकडून अगणांतून अरे, पण तुमच्यांतील एकाला माहीतच आहे कीं तो मग काय ? राम राम, तर मडळी”

आपले पैसे चुकते करून ते तिघेहि जिऱ्याकडे वळले. डेफार्ज अजून तसाच आपल्या पत्नीकडे पहात उभा होता. इतक्यात त्या कोपऱ्यातील प्रौढांनं पुढें येऊन त्याला जरा बाजूला बोलाविलें.

‘काय हुकूम साहेब !’ त्याच्याबरोबर जात डेफार्ज म्हणाला.

दोन चार मिनिटेच त्याच दळदळू सभाषण चाललें होतें. मधेंच एकदां डेफार्ज एकदम चमकला आणि त्याने आपले कान नीट टवकारले, आणि एक दोन सेकंदांतच तो बाहेर पडला. तो प्रौढ गृहस्थ आणि त्यानें गुणावतांच ती तरूण बालिकाहि त्याच्या मागोमागच बाहेर पडलीं. मॅडम डेफार्ज मात्र आपण जस काहीच पाहिलें नाहीं अशा आविर्भावानें अगदीं शांतपणें हातातील विण कामाच्या सुया चपळाईनें चालवीत होत्या.

त्याच्यापुढे चार दोन मिनिटेंच त्या त्रिमूर्ती वर गेलेल्या जिऱ्याजवळ तीं तिघेहि येऊन पांचलों अधा-या बोळकडींतील अधाऱ्या जिऱ्याच्या पायरीजवळच खाली गुढधे टेकून आपल्या जुन्या धन्याच्या कन्येला डेफार्जनें अभिवादन केलें, आणि तिचा हात आपल्या ओठाशी नेला. पण त्याच्या या सर्व कृतींत मार्दव म्हणून कुठेंच दिसून येत नव्हतें. उलट त्याच्या डोळ्यांतील जहरी लहरीना भरती आल्यासारखी मात्र आता दिसत होती.

“जरा सावकाश ह, पायऱ्या जरा उंच आहेत.” तो राकट आवाजांत पुटपुटला.

“एकटेच आहेत का ते आंत ?” लॉरीनी विचारलें.

“एकटेच ! तर दुसर कोण असणार तिथें ?” पहिल्याच आवाजांत उत्तर आलें.

“पुष्कळ बदलले आहेत नाही ते ? ”

“हां ! ” आपल्या हाताची मूठ भितीवर जोराने आदळून डेफार्ज उद्गारला. लॉरीचें अतः करण मात्र त्या उत्तरानें अधिकच जड झालें.

समोवार पसरलेल्या घाणीच्या कुवट ऊग्र दर्पामुळें आणि जिन्याच्या चढे-पणामुळें धापा टाकीत, मधूनच घाण असह्य होऊन आपला श्वास कोंडून धरीत लॉरी आणि मिस मॅनेट आपला प्रवास मोठ्या कष्टानें करीत होती. मृत्युलोकापलीकडे असलेल्या नरकवासाचा हा छोट्यामा नमुनाच जणुं तीं दोघें आत्ता अनुभवीत होती. परंतु या सर्व नरकवासातून कार्यसिद्धाच्या आशेनें जाणें त्यांना आज भागच होत त्यांचा वाटाड्या त्यांच्या पुढें निमूटपणेंच चालला होता आणि तीं दोघेहि आपल्याच खेदजड विचारांत चूर होऊन कशीबशी त्याच्या मागोमाग जात होती पण त्यांच्या सुदेवांनं अखेरीस त्यांना शेवटचा टप्पा गांठला आणि डेफार्जनें आपल्या कोटातील किल्ली बाहेर काढून ती हातांत घेतली.

“म्हणजे असच बदल असत की काय दार नेहमी ? ” लॉरीनी विचारलें.

“अर्थातच,” डेफार्जचे ताठर उत्तर आलें

“इतकी आवश्यकता वाटते तुम्हाला यांनी ? ”

“अस तर खर.”

“कां बर ? ”

“कां ? इतकी वर्ष कडीकुलुपांत राहिले आहेत ते असे, की दार जर उघड टाकलं खोलीच तर भीतीनें त्यांच्या जीवाच काय होईल याची मला कल्पनाहि करवत नाही. चला, पुढें.”

अतिशय हळू आवाजांत चाललेल्या त्यांच्या या सभाषणांतील एक अश्वरहि त्या तरुणीच्या कानांत शिरलें नव्हतें मनांत उसळलेल्या असंख्य विचारांच्या नि भावनांच्या काहूरानें आणि भयद शका कुशकांच्या वेदनांनीं ती विचारी अगदीं हतबल होऊन गेली होती. आणि लॉरीच्या लक्षांत तिची ही अवस्था

येऊन तिचा हात त्यांना जर घट्ट पकडला नसता तर ती बिचारी केव्हांच खाली कोसळलीहि असती.

“धीर धरा, धीर धरा आता, मिस मॅनेट’ एक दोन क्षणांचा हा ताण जरा सहन करा कीं मग तुमच्याच हातांत आहे सारं, हें विसरूं नका. ह चला ’ ” तिला धीर देत लॉरी म्हणाले, आणि तिला आपल्या हाताचा आधार देत ते पुढें चालू लागले

आणखी एकदोन वाकणें घेतल्यानंतर एका लहान खोलीजवळ तीं येऊन पोचलीं. डेफार्जेन आपल्या हाताची गृण करून मागील दोघाना थोडें थांबविलें आणि दाराच्या फटीतून एक दोनदां नीट टोकाऊन पाहून दारावर टक् टक् असा आवाज केला. मग अतिशय सथपणें हातांतील किल्ली कुलुपाला लाऊन तितक्याच सथपणें त्यानें खोलीचें दार उघडलें, आणि आंत डोकाऊन तो काहीं तरी पुटपुटला. क्षीण आवाजात नसच एक पुटपुटणें उत्तरादाखल आलें आणि डेफार्जेन मागे वळून लॉरींना आत जाण्यास खुणावलें. लॉरींना मिस मॅनेटकडे दृष्टिसेप केला, पण भावनाच्या प्रबळ आवेगानें तिची शरीरयष्टी आपाद मस्तक थरथरत होती. लॉरींना आपला हात तिच्या कमरेभोंवती लपेटून तिला घट्ट धरून उभे केलें “अस काय मिस मॅनेट, असा धीर नका सोडू आतां ! चला, आंत चला.” तिची ती अनुकंपनीय अवस्था पाहून स्वतःच गहिवरून लॉरी म्हणाले.

“मला नाही धीर होत; भीति वाटते आहे मला.” सर्वांग शहारत ती म्हणाली.

“अह ! अस नाहीं आतां भिऊन चालणार आपल्याला.” तिला धीर देत लॉरी म्हणाले, आणि तिच्या कमरेभोंवतालची हाताची पकड घट्ट करून त्यांना तिला हळुवारपणें जवळ जवळ उचलूनच खोलीच्या आंत ठेवलें.

डेफार्जेन परत एकदा किल्ली बाहेर काढून दार आतून बंद केलें आणि किल्ली आपल्या हातात धरली. या सर्व क्रिया शक्य तितक्या धसमुसळेपणानें मोठ्यानें आवाज करीत तो उरकीत होता. आणि मग ताठरपणें सावकाश पाउलें टाकीत तो खिडकीजवळ गेला आणि भिंतीला पाठ टेंकून स्वस्थपणें उभा राहिला. '

खोली कसली ती, लांकूडफोटा आंत ठेवण्यासाठीं तयार केलेला खोलीजवा एक ठेंगणा नि अधारा माळा होता तो. डेफार्ज आतां उभा असलेल्या खिड-

कांतूनच काय येईल तितकाच आंतला उजेड. त्या अधाऱ्या उजेडाला नेहमी सरावलेल्या माणसालाच काय ते कांहीहि काम करायला तिथे आत दिसले असते. पण आत्ताहि आंत कोणीतरी दाराकडे पाठ करून नि खिडकीकडे तोंड करून काम करीत होते. पांढऱ्या शुभ्र केशांनी आच्छादलेल्या मस्तकाचे कोणी तरी, एका ठेंगण्या बांकावर खाली बांकून जोडे शिवण्याचे काम अगदी एक-तानतेने करीत बसले होते.

.. ३ . .

“ गुड डे ! ” खाली हातांतील जोड्यावर दृष्टी लावलेल्या त्या वृद्धास उद्देशून डेफार्ज उद्गारला.

एक क्षणभरच ते वृद्ध मस्तक वर उचलले गेले आणि अतिशय दूर अतरावरून वहात आल्यासारख्या अस्पष्ट हळू आवाजात त्या अभिवादनाचा स्वीकार झाला—

“ गुड डे ! ”

“ आज अजूनही चालल आहे काम ? ”

बऱ्याच वेळाच्या स्तब्धतेनंतर ते मस्तक परत एक क्षणभर वर उचलले गेले नि त्याच आवाजात उत्तर आले, “ होय चालल आहे ” या वेळेस मात्र खोल गेलेले दोन डोळे डेफार्जवर जरा स्थिरावले आणि परत ते पूर्ववत् खाली आपल्या कामावर खिळले.

त्या व्यक्तीच्या आवाजांतील ती क्षीणता कांही विलक्षण भीतिदायक नि हृदय हलविणारी अशी होती. अशक्तपणा नि तुरुंगवासाचा जरी त्यात काही भाग असला तरी अनेक वर्षांच्या एकांतवासाचा आणि सक्तीच्या मोनाचा तो दाखण परिपाक होता. कितीतरी दूरवरच्या काळांत उच्चारल्या गेलेल्या शब्दाच्या प्रतिध्वनींच्या अखेरच्या क्षीण अस्पष्ट लाटेसारखा, तो दुर्बल वाटे आणि मानवी आवाजांतील चेतन्य नि अनुरणन त्यांतून कायमचंच लुप्त होऊन गेल होत. एकेकाळच्या सुंदर मोहक गुलाबी रंगाच ते जणु आता एक विटक झालेले जुनेर होत. खालून खोल थडग्यांतून उठणाऱ्या आवाजासारखाच तो दबल्या-

सारखा, गुदमरल्यासारखा आतां कानांना वाटे. आणि ओसाड वाळवंटांत उपासमारीनें तडफडून प्राण सोडणाऱ्या एखाद्या निराश जीवाच्या अखेरच्या आर्त नादासारखी त्याला आलेली केंविलवाणी धार कानांना असह्य होई.

तसेंच आणखी कांही क्षण मूकपणें त्या वृद्धाचें काम चाललें होतें. फिरून एकदां तीच क्षीण दृष्टि डेफार्जच्या चेहेऱ्याकडे शून्यपणें लागली. जणु काय खिडकी-जवळ उभ्या असलेल्या त्या मानवी व्यक्तीचें ती विमनस्कपणें मशौ वन करित होती.

“ थोडासा अधिक उजेड करणार आहे मी इथें, ” त्या वृद्धावरून आपली दृष्टि न चालवतां डेफार्ज म्हणाला; “ चालेलना ? ”

त्या वृद्धाने आपलें काम थांबवून शून्यपणें आपल्या आजूबाजूला नजर फिरवली आणि मग वर डेफार्जवर आपली दृष्टि लावली.

“ काय म्हटलत ! ”

“ थोडा अधिक उजेड चालेल ना ? ”

‘ येतलच पाहिजे चालवून मला. ’ पहिल्या शब्दावर थोडा जोर देत उत्तर आल.

अर्धवट उघडलेलें दार आतां पूर्णपणें उघडलें गेलें आणि प्रकाशाचा पूर्ण झोत आन पसरला त्या वृद्धाची आकृति आता स्पष्टपणें दिशु लागली त्याच्या माडीवर एक अर्धवट शिवलेला शु पडला होता आणि आसपास चामड्याचे तुकडे आणि हत्यारें पसरली होती त्याची पांढरी शुभ्र दाढी आणि डोक्याचे लांब केस विस्कळीतपणें पसरले होते नेहेरा खोल खगलेला, पण त्याच खोल-पणामुळे नूप मोठे दिसणारे नि अजून काळ्याभोर असलेल्या भुवयांखालील डोळे मात्र, विलक्षण चमक दाखवीत होते आगांतील फाटक्या विटक्या कपड्यांतून त्याचें जीर्ण जीर्ण शरीर दृष्टीम पडत होतें; आणि त्याच्या साऱ्या कपड्यांवर, शरीरावर नि कातडीवर ही जीर्णपणाची दैन्यवाणी एकच छटा मुक्तपणें वावरतांना दिसत होती. त्यानें आपला एक हात त्या डोंळि दिपवणाऱ्या प्रकाश झोताच्या आड धरला होता किती क्षीण, झिजलेला दिसत होता तो ! आपलें काम थांबवून अगाच तो समोर निश्चलपणे पण शून्यपणें पहात स्वस्थ बसला होता आपल्या आजूबाजूला दृष्टिशेष केल्यावांचून तो कोणाकडे पहात नव्हता. जणु काय त्या परिचित वस्तूंकडे दृष्टि टाकून आपण जाग्यावरच आहोंत याचीच

तो प्रत्येक वेळीं खात्री करून घेई. पण त्याच्या तोंडांतून मात्र अजून कसलाच उच्चार होत नव्हता.

“ आजच करणार काय तुम्ही हा शू पुरा ? ” लॉरीना पुढें येण्यास खुणाऊन डेफार्जनें विचारलें.

“ काय म्हटलेंत ? ”

“ आजच करणार का तो शू पुरा ? ”

“ असं नव्हे. पण तसच मला वाटतं. पण कोण जाणे. ”

पण त्या प्रश्नानें आपल्या कामाची त्याला आठवण होऊन त्यानें परत टाके घालण्यास सुरवात केली

मिस मॅनेटला दाराजवळच ठेऊन लॉरी पुढें येऊन डेफार्जजवळच उभे राहिले. एकदोन मिनिटांनीं त्या वृद्धानें वर त्यांच्याकडे पाहिलें. त्या दुसऱ्या व्यक्तीच्या आगमनानें त्याला काहीच वाटल्याचें दिसलें नाहीं त्यानें फक्त आपला थरथरणारा हात उचलून ओठाजवळ एकदां नेला आणि तो परत खालीं करून स्वस्थपणें आपल्या कामाला पुन्हा सुरवात केली. एक क्षणही त्याच्या या हालचालीला लागला नसेल.

“ तुमच्याकडे आले आहेत हे, पाहिलेत ? ” डेफार्जनें विचारलें.

“ काय म्हटलेंत ? ”

“ हे एक पाहुणे आले आहेत. ”

आपला हात न थांबवताच त्या वृद्धानें नुसतें एकदां वर पाहिलें.

“ हें पहा, या गृहस्थांना चांगली पारख आहे या कामाची. ” डेफार्ज म्हणाला. “ हातांतला तो शू दाखवा त्यांना. ह, बघा हो, आणि कोणत्या जातीचा हा शू आहे हें सांगाल का या पाहुण्यांना ? ”

“ बायकाचा शू आहे तो. अगदीं आजच्याच फॅशनचा आहे तो. मी कांहीं प्रत्यक्ष पाहिलेला नाहीं पण हा एक नमुना आहे आपला. ” लॉरीच्या हातांतील शूकडे अभिमानानें पहात तो वृद्ध म्हणाला.

“ आणि याच्या मेकरचं काय नांव ? ” डेफार्जनें विचारलें

आतां हातांत काहीं नसल्यानें त्या वृद्धानें आपली उजवी मूठ एकदोन क्षण डाव्या हातावर ठेवली, मग डावी उजव्यावर ठेवली नि मग आपला हात एकदां दाढीवरून फिरवला. आणि कांहीं वेळ एक क्षणहि मध्ये न थांबतां

त्याच्या हातांचा हा चाळा चालू राहिला. एकदा उत्तर केल्यानंतर असाच तो नेहमी स्वप्नांत वावरल्यासारखा शून्यांत विलीन होई आणि आपल्या या गाढ तद्रंतून तो लौकर भानावराहि येत नसे.

“ माझ नांव विचारलत तुम्ही ? ”

“ हो, हो. ”

“ नबर एकशेंपांच, नार्थ टॉवर. ”

“ एवढच ? ”

“ नबर एकशेंपांच, नार्थ टॉवर. ”

आणि एक क्षण सुसकारा टाकून त्याने कामाला सुरवात केली.

“ तुमचा कांही धदा नव्हे हा ? ” लॉरींनी त्याच्याकडे निश्चलपणे पहात विचारले.

त्या वृद्धाने आपले खोल गेलेले डोळे मदतीच्या आशेने डेफार्जवर लावले. पण तसे कांहीच न झाल्याने एकवार जमिनीकडे पाहून त्याने लॉरीकडे आपली दृष्टि वळवली.

“ धदा नाहीं माझा हा ! हां, नाहीं, माझा कांही तो धदा नाहीं. पण—मी शिकलो तो इथे, माझा मीच परवानगीच मागितली — ”

परत तो थांबला नि हाताच्या मुठी चाळविण्याचा त्याचा चाळा कांही क्षण पुन्हा चालू झाला, डोळे भकासपणे कोठे तरी पाहू लागले. पण अखेरीस जरा वेळाने त्याची दृष्टि लॉरीच्या मुखावर खिळली, आणि तो एकदम चमकला. झोंपेतून जागा झाल्यासारखी त्याने बोलण्यास परत सुरवात केली

“ परवानगीच मागितली मी तशी आणि मग खूप दिवसांनी ती एकदांची मिळाली तेव्हांपासून चालल आहे हें माझ. ”

लॉरीच्या हातून तो शू घेण्यासाठी त्याने आपला हात त्याच्या पुढे केला. लॉरी तसेच निश्चलपणे त्याच्या चेहेऱ्यावर दृष्टि लावून उभे होते.

“ मॉ. मॅनेट, माझी नाहीं ओळख पटत आपल्याला ? ”

त्या वृद्धाच्या हातांतून तो शू खाली गळून पडला आणि तो लॉरीकडे स्थिर दृष्टीने पहात स्वस्थ राहिला.

“ मॉ. मॅनेट ” — डेफार्जच्या खांद्यावर हात ठेवीत लॉरी म्हणाले — “ हाहि माणूस नाहां तुम्हाला ओळखत ? पहा, नीट पहा त्याच्याकडे आणि इकडे

माझ्याकडे हे बघा. कोणी जुना परिचित बँकर, बँकेचं कांहीं कामकाज, कोणी जुना नोकर, जुना काळ कांहीं कांहीं नाही आठवत तुम्हाला, मॉ. मॅनेट ?”

अनेक वर्षांचा तो वृद्ध बंदी त्या दोघांच्या चेहेऱ्याकडे आळीपाळीने टक लावून पहात स्वस्थ बसला होता. त्याच्या विशाल भालप्रदेशावर होत असलेल्या सूक्ष्म हालचालींवरून विस्मृतीच्या घनदाट कुंद धुक्यातून बाहेर पडण्यास धडपडत असलेल्या प्रकाश किरणांसारखी, स्मृतीची कांहींतरी जागृति चिन्हें आता केणालाहि दिसली असतां. आणि त्याच तऱ्हेची कांहींतरी विलक्षण मनःशोभाची चाललेली खळबळ, दाराजवळ उभ्या असलेल्या त्या तरुणीच्या चेहेऱ्यावरहि आतां जणू काय सवादी स्वरांसारखी उमटलेली दिसत होती. किती तरी वेळां त्या वृद्धाकडे तळमळून सारखी दृष्टि लागली असतां निचे हात आतुरतेने त्याला आपल्या हृदयाशी घट्ट धरून कुरवाळण्यामाठीं पुढेंमागे होत होते, आणि ओंठ अधीरपणे त्यांना हांक मारण्यामाठीं सारखे फुरफुरत होते.

पण त्या वृद्धाच्या भालप्रदेशावर विस्मृतीची कृष्णछाया परत एकदा पूर्णपणे पसरली त्याचे डोळे आता शून्यपणे त्या दोघांच्या चेहेऱ्याकडे आळीपाळीने पहात, आस्ते आस्ते आपल्या हातांतील कामावर पुन्हा पूर्ववत् स्थिरावले, आणि अखेरीस त्यानें एक दीर्घ नि श्वास सोडून आपल्या कामास सुद्धावत केली.

“ ओळखलत तुम्ही त्यांना ? ” डेकार्जने त्याला हळूच विचारलें.

“ होय. पण थोडा वेळ आरमीं अशक्यच वाटल होत तें, पण कुठें तरी निश्चित पाहिला आहे मी तो चेहेरा, होय पण जरा दूर -- हां जरा दूरव्हा. ”

दाराजवळील आपली जागा सोडून ती बालिका त्या वृद्धाच्याजवळ सरकली होती. पण त्याला घट्ट कवटाळण्यासाठीं अधीर झालेल्या त्या बालिकेकडे त्याचें अगदी पूर्ण पूर्ण दुर्लक्ष होतें, आणि कांहीं विलक्षण भयद शांतपणे त्याचें खालीं मान घालून आपलें काम चालू होतें.

एक शब्दहि कोणी बोलत नव्हतें कीं कसलाच आवाज कोणी करित नव्हतें. एखाद्या प्रेताकृतीसारखी त्याच्याजवळ ती निश्चल उभी होती नि त्याचें खालीं पाहून काम चाललें होतें.

अखेरीस त्याला एका हत्याराची जरूर लागली. तें घेण्यासाठीं त्यानें आपला हात ती उभी असलेल्या बाजूकडे नेला, आणि ती अरी उचलून तो कामाला लागणार तोंच त्याच्या दृष्टीस तिच्या झग्याचें टोंक पडलें. त्यानें आपले डोळे

वर करून तिच्याकडे पाहिले. ते दोघे घाबरून एकदम पुढे झाले; पण तिने आपल्या हाताने खुणाऊन त्यांना थांबवले. त्यांना वाटत असलेली भीति तिला मुळीच वाटत नव्हती.

काही विलक्षण तऱ्हेने तो वृद्ध तिच्याकडे टक लावून पहात होता, आणि जरा वेळाने काही बोलण्यासाठी त्याच्या ओठांची हालचाल सुरू झाली पण ओठांची ती धडपड काही क्षण तरी निष्फळ झाली. अखेरीस आस्ते आस्ते सुस-कारे टाकित काही शब्द बाहेर आले —

“ हा काय प्रकार — ? ”

तिच्या नेत्रांतून मूकपणे आतां अश्रू खाली पाझरत होते. आपले हात ओंठाशी नेऊन त्याच्या दिशेने तिने त्याचे चुबन घेतले. आणि जणुं काय त्याचंच मस्तक आपल्या छातीशी आपण कवटाळीत आहो अशा आविर्भावाने ते तिने मग आपल्या छातीवर दाबले

“ जेवरची तर मुलगी नव्हे तुम्ही ? ”

तिने नकारार्थी मान हलविली

“ मग कोण तर ? ”

स्वतःच्या आवाजावर तिचा ताबा नसल्याने काहीहि न बोलता ती खाली बांकावर त्याच्याजवळ बसली. त्याने एकदम आपले आंग चोरले, पण तिने आपला हात त्याच्या हातावर ठेवला. त्या हसस्पर्शाबरोबर काही सुखद संवेदना त्याच्या सर्वांगांतून सळसळल्या, हातांतील अरी त्याने हळूच खाली ठेवली आणि तिच्या चेहेऱ्याकडे स्वस्थपणे टक लावली.

तिने घाईघाईने कसेबसे सावरलेले तिचे लांबसडक सुवर्णरजित केंस तिच्या गळ्याखाद्यावर विंगुरले होते. आपले हात हळू हळू लांब करीत त्याने ते केश-गुच्छ हळूवारपणे उचलून त्यांचेकडे पाहिले. विस्मृतीची छाया परत त्याच्या मस्तकात पसरली आणि फिरून एक दीर्घ निश्वास सोडून त्याने आपल्या कामाला परत सुरुवात केली.

पण थोडाच वेळ. त्याच्या हातावरून आपला हात काढून तिने तो त्याच्या खांदीवर हळूच ठेवला. तो तिथेच आहे की नाही हे पाहून आपली खात्री कर-ण्यासाठीच जणुं काय त्याने दोन तीन वेळां तिकडे पाहिले, आपल्या हातांतील अरी खाली ठेवली आणि आपल्या गळ्याजवळ हात नेऊन, बारीक चिंधीची

घडी असलेली, एक काळी मिचकूट दोरी गळ्यांतून काढली ती चिंधीची घडी आपल्या गुडघ्यावर धरून मोठ्या काळजीपूर्वक त्याने ती उघडली आणि त्यांतून एकदोन लांब सोनेरी केस त्याने बाहेर काढले. त्या दूर गतकाळांत किती वेळां तरी ते मऊ मऊ सोनेरी केस त्याने हळुवारपणे कुरवाळले होते.

त्याने परत एकदां तिचे केस आपल्या हातांत घेतले, आणि त्यांच्याकडे नीट निरखून पाहिले. “ होय, अगदी तेच. पण हें कस ! कधी बरं पण तें ! कधी ! ”

त्याने आपली दृष्टि तिच्यावर रोखली. तिचे तोंड पूर्णपणे उजेडाकडे केलें आणि आपल्या कपाळावरून हात फिरवीत पुन्हा एकदां तिच्याकडे नीट निरखून पाहिले

— “ माझ्या खांद्यावर डोक ठेकून ती मला त्या रात्री घट बिलगली होती. मला आलेल्या नुसत्या बोलावण्यानेच ती अतिशय भेदरली होती, पण माझ मन मात्र अगदी शांत होत आणि तिकडे त्या नॉर्थ टॉवरमध्ये मला नेल्यानंतर असे माझ्या कोटाच्या बाहीला चिकटलेले ते मला सांपडले. ‘असू देत ना ते माझ्या-जवळ ? माझ हें शरीर काहीं नाहीं निसटून जाऊ शकत त्याच्या जोरावर, पण हृदय मात्र शक्य आहे ’ असच बोललों होतो मी. नक्की आठवत आहे मला. ”

या साऱ्याचा स्पष्ट शब्दोच्चार होण्यापूर्वी किती वेळ तरी त्याच्या ओंठांची चाळवाचाळव चालू होती. पण मग प्रथमोच्चारानंतर मात्र ते सावकाश पण स्पष्टपणे बाहेर उमटले.

“ पण हें कस काय ? तुच का ती ? ” तो एकदम तिच्याकडे वळून म्हणाला.

त्याच्या त्या आवेशाने खिडकीजवळील त्या दोन व्यक्ति परत एकदां चमकून पुढे झाल्या. पण त्या बालिकेने त्यांना तसेच थांबवले त्या वृद्धाच्या बाहुपाशांत ती स्वस्थ बसली होती. “ मेहेरबानी करून आमच्याजवळ नका येऊ; नि काहीं बोलूंचालूंहि नका ! ”

“ अ ! कोणाचा बरं हा आवाज ? ” तो वृद्ध उद्गारला, नि तिच्या आंगावरील आपले हात त्याने उचलून एखाद्या वेड्यापिशासारखा आपल्या पांढऱ्या शुभ्र मस्तकावर जोराने आघात केला. परत सर्व कांहीं शांत होऊन विमनस्क-तेची लाट त्याच्यावर पसरली. आपल्या हातांतील चिंधीची पुन्हां नीट घडी करून आपल्या थरथरणाऱ्या हाताने त्याने ती छातीजवळ धरली पण त्याची

दृष्टि मात्र अजूनहि त्या बालिकेच्या चेहेऱ्यावर खिळली होती आणि मान निराशेने मधूनच हालत होती.

“छट्, मुळीच शक्य नाही तें ! अह, मुळीच नाही ! अशक्य, अगदी अशक्य, फारच लहान आहेस तू नि किती गोंडस, छट् ! बघ, माझ्याकडे बघ. हे असले हात नव्हते तिने कधी पाहिले, नि हा चेहेरा पण नाही. आणि हा आवाज ? अह -- तिने नव्हता तो कधी ऐकला. ती आणि तो -- कितीतरी वर्षा पूर्वीची आहे ती गोष्ट, अगदी दूर दुरची -- कितीतरी युग लोटली त्याला; पण.... नांव काय ग तुझ बाळ ? ”

त्याच्या आवाजांत आलेल्या मार्दवाने अगदी विरघळून जाऊन त्याच्या कान्येने त्याला घट्ट मिठी मारली “ बाबा, बाबा ! ” ती कळवळून बोलत होती. “जाऊं दे तें सारं. आज नको कांहीं मला विचारूं इथें,सांगेन -- सार सार कांहीं मग सांगेन मी तुम्हाला केव्हांतरी,पण बाबा -- बाबा, आज नुसते माझ्या मस्तकावरून आपला हात फिरवून मला तुमचा प्रेमाचा आशीर्वाद मात्र द्या -- ! ”

त्याच्या निस्तेज शुभ्रकेश मस्तकाला बिलगूनच ते मऊ तकतकीत सुवर्ण-रजित नाजूक केशगुच्छ विखुरले होते. स्वातंत्र्याचें तेजस्वी तेजोबलयच जसे कांहीं त्या वृद्ध मस्तकाभोंवतीं आतां तळपत होतें.

— “ बाबा, माझा आवाज आत्ता ऐकल्याबरोबर, सुरेल सगीतासारखा तुमच्या कानाला गोड लागणारा तो आवाज तुम्हाला आज आठवला असेल. पण त्याचा आतां हा अस्पष्ट, अपूर्ण प्रतिध्वनीच तुम्हाला यापुढें दुर्दैवाने ऐकायचा आहे. तुमच्या बाहूत विश्रब्धपणें विसावलेलें, या माझ्या मस्तकासारखें दिसणारें तें लाडकें मस्तकही बाबा, तुम्हाला आतां निष्ठुर दैवानें बघायला मागें ठेवलें नाही. तुमचा दुर्दैवी जीव इथें असा, पिंजऱ्यांतील पाखरासारखा निष्फळपणें तडफडत असतां, तुमची ती प्रियपत्नी तिकडे त्या वैराण स्मशानासारख्या घरांत कणाकणानें क्षिजत निराशेने परलोकची वाट चालत होती. आतां हा एकच एक आशातंतु तुम्हाला दैवानें मागें ठेवला आहे. पण तुमच हें दु खपूर्ण जीवनमात्र आतां पूर्णपणें संपल आहे खास तुम्हाला अकारण छळलेल्या तुमच्या या मायदेशाला रामराम ठोकून आपण आज इंग्लंडला निघून जाऊ या आणि परमेश्वरी कृपेनें एकमेकाच्या प्रेमळ संगतींत आपण आतां आनदानें राहू या. परमेश्वराचीच खैर झाली. पहा, पहा -- किती शांतपणें

त्यांच्या डोळ्यांतून हे अश्रु आतां खालीं पाझरत आहेत ! किती — किती धीर आला आहे मला त्यानीं ! ”

त्या वृद्धाचें मस्तक त्या बालिकेच्या हृदयावर असहायपणें स्थिरावलें होतें आणि डोळ्यांतून मूक अश्रूची जशी सततवार चालू होती. अनंत वर्षांच्या भोगलेल्या दारुण आपत्तीनंतर आशेच्या नुसत्या सुखद प्रथम स्पर्शाबरोबर त्या वृद्धाची झालेली ती विव्हावास्था, कोणाचेंहि हृदय हलविण्यास पुरेशी होती. आणि म्हणूनच तिकडे त्या दोघां पितापुत्राकडे निश्चलपणें पहात उभ्या असलेल्या खिडकीजवळील त्या दोन व्यक्तींच्या डोळ्यांतही अश्रूना एकच गर्दी केली.

मग कितीतरी वेळ निश्चल नीरव वातावरणात ती खोली जशी कांही पूर्णपणें बुडून गेली होती प्रबळ भावनांनीं हादरत अमलेला त्या वृद्धाचा जीर्ण देहही आता सुखद शांत निद्रेंत — तुफानानंतरच्या प्रशांत शांततेंत विलीन झाला होता. त्या बालिकेच्या हृदयावर विसावलेलें त्याचें श्रातमस्तक, तिच्याच ऊबदार बाहुचा आश्रय घेऊन खालीं विश्रब्धपणें पड्डलें होतें, आणि तीहि तशीच त्याला एखाद्या लहान पोरासारखा पोटाशी कवटाळून निजली होती नि तिच्या सोनेरी केसांची पातळ रेशमी शाल प्रकाशाच्या प्रखर स्रोतापासून त्याच्या जीर्ण मुखाचें रक्षण करीत होती. त्या निद्रित वृद्ध देहाला उचलून तिच्या अवघडलेल्या हातांना मोकळे करण्यासाठीं आपले डोळे पुशीत पुढें येणाऱ्या लॉरीना तिनें हातानें खुणावून थांबवले आणि ती म्हणाली: — “असच जर आपल्याला आतां पॅरिस सोडून निघून जातां आल तर फार बर, मला वाटत.”

“पण त्यांना सोसेल ना तो सारा त्रास ? ” लॉरीनीं विचारलें.

“इथें या भयाण जागेंत राहण्यापेक्षा तें बर, मला वाटत.”

“खर आहे याच म्हणण,” जवळच उभा असलेला डेफार्ज म्हणाला. “आणखी अस कीं जितके लौकर ते फ्रान्सपार होतील, तितके बरं, आणू का गाडी बोलावून ? ”

“मला वाटत तें काम मी केलेल अविष्क बर ” कामाच्या उल्लेखाबरोबर त्यांच्या आंगांतील कामकरी जागा होऊन लॉरी म्हणाले.

“आम्हांला राहू द्या इथें असच तुम्ही दोघहि गेलांत तरी चालेल ” मिस मॅनेट म्हणाली “तस कांहीं भ्यायच कारण नाहीं तुम्हांला. यद्या किती शांतपणें ते आतां झोंपले आहेत ते. तेवढ दार मात्र परत बंद करून घ्या म्हणजे

झाल. तुम्ही आम्हांला येथून न्यायला येईपर्यंत मी घेईन त्यांची पूर्ण काळजी, कांही काळजी नको तुम्हांला त्याची ।”

पण तम तें त्या दोघांना पटत नव्हत. त्यांच्यापैकी कोणीतरी एकानें तिथें थाबावें अभच लाना वाटत होत. पण गाडी ठरवून आणण्याशिवाय आणखी कागदपत्राची, परवान्यांची व्यवस्थाहि त्यांना करायची असल्यानें आणि सूर्यही आतां मावळतीकडे चांगलाच झुकला असल्यानें, अखेरीस आपसात कामाची वाटणी करून घेऊन आणि त्या दोघा पितापुत्रींना तशींच तिथें सोडून ते लग्न-बगीनें मग खोलीच्या बाहेर पडले.

खिडकींतून त्या पोट माळ्यांत येत असलेला सूर्यप्रकाश आतां आस्ते आस्ते कमी होत होता तरी तशीच आपल्या शरीराची चाळवाचाळव न करता ती बालिका आपल्या पित्य ला कवटाळून निजली होती. त्या वृद्धाचा श्रांत देहही तितक्याच शांतपणें निद्रासुखाचा आनंद घेत पडुडला होता. क्रमाक्रमेणें खोली-तील सूर्यप्रकाश कमी होऊन अवकाराची काळी छाया आत दाटू लागली तीं दोघेहि अजून तशींच शांतपणें तिथें पडुडलीं होती. खोलींतही आतां आधार चांगलाच दाटला होता; तरीहि त्या वृद्धाची कांहींच हालचाल होत नव्हती; अखेरीस दाराच्या फटींतून दिव्याचा उजेड आत घुसला आणि लोरी नि डेफार्ज दार उघडून आत शिरले

आपल्या हातांतील दिवा आणि सामान खाली त्या लांकडी बांकावर ठेवून डेफार्जेन लोरीच्या मदतीनें त्या वृद्धाला त्याच्या त्या गाढ निद्रेंतून जागा करून नीट बसतें केलें.

त्या वृद्धाच्या त्या जीर्ण मृदेवरून त्याच्या अत करणांत चाललेल्या विचारांचं गूढ कोणत्याच मानवी बुद्धीला त्या वेळीं आकलन करणें केवळ अशक्य होतें. घडलेल्या गोष्टींची स्मृति, त्याच्याशी झालेलें इतरांचें सभाषण किंवा आपण मुक्त झाल्याची जाणीव त्याला होती कीं नाहीं, हेहि एक मोठें गूढच होतें. त्यानीं त्याच्याशा कांहीं तरी बोलण्याचा खूप प्रयत्न केला. पण त्यानें ते सर्व प्रयत्न पार निष्फळ ठरले. त्याचा पूर्ण स्मृतिभ्रंश झाला कीं काय अशीहि दाखण शका त्याच्या मनाला शिवल्याशिवाय राहिली नाहीं पण अखेरीस त्यानीं त्याला तसेंच राहू द्यावयाचें ठरविलें. अजूनपर्यंत कथा दिसला नाहीं इतक्या

आवेगानें आपलें मस्तक तो मधूनच घट्ट धरी, मधूनच आपल्या कन्येच्या मृदु आवाजानें मवाळून त्याची चर्या उल्लसित होई. आणि ती बोलू लागली कीं मोठ्या प्रेमानें तो तिच्याकडे आपली निश्चल दृष्टि लावी.

बिन तक्रार आज्ञापालनाच्या दीर्घकाल सवयानें तो आपले खाण्यापिण्याचे व कपडे आंगावर चढविण्याचे सर्व व्यवहार आतां निमूटपणें उरकीत होता. आणि मग सर्व उरकल्यानंतर त्याच्या कन्येनें आपला हात त्याच्या हातांत गुफतांच मोठ्या अभिमानानें आपली मान ताठ करून नि तिचा हात घट्ट पकडून हातांत दिवा घेऊन पुढे झालेल्या डेफार्जच्या मागून तो जिन्याच्या पायऱ्या उतरू लागला. कांही पायऱ्या उतरल्यानंतर जरा थावून त्यानें वर खाली बाजूला अशी आपली दृष्टि चौफेर फिरविली

“ ओळखते आहे तुम्हाला ही जागा, बाबा ? इथे आलां होता तुम्ही कधी ? ”

“ काय म्हटलत ? ”

पण तिनें प्रश्नाचा पुनरुच्चार करण्यापूर्वीच जणु काय तो पुनरुच्चार झालाच असें समजून तो म्हणाला

“ नाही, कांहीं नाही आठवत, किर्तीतरी वर्ष झालीं त्याला. ”

त्याचा अर्थ तुरुंगातून आपण तिथें आल्याचें त्याला कांहीं स्मरत नाही असच ते सारे समजले तिकडे तो हळु आवाजांत पुटपुटत होता, ‘ नबर एकशें पांच नॉर्थ टॉवर,’ आणि त्या दुर्गम टॉवरच्या भिंतीच आपण सभोंवार पहात आहों अशा आविर्भावानें तो समोर पहात होता. खाली चौकांत आल्याबरोबर खदका वरील पुलाजवळच आपण आलों अशा कल्पनेनें त्यानें आपली चाल न कळतच बदलली पण खदकावरील तो पुल कुठेंच न दिसल्यानें आणि समोर उघड्या रस्त्यावर उभ्या असलेल्या गाडीकडे दृष्टि जातांच त्यानें आपल्या कन्येचा हात सोडून दिला आणि परत आवेगानें आपलें मस्तक घट्ट पकडलें.

रस्त्यांत किंवा मार्गे दुकानांत कसलीच वर्दळ आतां चाललेली दिसत नव्हती सगळीकडेच अगदीं शुकशुकाट झाला होता आणि एक प्रकारच्या औदासीन्याची अस्वाभाविक शांतता चौहीकडे पूर्णपणें पसरली होती. फक्त एकच सजीव व्यक्ति — मॅडम डेफार्ज दाराजवळील खांबाला टेंकून विणकामाच्या सुया चपळाईनें चालवीत कांहींहि पहात नसल्यासारखी उभी होती.

तो वृद्ध बंदी आंत गाडींत चढला पण खाली बसतां बसताच त्याला आपल्या

हत्यारापात्यांंची नि त्या अर्धवट शिवलेल्या शुची आठवण झाली. त्या उच्चारा-बरोबर चपळाईने आपल्या यजमानांच्या आधी मागे वळून चारदोन मिनिटांतच ते सांरे सामान मॅडम डेफार्जेने गाडीत आणून टाकले, आणि परत कांहीच न केल्या पाहिल्यासारख्या त्याच खांबाला टेंकून तिच्या सुया चालू झाल्या.

त्या खडबडीत दगडी रस्त्यांवरून आपल्या चाकांचा खडखडाट करीत त्या उपनगरांतिल अंधाऱ्या भयाण नि निर्मनुष्य रस्त्यांतून आणि पॅरिसच्या गज-बजलेल्या झकपक नि विलासी वातावरणातून वेगाने वाट काढीत, ती प्रवासी गाडी पॅरिस शहराच्या प्रवेशद्वाराजवळ येऊन थडकली. गाडी थांबतांच प्रवेश-द्वाराजवळील कंदीलाची हालचाल सुरू होऊन गाडीच्या आंवतीभोंवती त्यांचा प्रवास चालू झाला. गाडीच्या पठ्ठील जागेवरून खाली उतरलेल्या डेफार्जेने एका शिपाईबोवांस जरा बाजूला नेऊन कांहीं कुजबूज केली आणि हातांतील कागद त्याच्या पुढे केले शिपाईबुवानीही आपली टोपी जरा सरसावून हातां-तील कदिल उच करून आंत गाडीत नीट न्याहाळले, आणि आलबेलीची सूचना उच्चस्वरांत दिली. आणि गाडीवानाच्या कडकडलेल्या चाबकाच्या इशाऱ्याबरोबर चारी घोड्यांनी त्या लोखंडी दिंडीबाहेर पडून भरवेगाने दौड-प्यास सुरुवात केली.

नाक्यावरील आणि शहराच्या त्या प्रवेश भागातील दिव्यांचा उजेड मागे पडत चालला आणि मग वाढत्या रात्रीच्या त्या भयाण शांततेत, वर आका-शांत अनंत ताऱ्यांचा अनंत काळापासून असाच मूकपणे चालत आलेला जागता पहारा, त्या भरघाव चालत असलेल्या प्रवासी गाडीवर अविच्छिन्नपणे चालू झाला.

भावबंधन

.... १

होन खरच विलक्षण साम्य त्या दोघांच्या चेहेऱ्यांत. एक प्रौढ नि दुसरा तरुण—पण दोघांच्या चेहेऱ्यांतील तें साम्य मात्र कोणाच्याहि मनांत गोंधळ उत्पन्न केल्यावांचून खास राहिल नसत. आणि तसच झाल त्या दिवशी. सिडने कार्टन बसल्या जागेवर उभा राहून स्वतः कडे आणि चार्ल्स डार्नेकडे हस्तनिर्देश करून, 'मी' की 'तू', कोणाविषयीं तुम्ही बोलत आहात ? म्हणून त्यानें ठासून विचारताच आतापर्यंत आत्मविश्वासानें धोलन असलेला तो सरकारी साक्षीदार गडबडला अर्पण सरकारी पुराव्यातील तो प्रभावी दुवा तुटून खाली गळून पडला. सगऱ्यांचा कायदा आरोपीस मिळाला आणि कायद्यावर आधारलेल्या राजसत्ते-विरोध युद्ध पुकारण्याच्या भयकर आरोपांतून चार्ल्स डार्नेला न्यायदेवतेनें मुक्त केलें आणि त्या भयकर राजद्रोहाची मान फांसावर लटकलेली पाहण्याच्या आसुरी आनंदासाठीं हापापलेल्या लडनम वील बेलगामी टोळभैरवांची त्या दिवशी दारुण निराशा झाली.

कोर्टापूर्वील आतापर्यंत मानवी तमासगिरांनां गजबजून गेलेला तो व्हराडा आता अर्धा तासातच जवळ जवळ रिकामा झाला होता. फक्त साक्षीदार म्हणून कोर्टांत याय लागलेले टेलसन बॅकेचे मि. लॉरी डॉक्टर मॅनेट् आणि त्यांची तरुण कन्या ल्यूसी, आरोपीचे मॉलिसिटर आणि त्यांचे बॅरिस्टर मि. स्ट्रायव्हर नि त्यांचे सहकारी मि. सिडने कार्टन बंधनमुक्त झालेल्या चार्ल्स डार्ने सभोवार गोळा होऊन मृत्यूच्या भीषण दाढेंतून मुक्त झाल्याबद्दल त्यांचें आता अभिनंदन करीत तिथं उभे होते.

परिगमधील दारू दुकानाच्या त्या चिंचोळ्या काळोखी माळ्यावर जोडे शिबोत बसलेल्या वृद्धाला, डॉक्टर मॅनेटच्या स्वरूपांत आतां कोणीहि ओळखणं कठीण होत. त्यांचा तो उमदा बुद्धिमत्ता दर्शक चेहेरा आतां नेहमीं समाधानानें फुललेला असा दिसे. त्यांच्या दीर्घ बंदीवासाची स्मृति अतः करणाऱ्या

कोनाकोपऱ्यांत कुठेंतरी आतां खोल दडून बसली होती नि अगदीं क्वचित् प्रसर्गी ती जागी होऊन त्यांच्या चेहेऱ्यावर तें जुनें विमनस्कतेचें, हतबलतेचें भकास स्वरूप वावरतांना परत दिसत असे आणि गतस्मृतीचें तें भेसुर भूत अस जाग होण्यासाठीं काही बाह्य साधनांची आवश्यकता लागे असंहि नाहीं केव्हां तरी, कशानें तरी तें जागें होऊन त्यांच्या आतां समाधानी असणाऱ्या चेहेऱ्यावर विषण्णपणाची ती छाया मधूनच पसरे, एवढें मात्र खरें. त्यांच्या त्या विषादपूर्ण जीवनाशीं परिचित असलेल्या त्यांच्या निकटवर्तिं स्नेह्यांस त्यांचे काहींच आश्चर्य वाटत नसे इतर लोकमात्र तशा अवस्थेंत त्यांना वेडेच समजत असत. त्यांची एक लाडकी कन्याच काय ती त्यांना त्या अशा मधून मधून प्रमणाऱ्या राहूच्या तडाक्यातून सोडवून आणण्यास समर्थ ठरे. तिचा गोड आवाज, नाजूक लाडीक हस्तस्पर्श आणि मोहक मुखाच दर्शन, गतस्मृतींच्या पक्ांत हतबल बनलेल्या डॉक्टर मॅनेटच्या शरीरांत जणु नवसजीवनच उत्पन्न करीत. डॉ. मॅनेटच्या बदीवासापुर्वीचा भूतपूर्व गौरव काल आणि बंदीवासानंतरचा आजचा वर्तमान या दोघांची त्या भीषण खदकावरून बेमालूम सांधेजोड करणारा, त्यांची ल्यूसी हा जणुंकाय नाजूक पण चिवट असा रेशमी गोफच होता. आणि तिच्या सुदैवानें डॉक्टर मॅनेटनां लागणार हें आगतुक नि आकस्मिक ग्रहण आता जवळ जवळ संपुष्टांतच आल होत.

— बॅरिस्टरसाहेबांचे मन पूर्वक आभार मानून चार्लस डानें त्या पितापुत्रींना निरोप देऊन आतां कोर्टाच्या दाराशीं उभा होता त्याच्या खांद्यावर कोणी तरी हात ठेवला तो चमकून मागें वळला बॅरिस्टर सिडने कार्टनची वसतमुख पण दारूची नशा चढत असलेली मूर्ति त्याच्या दृष्टीस पडली

“अगदीं विलक्षण आहे आपल हें जग नाहीं ? यातुमच्याच प्रतिबिंबाशीं — माझ्याशीं — अस इथें एकटच बोलत राहण तुम्हांला मोठें चमत्कारिक वाटत असेल नाहीं, मि. डानें ?”

“मला तर अजून झोंपेंत वावरल्यासारखच वाटत आहे. माझे पाय परत या जगांत पडले आहेत अस अजून मला पूर्णपणें वाटतच नाहीं आहे मि. कार्टन.”

“काहीं आश्चर्य नाहीं त्यात; त्या दुसऱ्या जगाच्या अगदीं दाराशींच तुम्हीं

उभं असल्याला काही फार काळ नाही लोटला. हा तुमचा आवाज सुद्धा किती क्षीण येतो आहे पहा. ”

“ अतिशय दमल्यासारख झाल आहे खर मला. ”

“ अरे मग गृहस्था, त्या पोटाची काही सोय पहा की ! आपण तर बुवा मवाशीच, ती बावळटं तुम्हाला या जगांत ठेवायच की परलोकांत, याचा काथ्याकूट करीत असतांच पोटपूजा उरकली. चला, मी दाखवतो तुम्हांला एक मनपसत ठिकाण ”

त्याने आपला हात मग डॉनेच्या हातांत गुफून लडगेटहिलवरून भटकत भटकत फ्लीटस्ट्रीट वरील एका उपाहारगृहांत तो शिरला. आणि नोकरांनी दाखवलेल्या एका छोट्या खोलीत शिरून आतील खुर्चीवर त्याने आसन ठोकले. नोकरांना ताट वाढून आत आणून ठेवत्यावर आणि चार्लस डॉनेने स्वस्थपणे भोजनास सुरुवात केल्यावर तोहि आपली पोर्टवाइनची बाटली पुढे ओढून दारूचे धुटके घेत त्याचेकडे पहात बसला

“ का, आता तरी आलात की नाही या जगांत मि डॉने ? ”

“ असं थोडस वाटत खर पण अजून सार काही स्वच्छ नाही झाल स्थळ-काळान्या थोडा गोंवळ आहे अजून शिल्लक बाकी ठीक आहे पण. ”

“ मोठे समायान वाटत अभेल नाही मग ” काहीशा कडवटपणे कार्टन म्हणाला आणि त्याने आपले ग्लास परत भरले.

“ माझ्या विषयी म्हणाल, तर मला आपलं हे जग विसरावसच वाटत त्यांत काहीच आनंद नाही माझ्या सारख्याला—हे अमृत मात्र सोडून ह—म्हणजे आपल काही साम्य नाही या एवढ्या बाबतीत आणि तसच म्हटल तर, तुमच माझ कसल्याच बाबतीत नाही साम्य. ”

त्या साऱ्या दिवसांतील एकदर घडामोडींना अस्वस्थ झाल्यामुळे आणि त्याच्या सारख्याच दिसणाऱ्या त्या विचित्रवल्लीच्या सहवास ने अधिकच अस्वस्थ झालेल्या डॉनेने यावर काहीच उत्तर दिले नाही तो नुसता कार्टनकडे पहात स्वस्थ होता.

“ तुमच जेवण उरकल आहे आता मिस्टर डॉने, मग आपण आता तिच आरोग्य चित् या की. ”

“ अ, कुणाच म्हणतां तुम्ही ? ”

‘अहो, तुमच्या अगदीं जिभेवर आहे कीं तें नांव. ’

“ बर तर, मिस मॅनेट ! ”

“ हां हां, मिस मॅनेट ! ” कार्टन उद्गारला आणि त्याच्या चेहेऱ्याकडे निर-
खून पहात एका दमात त्यानें तें ग्लास सपवले आणि तें तसेंच आपल्या खांद्या-
वरून मागे भिरकावले, आणि त्याचा खळू असा झालेला आवाज विरल्यानतर
टेबलावरील घटा वाजवून त्यानें दुसरे ग्लास आणण्यास फर्मावले.

“ मोठी गोड छोकरी आहे नाहीं ती मि. डानें, नि हस्त स्पर्श ही किती
नाजूक ! ” नवीन आणलेलें ग्लास भरीत कार्टन म्हणाला.

डानेंच्या चेहेऱ्यावर रागाची छटा उमटली आणि त्यानें नुसतें “ ह, ” असें
उत्तर केलें.

“ किती सहानुभूति दाखवीत होती तुमच्यासाठी ती ' अगदीं ग्यालवर जीव
होत होता नुमता तिचा तुमची साक्ष चालली अमतां आपण तर बुद्धा केवळ
तेवढ्या मुखासाठी शिक्षासुद्धा भोगायला तयार झालों असातो ”

सप्तीच्या या उल्लेखानें कार्टननें केलेल्या कामगिरीची डानेंला आठवण होऊन
त्यानें विषयाला कलाटणी देऊन त्यानें केलेल्या मदतीबद्दल त्याचे मन पूर्वक
आभार मानले

“ अ ' आभार मानण्यामारख त्यांत काहींच नाहीं आणि मी तरी तें का
केल, कोण जाणे ! पण मला एक प्रश्न विचारायचा आहे मि. डानें.

“ गुशाल विचारा, आनंदच वाटेल मला त्यात. ”

“ मला तुम्ही आवडतां अस खरच वाटत तुम्हांला ? ”

“ मी नाही काहीं सांगू शकत तसा विचारच नाही केला मी त्याचा. ”
गोंधळून जाऊन डानें म्हणाला.

“ पण आतां तरी करा कीं ”

“ तुम्ही वागलांत तरी निदान खरे तसे; पण तस असेलस मात्र वाटत नाही. ”

“ बरोबर आहे मि. डानें, आहे, चलाख आहे तुमची युद्धी ! ”

“ तरीसुद्धा मला वाटत आताच हें बिल मी द्यायला काहीं हरकत नाही.
आणि मित्रभावानेंच आपण एकमेकांचा निरोप घेऊ या. ”

“ ठीक आहे; पण आणखी एक बाटली मागवा माझ्यासाठी ”

बिलाचे पैसे चुकते करून आणि कार्टनला गुडनाइट करून चार्ल्स डानें आपल्या जागेवरून उठला. परत सलामी न देतां कार्टनही आपल्या जागेवरून उठला त्याच्या हालचालीत काहीतरी मूक गर्भित आव्हानासारखी किंवा बेगुमानपणाची छटा उमटली होती ' एक अखेरच ह, मिस्टर डानें मला नशा चढली आहेस वाटूत तुम्हाला ? ' त्यानें डानेंकडे पहात विचारलें.

“ तुम्ही विचारताहाच तर सांगतो की, तस थोडस खर ”

“ मग त्याच कारणही तुम्हाला कळलच पाहिजे मी एक निराश पोटभरू आहे, मिस्टर डानें. या भरल्या जगांत मी कोणामाठी किंवा कोणीहि माझ्या-साठां कोही तळमळत नाही — ”

“ अनिश्चय दु खाची गोष्ट आहे ही मि. कार्टन. पण अविक मनुष्ययोग करतां आला अमता तुम्हाला तुमच्या बुद्धीचा.”

“ कदाचित् अमता, किंवा नसताही पण तुम्हाला इतका अभिमान वाट. प्याच काही कारण नाही; केव्हा काय प्रसंग येईल कोणावर तें कोण मांगेल गुडनाइट ! ” कार्टन एकदम उठारला.

खोलात मग एकटाच राहिल्यानंतर टेबलावरील मेणवत्ती उचलून भितीवरील आरण्या वळ स्वतःच मृ.म निरीक्षण करित तो काही अण उभा राहिला.

‘ तुला आवडतो आहे तो लाकरा ? ’ आपल्याच प्रतिबिंबाकडे पहात तो पुढपुढ. “ पण तुझ्यासारखाच दिमणारा तो तुला काय म्हणून आवडावा ? नि त्याज्यांत काय आहे असा, सांग पाहू पण, सेताना काय अवस्था करून घेतली आहेस तू आपली स्वतःची ' अ ' स्वतःच्या आयुष्याची तूच अशी धूळ-धाण केलीस म्हणून तुला बजावणाऱ्या त्या तुझ्या जिवत प्रतिबिंबाला पाहून, तुला मोठ गोड वाटत असेल नाहीं वा ' फारच चांगल कारण आहे तुला तो आवडण्याच, नाहीं ? सांग, आजच त्याच्याजार्गी तू उभा असतास तर, ते गोड गोड निळे निळे डोळे तुझ्याकडे तसेच प्रेमानें लागले असते नाहीं ? आणि तो लाडीक नेहेरा तयाच तुझ्यामाठी तळतळून पांढरा फटक पडला असता, नाहीं ? बोल, खर बोल, कशाला उगाच चोरून ठेवतोस ' उ — द्वेष — द्वेष करतो आहेस तू त्याचा ' — ”

तो मागें वळला आणि आपल्या मनांतील ती खळबळ दारूच्या पेल्यांच्या मदतीनें त्याने पार दडपून टाकली. त्याचे डोळे आतां जड दिसू लागले, देहाला

बधिरता आली आणि हातावर डोकें ठेकून थोड्याच वेळांत तो घोरूही लागला. टेबलावर अस्ताव्यस्त पमरलेल्या त्याच्या केंसाकडे दृष्टि लावून ती मद तेवत असलेली मेणबत्ती मात्र संथपणें त्याच्यावर कितीवेळ तरी पहारा करीत होती.

*

*

*

अजूनही तो नशाबाज तसाच गाढ निद्रेंत निमग्न होता. मद्यपानाची ही त्याची संवय बरीच जुनी आणि त्या काळाला अगदी धरून होती. असाच त्या काळांतील बहुसंख्य समाज मद्यपी होता सामान्य माणसाच सुद्धा त्या काळच राजच मद्यप्राशन आज या काळांत आपल्याला अनिराजित असच वाटेल इतका फरक याबाबतांत काळांनं आतां घडवून आणला आहे. मद्यपानाच्या या चढाओढात कायदेपाडितांचें स्थानही मानाचेंच अगें विद्वत्तेत नेहमा इतराच्या पुढें अमलेला हा समाज याबाबतात सुद्धा नेहमा आघाडीलाच असे. मग स्वतःच्या अकल-हुषारीवर इतरांना मागे टाकांत विमेषणांनं पुढें येत असलेले बॅरिस्टर स्ट्रायव्हर तरी याला अपवाद कसे अगायचे ? सेशन्स कोर्टांत प्रवेश केल्यापासून फारच थोड्या अवधींत कीर्तिमंदिराच्या पायऱ्या झगड्यांनं चढत ते वर येत होते. आणि अलीकडे तर बॅरिस्टर साहेबांची कोर्टांत प्रामुख्यांनं हजेरी नाहा असा एकहि दिवस जात नव्हता किंगम् बेंचमचील त्या विग्वारी वकीलांच्या रांगेतून उठून बाहेर येणारा त्याचा लालबुद चेहेरा, सूर्यकुलांच्या माजलेल्या ताटव्यातून उफाड्यांनं सूर्याला सामोरे जाणाऱ्या एकाद्या मोठ्या थोरल्या सूर्यकुलामारखाच उठून दिसे. जिभेचा मोठा पातळ, प्रमगावधानी, धीट आणि मुक्तागुक्ताची फिकीर न करणारा प्राणी म्हणून आरम्भा जरी त्यांचा लौकिक होता, तरी खटल्यांत पुढें आलेल्या पुराव्याच्या नि विन पुराव्याच्या प्रचंड ढिगाऱ्यांतून विरुद्धपक्षाचें मर्मस्थान नेमकें हरण्याचें कोशल्य मात्र त्यांच्या आगांत नव्हतें, अमच त्यांच्या व्यवसायबधूना वाटे. पण त्यांच्या दारांत कामाची वर्दळ जशी वाढू लागली तशी याही गुणांत त्यांची बुद्धिमत्ता आपला प्रभाव दाखवू लागली. आणि कामाच्या वाढीबरोबर याही गुणाची वाढ गणितश्रेढींनं होऊ लागली.

आणि सिडने कार्टन, आळशांचा तो अनभिषिक्त बादशहा, स्ट्रायव्हर साहेबांचा बडा दोस्त. दोघेहि मद्यपानाला एकदां बसले की किती वाटल्यांचा मग

फळा उडेल याचा कांहीच नियम नव्हता. प्रत्येक खटल्यांत कार्टन स्टायव्हरच्या बरोबर कोर्टांत हजर अमायचाच. आणि कोर्ट उठेपर्यंत कोर्टाच्या खिशांत हात घालून वर तक्तपोशीकडे आपली नजर लाऊन तो नेहमी स्वस्थपणें बसलेला सर्वांना दिसे. रात्रीच्या त्यांच्या पीत्वा पीत्वा पुन पीत्वाच्या कार्यक्रमांत सुद्धा ते असेच नेहमी अभिन्न देह असायचे आणि सकाळच्या राम प्रहरांत झुकांच्या खात घरी जात असलेली कार्टनची स्वारी तर अनेकांनी पाहिली होती. कोर्टांतल वकील वर्गाच तर अस ठाम मत झाल होत कीं कार्टन कधीच पुढल्या रांगेंत झळकणार नाही, पण त्याच्या चपल बुद्धिमत्तेची मदत मात्र स्टायव्हरला चांगलीच उपकारक ठरेल आणि म्हणूनच 'सिंहशृंगालौ,' अस या दुकलीच नांव कोर्टांत गमतीन पडल होत.

घड्याळांत दहाचा ठोका पडल्यानंतर ठरल्याप्रमाणें हॉटेलांतील नोकरांने कार्टनमाहेबांस निद्रेतून जागे केलें पाच दहामिनिटांच्या कसून केलेल्या प्रयत्नानंतर साहेब जागे झाले आणि डोक्यावर आपली टोपी कशीबशी ठेऊन नि बाहेर पडून आपल्या दोस्ताच्या ऑफिसच्या दिशेने चालण्यास त्यांनी सुरवात केली बाहेरील त्या थडगार बाऱ्याने त्याच्या मद्यजड मेंदूम लौकरच चांगली तरतरी आली आणि त्यानी चारदोन मिनिटांतच आपल्या इष्टस्थानी प्रवेश केला रात्रीची वेळ असल्याने नोकरचाकरांच्या ऐवजी खुद्द साहेबबहादुरांनीच दार उघडून त्यांचें स्वागत केलें त्यांचेहि कपडे कांहीसे अस्ताव्यस्त दिसत होते आणि ओळ्यांतहि मदिरेची चमक स्पष्टपणे उमटली होती

“ थोडा उशीर झाला तुला, सिडने, ” स्टायव्हर म्हणाले

‘ काही नाहीं. रोजचीच आहे आपली वेळ. ’

दोघेहि मग आतील एका लहानशा खोलीत शिरले. सर्व खोलीभर भिंतीला पुस्तकांच्या अलमाऱ्या लावल्या होत्या आणि मध्यभागच्या एका चकचकीत टेबलावर मद्यप्राशनाचा सर्व संजाम अगदीं जड्यत तयार दिसत होता. टेबलाच्या सभोंवार कागदांचा ढिगारा अस्ताव्यस्तपणें पसरला होता आणि कोपऱ्यांतील कोळशाची शेंगडी चांगली धडाडून पेटली होती.

“ थोडी झाली आहे वाटत आज आधीच सरबराई, सिडने ? ”

“ काय दोनतीनच झाल्या असतील मला वाटत ! आजच्या आपल्या अशीलानीं केली कृपा झाल. ”

“ बाकी तुझा तो मुद्दा मोठा सुदर होता ह, सिडने. आली कुठून तुला ती स्फूर्ति ? मोठी मौज उडाली त्यान ! ”

“ त्याच्या त्या उमद्या चेहेऱ्यान केल तें काम, त्यानं खेचलं माझं लक्ष तिकडे आणि माझ्या आपल मनांत आल कीं, दैवानें जर खैर केली असती तर आपणहि तमेच गुलजार दिसलों असतों ”

“ अरे दैव, दैव काय बोलतो आहेस बेट्या ' ह चल; कामाला लागूं या पण आपण आतां ”

शृंगार महाशयानीं मग कुरकुरत कुरकुरत आंगांतील कोट काढला आणि शेजारच्या खोलीत जाऊन थडगार पाण्यांत एक टॉवेल बुडवून थोडा पिळून तो त्यानें आपल्या मस्तकाभोंवती गुंडाळला आणि टेबलावरील बाटल्या जरा बाजूम साहून खालील कागद त्यानें पुढे घेतले, आणि थोड्याच वेळांत आपल्या कामांत तो गडून गेला. तिकडे स्ट्रायव्हरहि जवळच्या एका कोंचावर ऐसंपस पसरून कांहीं वारीकसारीक कामांचे कागद चाळीत स्वस्थपणें पडला होता. मधूनच कामांत गर्क झालेल्या आपल्या दोस्ताकडे तो दृष्टि लावी आणि समाधानानें मान हलवीत हात जवळील मध्य चपकाचा मनमोक्त आस्वाद घेत आपलें वाचन तो परत चालू करी कार्टेनच्या समोरील कागदांचा पसारा आस्ते आस्ते कर्मी होत चालला होता आणि टेबलाजवळील रिकाम्या बाटल्यांची सख्या वाढत चालली होती. मधूनच तो उठून आंतल्या खोलींत जाई आणि आपल्या मस्तकावरील वाफाळलेला टॉवेल परत पाण्यात चागला बुडवून डोक्याभोंवती तो गुंडाळीत, तो आसनस्थ होई. पहांटेचा तीन वाजल्याचा ठोका घड्याळांत पडला आणि सिडने आपलें काम संपवून टेबलाजवळून उठला. दोघांहि दोस्तांचा मग ते कागद पुढे घेऊन कांहीं वेळ खल झाल्यानंतर सिडनेनें तो आतां परत बाफाळत असलेला आपल्या मस्तकाभोंवतीचा टॉवेल काढून दूर भिरकावला आणि एक भली सपाटी जांभई देऊन त्यानें आपले हातपाय मनसोक्तपणें लांब केले.

“ चल, परत एकवार चांगला बार ठासूं या आपण आतां, ” स्ट्रायव्हरनें सूचना केली. आणि सिडनेनेंहि अविलंबित्वानें तिचा स्वीकार केला

“ आजच्या त्या तपासणीतील तुझे मुद्दे कसे अगदीं ठासर होते. ” पोटांत

एकदोन ग्लास रिचवल्यानंतर स्ट्रायव्हरने सभाषण पुन्हा चालू केलें. “ प्रत्येक प्रश्न म्हणजे तोफेचा गोळा होता जसा. ”

“ नेहमीच असं ठासर असत माझ काम, होय की नाही ? ”

“ मी नाही नाकारित. पण आज अमा उसळला आहेस कां ? या पंचचा एक पेग मार पाहू आणि थंड हो जरा. ”

सिडनेहि मागे सरणारा वीर नव्हता. त्याने तो पेग केव्हांच पोटांत रिचवला.

“ असाच होता आमचा हा जुना शाळासोबती नेहमी. ” त्याच्याकडे पहात आपली मान हलवीत त्याच्या आजी व माजी आयुष्याचे जणु पर्यालोचन करीत स्ट्रायव्हर म्हणाला. “ तेव्हांसुद्धा घड्याळाच्या लबकासारखा दोन विरोधी अवस्थांत तु फिरायचास नेहमी सिडने, आतां उल्हास तर दुमऱ्याच क्षणाला विषाद ! ”

“ ह ! ” सिडने सुस्कारत उत्तरला. “ होय ! तोच सिडने नि तेंच त्याच देव. तेव्हा सुद्धा असाच मी नेहमी दुमऱ्या मुलाच लेखन करायचा, पण स्वतःच मात्र कधी मधी ”

“ पण का ? ”

“ परमेश्वरास ठाऊक ! माझी जातच तशी मला वाटत ”

कोटाच्या खिशांत हात घालून आणि पाय समोर लांब करून शेगडीकडे पहात तो बसला होता

“ कार्टन, तुझा मार्ग म्हणजे नेहमी असाच दुबळा त्यांत कांहीं उत्साह किंवा भ्रंश म्हणून कांहीं नाही पण माझ्याकडे पहा. ” गभीरपणे त्याच्याकडे पहात स्ट्रायव्हर म्हणाला.

“ ए, जाऊदे रे तें ! ” दिलखुलास हसत कार्टन उद्गारला. “ तें प्रवचन नको बाबा झोडू माझ्या पुढें ! ”

“ कस संपादन केल मी हें सार ! ” स्ट्रायव्हरने पुढें चालू केलें. “ कस उरकतो आहे मी हें सार ? ”

“ अरे, कांहीं थोड मला पैसे चारून. नाही का ? पण हें व्याख्यान कशाला ? तुला जसं हव तसंच तूं करतो आहेस, नि मला हव तस मी. पण नेहमीच तूं असा अघाडाला होतास आणि मी आपला — पिछाडीला. ”

“पण आघाडी काबीज करावयाची होती मला, जगात आलों तेव्हांच नव्हतो कांहों मो तिथें: होतों का, मांग ”

“अस्मादिक हजर नव्हते त्या सुप्रसंगी ! पण मला वाटत तिथेच होतांम वूं ” कार्टन म्हणाला आणि पुन्हा तो मुक्त ठ हांसला आणि दोघांनीही मग हास्याची फैर झाडली.

“अरे शाळेंत असतांना काय किंवा कुठे काय, तू आपल्या रांगेत तू शिर लास आणि मी माझ्या आणि मग तिकडे पॅरिसमध्ये कायद्याचा अभ्यास करीत असतांना सुद्धा तू कुठें तरी निश्चिन्तपणें प्रगत होत होतास आणि मी नेहमीच असल्या जागीच घोटाळत होतों ”

“आणि दोष कोणाचा तो महाराज ? ”

“तुझाही आहे कीं त्यात थोडा माग, मला वाटत. सारख कांहीं तरी करीत राहण्यात आणि इतरांना बाजूला ढकलून पुढें येण्यांत तू नेहमीं इतका गर्क होतास कीं अस गजत पडून राहण्याशिवाय मला दुसरा मार्गच नव्हता. पण जाऊं दे तें ' नि आता ही नवीन दिवसाची हमरी प्रभा आपल्यापुढें उमलत असतांना, असल हें जुन पुराण उदासवाण चर्वित चर्वण कशाला. जाण्यापूर्वी जरा विषय पालट करशील कीं नाहीं. ”

“बर तर आजच्या त्या सुंदर साक्षीदाराच आरोग्य चिंतू या आपण ” हातांतील ग्लास बर धरीत स्ट्रायव्हर म्हणाला. “आतां तर गोड विषय आहे कीं नाहीं ? ”

पण सिडनेच्या मुखावर औदासीन्याचीच छटा उमटत होती

“सुंदर—साक्षीदार, ” हातांतील ग्लासाकडे पहात तो पुटपुटला “बस्स झाले आतां हे साक्षीदार, पण हा कोण तुझा सुंदर साक्षीदार ? ”

“अरे ती, डॉक्टरांची चित्रामारखी छोकरी, मिस मॅनेट. ”

“ती सुंदर ? ”

“नाहीं ? सुंदर नाहीं ती ? ”

“अं हूं ! ”

“म्हणजे ? अरे प्राण्या, पण साऱ्या कोर्टाचे डोळे तिच्यावर खिळले होते आज ! ”

“ खड्ड्यांत गेल सार कोर्ट ! त्याला काय समजतं सौंदर्यांत ? सोनेरी केसांची नुसती शेळपट बाहुली ती ! ”

“ वा वा, सिडने, मला तर तेव्हां वाटल की, त्या सोनेरी बाहुलीनच तुला विरघळवल. त्याशिवाय दिसल होय रे तुला, तिला काय होतं आहे तें ? ”

“ म्हणजे ' एकादी छोकरी — सोनेरी बाहुली किंवा कोणी तरी, आपल्या अगदी नाकाच्या शेड्याजवळ बेशुद्ध पडत असतांना बघायला काय दुर्बीण लागते होय ? वा ५५ ' आपण आरोग्य चिंतू तिच, पण ती सुंदर म्हणून नाही कबूल करणार मी. पण आतां हें पुरें, झोंपलच पाहिजे मला आतां. ”

तो खालीं रस्त्यावर आला बाहेर सकाळचा गार वारा उदासवाणा वहात होता आकाश ढगांनीं झांकोळल होत, टेम्पच काळभोर पाणी आवाज न करता मदपणें वहात होत आणि आसमतांतील सर्व वातावरण ओसाड वाळ-वटामारख कसं चैतन्यशून्य अस दिसत होत. समोर धुळीचे लहान लहान लोट आपल्या आगाभोंवती पिंगा घालीत वाऱ्याबरोबर इनस्ततः वहात होते, नि जणू काय दूर अतरावरील वाळवटांतील बालुकाकण वर उसळून त्याचे पहिले तुयारझोतच आतां त्या साऱ्या शहराला ग्रासून टाकीत होते

समोवार पमरलेल्या त्या उदास वातावरणांत, स्वतःच्या आयुष्याचा खेळ-खडोबा केलेला कार्टन घराच्या गच्चीवर समोर पहात स्वस्थ उभा होता. समोरच्या त्या वैराण वाळवटांत काहीं सुंदर सुखस्वप्न मृगजळासारख्या त्याच्या डोळ्यासमोर तरळत होती. उमद्या आशा — आकांक्षा, आत्मत्याग नि चिकाटी जशीं मारीं त्याच्या समोर आतां उभी राहून, त्या मोहक सौख्य मदिरांतील विशाल दालनें, आणि त्यांतील मोहक प्रेमळ ललनागण, त्याला खुणावीत असलेला त्याला दाखवीत होती. तिथल्या जीवन लतिकांवर बहरलेलीं रसरशीत गोड फळे त्याला मोह पाडीत होती आणि ते सूर्यप्रकाशांत चमकत झुळझुळ वाहणारे आशेचे पाट त्याच्या डोळ्यांना सुखवीत होते पण सार एकक्षणच. दुसऱ्याचक्षणीं तें मोहक गुलाबी स्वप्न त्याच्या दृष्टीपुढून विरूनहि गेलें. एक दीर्घ सुस्कारा टाकून जिन्यावरील आपल्या खोलींत तो शिरला आणि कशा तरी पसरून ठेवलेल्या त्या बिछान्यावर आंगांतील कपडे न काढतांच त्यानें आंग टाकलें.

त्याच्या मस्तकाखालील ती उशी विफल अश्रुधारांनीं आतां भिजत होती

..... २

चार महिने होऊन गेले होते आता त्या गोष्टीला सकाळच्या वेळच प्रसन्न उबदार वातावरण लंडन शहरावर पसरलं होत आणि मनाच्या प्रसन्न अवस्थेतच क्लार्कनवेलमधील आपल्या निवासस्थानांतून बाहेर पडून नेहमीप्रमाणे त्याही रविवारी डॉक्टर मॅनेटच्या घराच्या रोखने जाव्हिस लॉरीची स्वारी हलतडुलत चालली होती अलीकडे दर रविवारीच ते आपले भोजन डॉक्टर मॅनेट व ल्यूसी यांच्या प्रेमळ सगतीत उरकून सर्व दिवस तिथेच मनमुराद गापा गोष्टी करीत घालवीत असत. निदान त्या दिवसापुरते तरी नेहमी रुपये आणे पैऱ्या दक्ष व्यवहारात निमग्न असणारे मि. लॉरी कांही वेगळ्याच वातावरणात निहरनांना आढळत असत. असे त्या दिवसापुरते तरी स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व विमग्न, डॉ. मॅनेटच्या कुटुंबातील एक अविभाज्य घटकच ते बनून जात अन्तर्गतच आनंद वाटत असे त्यांना त्या घरात आगामी आनंदाच्या त्या घटकेची ते आठवड्यांतील साही दिवस जसे अगदी आतुरतेने वाट पहात बसलेले असत. आणि आताही त्याच आनंदाच्या आशेने ते प्रसन्नपणे तसे डोलत डोलत डॉक्टर मॅनेटच्या घराजवळ येऊन पोचले आणि त्यांनी दारावरील घटा वाजवली

“आहेत का डॉक्टर घरात ?” दार उघडणाऱ्या बाईला त्यांनी विचारलं

“येतील आतां इतक्यांत”

“आणि मिस ल्यूसी ?”

“त्याही येतील आतां.”

“आणि आपल्या मिस प्रॉस ?”

आतां मात्र उत्तर देण्याची बाईला पचाईत पडली. काय त्यावे उत्तर, आहेत म्हणाव की नाहीत ? कारण मिस प्रॉसची लहर कशी असेल त्याचा काय नियम.

“पण मी तर आतां आलोच आहे,” तिचा गोंधळ पाहून लॉरी म्हणाले,
“मी जातो वर.”

त्यांनी वर जाऊन आत प्रवेश केलेली ती खोली म्हणजे आपल्या माल-किणीच्या अभिजात रसिकतेच मूर्तिमत प्रतीकच होत. मिस मॅनेटला आपल्या त्या जन्मभूमीची जरी कांहीच आठवण नव्हती तरी त्या रसिक शहराची

सौंदर्याभिरुची नि कोंड्याचा मांडा करण्याचं नाजुक कौशल्य निसर्गत च जस तिच्या आंगात उतरल होत. खोलीतील प्रत्येक वस्तू कशी दिसण्यात तर माधी पण मोठी टापटिर्पिने नि चोखंदळ वृत्तीने एकमेकाना पार्श्वभूमीप्रमाणे होऊन आपल्या सभोवार सौंदर्यनिर्मिती करीत होती. प्रसन्नपणे आपल्या सभोवार पहात उभ्या असलेल्या मिस्टर लॉरीना खोलीतील प्रत्येक वस्तू जशी काही अभिमानाने, कां कशी आहे आमच्या मालकिणीची अभिरुची, अगें मुकपणेच आव्हानपूर्वक सवाल करीत होती. आणि मिस मनेटवर आधीच निहायत खुष असलेले बिचारे लॉरी तरी, निर्भेळ पसतीखेरीज दुमरं काय उत्तर देणार होते ?

ल्यूमीच्या खोलीला लागूनच डॉक्टराची कन्सल्टिंग रूम — आणि इथेच सगळ्यांचें जेवणखाणहि उरकत असे — आणि त्याच्या पलीकडे त्यांचें शय्यागार. तिथेच खोलीच्या एका कोपऱ्यात, बापर नसलेला एक ओवड धोवड ठेंगणासा बाक आणि त्यावर त्याची ती जोडे शिवग्याचीं मारो हत्यार, सेंट ॲटोईन्सचील त्या दारू दकानाच्या पाचव्या मजल्यावरील भिकार अधाऱ्या खोलेतल्या प्रमाणेन, आतांहि तशीच पसरलेली दिसत होती

“ आपल्या हालअपेष्टांची ही स्मृतिचिन्ह अजून कशाला यानीं जवळ बाळगलीं आहेत कोण जाणे ” तिकडे दृष्टि जाऊन लारी उद्गारले.

“ त्यांत कसल आल आहे एवढे आश्चर्य ! ” एकदम आवाज झाला नि लॉरीनां दचकून तिकडे पाहिलें

डोव्हरमधील रॉयल जॉर्ज हॉटेलच्या आवारात प्रांच वर्षापूर्वी प्रथम परिचय घडलेल्या त्या रक्तवर्ण, रक्तकेश नि रक्तवस्त्र मिग प्रॉसची त्यांना आता सुपरिचित झालेली मूर्ती कमरेवर दोन्ही हात ठेऊन त्याच्यापुढें खडी झाली होती.

“ मला आपल वाटल — ” लॉरी म्हणत होते

“ कुणी विचारल होत गूळ खोबर देऊन ” मिस प्रॉगनीं फटकारलें आणि मि लॉरीनां तें मग तेवढच सांडून दिल.

“ ह कशी काय आहे तबियत ! ” त्याच कठोर आवाजांत पण जरा मवाळीनें प्रश्न आला.

“ छान, चांगली आहे आपल्या कृपेन,” लॉरीनीं नम्रपणें उत्तर केलें; “आणें तुमची ? ”

“ आपली सुमारच.”

“ का बर ? ”

“ कां बरं ! मला माझ्या बाईची मोठी काळजी पडली आहे. ”

“ कां बरं ? ”

“ अहो कां बर काय कपाळ ! जरा नीट बोला कीं माझ तर कपाळ उठेल अशानी ” मिस प्रॉस म्हणाली “ पण खरच मला मोठी काळजी पडली आहे ”

“ कारण कळेल कां मला त्याच ? ”

“ तिच्या जोड्याशी सुद्धां उभं राहण्याच्या लायकीचीं नाहींत, अशी माणस नाहीं मला खपत तिच्या जवळ आलेली. ” मिस प्रॉस म्हणाली

“ कोण कोण येतात असे ? ”

“ कोण कोण ? अहो शेकडों ” मिस प्रॉस म्हणाली अशी अतिशयोक्ती करण्याची तिला खोडच होती.

“ अस्सं ! ” काय बोलाव हें न समजून लॉरी उद्गारले

“ अशीं हज्जार तऱ्हेची माणस येत असतात नेहमीं, तुम्ही ती सुरवात केल्यापासून — ”

“ मी सुरवात केली मिस प्रॉस ? ”

“ नाहीं ? त्या थडग्यांतून बाहेर कुणी आणल तिच्या वडीलांना ? ”

“ ओ ! ती सुरवात होय — ” लॉरी म्हणाले.

“ नाहींतर काय, अखेर ? बाई बाई ! पण तेव्हांपासून अस्मे येताहेत ते मेले, तिला माझ्यापासून दूर करण्यासाठी. ”

तिला वाटणार हें वैषम्य लॉरींना माहीत होत, पण आतां दीर्घ परिचयामुळे त्या खडबडीत बाह्य आवरणाखालील तिच्या प्रेमळ निःस्वार्थी वृत्तीचीहि त्यांना पूर्ण कल्पना आलेली होती स्त्रीजातीतील ही निर्भेळ त्यागी प्रेमळ वृत्ती त्यांच्या परिचयाची होती. अंत करणाऱ्या या निःस्वार्थी जिवट मेवावृत्तीमुळे स्त्रीजाती विषयी, जगाच्या व्यवहारांत मुरलेल्या मि. लॉरींना अतीशय आदर वाटे. आणि या देवतातुल्य व्यक्तीतच अलीकडे ते मिस प्रॉसचीहि गणना करू लागले होते.

“ एकाचीहि कुणाची लायकी नाहीं मेल्याची माझ्या पोरीजवळ येण्याची. सोन्याचा तुकडा आहे माझा तो नि हे कमले मेले सगळे खापरखुटे ! ” मिस प्रॉस म्हणाली. “ एक फक्त माझा सॉलोमन मात्र होता तिला जोड किती सुरेख दिसला असता जोडा दोघांचा. पण ती त्याला अवदसा आठवली ना ! ”

मिस्टर लॉरीनीं कांहींच उत्तर केलें नाहीं. कारण बाईच्या त्या दिवड्या भावाची कीर्ति त्यांच्याहि कानांवर आली होती, आणि मिस प्रॉसला सर्वस्वी नागवून लोकांच्या घरीं अशी राबायला लावण्याच महत्कार्य केलेल्या त्या दिवाण्याला, चांगला जोड्यानें यथेच्छ बडवावा असच त्यांचें प्रामाणिक मत होत. पण ते या बाईच्या समोर बोलण्याची मात्र कधींच सोय नव्हती. म्हणून त्यांनीं आपली विषयाला कलाटणीच दिली.

“ बरं पण मिस प्रॉस, आपण आता एकटाच आहों इथे म्हणून आपला विचारतो, डॉक्टर ल्यूसीजवळ बोलताना कधीं त्या जोडे शिवण्याच्या काळाचा उल्लेख करतात का ? ”

“ अहं; कधींच नाहीं ”

“ आणि तरीहि तें सामान जवळ बाळगल आहे त्यांनी ? ”

“ हं ! ” आपली मान हलवीत मिस प्रॉस म्हणाली, “ म्हणजे कांहीं ते स्वतःशींच नसतील त्याचा विचार करीत, अस नव्हे. ”

“ पुष्कळ वेळां होत असेल का तस ? ”

“ अर्थात, ” मिस प्रॉस म्हणाली .

‘ आणि तुमची अशी कल्पना धावते — ’ लॉरी विचारणार होते, पण मिस प्रॉसनें त्यांना एकदम खडसावले —

“ कल्पना कसल्या धावडवता कपाळाच्या, मिस्टर लॉरी ! ”

“ बर बुवा राहिल; तुम्हांला अस वाटत का — म्हणजे तुमची अशी समजूत आहे का कीं, खूपच त्यांना त्याची आठवण होते म्हणून ? ”

“ हो, अस तर खर, ” मिस प्रॉस म्हणाली.

“ आणि आपल्या त्या प्रदीर्घ बदीवासाची कारण परंपरा त्यांना काही आठवत असेल, अशी आहे का तुमची समजूत ? ”

“ माझी समजूत नाहीं नि कांहीं नाहीं, माझी बाळी मला काय एवढ तेवढ सांगेल, तेवढंच मला माहीत. ”

“ आणि तें काय — ? ”

“ तिला ठाम वाटतं कीं त्यांना आठवत आहे तें सार. ”

“ आतां रागावू नका ह मिस प्रॉस, मी विचारतो आहे म्हणून. मी आपला आहे तुमच्यासारखाच साधाभोळा माणूस ”

“ साधाभोळा ! ” मिस प्रॉसनं भुवया उंचावीत विचारलें.

“ बर, राखल आमच आपल. तर काय म्हणणार आहे मी की, त्यांच्या-सारख्या देवमाणसानें त्या गोष्टीचा काहीच उल्लेख कसा करू नये कुणाजवळ ? म्हणजे माझ्या सारख्याजवळ जरी नाही — म्हणजे तसा पुष्कळ जुना परिचय आहे माझा, आणि हल्लीं तर तो चांगलाच गाढ झाला आहे — पण आपल्या लाडक्या लेकीजवळ सुद्धा नाही ? मी काय म्हणतों मिस प्रॉस का, उगीच फाजील चौकशा नाही आहेत ह्या माझ्या. पण अतिशय आम्हा आहे मला त्या बाबत ”

“ मला वाटत — माझी ती बुद्धी काय मेलीची पण, ” त्याच्या शेवटच्या वाक्यानें जरा मवाळून मिस प्रॉस म्हणाली, “ मला वाटत की अतिशय भय वाटत असाव त्यांना त्या गोष्टीच. ”

“ भय ! ”

“ होय भय. आणि उघट आहे त्याच कारण मला वाटत अगदा ती आठवणच भयकर आहे मुळीं आणि त्यांची ती स्वतःची विस्मृती पण त्यातूनच निघाली आहे आपल्या भरल्या ससारातून ते कगे नाहीये झाले आणि आता हे असे परत ससारांत कमे आले, याची आठवण झाली की पण तीच अवस्था येणार तर नाही, याविषयी त्यांच तरी मन मी म्हणनें नि शक कस बनायच ? त्यांचेच मला वाटत ते तो अप्रिय विषय टाळतात. ”

असत्या पायाशुद्ध उतराची अपेक्षा मिस्टर लॉरीनो कवींच केली नव्हती. “ खर आहे तुमच म्हणण ” ते म्हणाले. “ पण आणखी एक शका आहे माझी, मिस प्रॉस, की मनाचा असला कोंडमारा नेहमीं असण हें डॉक्टराच्या दृष्टीन इष्ट आहे का ! या प्रश्नांन अस्वस्थ होतों मी कधीकधी, आणि म्हणूनच आज झाल तरी हा विषय मी तुमच्याजवळ काढला. ”

“ काहीं इलाज नाही बाई, त्याला पण ! ” मान हलवीत मिस प्रॉस म्हणाली. “ त्या विषयाच्या नुसत्या वामांन सुद्धां ते अगदीं बेचैन होतात. आहे तेंच ठीक आहे झाल, आपला काहीं इलाज नाही त्याला. मधूनच ते रात्रीचे कधा असे एकदम उठतात नि सारखे आपल्या खोलींत फेऱ्या मारीत राहतात आपल्या त्या जुन्या तुरुंगांतल्या खोलींतच त्यांच मन जस, अमं सारख मागे पुढे फेऱ्या मारीत असत. माझ्या पोरीन ओळखल आहे ते आतां सार. ती आपली मग

निमृटपणें उठते नि एक अक्षरही न बोलतां त्याचा हात घट्ट पकडून तशीच त्याच्याबरोबर फेंक्या मारीत राहते आणि तिच्या त्या नुसत्या जवळ असण्या-नेच ते ढळूढळू शांत होतात मग."

बाहेर आतां पावलांचा आवाज ऐकू येऊ लागला आणि आपल्या जागेवरून उठत मिस प्रॉस म्हणाली, "हं! पहा आलाच ती दोघ, आणि आता होईल त्या मेन्यांची पण सुरवात ' "

पावलांचा आवाज जवळच झाला आणि घाई घाईने दाराजवळ जाऊन मिस प्रॉसने दार उघडल्यानंतर डॉक्टर मॅनेट व ल्यूमीने आंत प्रवेश केला

इतर वेळीं रागीट नि तुसटा दिसणारा मिस प्रॉसचा चेहेरा आता आनंदाने नुसता फुटला होता आपल्या लाटक्या ल्यूसीच्या आंगावरील शाल नि डोक्यावरून बॅनेट हलक्या हाताने दूर करीत तिने तिच्या त्या घनदाट तुळतुळीत केसांवरून मोठ्या प्रेमाने हात फिरवला आणि तिला लाडकीपणाने थोपटीत तिच्या ल्यूसीनेंहि तिला, 'परे ग आता, किती करशील कौतुक,' असे ढळूढळू पटपटत निच्याकडे मोठ्या प्रेमाने पाहिले डॉक्टर साहेबहि त्या दोघांकडे प्रेमळपणें पहात, "सरच मिस प्रॉस फारीच लाडावली आहे तुम्ही तिला' न हीतरी, अग तांडाने म्हणत पण आपल्या नुसत्या दृष्टिपेपानेच आपल तिच्यावरील ओमडा असलेल प्रेम व्यक्त करीत उभे होते आणि अजून पर्यंत संसार य यास पुर्णपणें पारसे असलेले मिस्टर लॉरीहि हृदय उचबळून असल्या स्वर्गानंदाचा लाभ आपल्या उतरत्या वयात आपल्याला करून दिल्याबद्दल परमेश्वराचे मन पूर्वक जाभार मानीत त्या प्रेमळ हृदयाकडे पहात किती वेळ तरी उभे होते

त्या तसल्याच प्रसन्न प्रेमळ वानावरणात गापा गोष्टी करीत नि मिस प्रॉसच्या पाककौशल्याचा मनमराद आस्वाद घेत त्यांचे जेवण चालले होते तरी अजूनही त्या दोघां व्यतिरिक्त कोणीहि माणसाने आंत येऊन मिस प्रॉसच डोक उठवले नव्हत तिने ते शेंकडो लोक अजून तरी कोणी उपस्थित झाले नव्हते, आणि तिच्या जीव म्हणून अगदीं आनंदांत होता आणि मग जेवणानंतरच्या मद्यप्राशनाला सुरुवात झाल्यानंतर तर मिस्टर लॉरीच्या हातांतील कप सारखा भरलेला जेवण्याची खबरदारी तिने आपल्याकडेच घेतली होती पण बाहेर दार वाजल आणि चार्लस डानेने सर्वांना अभिवादन करीत नेहमीप्रमाणे आंत प्रवेश

केला. मिस प्रॉसच्या कपाळावर आंठ्याचें जाळें पसरलें नि एकदोन सेकंदांतच तिनें बाहेर पाळल टाकलें.

डॉक्टराची स्वारी आज अगदीं खुर्शांत होती. आणि त्या तशा प्रफुल्लितस्थेन त्यांच्या नि त्यांच्या लाडक्या लेकीच्या चेहेऱ्यांतील साम्य अतीशय उठून दिसे. आतांही त्यांचा हात तिच्या खुर्चाच्या पाठीवर ठेवलेला होता नि तिचें मस्तक त्यांच्या खांद्यावर विसावलेलें असतांना त्या दोघांच्या चेहेऱ्यांतील साम्य मोठें आनंददायक होतें अनेक विषयांवर अतीशय उल्हासानें आज ते सारा वेळ बोलत होते इतिहासप्रसिद्ध जुन्या इमारतीच्या बांधकामाविषया त्यांची आतां चर्चा चालू होती

“डॉक्टर, तुम्ही लडन टावर पाहिला आहे का कधी नीट ?” चार्लस डॉननें मधेच विचारलें.

“ल्यूसी नि मी गेलो होतो तिथें, पण आपला वरवरच पाहिला आम्हीं तो ”

“मीहि पाहिला आहे तो, पण जरा निराळ्या नात्यानं ” किंचित हसत पण रागाची छटा चेहेऱ्यावर येत असता डॉन म्हणाला “एक मजेगीर गोष्ट ऐकली मी तिथें असतांना ”

“कसली वाई !” ल्युगीनं विचारलें.

“काहीं दुस्तती चालली होती तेव्हां त्या जुन्या तुंग्याची कितीतरी दिवस न वापरलेल्या एका कोठडात ते कामकरी आले आणि खालच्या दगडी जमिनीच्या दरजा ते भरीत असतां, एका दगडावर कांहातरी ओबटवोबट हत्याऱां डी. आय. सी. अर्शा कशीबर्जा गोदलेला अर्बरे त्यांना पाहिली. मग जरा नीट निरखून पहातांच ते शेवटल अश्वर या नसून जी आहे अस त्यांना दिसलं. कुणाच्या तरी नांवाचीं तों आद्याक्षर असतील अस वाटलें आरम्भी. पण एकानें त्यांचा डिग असा शब्दोच्चार केला आणि मग त्यांच्या टोक्यात प्रकाश पडून त्यांनीं तो दगड खणून त्याच्याखाली पाहिलें कुणीतरी अज्ञात प्राण्यानें पेटीच्या आकाराचं काहींतरी तिथें लपवून ठेविल होत.”

“बाबा, बाबा, वर नाही वाटत तुम्हांला !” ल्युसी उद्गारली.

डॉक्टर मॅनेट एकदम बसल्या जागेवरून चमकून उठून उभे राहिले होते आणि त्यांनी आपल्या हातांनीं आपलें मस्तक घट्ट दाबून धरलें होतें. त्यांच्या त्या उद्भिन्न चेहेऱ्याकडे दृष्टी जातांच सर्वांच्याच तोंडचें पाणी पळालें.

“ काहीं नाहीं बाळ, काहीं विशेष नाहीं. पावसाचे थेंब वाजले एकदम नि मी दचकलों.”

त्यांनीं स्वतः ला अतिशय चपळाईनें सावरलें होतें. पावसाचे मोठे मोठे थेंब आतां बाहेर खरच पडत होते. आणि डॉक्टरांच्या चेहेऱ्यावर एक क्षणभरच उमटून दिसेनासे झालेले ते भाव आपण खरेच पाहिले कीं नाहीं अशी मि. लॉरीनाहि शका आली.

“ अशा वारीकसारीक आकस्मिक गोष्टींना मी अजून असाच दचकतो, आणि आत्ता या पावमानेंच दचकलों मी ” डॉक्टर परत सागत होते.

मिडने कार्टननें आतां आंत प्रवेश केला पण मिस प्रॉमच्या शेंकडों लोकांचा अजून कुठेंच पत्ता नव्हता.

हवेंतील उष्मा आता बराच वाटला होता आणि खोलीच्या सर्व खिडक्या उघड्या टावून जरी ते सर्वजण बसले होते तरी उकाड्याचा त्रास त्यांना होतच होता त्यांच्या समोरील चहाचे कप उचलल्यानंतर सर्वजण त्या मोठ्या खिडकी-जवळ सरकले त्यांनी पहिल्यासारखीच डॉक्टराजवळ बसली होती, डानें तिच्या जवळच बसला होता आणि खिडकीला टेंवून कार्टननें आसन ठोकलें होते

“ किती मोठाले येताहेत हे थेंब, पण किती मावकाश ” डॉक्टर मॅनेट म्हणाले

“ पण न थांबतां सारखे येताहेत थेंबे ” कार्टननें पुस्ती जोडली

आगामी वादळाच्या हल्ल्यापासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी बाहेर रस्त्यावर लोकांची आता एकच धांवपळ चालली होती कितीतरी लोकांच्या पायांचा आवाज त्यांच्या कानावर येत होता. पण प्रत्यक्ष अशी एकहि व्यक्ती त्यांना दिसत नव्हती.

“ अमरुख लोकांच्या पावलांचा आवाज होतो आहे पण तसा पाहिला तर मात्र अगदीं एकांत आहे इथे ” बाहेरील आवाजाकडे कान देत डानें म्हणाला.

“ आणि हे सार वातावरण कस गूढ गभीर वाटत आहे — नाहीं? ” ल्यूसीने विचारले “ अशीच सध्याकाळची कधी कधी बसतें मी इथे, आणि मग मला आपला भास होतो — पण आज हें बाहेर अस सार भयाण नि गभीर दिसत असतां त्या भासाच्या नुसत्या कल्पनेनेंच आगावर कसे शहारे येत आहेत.”

“ आम्हालाहि होऊ या की त्यांत समभागी. ”

“ अ ह ! ज्याच्या त्यालाच असल्या कल्पना भयद गूढ अशा वाटतात; त्या अशा सांगतां नाहीं येत पण मला तर अनेक वेळां, अस इथें संध्याकाळच बसलेल असतांना वाढतं कीं, मला ऐकू येणारा हा पावलांचा प्रतिवनि आपल्या आयुष्यांत असा खरोखरीच कधीं तरी प्रवेश करणार आहे ”

“ येणारहि असेल तो आपल्या आयुष्यांत, कुणी सांगाय ” उदासपणें सिडने कार्टन उद्गारला

बाहेरील पावलांचा प्रतिवनि अजूनहि तगाच वाटल्या वेगाने त्या सर्वांच्या कानावर सारखा येत होता. कित्येक वेळां तर तो इतका जयळून ऐकू येई कीं, आपल्या त्या खिडकीखालींच तो होत आहे कीं काय अगें वाटून सर्वांचेच डोळे तिकडे न कळतच वळत पण तो आवाज तिकडे दूर रस्यावर होत होता आणि त्यांच्या एशिपथांत एकहि माणूस येत नव्हतें

“ हा आवाज आपल्या सर्वांच्याच आयुष्यांत यायचा आटे मिस मॅनेट, कीं आपल्यांत तो वाटून जायचा आहे ! ”

“ मला नाही सांगता येत मिस्टर डॉन, माझी वेडीची आपली कल्पना आहे ती, नुसता मास. त्याच्या आहारीं गेलें मी, नि मला वाटल कीं माझ्या नि माझ्या बावांच्या आयुष्यांत येणाऱ्या माणसाच्या पावलांचाच आवाज आहे तो ”

“ मीहि त्यांत एक भार्गादार होतो ” कार्टन म्हणाला. “ काहींहि अधिक न निचारतां किंवा कांहां कमला करार वायदा न करता त्या आतां चमकलेल्या बिजेच्या उजेडांत मलाहि दिसतो आहे तो प्रचंड लोकगमुदाय ” खिडकीतून बाहेर डोकावून पहात असतां झालेल्या बिजेच्या चमचमाटाकडे बोट दाखवीत तो म्हणाला “ तो पहा, त्यांच्या पावलांचा आवाजहि मला ऐकू येतो आहे ! ” बाहेर होत असलेला कडकडाट थांबल्यावर तो पुढे म्हणाला “ ते पहा कसे धांवत पळत, रागानें वेडेपिसे होत आपल्याच दिशेन उसळत येत आहेत ! ”

बाहेर परत एकदां तो कानठळ्या बसवणारा आवाज काहा वेळ होत होता, आणि मग अगदीं आकाश फाटल्यासारख्या पावसाच्या सरीवर सरी बिजेच्या थयथयाटांत किती तरी वेळ सुसाट खालीं कोसळत होत्या. पण मन्यरात्रीच्या

सुमारास मात्र त्यांचें तें तांडवनृत्य संपून चद्राचें प्रसन्न बिंब त्या मुस्तात धरित्री वर शातपणें प्रकाशू लागलें.

सॅट पॉलच्या देवळांनील त्या भल्या मोठ्या घटेनें रमणखणीतपणें एकाचा टोला दिला, आणि सर्वजण आपआपल्या जागेवरून उठले

“ गुडनाइट मि कार्टन, ” मि. लॉरी म्हणाले. “ गुडनाइट मि डॉन. ’
“ आपल्या सर्वांच्या आयुष्यांत अशी एकत्र रात्र घालविण्याच भाग्य पुन्हां कधीं असेल काय ’ ”

असेलहि कदाचित. किंवा भवितव्यता कदाचित कांहीं निराल्याच तऱ्हेनें कालपत्रावरील 'यार्दा हलविणार असेल, कुणी सांगवें ' .

.... ३

राजशाही पॅरिसच्या त्या राजशाही हॉटेलांत मॉस्युर दि मार्किंस त्यादिवशी ते दर पयःवज्याम देत असलेल्या राजशाही खान्यामाठीं आज उपस्थित झाले होते त्याच्या त्या एकांत राजर्णी खोलींत त्याच्या खास तैनातींतील नोकरांची त्यांच्यामोवती धांवपळ चालली होती तिकडे चारचौघात आपला खाना आपल्या वेमवाम माजेल इतक्याच नाजूकपणें उरकण्यासाठी खान्याच्या पूर्वी थोडीशी यादशाही पोटपूजा उरकून घेण्याचा त्याचा नेहमींचा परिपाठ असे. आणि तो उरकून मगच ते बाहेरील त्या गजबजलेल्या प्रशस्त दिवाणखान्यांत मोजून पावले टाकीत प्रवेश करीत आताही नोकराची एक चौकडी त्यांचें आवटें चॉकोलेट त्यांना भादर करीत होती एक जण चॉकोलेटचें भांडें छेडवर धरून आदरपूर्वक जवळ उभा होता, दुसरा मालकांचा पांढरा शुभ्र रेशमी रुमाल त्याच्या मानेखाला धरून उभा राहिला होता, तिसरा हातांतील सोनेरी चमच्यानें चॉकोलेट मालकांच्या घशाला सोसेल इतकेंच गरम ठेवण्याची कोशीग करीत होता, आणि चौथा तें तशाच एका सोनेरी चमच्याच्या मदतीनें मोठ्या आदरपूर्वक तें मालकांच्या नाजूक ओठांच्या आंत मोठ्या कौशल्यानें अलगत सोडून देत होता. या सर्व समारंभांत कांही चूक झालेली मॉस्युरनां

कधीच खपली नाही. कारण तसं झालं तर आपल्या विमलयश कुलात्ता कधीच न पुसला जाणारा तो कलकच लागेल अस त्यांचं प्रामाणिक मत होत.

मॉस्यूर दि मार्किसेचें लक्ष कामापुरतें जरी दरबारी कामाकाजांत कधी कधी गढलेलें दिसलें तरी, नाचरंग, ख्याली खुशाली, गाण बजावण नि खाना पीना यांतच त्याच अतरंग स्वतःला नेहमी विसरून जाई. सर्व कांही काम स्वतःच्याच गतीनें पुढें पुढें जात असतात, त्यांत आपण ढवळाढवळ करण्याच कांही कारण नाही, आणि साऱ्या कामाच पर्यवसान स्वतःची तुंबडी थोडी फार तरी भरण्यांत झालच पाहिजे अशीच त्यांची कार्यपद्धति असे. स्वतःच्या चैन सुखसोयीबाबत तर सर्व जग हें आपल्याच सुखाकरता निर्माण झाल आहे, अशा अभिनिवेशानेंच त्यांची सर्व हालचाल होत असे. 'हें सार जग आणि त्यांतील साऱ्या चेतन अचेतन वस्तू मज्याचसाठी आहेत,' हेंच त्यांच जम कांही एक ब्रीद-वाक्य होत.

स्वतःची ती छोटी हजरी संपन्न हातांतील रत्नजडित गोनेरी उबंतील सुगंधी तपकीर हळुवारपणें आपल्या नाजूक नाकपुऱ्यांत गोडीत मॉस्यूर दि मार्किसे बाहेरील दिवाणखान्यांत आतां प्रवेश करित होते. तो वैभवशाली प्रशस्त दिवाणखाना निमंत्रित पाहुण्यानीं, त्या राजगाही विलासी पॅरिसमधील नादान लक्ष्मीपुत्रांनीं नि त्याच्या मापक छेलछबेल्यानीं, आणि उच्च अधिकार पदस्थ तितक्याच नादान पण अहमन्य विलासी दरबाराऱ्यानीं, नुसता गजसजून गेला होता युद्धकौशल्य आणि शौर्य यांच्या अभावानेंच तळपणारे लष्करी आवि-कारी, दर्याचें कधी तोंडहि न पाहिलेले दर्यामारग, स्वतःच्या खाम खाऱ्यांचें शून्य ज्ञान असलेले मूलकी अधिकारी आणि ऐहिक सुखविलासांत आकट बुडालेले विषयासक्त धर्मान्यक्ष, या साऱ्या बऱ्या बापके बेठ्याची खानेगुमारी, त्या दिवाणखान्यांत चौफेर नजर फिरवल्याबरोबर कोणालाहि बसल्याजागींच करता आली असती. कांहींहि ज्ञान नसलेले पण सर्वजतेची घमेंड मिरवणारे, असले वशिल्याचे बजरबटूच आपल्या मॉस्यूर दि मार्किसेप्रमाणें अविकाराऱ्या सर्व जागांवर वावरतांना तेव्हा दिसत असत. येन केन प्रकारेण स्वतःची तुंबडी भरणाऱ्या, राज्ययत्रांतील सर्व राज वा वाममार्गावर असल्याच नादानाचा नाच त्या काळांत चालू होता आणि राष्ट्राचें किंवा राष्ट्रपुसपाच्या असख्य घटकांचें उतू जात असलेलें दैन्य मात्र या कोणाच्याच धुदकारलेल्या दृष्टीस कधीच पडत

नव्हेंतें. किंवा कांहींच्या चुकून कधीं पडलेंच तरी या क्रियाशून्य वाचाळांच्या अगडबब शब्दजजाळांत तें बिचारें इतकें गुदमरून जाई कीं त्याची कधीं कुणाला ओळख पटणेंच अशक्य होऊन जाई; मग त्याच्या निवारणाचे खरे उपाय कृतीत कधीं काळां उतरणें तर सुतराम अशक्यच होतें.

आणि विलासी पॅरिसमधील या सर्व वड्या अमलदाराच्या विलासी गृह-मंदिराकडे जरी कोणी दृष्टि फिरवली असती तरी, स्वतःच्या निमृगप्राप्त कर्तव्यांना कधींच मूठमाती देऊन, नि त्याच जुलमी निसर्गानें त्यांच्या उदरी जन्मास घातलेल्या आपल्या कांवळ्या वाळांना मोलाच्या मोलकरणींच्या आगावर टाकून, त्यांच्या त्या गृहागना बाजारवसवीलाहि मागें टाकील अशी स्वतःच्या नेहेऱ्या-मोहऱ्याची भडक रगरगोटी करून, आजच्या खान्यासारख्या विलासी मंदिर वातावरणांत स्वच्छद दिहरताना त्यांना दिसल्या असल्या अपत्यांना या जगाचें दर्शन घडविण्याव्यतिरिक्त मातेचें कोणतेंच कर्तव्य आस्थेवद्दकपण करण्याचें प्रयोजन या नाचऱ्या गृहदेवतांना कधींच वाटलें नाहीं. गोरगरिबांच्या बोजड प्रायकार्थेंच तें काम, आणि त्यानीच तें केलें पाहिजे पण लक्ष्मीवत्ताच्या घरातील माठीच्या घरांत प्रवेश करीत असलेल्या आजीबाईंनी मात्र झकपक पोशाक करून, पिशीच्या आभयाम पदन्याम करीत अगलेल्या मुग्ध यौवनांसारखें असल्या गान्याच्या वेळी हजर असण्याचें काम न चुकतां करीत असायच.

यजमानांचा आतां दिवाणखान्यांत प्रवेश झाल्याबरोबर त्या नटव्या वातावरणांत नवचैतन्याचा सचार झाल्यामारखा दिगु लागला. बाहेरील वाजूम बसलेल्या यजमण्यांनी आपआपल्या वाद्यांवर जोरदार आघात करून वदलहरींनी तो दिवाणखाना दुमदुमून सोडला. मॉस्यूर दि मार्केस पाहुण्याच्या रागांतून अभिवादानांनी नि स्वागताची फेर झाडीत, हातांतील त्या रत्नजडित तपकिरीच्या डबीवर बोटानें मधूनच ठोका देत हिंडू लागले. ललनागणांच्या नाजूक हास्यलहरींनी नि सुवर्णनलयध्वनींनी आणि मय्यवषट्कांच्या किणाकिणाटांनें तें सर्व वातावरण निनादून जाऊ लागलें, आणि मग टेबलावरील खाद्यपेयांचा समाचार अतिशय आपुलकीनं घेण्यास सर्वांनी गुरुवात केली.

तब्बल दोन तासांच्या अवधीनंतर तो खानपानसमारंभ आटोपून निमात्रित पाहुणेमंडळी घरमालकांचा निरोप घेत दिवाणखान्याबाहेर पडू लागली. दिवाणखान्याच्या दाराशींच यजमानसाहेब उभे राहून तपकिरीचा आस्वाद

मधूनच घेत नि देत सर्वांना निरोप देत होते शेवटच्या पाहुण्याने बाहेर पाऊल टाकल्याबरोबर माँस्यूर दि मार्किसाहि बोटांवरील तपकीर झटकित, व्हरांड्याच्या दुतर्फा भित्तींना लावलेल्या पूर्ण उंचीच्या बिलोरी आरशांच्या रांगेतून ह्रश करित खाली आंगणात आले. साठीच्या उमरीचे होते आज ते तरीहि पण त्यांच्या पोशाकांतील ती टापटीप नि झकपक आणि चेहेऱ्यावरील तेज नि रंगेल-गणा अजून एखाद्या तरुणासारखाच कायम होता चेहेरा नितळ पण खुनशी, बारीक सरळ, पातळ आरक्त नाकपुड्या असलेले नाक, ओठांची कुरेवाज ठेवण आणि निळ्या भोर डोळ्यांतील विलासी, जहरी पण फौर्याची चमक, त्या तांबूस गौर चेहेऱ्यावर खुनशीपणाची झांक उत्पन्न करित नाही तर तसा त्यांचा चेहेरा त्यांची गणना नेहमीच सुंदर पुरुषांत करी.

साहेबानी गाडीत पाऊल टाकले आणि घोडे चौखुर उधळत धावू लागले. कोचमन जसा आंगांत आल्यासारखा, किंवा शत्रुपक्षावर वेगाने चाल करून जात अमन्यासारखा वाटेतील पादचाऱ्यांच्या अस्तित्वाची मुळीच दख्खल न घेता, वेगमानपणे आपल्या घोड्यांना पिटाळीत होता बिचारे वाटसरू आपले प्राण वांचविण्यासाठी त्याच्या वाटेतून पळत पळत कसेबसे दूर होत गाडीच्या मालकालाहि याचे काहीच न वाटून उलट अभिमान वाटल्यासारखाच तो त्या सैरावैरा पळणाऱ्या दुबळ्यांकडे पहात आत बमला होता अशा तऱ्हेने गरीबाच्या प्राणांची फिकीर न करता आपल्या गाड्या चौफेर उधळीत रस्त्याने जाण्याची त्या भाग्यवान् लक्ष्मीपुत्रांना सवयच होती आणि शहरांतील त्या दुर्दैवी कगालांनाहि जीव अमे मुठात धरून रस्त्यांतून हिंडण्याची सवय झाली होती.

त्या दगडी रस्त्यावरून आपल्या लोखंडी धावांचा कानठळ्या वसण्यासारखा धडधडाट करित, चिचोळ्या कोपऱ्यावरूनहि वेग तिळभरहि कर्मा न करता ती गाडी तशीच वेगमानपणे दौडत पुढे जात होती वाटेतील बायाबापड्या भयाने किचाळत दचकून वाजूला पळत, आपल्या पोरांना कसेबसे जीवत ठेवीत होत्या आणि एकमेकांना घट्ट पकडून त्या तुफान घोड्यांच्या टापांपासून स्वतः ला बचावीत इतर दुबळे जीवही जीव घेऊन वाजूला होत होते अखेरीस त्या कारजाजवळील कोपऱ्यावरून वडाडत पळत असता गाडीच्या चाकाना कसला तरी बारीक धक्का बसला नि भयद किंचाळ्यांच्या झालेल्या आवाजांने चमकून ते पिसाटासारखे धावणारे घोडे दोन पायांवर उभे राहून येथेमान घालू लागले.

ते घोडेच जर असे वुजले नसते तर गाडी तशीच काय झाले याची पर्वा न करतां पुढे दौडत गेली असती. मोडला असेल कोणाचा हातपाय फार तर, त्याची कोण पर्वा करतो, आणि काय म्हणून ? पण तो घाबरलेला चपराशी आतां खाली उतरला होता आणि आजूबाजूचे दहावीस हातहि घोड्यांच्या लगामाला घातले गेले होते

“ काय झाल रे ? ” बाहेर पहात शांतपणे मॉस्यूरनी विचारलें.

एवढ्या वेळांत डोक्याला लोकराची गोडे टोपी असलेल्या एका उच काठीच्या माणसानें घोड्यांच्या टापामधून एक लहानसें मुटकुळें बाहेर काढलें होतें आणि कारजाच्या पायथ्याशीं तें ठेवून नि खालील चिखलांत बैठक मारून एखाद्या जनावरासारखा तो ओरडत होता.

“ माफ करा, मॉस्यूर दि मार्किस् ! ” एक बिंध्या पांघरलेला माणूस नम्रपणे म्हणाला, “ एक लहान मूल आहे तें ! ”

“ पण ओरडतो आहे कशाला तो असा मुर्दाडसारखा ? त्याचच आहे का तें ? ”

“ होय मॉस्यूर—दुदैव बिचाऱ्याचं ! ”

त्या कारजाजवळील जागा थोडी खुली होती. तो उचेल्या माणूस तिथून एकदम उठून धांवतच गाडीजवळ आला आणि त्याला पाहून मॉस्यूरचे हात झटकन् तरवारीच्या मुठीकडे गेले.

“ पार चेंगरून गेला ! ” आपले हात आवेगानें वर उच करून त्याच्याकडे टक लाऊन पहात तो माणूस पिसाटासारखा किंचाळला. “ ठार झाला आहे पार ! ”

चौकांतले सारे लोक आतां गाडीभोंवतीं गोळा झाले होते पण त्यांच्या चेहेऱ्यांवर सताप किंवा दहशतीचें कांहींच चिन्ह दिसत नव्हतें. किंवा कोणी कसलाच चकार शब्द काढीत नव्हता. मॉस्यूर दि मार्किस्नीं आपले डोळे, आपआपल्या बिळातून बाहेर पडलेल्या त्या भेदरट उदरांवरून एकदां चौफेर फिरवले, आणि त्यांनी आपली पैशांची पिशवी बाहेर काढली.

“ मला नवल वाटत मोठं तुम्हा लोकांचं,” ते म्हणाले; “ आपली नि आपल्या पोरांची एवढीहि काळजी घेतां येऊ नये तुम्हाला ? कुणीतरी रोज अन्न

अडमडत असत रस्त्यांत. माझ्या घोड्यांचा पायबीय सुद्धा दुखावला असेल कदाचित् ह, हें बघ ! हें दे त्याला.”

“ आपल्या हुजऱ्याकडे त्यांनी एक सुवर्णमुद्रा भिरकावली आणि साऱ्यांच्या माना नि डोळे त्या दिशेला वळले. तो उंचेला म्हाणूस परत एकदां भेसूरपणें किंचाळला, “ अगदी पार चेंदामेदा ! ”

त्या गर्दीतून वाट काढीत आतां कुणीतरी पुढें येत होता. त्याला पाहिल्या-बरोबर कारजाजवळील त्या गोळ्याकडे बोट करून तो दुदैवी पिता त्याच्या खांद्यावर डोकें टेंकून स्फुदस्फुदून रडू लागला. कांहीं बायाहि आतां त्या थडगार गोळ्याजवळ उभ्या राहून मूकपणे अश्रू ढाळीत होत्या.

“ मला कळल आहे सार बाबा,” आतां आलेली ती व्यक्ति म्हणाली. “पण असा धीर नको सोडू गॅसपर्ड ! हें असल जिण जगण्यापेक्षां तें बापड देवाघरीं गेल, तेंच चांगल नाही का ? एका क्षणात बिचार कांहींहि यातना न होता कस पार झाल ! एकदोन तास तरी अस सुखान जगलं असत का तें ? ”

“ शाबाम ! मोठा तत्त्ववेत्ता दिसतोस तु.” हसत हसत मार्किंस उद्गारले.
“ नांव काय बर तुझें ? ”

“ डेफार्ज म्हणतात मला.”

“ आणि धदा ? ”

“ दारूविक्या आहे मी, मॉस्यूर द मार्किंस.”

“ अहो तत्त्वज्ञानी, ही ध्या तर तुम्हांला चिरीमिरी,” त्याच्याकडे आणखी एक सुवर्णमुद्रा फेंकीत मॉस्यूर म्हणाले, “ कायरे, घोडे आहेत ना शाबूत ? ”

आणि पुन्हा त्यांच्याकडे दृष्टीहि न टाकतां ते मागे आपल्या गादीला टेकले. जशी कांहीं एखादी सामान्य वस्तूच त्यांच्या हातून फुटली होती आणि पैशाच्या मिजाशांत त्यांनी तिची किंमतहि तितक्याच दिमाखांत देऊन टाकली होती. गाडी आतां चालूहि झाली असती. इतक्यात खण् असा आवाज करीत एक नारणें आंत गाडीत पडलें. बाहेरून कुणीतरी तें आंत भिरकावलें होतें.

“ थाब रे, घोडे आवर ! ” रागाचा पारा वर चढलेले मॉस्यूर म्हणाले.
“ कुणी भिरकावलें तें ? ”

एका क्षणापूर्वीच डेफार्ज उभा असलेल्या जागेकडे त्यांनीं दृष्टि फेंकली. पण डेफार्ज तेथून निघून गेला होता नि तो दुदैवी पिता त्या जागीं गडबडीं लोळत

होता — आणि त्याच्याच जवळ एक कृष्णवर्ण धिप्पाड स्त्री विणकामाच्या सुया चालवीत आतां उभी होती.

“ भिकार कुत्रीं कुठली ! साऱ्यांना लेकांना अशींच गाडीखालीं तुडवून नर-कांत रवाना केलीं पाहिजेत. कोण तो बदमाश आतां असा जवळ पाहिजे होता, मारे गाडीखालीं असा चुरडून सफा केला असता. ”

सपत्तीच्या मदनें धुद झालेल्या नि सत्तेचा निरकुश उपयोग करण्यास चटावलेल्या असल्या मॉस्यूरची, अनेक वर्षांच्या अनुभवांनं त्या दुदैवी जीवांना विलक्षण दहशत वाटत होती. ते सर्वजण आतांहि, हात तर काय पण आपले डोळेहि वर न करता नि एक अक्षराहि न उच्चारतां स्वस्थ उभे होते. ती एक धिप्पाड स्त्रीमात्र मॉस्यूरच्या चेहेऱ्याकडे बेडरपणें सारखी टक लावून पहात होती पण त्यानीं आपली दृष्टि एकदां तुच्छतापूर्वक तिच्यावरून फिरवली आणि गाडीवानास ‘चलो,’ असें म्हणून ते परत मागे गाडीला टेकले.

गाड्यांमागून गाड्या रस्त्यानें दौडत होत्या आणि लोक तसेच रस्त्यावर त्यांच्याकडे पहात उभे होते. आपल्या मृत बालकाला उचलून तो दुदैवी पिता आपल्या शोकाला मोकळी वाट करून देण्यासाठी केव्हांच तिथून निघून गेला होता. त्याच्याभोंवतीं उभ्या असलेल्या त्या बायाहि तशाच कारजाजवळ त्याच्या वाहत्या पाण्याकडे आणि रस्त्यावरून गाड्यांतून दौडत वहात असणाऱ्या खुशाल-चेडूकडे पहात स्वस्थ बसल्या होत्या. त्या धिप्पाड स्त्रीचें विणणें मात्र काळाच्या अखंड गतीप्रमाणें तसेंच चिकाटीनें नि शातपणें कुठेंहि न पहातां अजून चालू होतें

..... ४

मॉस्यूरची गाडी त्यांच्या खेडयाजवळील टेंकडीच्या माथ्यावर येऊन जरा थांबली होती. पश्चिम क्षितिजाजवळ येऊन पोंचलेल्या सूर्याचे पिवळसर तांबूस किरण आत सुखासीन बसलेल्या मॉस्यूरच्या गालांना गुलाबी डूब चढवीत होते. सभोंवार पसरलेली सुंदर शेतजमीन पिवळ्या धमक पिकांनं अगदीं खुलून दिसत होती. पण जरा नीट प्रहातांच समृद्धीची नव्हाळा त्या सर्व दृश्यावर पसरलेली न दिसतां कांहीतरी उदास नाखुशीची छटा त्यांत मिसळलेली दिसून येत होती. जणु काय शेत कसणाऱ्या अर्धपोटी खडकऱ्यांच्या मनाची आणि देहाची उपासमारच त्या पिवळ्या धमक पण खुरटलेल्या पिकांच्या मूक मुखानें येणाऱ्याजाणाऱ्या व्यक्तींजवळ ती तशी व्यक्त करांत होती

गाडीच्या चाकांना ढकली बांधण्याचें काम झाल्यानंतर टेंकडीच्या उतारावरून गाडी खाली चालू झाली. क्षितिजावर टेकलेल्या सूर्यबिंबानेंहि एकदम खालीं उडी घेतली आणि आकाशात पसरलेल्या लालरंगाची छटा गाडीमागून उसळणाऱ्या धुळीच्या लोटावरहि लाल रंग चढवूं लागली. पण मॉस्यूरची गाडी टेंकडीच्या पायथ्याशीं येऊन पोंचतांच आकाशांतील ती भडक रंगपचमी पार नाहीशी होऊन तिच्या जागीं काळ्या धूसर छटा आतां पसरू लागल्या होत्या पायथ्याजवळ असलेल्या त्या खेड्यापलीकडे दूर दिसत असलेल्या ऐस-पैस चढावावरील चर्च टोंवर, पत्रनचक्की, शिकारीचें राखीव रान आणि त्या पलीकडील उंच सुळक्यासारख्या दिसणाऱ्या खडकावरील तो गढीवज्रा तुरुंग या साऱ्यांवर ती कृष्णछाया आतां क्रमाक्रमानें पसरत होती. आणि घर जवळ आल्याच्या जाणीवेन मॉस्यूरहि तिकडे पहात स्वस्थपणें बसले होते.

रस्त्याच्या दुतर्फा पसरलेल्या त्या खेड्याकडे दृष्टि जातांच त्यातील यच्चयावत् वस्तूवर सभोंवारच्या माळजमिनीप्रमाणेंच दारिद्र्याची भीषणकळा पसरलेली दिसून येई. खुरटलेल्या नि खगलेल्या देहाचे ते गांवकरी आपआपल्या घरांच्या पुढील दारांतच सायंकाळच्या कांहीं तरी कामांत गुंतलेले आतां दिसत होते. हजार तऱ्हेच्या करांच्या ओझ्याखाली चुरडून गेलेले ते सारे दुबळे जीव कसें तरी जीवन व्यतीत करीत असतांना असेच कोणालाहि दिसले असते. पण त्या

जाचक करांची आठवण झाल्यावर त्यांच्या दुर्बलत्वाचें मग आश्चर्य न वाटतां ते जगले तरी कसे याचेंच विचारवताला नवल वाटलें असतें.

गाडी पोस्टहाऊस गेटजवळ येऊन खडी झाली. मॅस्युरचें आगमन शिंगा-ज्याच्या उच्च श्रृंगनादानें आधींच सूचित झालें असल्यामुळें मालकांच्या स्वागतार्थ आपआपले हस्तव्यवसाय कांहीं काळ स्थगित करून ते गावकरी घरांच्या दारातच गाडीकडे नि आनील मालकसाहेबांकडे नम्रपणें दृष्टिशेष करीत मूकपणें उभे होते. मालकांची दृष्टि त्या सजीव प्रेतसमुदायावरून फिरत असतां, त्या जमावांत आतांच प्रवेश करीत असलेल्या रस्ते दुरुस्त करणाऱ्या एका मजुरा-वर ती जातांच त्यानीं त्याला पुढें बोलावलें.

“आत्ता वाटेंत पाहिल्यासारखा वाटतो तुला ?” त्यानें नम्रपणें केलेल्या अभिवादनाचा स्वीकारहि न करतां, मॅस्युरनी विचारलें. “त्या टेकडीवर चढत असताना आणि माथ्यावर आल्यावेळीं पण ?”

“होय मॅस्युर, तो अलभ्य लाभ झाला मला.”

“पण इतकी टक लावून कुणाकडे पहात होतास तूं ?”

“त्या माणसाकडे पहात होतो, मॅस्युर.”

थोडा खालीं वाकून त्यानें गाडीखालीं बोट दाखविलें त्याच्या सभोंवारचे लोकहि वांकून खालीं पाहू लागले.

‘ए हैवान, तो माणूस कोण ? आणि तिकडे गाडीखालीं काय पहातो आहेस ?’

“कसुर माफ, मॅस्युर, तो तसा तिथे दांडा धरून ढकलीच्या वाजूनें लोंबकळत होता.”

“कोण ?”

“तो माणूस मॅस्युर.”

“आग लागली तुझ्या थोबाडाला ! अरे पण नांव काय त्याच गधड्या ? तूं ओळखतोस या भागांतल्या सर्व लोकांना; मग कोण होता तो ?”

“रागावूं नका मॅस्युर ! पण माझ्या उभ्या जन्मांत मी कांहीं त्याला कधीं पाहिलेला नाहीं.”

“खालीं लोंबकळत होता ? धुळीने गुदमरून मेला कसा नाहीं पण ?”

“ मलाहि तेंच नवल वाटतं आहे, मॉस्यूर. धुळीनें कसा बेटा अगदीं पांढरा पांढरा दिसत होता, ताडमाड उच, एखाद्या गिऱ्यासारखा. ”

गिऱ्याच्या भूताच्या त्या नामनिर्देशानें ते सारे लोक दचकून एकमेकांकडे दृष्टिशेष करीत, मालकांच्या मनावर झालेला परिणाम पहाण्यासाठीं मॉस्यूरकडे पहात राहिले.

“ शाबास रे बेव्या; तो बदमास माझ्या गाडीखाला दडलेला तूं पाहिंलास, पण तुझं थोबाड जरा उघडण्याची सुद्धा तुला इच्छा झाली नाहीं. वा ' मसिअर गॅबेल, करा त्या गधड्याला दूर ! ” मालकांच्या झालेल्या आगमनाबरोबर लग्न-बगीचे बाहेर आलेल्या नि त्याच्या पुढें पुढें नाचणा-या पोस्टमास्तरांकडे वळून मॉस्यूर म्हणाले.

“ चल रे, ए बावळ्या, हो बाजूला ! ” मसिअर गॅबेल उद्गारले.

“ आज रात्री कुठें आलेला दिसला इकडे तो भुरटा, तर नीट चौकशी करा त्याची, गॅबेल. ”

“ अगदीं जरूर ! मोठा सन्मान वाटेल मला हें करण्यांत, मॉस्यूर. ”

“ पण तो पळून गेला का रे ? — कुठें गेला तो हैवान ? ”

पण तो हैवान, आपल्या पांचसहा दोस्तांना गाडीखाला वांकून तो कुठे होता, तें दाखवीत होता. म्हणून त्याच्या दुसऱ्या पांचसहा दोस्तांनी त्याला तमाच खालून ओढून मॉस्यूरपुढें उभा केला.

“ ए नंदी, तो केव्हासा दिसेनासा झाला रे ! ”

“ गाडी माथ्यावर अशी थांबली मॉस्यूर, नि तो असा कांही जो जीव घेऊन पळाला, कीं कांहीं विचारू नका. ”

“ बर, गॅबेल, तुमच्यावर सोपवितों मी सारं. चला रे ! ”

गाडी एकदम धडाकून पुढें निचाली आणि गाडीखालीं वांकलेले ते हाडांचे सापळे जेमतेम बाहेर निसटले. नाहींतर त्याच्या हाडांचा चूरच व्हायचा.

टेकडीच्या त्या उभ्या खड्या चढावावरील रमशानभूमीजवळून गाडी सावकाश जात असतां एका थडग्याजवळ गुढधे टेकून बसलेली एक स्त्री एकदम उठून गाडीजवळ आली. “ दया करा, मॉस्यूर, गरीबाचा अर्ज आहे एक ! ” दाराजवळ उभी राहून ती म्हणाली.

“ अर्ज, अर्ज ! जेव्हा पहावं तेव्हा अर्ज ! ह काय म्हणणं आहे ? ” थोडेंसे चिडून बाहेर पहात मॉस्यूरनीं विचारलें.

“ माझे घरधनी तसे उपासमारीनें मेले मॉस्यूर—”

“ वर मग ? काय परत आणू कीं काय त्यांना ? कटकट लेकांची ! ”

“ कृपा करून ऐका महाराज. उपासमारीनेंच गेले ते. आणि किती तरी असे रोज जाताहेत बिचारे ”

“ वर मग ? खायला घालू की काय मी त्या सगळ्यांना ? ”

“ तो दयावत जाणतो तें; पण ते नाहीं मी मागत. एक साधी मागणी आहे माझी मॉस्यूर — कांहीं नाहीं मॉस्यूर, एखाद्या चांगल्या दगडावर माझ्या धन्याचं नांव खोदून त्यांच्या थडग्यावर बसवा तो नाहींतर या साऱ्या दगड-मार्तांत कशी कोणाला आठवण रहायची त्यांची ! मॉस्यूर, मॉस्यूर, कृपा करा एवढी ! ”

पण आतां त्या हुजऱ्यानें तिला ढकलून दूर केलें आणि गाडी दौडत पुढे चालू झाली. वसतरात्रीचा परिमळ मॉस्यूरच्या सभोंवार पसरत होता; आणि तिकडे त्या खेज्यावर नि तेथल्या त्या रकटी पांघरलेल्या, धुळीनें भरलेल्या अस्थि-पजर देहांवरहि, त्याच परिमळाची वरसात पक्तिप्रपच न करतां तशीच बरसत होती अजूनहि ते तिथे तसेच गाडीखालील त्या अज्ञात व्यक्तीविषयीं तर्क-वितर्क करित उभे होते. हळूहळू तेहि तिथून मग पांगून एक एक आपआपल्या घरकुटांत शिरू लागले. घरांच्या खिडक्यांतून लहान लहान दिवे आतां मिण-मिणत होते. कृष्णरात्रीच्या त्या काळोखाचा जोर बाहेर वाडू लागला, नि त्या-बरोबर आकाशांत ताऱ्यांची गर्दी वाडू लागतांच, ते मिणमिणे दिवे त्या काळोखी खिडक्यातून जणूं काय गुप्त होऊन वर आकाशदिव्यांच्या गर्दीत हळूच जाऊन मिसळले.

त्याच वेळी आपल्या राहत्या घराच्या नि त्याच्या भोंवतालच्या अवाढव्य भीषण छायेत शिरून कांहीं वेळ दिसनाशी झालेली मॉस्यूरची गाडी, वाज्याच्या भव्य देवडीवरील दिव्यासमोर उभी रहात होती

“ चार्लस आला का रे झगलडहून ? ” त्यांना नम्रपणें अभिवादन करीत कर्दाल घेऊन पुढे आलेल्या नोकराला मॉस्यूरनीं विचारलें,

“ नाहीं मॉस्यूर. ”

चार्लस अजून आलेला नसल्याने तो आल्याबरोबर त्याला वर घेऊन येण्यास सांगून मॉस्यूर आपल्या त्या राजशाही भव्य प्रासादांतील आपल्या एकांत खाजगी खोलीत शिरले. आत टेबलावर दोघांच्या जेवणाची तयारी ठेवल्याचें दिसत होतें. तिकडे दृष्टि जाऊन ते म्हणाले, “अजून आला नाही म्हणतात. आणि येणार तरी आहे की नाही कोण जाणे. पण असूं दे, मी करतो आतां सुरवात. ”

त्यांनीं आपल्या खान्यास सुरवात केली. पण त्यांचें आज पुढील नाजुक-साजुक जिनसाकडे लक्ष नव्हतें. तोंडांतील घास तसाच ठेवून एखादेवेळीं ते अस्वस्थपणें समोरील बंद खिडकीकडे पहात रहात. आतांही हातांतील तो उंची दारूचा पेला ओठाशी नेऊन त्यांनीं तसाच खाली ठेवला. “कसला झाला तो आवाज ? ”

“कसला नाही मॉस्यूर.” खिडकी उघडून बाहेरील घनदाट काळोखात डोकावीत जवळ उभा असलेला नोकर म्हणाला.

“बर; कर बंद खिडकी.” शांतपणें मॉस्यूर म्हणाले.

त्यांचें भोजन परत सथपणें चालू झालें. थोड्याच वेळांत बाहेर गाडीच्या चार्काचा आवाज ऐकू येऊ लागला आणि कांहीं वेळानें तो देवडीजवळ येऊन शांत झाला. “चार्लस आला वाटत. जा त्याला वर इथेच घेऊन यायला सांग. मी थांबलों आहे म्हणाव. ”

चार्लस डॉननें आत प्रवेश केला आणि मॉस्यूरनीं त्याचें थडपणें दरबारी स्वागत केलें

“फार वेळ लागला तुला यायला,” मदस्मित करीत मॉस्यूर म्हणाले.

“कांहीं महत्वाच्या कामान झाला उशीर. ”

“अस्स ! ” दरबारी मॉस्यूर म्हणाले.

आणि मग नोकरांच्या देखत जेवण आटोपेपर्यंत ते दोघे कांहींच बोलत नव्हते. जेवण आटोपलें आणि कॉफीपानास सुरवात झाल्यानंतर आणि खोलीत ते दोघेच राहिल्यावर तोंडावरील अजूनपर्यंत एक सुरकुतीहि न हललेल्या आपल्या त्या मुरब्बा काकासाहेबांकडे पहात डॉननें संभाषणास सुरवात केली.

“माझ्या त्या मागल्या अर्धवट सोडलेल्या कामासाठींच मी आज परत

आलों आहे, मध्ये एकदां चांगली जीवावरच बेतली होती माझ्या तिकडे; पण वटावलों ”

“ मी काय करणार होतो त्या वावतीत ? माझे कांहीं हात तिथपर्यंत पोचू शकन नव्हते. ”

“ आणि जरी पोंचले असते, तरी तुम्ही कांही ते माझ्यासाठी हलवले नसते खास. ”

“ वा वा ! चांगली बक्षिसी आहे आम्हांला ही ”

“ वस्तुस्थिती आहे ती. पण दरवारची तुमच्यावर तेवढांशी हल्लीं खूष नजर नाही न हीं तर—”

“ खरं आहे, खरं आहे कांहीं तरी करून मला ती परत मिळवलीच पाहिजे. मग तुला आवडो किंवा नावडो काळच पालटला आहे आतां एके काळीं तर आपल्या समोवार जिकडे तिकडे वावराण्या या भिकार कुत्र्यांच्या जीवाचे गुद्धां मालक होते आपले पूर्वज एकाला तर अस्सा इथे, स्वतःच्या मुलीविषयी कांहीं अपशब्द तो बोलल्याबद्दल आमच्या आजोबांनी त्या खोलींतच ठार केला होता. पण किनीतरी हक्कांना आम्ही आतां पारखे झालों आहोत कांही वेगळ्याच विचारांथे वारे आज वाहात आहेत आणि आपल्या उरल्यासुरल्या हक्कांची बजावणी करणसुद्धां कठीण होऊ पहात आहे. ”

तप केरीची एक नाजुक चिमटी त्यांनीं नाकात सोडली आणि आपली मान खिन्नपणें हलवली.

“ मला वाटतं, आपल्या हक्कांची बजावणी आम्ही त्या काळांत इतक्या कठोरपणे केली नि अजूनहि करितच आहोंत कीं, आपल्या नावाइतक तिरस्करणीय नांव या साऱ्या फ्रान्समध्ये दुसऱ्या कोणाव नसेल. ”

“ कांहीं वाईट नाही. उच्च पदस्थांचा हा तिरस्कार म्हणजे मी तर त्या शुद्रांनीं नाखुशीनें आम्हांला केलेला मुजराच अस समजतो ”

“ आपल्याला भेटणाऱ्या कोणत्याहि चेहेऱ्याकडे नीट दृष्टि टाका मॅस्यूर, त्यावर आपल्याला आदराची किंवा सन्मानाची बारीकशी छटाहि दिसणार नाही ! सर्वान्या चेहेऱ्यावर जशी भेदरटपगाची आणि गुलामगिरीची लाचारी उमटलेली मला दिसते. ” उदास स्वरांत डार्ले म्हणाला.

“ आपल्या कुटुंबांनं गाजविलेल्या वैभवाची मूक प्रशसाच आहे ती, चार्ल्स; समजलास ! ” आपल्या पायांची आढी घालीत आणि तपकिरीची परत एक नाजूक चिमटी ओढीत मॉस्यूर म्हणाले.

पण डार्ले विषण्णपणें आपलें तोंड झांकून वसला होता. मॉस्यूरनीं त्याच्या-कडे नाखुषीनं एक तीव्र दृष्टिप्रेष केला.

“ एक दडपशाहीच तत्वज्ञानच काय तें चिरजीव आहे, चार्ल्स आणि तू म्हणतोस ती लोकांच्या मुद्रेवरील भीति आणि लाचारी, हें घर अस शाबूत खडं उभ आहे तोंपर्यंत, अशीच त्यांना आपल्यापुढें कुत्र्यासारखी गोंडा घोळायला भाग पाडील,” वर बोट करून मॉस्यूर म्हणाले.

पण मार्केम साहेबांच्या अपेक्षेपेक्षाहि अधिक वेगानें तो काळ त्यांच्याकडे दौडत यायचा होता. थोड्याच काळांत जाळूनपोळून छिन्नविच्छिन्न केलेल्या मॉस्यूरच्या त्या भव्य प्रासादाच आणि त्याच जातीच्या इतर राजविलासी मंदिरांच्या अवशेषांच भेसूर चित्र, त्याच रात्रां जर कोणी मॉस्यूरच्या उळ्यांपुढें उभ केल असत, तर त्यांच्या त्या ताठर चेहेऱ्यावरहि भीतीचा ठसा उमटल्यावांचून राहिला नमता. कराल काल आतांच त्याच्या पाठीशी उभा राहून विकट हास्य करीत होता.

“ निदान आज तरी कुटुंबाच उज्ज्वल नांव मलाच राखल पाहिजे.” मॉस्यूर पुढें म्हणाले. “ पण तू थकला असशील आज. उठू या का आपण आता ! ”

“ एक दोन चार मिनिटांनीं.”

“ चालेल; तू म्हणशील तेव्हां.”

“ त्या दीनदुबळ्या जनतेचे घोर अपराध केले आहेत आतांपर्यंत आपण, नि त्याचीच फळं आज आपण चाखत आहोंत,” डार्ले म्हणाला.

“ आपण ? ” किंचित् हसत प्रश्नार्थक मुद्रा करीत आणि स्वतः कडे नि आपल्या पुतण्याकडे अगुलिनिर्देश करीत मॉस्यूर म्हणाले.

“ होय, आपल्या घराण्यानं, ज्या घराण्याची प्रतिष्ठा वेगवेगळ्या कारणांनीं आपल्या दोषांनाहि अभिमानास्पद वाटते, त्याच आपल्या प्रातिष्ठित घराण्यानं. माझ्या बाबाच्या काळांतसुद्धा आपल्या सुखाच्या - चैनबाजीच्या आड येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा आपण घोर अपराध केला आहे. पण तेंच कशाला, आपण’

यांचेच सख्खे वारस काय कमी अपराधी आहांत ? तुमची दोघांची ती भागी-
हारी मी तरी कशी तोडणार ! ”

“ मृत्यूनं केली आहे ती कामगिरी । ” मॉस्यूर म्हणाले.

“ आणि त्याच मृत्यूनं ती जबाबदारी माझ्या डोक्यावर आतां लादली आहे.
माझ्या त्या हळव्या मातेची माझ्याकडे तळतळून पहात असलेली मृत्युशय्ये-
वरील ती दृष्टि, या दीनदुबळ्यांची विपत्ती दूर करण्यासाठीं मला पुन पुन्हां
जवाबीत असते. पण कोणाची मदत व्हायची आहे मला त्यांत । ”

“ माझ्या जवळून जर ती अपेक्षा अमेल, चार्लस,” आपल्या उजव्या हाताची
तर्जनी त्याच्या छातीला टेकून — खोलींतील शेगडीजवळ आतां ते उभे होते —
मॉस्यूर म्हणाले, “ तर तुला ती कालत्रयीहि मिळणार नाही, खास ”

आपल्या पुतण्याकडे तसे ते रीगून पहात असता, त्यांच्या नितळ चेहेऱ्या-
वरील क्रौर्याची प्रत्येक छटा आतां जागी झाल्यासारखी स्पष्टपणें दिसत होती.
फिरून एकदा आपली तर्जनी त्यांनी त्याच्या छातीवर टेंकली; तरवारीचें नाजुक
अणकुर्चादार पातळ जेभें कांही ते त्याच्या छातीवर टेंकीत होते

“ लक्षांत ठेव बच्चा, या परंपरागत अविकाराच्या सातत्यासाठी, मी आपल्या
प्राणांचेंहि मोल देईन । ” हातांतील तपाकिरीची चिमटी जोरांनं नाकांत ओढीत
ते म्हणाले, आणि त्यांनीं ती डबी खिशांत ठेवली

“ समजस माणसामारख आपल हें दैवायत्त स्वीकारण हेंच श्रेयस्कर ”
ट्रेवलावरील रौंय घटेचा आवाज करीत ते पुढें म्हणाले, “ पण तू तर त्याला
पारखा झालेला दिसतोस, चार्लस.”

“ ही इस्टेट आणि हा मायदेश तरी मला पारखा झाला आहे खरा,” खेद-
जड स्वरांत डानें म्हणाला, “ मी तरी त्यांचा त्याग केला आहे ”

“ दोघांचाहि ? फ्रान्सचा कबूल, पण या इस्टेटीचाहि ? ती—तुझी व्हायची
आहे अजून, लक्षांत आहे ? ”

“ तस नाही म्हटलं मी. पण जर तुमच्या मागें ती उद्यां—”

“ तें नाही शक्य दिसत, मला वाटत.”

“ किंवा आणखी वीस पंचवीस वर्षांनीं—”

“ तेंहि नाही शक्य दिसत, ” मॉस्यूर म्हणाले; “ पण त्याला नाही माझी
हरकत.”

—“तर तिच्यावरहि मी पाणी सोडीन नि कुठेहि कसहि पोट भरीन आपले. आणि पाणी सोडण्यासारख आहे तरी काय त्यांत ? दु ख नि औदासीन्यानें बुज-बुजलेल एक वैराण रान आहे तें नुसतं । ”

“ह ! ह ! ” सभोवारच्या विलासी वातावरणाकडे पहात मॉस्यूर म्हणाले.

“इथे डोळ्यांना दिसत आहे मोठ मोहक, पण बाहेर जरा दिवसाच्या प्रखर उजेडात त्या साऱ्या दृश्यावरून थोडी नजर फिरवा म्हणजे बेशिस्त कार-भार, उधळपट्टी, पिळणूक, कर्जबाजारी, जुलूम जबरदस्ती, उपासमार, कपड्यांची रकटी आणि दु ख क्लेश या साऱ्यांचा नगा नाचच चाललेला आपल्याला दिसेल.”

“हं ह ! ” मॉस्यूर परत एकवार आत्मतुष्ट स्वरात उद्गारले.

‘जर कधीकाळीं हें आलच माझ्या हातात तर, या दीनदुवळ्यांना खाली खेंचीत असलेल्या जड बेड्या पार छिन्नभिन्न करून टाकून, या नाही तरी निदान त्यांच्या पुढल्या पिढीला तरी सुखाचा पोटभर घांस नि आंगभर वस्त्र यांची ददात नाहीशी करण्यासाठी, मी आपल्या जीवाच रान करीन. पण तस होईलम दिसत नाही. कुणाचा तरी शाप या साऱ्या देशाला भाजून काढतो आहे. ”

“आणि तुम्ही ? ” मॉस्यूर म्हणाले “आपल उगीच विचारतो ह मी, तुम्ही कस व्यतीत करणार आहांत आपल जीवन, या नव तत्त्वज्ञानाच्या काळांत ? ”

“आंगमेहनतीनच, मला नि माझ्यासारख्या दुसऱ्या उच्चकुलीनांना आता आंगमेहनतीनच जगावं लागेल.”

“इंग्लडम व्येंच असेल ? ”

“होय. तिथेंच माझ्या कुळाच नांव सुरक्षित राहील ”

टेबलावरील घटानादाने वर आलेल्या हुजऱ्यानें शेजारील खोर्लात आता दिवा लावला होता. त्या हुजऱ्याच्या पावलांचा आवाज ऐकू येईनारा होई-पर्यंत मॉस्यूर तिकडे पहात होते

“पण तें इंग्लड कांहीं विशेष मानवलेल नाही दिसत तुला, ”—आपल्या पुतण्याकडे तोंड फिरवीत ते हसत म्हणाले.

“आपलाहि आहे हिस्सा त्यांत, असच म्हटल होत नाही मी आज ? तें कसहि असो; पण आज तेंच माझ आश्रयस्थान आहे ”

“ अस अनेकांचं आश्रयस्थान आहे तें म्हणतात. आपले एक देशबंधु आहेत तिथें, एक डॉक्टर ! आहेत ते तुझ्या परिचयाचे ? ”

“ होय. ”

“ आणि त्यांची कन्याहि ? ”

“ होय. ”

“ बर ! बर ! ! पण तूं थकलेला दिसतोस. गुडनाइट ! ”

त्यानीं आपली मान मोठ्या डौलानें झुकवली. पण त्यांच्या चेहेऱ्यावर मिश्रिकल हास्याच्या तर खऱ्याच, पण कांहींशा गूढ छटाहि उमटलेल्या डोळ्या दिसल्या आणि त्यांच्या त्या कुरेंबाज ओठांची नि डोळ्यांतील त्या जहरी लहरीची झालेली ती हालचाल आणि आवाजांतील छद्मीपणा त्याला कांहींसा चमत्कारिक वाटला.

“ आहे तुझा त्याचा परिचय तर, बर ! बर ! ! असा आहे एकूण नवतत्त्व-ज्ञानाचा प्रारंभ ! पण तूं थकला आहेस नाही का, गुडनाइट ! ”

त्या राजशाही बगल्याच्या भितीवर कोरलेल्या त्या दगडी मुखवट्याकडे पाहून त्यांचं अंतरंग ओळखण्याइतकच मॉस्यूरच्या अतरंगांतील विचार त्यांच्या चेहेऱ्यावरून ओळखण कठीण होत. दाराकडे जात असतां त्यांच्या चेहेऱ्याकडे डोळ्यांनीं पाहिलें. पण व्यर्थ.

“ गुड नाइट ! सकाळी होईलच म्हणा अलभ्य लाभ पुन्हा. बर तर ! कोण आहे रे तिकडे ! दिवा दाखव मालक साहेबांना तिकडे. ” मॉस्यूर आलेल्या नोकराला म्हणाले आणि खोलीत शिरत असलेल्या डोर्नेच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे त्यानीं एकदां आपली जळजळीत दृष्टि रोखली.

— साहेबाच्या आंगावरील पोशाक उतरून नि त्यांच्या आंगांत एक सैल पातळ हलका रेशमी झगा चढवून हुजऱ्या त्यांच्या शयनागारांतून बाहेर पडल्यानंतर, आंगाला थोडा गारवा येण्यासाठीं मॉस्यूरनी थोडी शतपावली करण्यास सुरुवात केली. पावलांचा आवाजहि न करतां आपल्या पिंजऱ्यांत फेऱ्या मारीत असलेल्या एखाद्या डौलदार वनराजासारखेच ते त्या वेळीं दिसत होते. तशा फेऱ्या मारतांना त्या दिवसाचा चित्रपट अभावितपणेंच त्यांच्या डोळ्यांपुढून संथपणें सरकत होता. टेकडीवरील तो सथ चढ, तो सूर्यास्त, उभ्या सुळक्यावरील तो गढीवजा तुरुंग, खालील दुबेळक्यांतील तें

खेडें, त्या कारंजावळील लोकांची गर्दी आणि तो गाडीखाली बोट दाखवणारा कामगार आणि तसेंच ते पॅरिसमधील कारंजें, तो चेंदामेंदा झालेला मासाचा गोळा आणि तो उंचेला किंचाळत असलेला माणूस — “ ठार, अगदीं चेंदामेंदा ! ” — “ पण चला, झोंपू या आतां,” डोळ्यावरून हात फिरवीत मॉस्यूर म्हणाले आणि मच्छरदाणीचा पडदा उचलून त्यानीं पलगावर आंग टाकलें

त्या शांत काळोख्या रात्रीचा आणि काळाचा प्रवास शांतपणें चालू होता. खालील तबेल्यांत घोड्यांचे मधूनच वाजलेले पाय, किंवा शिकारी कुत्र्याच्या भुंकण्याचा आवाज, किंवा त्या भव्य इमारती सभोंवारच्या उंच उंच वृक्षांच्या पानांची होणारी मंद सळसळ, किंवा मधूनच होणारा धुबडाचा भेसूर घुत्कार, यांखेरीज वाड्यांतलि नि वाड्याबाहेरील सर्व वस्तुजातावर निगूढ शांततेचें साम्राज्य अविच्छिन्नपणें पसरलें होतें.

त्या काल रात्रीचा तो भयदशांत प्रवास अजून तसाच तीनचार प्रहर चालू होता. अनंत कालाच्या त्या अखंड गतीप्रमाणेंच त्या खेड्यांतलि आणि मॉस्यूरच्या त्या राजप्रासादाच्या प्रांगणांमधील कारंजाचा जलप्रवासहि मूकपणें नि तसाच मंदगतीनें चालू होता. पण मग क्रमाक्रमानें आतां पूर्वेकडे पसरत असलेल्या रक्तवर्णाच्या लाल छटा त्या पाण्यावर पसरल्या आणि मग थोड्याच वेळानें बालसूर्याच्या कोंवळ्या आरक्त किरणांनीं त्या प्रासादाचे उंच उंच मनोरे नि सभोंवारच्या विशाल वृक्षांचीं मस्तकें पूर्णपणें न्हाऊन निघालीं. कारजाचें पाणी आतां रक्तासारखें लाल भडक दिसत होतें, आणि वरील भितीवरील ते कोरलेले दगडी मुखवटेहि त्याच लाल रंगानें रंगत होते. वृक्षशाखांवरील पाखरांचा किलबिलाट वाढत चालला होता आणि एक चिमुकला जीव मॉस्यूरच्या शयनमंदिराच्या खिडकीवरील चौकटीवर आसन ठोकून आपल्या चिमुकल्या गळ्यांतून गोड सुरांची बरसात मुक्तकठ उधळीत होता. आणि त्या गाण्यानें जणू काय विचलित होऊन जवळील गच्चीवरील तो दगडी मुखवटा — आश्चर्यानें तोंड वासून पहात होता.

पण उगवत्या दिवसाच्या रामप्रहरांत नेहमीं संथपणें सुरू होणारी त्या प्रासादाची हालचाल आज अशी घाबरल्यासारखी गोंधळल्यासारखी, गडबड-घाईची, धामधुमीची कां सुरू झाली आहे ! वरील गच्चीवर नि जिन्यांवर साऱ्यांची

ही धावपळ कशासाठी चालली आहे ? वाड्यातील ती भलीमोठी घंटा अशी ही भयकरपर्णे कां घणघणत आहे ? आणि जीन कसून घाईघाईने हे घोडे काय म्हणून तयार होत आहेत ?

आणि तो पहा, त्या डोंगरमाथ्यावर काम करीत असलेला तो मजूर असा सैराद्वारा खाली पळत कां सुटला आहे ? कोणी पोंचवली त्याच्यापर्यंत ही धावपळ ? त्याच्या शिंदोरीभोंवती घिरव्या घालीत असलेल्या त्या रानपांखरांनी तर तिकडून मॉस्यूरच्या वाड्याकडून कांही भयकर बातमी त्याला कळवली नाही ना ? कसेहि असो, तो कामकरी खाली उतारावरून असा जीव घेऊन पळत सुटला आहे खरा. खेड्यांतले किती तरी लोक त्याच्याभोंवती आतां गोळा झालेले दिसताहेत. आश्चर्ययुक्त चेहेऱ्यानें सारे कांहीतरी हळू आवाजांत आपसांत कुजबुजत आहेत. पण काय आहे हा प्रकार ? आणि ते मसिअर गॅबेल घोड्यावर टांग टाकून असे भरघाव कुठे निघाले ?

एकच गोष्ट ही सारी धावपळ सुचवीत होती. कृष्णरात्रीच्या त्या काळप्रहरांत कराल काळानें विकट हास्य करीत आपला बळी त्या राजशाही प्रासादांतून उचलला होता !

मॉस्यूरचा पांढरा फटफटीत अचेतन चेहेरा खालील पांढऱ्या शुभ्र उशीवर विसांबला होता. त्या गौरवर्ण मुखवट्यावर भीतीची कृष्ण छटा उमटलेली दिसत होती. त्यांच्या छातींत एक तीक्ष्ण खजिर अगदीं मुठीपर्यंत आंत खोल घुसला होता. खजिराच्या मुठीलाच एक कागदाचें चिटोरे बांधलेलें होतें. एकच ओळ त्यावर खरडलेली दिसत होती —

“सूडाचा पहिला बळी — जॅकम् ”

.... ५

“ चार्लस डॉने ! वा, या या. आलात तरी केव्हां परत केंब्रीजहून ? ” हातां-
तील पुस्तक दूर करून आंत आलेल्या चार्लस डॉनेला डॉक्टर मॅनेट म्हणाले,
“ आम्ही तर हे गेले चार दिवस वाट पहातो आहोत तुमची ती बॅरिस्टरांची
जोडगोळी तर कालच येऊन गेली त्यांच म्हणण तुम्ही आला अमाल बहुधा ”

“ माझी आठवण होते म्हणायची त्यांना, थोर लोक आहेत ते ” डॉक्टर-
रांकडे उत्हासाने पहात पण त्या जोडगोळीच्या उल्लेखाने किंचित् नाग्युप होऊन
डॉने म्हणाला “ मिस मॅनेट — ”

“ ठीक आहे, ठीक आहे, ” त्याला मॅनेट थांबलेला पाहून डॉक्टर म्हणाले
“ आम्हां माझ्यांनाच कसा आनंद वाटतो तुमच्या येण्याने. जरा बाहेर गेली
आहे ती कांही खरेदीसाठी, पण येईल आतां इतक्यांत. ”

“ डॉक्टर मॅनेट, मला माहीत आहे तें, आणि म्हणूनच असा हा आता
आलों आहे मी कांही बोलायच आहे मला आपल्याशी ”

“ अस ! ” जरा वेळ स्तब्ध राहून डॉक्टर म्हणाले. “ ध्या, अशी जवळ ध्या
ती खर्चा आणि करा सुरुवात पाहू ”

— “ वर्ष दीडवर्ष झाल आपला असा दाट परिचय होऊन, ” गोंवळलेल्या
मनःस्थितात कांही वेळ स्वस्थ वसून मग डॉने म्हणाला, “ आणि मला वाटत
मी जें कांही आतां सांगणार आहे, त्याने आपल्याला कांही — ”

डॉक्टरांना आपला हात पुढें करून त्याला थांबवले, नि मग जरा वेळाने तो
मागे घेऊन ते म्हणाले —

“ ल्यूसीविपर्या बोलणार आहांत तुम्ही ? ”

“ होय ”

“ तिच्या विपर्या बोलण मला नेहमीच अवघड वाटत. आणि आता तुमच्या
या अशा आवाजाने तर तें फारच अवघड होईल, चार्लस डॉने. ”

“ त्यांच्या विपर्यांच्या वाटणाऱ्या गाढ आदराचा नि अथांग विशुद्ध प्रेमा-
चाच द्योतक आहे तो आवाज, डॉक्टर मॅनेट ! ”

“ कबूल, कबूल, माझा विश्वास आहे त्यावर, ” पुन्हां जरा वेळ तसेच स्तब्ध
राहून डॉक्टर म्हणाले

त्यांच्या चेहेऱ्यावर स्पष्टपणे उमटलेल्या अस्वस्थपणामुळे नि नाखुशीने डाने काही वेळ घोटाळला.

‘ करू का मी सुरुवात ? ’

पुन्हा थोडा वेळ पूर्वीप्रमाणेच विमनस्कपणे स्तब्ध राहून, डॉक्टरनी त्याला होकार दिला.

‘ मी काय बोलणार आहे, याची आपल्याला कल्पना करता येईल, डॉक्टर, पण माझ्या मनात उसळलेल्या आशा निराशांच्या तीव्रतेची मात्र तशी कल्पना होण अशक्य आहे. किती विशुद्ध, गाढ नि विलक्षण ओढाळ प्रेम आपल्या कन्येविषयी मला वाटत ते मी शब्दांनी सांगू शकणार नाही. मातेच्या निःस्वार्थी वान्मल्याची किंवा एखाद्या पवित्र भाविकाच्या अग्नीम भक्तीची उपमाच कदाचित त्याला साजेल. सागराच्या अथांग घनिष्ट प्रेमाची जर कधी कुठे शक्यता असेल, तर डॉक्टर मॅनेट, माझ हृदय आज त्याच प्रेमाने त्याच्याकडे ओढ घेत आहे आपणहि एकेकाळी असत्या प्रेमाचा आस्वाद घेतला आहे, तेच, अगदी तेच प्रेम आज माझ्या मुखांतून अम बोलत आहे ’ ”

डॉक्टर मान फिरवून खाली जमिनीकडे पहात बसले होते. पण शेवटच्या या उल्लेखाने घाईघाईने आणि अस्वस्थपणे आपला हात पुन्हा पुढे करून ते घांगऱ्या आवाजात ओरडले —

“ नको, नको, राहूदे तें ’ त्याचा नको उल्लेख करू ’ ”

त्यांच्या हृदयातून तळतळून निघालेल्या त्या दुःखपूर्ण स्वराचा नाद, तो थावल्यावरहि किती वेळ तरी डानच्या कानांत तसाच घुमत होता, आणि त्या आवाजाने चकित होऊन डाने काही वेळ अगदी स्तब्धपणे त्याच्याकडे पहात राहिला

“ माफ करा, ह डाने, ” काही वेळानंतर हळू आवाजांत डॉक्टर म्हणाले. “ ल्यूसीवरील तुमच्या प्रेमाविषयी मुळीच शका नाही मला, अगदी खर सांगतो आहे ह मी. ”

त्यांनी आपले तोंड त्याच्याकडे फिरवले, पण आपली मान किंवा डोळे मात्र त्यांनी मुळीच वर केले नाहीत खाली मान घालून आणि आपल्या हातावर हनुवटी ठेवून ते स्वस्थ बसले होते, आणि त्यांच्या पांढऱ्या शुभ्र केसांनी त्यांचा चेहेरा झांकून गेला होता —

“ ल्यूसीजवळ बोललां आहांत तुम्ही हें ? ”

“ अं हं. ”

“ पत्रद्वारे सुद्धां ? ”

“ मुळीच नाही ”

“ तुम्ही दाखविलेला हा मनोनिग्रह तिच्या या पित्यासाठी नव्हता, अस समजण हें नि सशय अनुदारपणाच होईल. अतिशय ऋणी आहे मी तुमचा ”

हस्तांदोलनासाठी त्यांनी आपला हात पुढें केला, पण त्यांचे डोळे मात्र वर झाले नाहांत.

“ आपल्या कन्येवरील आपल अलोट प्रेम इतक्या दिवसांच्या आपल्या परिचयानंतर माझ्या चांगल ओळखीच झाल आहे डॉक्टर, ” आश्चर्यचकित स्वरात डॉन म्हणाला. “ बापलेकीमधील हें असल अथाग प्रेम मी तरी निदान कुठें पाहिलं नाही त्याला खरोखरीच तोड नाही आणि मिस मॅनेटचहि आपल्यावरील प्रेम जरी कर्तव्यमिश्र असल तरी लहान बालकाच्या निरागस प्रेमाइतकंच तें गाढ नि भाबडं आहे. लहानपणीं मातृपितृसुखास मुकल्यामुळे दुःखी वेगाने जस कांहीं उसळून, आपल्या सभोंवार तें डोळसपणें पण अतिशय उत्कटत्वांने आतां वहात आहे खास, प्रत्यक्ष देवलोकांतून देवगुणानी झळाळत जरी आपण परत आलां असता तरीहि केळ नसत, असल वेड प्रेम त्याच्या हृदयांत आपल्याविषयीं आज नाचतं आहे आपल्या गळ्याभोंवतीं हात लपेटून विश्रब्धपणें उभ्या राहिलेत्या त्यांना पाहिल्या, कीं कोमल स्त्रीजातीच्या सर्व अवस्थांतील भिन्नभिन्न प्रेमांची एकच ओतीव मूर्तिच जशी कांही आपल्याजवळ उभी आहे, अस वाटत त्यांच्या त्या प्रेमळ स्निग्ध निळ्या डोळ्यांतून अविरत वर्षत असलेली ती प्रेमवारा पाहिली, कीं डोळ्यांचें पारणें फिटल्यासारखें वाटतें. तरुणपणांतील तुमची नि तुमच्या त्या भग्नहृदय पत्नीची मूर्तिच जशी काय त्यांच्या डोळ्यापुढें त्यावेळीं तरळत असते. आपला परिचय झाल्यापासून कितीतरी वेळां अशा रम्य बत्सल दृश्यांनीं या घरात मी धन्य झालों आहे. ”

तिचा पिता अजून तसाच खालीं दृष्टि लावून बसला होता. त्याचा श्वास जरा जलद चालला होता, पण मन शोभाच्या इनर सर्व खुणा मात्र त्यांनीं पार दाबून टाकल्या होत्या.

“ आणि याच जाणीवेनें डॉक्टर, याच जाणीवेनें माझ्या मनांतले हे प्रेम-

विकार मी आतांपर्यंत असेच दाबून ठेवले. पण — आतां मात्र मला तें अशक्य झाल आहे. माझं खरोखरीच त्यांच्यावर अत्यंत प्रेम आहे. तो एक परमेश्वरच माझा साक्षीदार ! ”

“ आहे, माझा विश्वास आहे, ” दुःखपूर्ण स्वरांत डॉक्टर म्हणाले. “ याच्या आर्घांच मला थोडी कल्पना आली होती त्याची. ”

“ पण तुमचा दोघाचा वियोग करण्याची कल्पना मात्र माझ्या मनाला कधीच शिवली नाही ” त्यांच्या त्या करुणस्वरानें किंचित् विषण्ण होऊन डार्ले म्हणाला. “ माय देशास दुरावलेला आपल्या सारखाच मीहि एक निर्वासित आहे, आणि भविष्य काळाकडे दृष्टि ठेवून आपत्यासारखाच मीहि स्वतःच्या श्रमावर जगतों आहे. आपल्याविषयीं आजीव कृतज्ञ राहून मी फक्त आपल्या सौख्याचा एक भागीदार होऊ इच्छितों आपली ती लाडकी कन्या, सहचरी नि अभिन्न हृदय सवगडी आपल्यापासून दूर न करता तिच्या मदतीला येण्याचीच फक्त माझी इच्छा आहे, अधिक काहीं नाही. ”

त्याचा हात डॉक्टराच्या हातावर होता, आणि एक क्षणभरच तो तसा राहू देऊन डॉक्टरनीं आपले हात खुर्चीच्या हातांवर टेकले होते. आतां डार्लेच्या त्या शेवटच्या वाक्याबरोबर अजूनपर्यंत खाली जमिनीकडे पहात असलेला आपला चेहेरा त्यानीं वर केला त्याच्या मनांत उसळलेली भावनांची खळबळ नेहमीं-सारखीच भीतिमिश्र अशी त्यांच्या चेहेऱ्यावर स्पष्टपणें उमटलेली होती.

“ अतिशय मोकळेपणानें तुम्ही आपल हृदय माझ्याजवळ खुल केलत ही आतिशय आनदाची गोष्ट आहे. मीहि तितकाच दिलखुलास होण्याचा प्रयत्न करणार आहे. ल्यूसीच्या मनाचा कल तुम्ही कधी अजमावला आहे काय; किंवा — माझ्या समतीनेंच तुम्ही तो अजमाऊ इच्छितां ? ”

“ अस काहीं नाही डॉक्टर. ”

“ मग माझ्यापासून काहीं अभिवचन हव आहे का तुम्हांला ? ”

डार्लेनें होकारार्थी मान हालवली. “ पण अ पल्या एकाच शब्दानें कोणाचहि पारडें आतिशय जड होईल याचीहि जाणीव मला असल्यानें मी तस कांही मागत नाही. ” तो पुढें म्हणाला.

“ शाबास, डार्ले ! पण तरुणीच्या मनांतिल प्रेम, हें एक नाजूक गूढ आहे बरं; आणि तें इतकें फसवें आहे कीं, त्याचा खरा यांगपत्ता लागणं खरोखरीच

मोठ बिकट असत. आणि या एका बाबतीत माझी ही लाडकी कन्यासुद्धां मला एक मोठं गहन गूढच आहे भारी — भारी खोल ! कांहींच कल्पना होत नाही मला या बाबतीत.”

“ पण आपली अशी कल्पना आहे का, कीं दुसऱ्या — ”

“ समजलों, ” त्याला तसा अडखळलेला पाहून डॉक्टर म्हणाले, “ तुमचा आशय समजलों. आतां तुम्हांला माहीतच आहे कीं ती बॅरिस्टरांची जोड-गोळीच काय ती आणखी आमच्या इथें येत असते त्यांच्यापैकी कुणी शक्य, फार तर. पण तुम्हांला माझ बचन कसलं हव होत ? ”

“ एकच डॉक्टर. आपल्या त्या लाडक्या कन्येन जर कधीं काळो आपल हृदय आपल्याजवळ मोकळ केल तर, आपल हें आजच बोलण त्याच्या कानावर जरूर जरूर घाला. आणि माझ्या प्रेमाची आपण फक्त ग्वाही द्या अधिक कांहीं नाही.”

“ कबूल, एकदम कबूल, ” डॉक्टर म्हणाले. “ तुमच अंत करण मी ओळखल आहे डानें, आणि तुम्ही तिला माझ्यापासून हिरावूनहि नेऊ इच्छित नाही, हेंहि मला पटल आहे. तिच्या प्रेमाच्या नि सुखाच्या पूर्ततेसाठीं तुमची आवश्यकता आहे, असं जर कधीं काळीं तिनें मला सुचविल, तर मोठ्या आनदानें तिचा हात मी तुमच्या हातांत देईन. माझ म्हाताऱ्याच तीच एक प्रेमनिधान आहे, माझ दुसर हृदयच आहे तें. फार काय सांगू — पण जाऊ दे तें ! ”

ते एकदम स्तब्ध बसले नि त्याच्या चेहेऱ्यावर तो विलक्षण भकासपणा परत एकदां पसरला.

“ तुम्ही कांहीं सांगत होता मला ? ” कांहीं वेळानें झोंपेंतून एकदम जागे झाल्यासारखे ते त्याच्याकडे किंचित् हंसत पहात म्हणाले,

काय उत्तर द्यावें हें कांहीं वेळ त्याला समजे ना पण आपण स्वत विषयीं कांहीं उल्लेख करणार होतों याची स्मृति होऊन तो म्हणाला —

“ आपल्या विश्वासाचा मला गैर फायदा ध्यायचा नाही. माझ आजच नांव हें माझ खर नांव नव्हे. मला तें आपल्या कानावर घातल पाहिजे आणि मी इथें इग्लंडमध्ये कां तेंहि मला सांगितलच पाहिजे ”

“ थांबा ! ” डॉक्टर म्हणाले. “ आज कांहीं जरूरी नाही त्याची माझी ल्यूसी जर तुमची व्हायची ठरली तर त्या विवाहाच्या दिवशीच तें सर्व कांही मला सांगा; तोंपर्यंत नाही. कबूल ? ”

“ अगदी पूर्णपणे ! ”

“ ठीक तर, आतां आपण उठू या. आतां इतक्यांत येईलच ती घरीं, आणि मला वाटत आज तरी तिला आपण असे एकत्र दिसतां कामा नये. जा, देव तुमच कल्याण करो ! ”

डानें बाहेर पडला तेव्हा बाहेर रस्त्यावर काळोख पसरला होता पण त्याच्या अंत करणांत मात्र स्निग्ध चद्राचं सुभग चांदणच पसरल होत. ओल्ड बेलेच्या त्या गभीर उदास वातावरणांत ल्यूसी मॅनेट साक्षीला आल्या क्षणापासूनच त्यानें आपलें हृदय पूर्णपणे तिच्या पायांवर बाहिलें होतें भीषण मृत्यूच्या ऐलथडीवर तो तसा उभा असता, त्या करुण रम्य मोहक चेहेऱ्यानें आणि त्या सुधामधुर आवाजांनें तो पुरा घायाळ झाला होता पण त्या गोष्टीला नि त्याच्या त्या काका-साहेबांच्या जुनाला आज इतके दिवस लोटूनहि त्यानें आपल्या प्रेमाचा उच्चार मात्र ल्यूसीजवळ एका शब्दानेंहि अजून केला नव्हता. आणि आपल्या या मौनाचीं कारणेंहि त्याला अपरिचित नव्हतीं. पण आज अखेरीस त्या वसत रात्रीच्या सौरभपूर्ण वातावरणात त्यानें आपलें हृदय तिच्या वत्सल पित्याजवळ अस उघड केल होत, आणि त्याला कस हलक हलक वाटत होत

—एक तासांनैच नंतर ल्यूसीनें घरांत प्रवेश केला. तिनें घाईघाईनें पुढील खोलींत पाऊल टाकलें, पण डोंकटराची खुर्चा रिकामीच दिसत होती तिला थोडें आश्चर्य वाटलें “ बाबा ' बाबा ' ” तिनें त्यांना मोठ्यानें हांका मारल्या.

आतून कांहीच प्रत्युत्तर आलें नाहीं, पण त्याच्या त्या शयनमंदिरांतून हातोडीचा मद आवाज मात्र तिच्या कानांवर आला ती तशीच घाईघाईनें पण पायांचा आवाज न करता पुढें जाऊन त्या खोलीच्या दारांतून हळूच आत डोकावली, आणि तशीच भेदरल्यासारखी, अगदीं रक्त गोठल्यासारखी मागे धांवत येऊन आपल्याशींच कळवळली “ आतां काय करू ' अग आई ग ' ”

पण एक क्षणभरच ती तशी भांबावली, आणि जरा वेळानें एकदम मागे वळून आणि त्यांच्या खोलीच्या दारावर टकटक करून तिनें त्यांना हळूच हांक मारली. तिच्या आवाजाबरोबर आंतील हातोडीचा तो नाद थांबला आणि ते खोली बाहेर आले त्यांनीं आपला हात मग तिच्या हातात अडकवला आणि त्यांनीं सथपणे फेऱ्या मारण्यास सुरवात केली

..... ६

सोहोवरील डॉक्टर मॅनेटच्या घराच्या दिशेने अतिशय सत्रस्त मन स्थितीत सिडने कार्टन चालला होता. गेल्या वर्षात कितीतरी वेळां तो त्या दिशेने आला गेला होता. अतिशय आनंद वाटे त्याला त्या डॉक्टरांच्या प्रशांत घरांत. पण म्हणजे सिडने कार्टन कधी आपल्या गुणांनी तिथे अगदी कुणाला उठून दिसला होता, अस मात्र मुळांच नव्हे; नेहमीच तो तिथे अतिशय विचारमग्न अवस्थेत कोणाशीहि हास्यविनोद न करता स्वस्थपणे बसलेला असायचा. मग काय त्यांत त्याला एवढी मोहनी वाटे कोण जाणे. कित्येक वेळां तर डॉक्टरांच्या घरांतहि न शिरतां नुसता त्या घराच्या आसपासच तो भटकत राही किती तरी लोकांनी त्याला तिथे तसा भटकतांना पाहून आपल्याशीच आश्चर्य व्यक्त केले. पण कार्टनचें कोणाकडेच तेव्हा लक्ष नसे. त्या सौख्यमंदिराचें असलें नुसतें मूक सांनिध्यसुद्धा त्याला आनंद देत असे. आणि हे गेले कांहीं दिवस तर टॅपलकोर्टमधील आपल्या त्या अस्ताव्यस्त पसरलेल्या उदासवाण्या बिछान्यावर एक क्षणहि आपली पाठ न टेकता, रात्रीचें आपलें मनोक्त मद्यप्राशन करीत संपविलेलें काम स्ट्रायव्हरच्या आगावर टाकून तो या घराभोवता फेऱ्या मारीत रात्र काढीत होता.

आणि त्याचें मन स्वास्थ्य असें अगदी पार नाहीसें करून टाकण्याला त्याचे दोस्त महाशयच कारणीभूत झाले होते. मिस मॅनेटला मागणी घालण्याची आपली मनीषा स्ट्रायव्हरसाहेबानी त्याच्याजवळ बोलून दाखवली होती. इतकच नव्हे तर प्रसगानुरोधाने त्यांनी कार्टनच्या गत आयुष्याचा सारा चित्रपट त्याच्या डोळ्यांसमोर स्पष्टपणे उभा केला होता, आणि जातां जातां एखादी चांगली प्रौढ — मातेप्रमाणे त्याची नीट काळजी घेईल अशी, गतयौवन सुखवस्तु स्त्री गांठून तिच्याशी विवाहबद्ध होण्यास त्यांनी कार्टनला सांगितलें होतें. आणि त्या स्थूलदेह, सौंदर्यहीन, चिर गतयौवन स्ट्रायव्हरला मिस्टर लॉरीनी चांगल्या कानपिचक्या देऊन ल्यूसी मॅनेट त्याच्या त्या मागणीला कशी लाथाडील याची पूर्ण कल्पना दिल्यानंतर सुद्धा, सिडने कार्टनचें मन स्वास्थ्य अजून जाग्यावर आलें नव्हतें. तरीहि त्या वसंतरात्रीच्या शांत मधुर आणि रात्रविकासी फुलांच्या

परिमळानें दरवळलेल्या वातावरणांत डॉक्टरांच्या घराच्या दिशेन त्याची पाउलें पडत असतां, एखाद्या चिकित्सकाच्या सूक्ष्म दृष्टीस, त्या सत्रस्त मन स्थितीतहि सिडनेच्या मुखावर काहीं निश्चयाची छटा उमटलेली दिसल्यावांचून खास राहिली नसती.

“ गुड ईव्हनिंग, मिस मॅनेट ! ” तिच्या खोलीत मोलकरणीने त्याला आणून सोडतांच तिला अभिवादन करून आणि तिच्या टेबलाजवळच बैठक मारीत सिडने म्हणाला

खोलीत एकटीच असलेली ल्यूसी काहीशी गोंधळली. पण नेहमीच त्याच्या सगतींत ती अशी गोंधळून जाई त्याच्या अभिवादानाचा स्वीकार करीत तिनें वर त्याच्याकडे पाहिलें आणि कांही तरी अपरिचित असे भाव तिला त्याच्या चेहेऱ्यावर दिसले.

“ बरी नाही तच्चेत मि. कार्टन ? ”

“ तस कांहीं नाहीं मिस मॅनेट. पण आमच हें दैनंदिन जीवन कांही मोठ सुखाच नाहीं, अशा फदी माणसाच निराळ तें कस असायच म्हणा ! ”

“ माफ करा ह मला — पण दुदैवच नाहीं का हें ? ”

“ मलाहि खरीखुरी शरम वाटते त्याची ! ”

“ आणि तरीहि तें बदलायच नाहीं ? ”

तिनें त्याच्याकडे हळुवारपणें पाहिलें. त्याच्या डोळ्यांत अश्रु तरळत होते आणि आवाजहि रुद्ध झालेला दिसत होता तिला त्याची कीव आली.

“ अशक्य आहे आतां तें, आता असच चालायच आमच हें दुदैवी जीवन; उलट त्यात अधिकच खोल रुतत जायचे आमचे पाय. ”

आपल्या हाताची कोपरे टेबलावर ठेकून त्यानें आपलें तोंड आतां झांकून घेतलें होतें. काहीं क्षणाच्या त्या शांततेत त्याच्या कोपराखालील टेबलहि मदपणें थरथरत होतें. इतका भावविवश झालेला तिनें त्याला कधी पाहिला नव्हता; आणि तिचेहि हृदय विरघळल वर न पहातांच तिची ती मनःस्थिति त्याला समजली आणि तो म्हणाला — “ माफ करा मला मिस मॅनेट. मला तुम्हाला काय सांगायच आहे त्याच्या नुसत्या जाणीवेनेच मी हा असा हतबल झालों आहे. तुम्ही ऐकाल मी काय सांगणार आहे तें ? ”

“ तुम्हाला जर हलक वाटणार असेल त्यान, मि. कार्टन, तर आनदानें ऐकून मी सार. ”

“ किती आनंद झाला आहे मला हें ऐकून, मिस मॅनेट ! ”

त्याने आपले हात मग तोंडावरून काढले आणि काही क्षण स्तब्ध राहून त्याने शांतपणे सुरुवात केली. —

“ मी काय सांगणार आहे त्याने मुळीच बुजून किंवा घाबरून जाऊ नका तुम्ही. भर तारुण्यांत मृत झाल्यासारखीच माझी स्थिति आहे. माझ सारं आयुष्य म्हणजे वांया घालवलेल्या सुवर्ण संधींच एक मूर्तिमत प्रतीकच आहे.”

‘ अह, मला नाही तस वाटत मि कार्टन त्या सुवर्णसंधि अजूनहि तुमच्या भोंवती घोंटाळत आहेत, आणि माझी खात्री आहे की अजूनहि तुम्ही आपलं जीवन उज्ज्वल करू शकाल. ”

“ किती सोन्यासारखे शब्द आहेत हे, मिस मॅनेट ! आणि माझ हें दुबळं अंतःकरण जरी मी ओळखीत असलों, तरी आपले हे शब्दमात्र मी कधीहि विसरणार नाही ! ! ”

तिचा चेहरा उतरला होता आणि तिचें शरीरहि किंचित् थरथरत होतें. पण त्याच्या चेहेऱ्यावर मात्र विषादपूर्ण निश्चयाची छटा प्रस्फुटपणे वावरत होती.

“ तुमच्या समोर बसलेल्या या माझ्यासारख्या स्वतःच्या हातांनी आपल्या आयुष्याच मातेर केलेल्या, एका दारुण्या हैवानाच्या तुमच्यावरील प्रेमाची परत फेड तुम्ही कधीकाळीं करणें जर शक्य असत, तर मनःसमाधानाच्या त्या सौख्यांतसुद्धा, या मोहक सुकुमार फुलाला चुरगळून अपमानाच्या नि दुःख-दैन्याच्या खाईत लोटल्याबद्दल माझ मन तापलेल्या साडसासारखे मला सारखे भाजीतच राहिल असत. पण मला पूर्ण माहीत आहे की, तसा हळवेपणा तुमच्या मनांत असणें शक्य नाही, तशी याचनाहि मी करित नाही, उलट त्याची अशक्यता मला समाधानच देत आहे ”

“ इतर तऱ्हेन नाही का माझा काहीं उपयोग होणार, मि. कार्टन ? उदात्त जीवनाच्या मार्गावर मला नाही का आपल्याला आणतां येणार ? आणि तुम्ही आपलं हृदय माझ्याजवळ आता असं निःसंकोच उघड केल्यानंतरहि ! ” ती हळू बोलत होती आणि तिच्याहि नेत्रांतून आतां सहानुभूतीचे अश्रु पाझरत होते, “ दुसऱ्या कोणाजवळ तुम्ही नसता इतके खुले झालांत — मग आपलं जीवन मला नाही अजून सन्मार्गाला लावता येणार मि. कार्टन ? ”

त्याने आपली मान हलविली

“ शक्य नाही आतां तें, कोणालाच शक्य नाही. फक्त एक माझ म्हणण तुम्ही शांतपणें पूर्ण ऐकून घेतलत म्हणजे तुम्हांला शक्य तें तुम्ही केलत असच मी समजेन मिस मॅनेट, तुम्हीच माझ आतां अखेरच सुखस्वप्न आहात. माझ्या या खातेऱ्यातल्या जीवनांतसुद्धा, आपल्या वडिलांच्या आयुष्याच तुम्ही केलेल हें नदनवन पाहिल कीं, विस्मरणाच्या उदरांत कधींच गडप झालेलीं कांहीं जुनीं सुखस्वप्न, अजूनहि माझ्या मनांत परत तरळ लागतात, आणि पश्चात्तापाची कांचणी माझ्या या मुर्दाड बनलेल्या मनालाहि पुरी हैराण करते. साऱ्या दुर्वासनाबरोबर निराश होऊन सोडून दिलेला झगडा परत सुरू करून आयुष्याला रगरूपाला आणाव, अम माझ पश्चात्तापदग्ध मन मला पुन पुन्हां सांगूहि लागतं. पण ते सार आतां एक निष्फळ स्वप्नच ठरलेल आहे, आणि आहे तिथेंच हा स्वप्नाळू आज पुन्हां उभा आहे ' पण तुम्हींच माझी ही सुख-स्वप्नसृष्टि जागी केलीत, तुमचच आहे याच सार ग्रेय ”

“ पण कांही — कांहीच का नाही शिल्लक उरणार तें स्वप्न ? विचार करा मि कार्टन — पहा, पुन्हा प्रयत्न करून पहा ! ”

“ अह, मिस मॅनेट, माझी लायकीच नाही तशी आणि तरीहि मला वाटतच आहे का, हा अग्निस्फुलिंग माझ्या मनांत, — राखेऱ्या या ढिगाऱ्यांत, किती जोमदारपणें हा स्फुलिंग तुम्ही चेतविलात, आणि माझ्या दुबळ्या स्वभावानुसार तो कांहींच कार्य न करता निष्फळपणें तसाच नुसता फुरफुरत जरी तो जळत राहिला असला तरी तुम्हींच तो फुलविलात, हें मात्र मला तुम्हांला सांगितलच पाहिजे.”

“ पण अशी जर तुम्हाला मी दु ख द्यायलाच कारणीभूत झालें असेन—”

“ अह, अस नका म्हणू, मिस मॅनेट ! कारण मी सन्मार्गावर येण जर शक्य असत, तर एक तुम्हीच ते करू शकलां असतां हें यानांत ठेवा तुमच्या-मुळे नाही मी अधिक खोल रुतणार ’

“ पण तुम्ही म्हणतां तशी ही तुमची मन स्थिति जर माझ्यामुळें झाली असेल, तर तुमच्या अधिक उपयोगी नाही का मला पडतां येणार ? तुमच भल अस मी कांहीं कांहीच करू शकत नाहीं का ? ”

“ माझं हृदय तुमच्यापुढें मी अस मोकळ केलं, हेंच माझ खर सुख सर्वस्व आहे. माझ्या या घसरलेल्या जीवनप्रवासांत हीच गोष्ट मला धीर द्यायला

पुरेशी आहे. तुम्हांला दया येण्याइतका तरी चांगुलपणा आज माझ्यांत उरला होता हाच मला आनंद आहे.”

“आणि त्याच चांगुलपणाच्या जोरावर सुखी व्हा, हेंच मला जीव तोडून पुनःपुन्हा सांगायच आहे, मि. कार्टन !”

“आतां नका सांगू मला मिस मॅनेट. माझ्या सामर्थ्याची मला पूर्ण जाणीव आहे, आतां शक्य नाही तें. तुम्हाला मी यातना देतो आहे, पण आतां सपलच बहुतेक एक वचन द्याल मला तुम्ही — तुमच्या या विशुद्ध कोमल हृदयांत माझ हें आजचं हृदयनिवेदन, अगदीं कोणालाहि कधीं न सांगतां असच गुप्त ठेवाल तुम्ही ?”

“तुम्हांला जर बर वाटत असेल त्यानें, तर कां नाही ?”

“तुमच्या आयुष्यांतील त्या जिवलग वाटेकऱ्यालासुद्धा नाही ?”

“मिस्टर कार्टन,” एक दोन क्षणच गोंधळून ती म्हणाली, “हें गुपित तुमच आहे, माझ नाही, आणि म्हणूनच पूर्ण निर्धास्त रहा तुम्ही त्या बाबतींत.”

“अतिशय आभारी आहे मी तुमचा. देव तुमच कल्याण करील !”

त्याने तिचा हात हळुवारपणें आपल्या ओंठावर टेंकला आणि तो दाराकडे वळला.

“एक ध्यानात ठेवा मिस मॅनेट, परत कधीं एक अक्षरानेंहि या गोष्टीचा उल्लेख, अगदीं प्राण गेला तरी मी आपल्याजवळ करणार नाही. आणि अगदीं शेवटच्या घटकेलासुद्धा, माझ हे हृदयनिवेदन तुम्ही अतिशय प्रेमळपणें आपल्या हृदयांत बाळगलत, याची आठवण मी कृतज्ञतापूर्वक ठेवीन. अतिशय पवित्र अशीच ती स्मृति मला वाटे. परमेश्वर कृपेनें तुमच हृदय असच प्रेमळ, कोमल पण सुखी आणि आनंदी रहाव, एवढीच एक माझी इच्छा आहे !”

दाराजवळच - तिच्याकडे मार्गे पहात तो उभा होता. त्या घरांत कधींच प्रकट न झालेला सिडने कार्टन आतां तिथे उभा होता. त्याच्या त्या खेदपूर्ण पण निश्चयी नि कृतज्ञ चेहेऱ्याकडे दृष्टि जातांच किती दारुण मनोवेदनाच्या यातना तो रोज मूकपणें सोशीत होता याची कोणालाहि कल्पना आली असती. आणि त्या कल्पनेनें विरघळून जाऊन ल्यूसी मॅनेट त्या दुर्दैवी जीवासाठीं मृकाश्रु ढाळीत स्तब्धपणें बसली होती.

“शांत व्हा, मिस मॅनेट !” तो म्हणाला “माझ्यासाठीं असे अश्रु मुळींच

ढाळू नका, माझी तेवढीहि लायकी नाही. एक दोन तासच जाऊ या कीं, माझा तो खत आणणारा पण मनाच्या दुबळेपणानें तसाच चालू दिलेला दैनंदिन जीवन-क्रम, त्याच खाते-यांतील डुकरांच्या सगतींत परत चालू होईल, आणि रस्त्यावरील एखाद्या बेवारशी कुत्र्याइतकासुद्धा तुमच्या या सोन्यासारख्या सहानुभूतीला मी खचित पात्र ठरणार नाही. पण बाहेरून जरी मी असा जुना कार्टनच तुमच्यासमोर वावरत राहिलों तरी, अतरंगांत मात्र कार्टनचा हा नवा अवतारच यापुढें कायम राहील ही खूणगांठ मनांत पक्की बाळगा माझ्या या शब्दांवर मात्र मेहेरबानी करून तुम्ही विश्वास ठेवा । ”

“ ठेवीन, जरूर ठेवीन, मि. कार्टन. ”

“ आतां अखेरची एकच विनंति, की सपल तुमच्या माझ्यांत कसलच नि कधींच तिळमात्रहि साम्य नव्हत, उलट एक अनुल्लध्य अशी अथांग खोल दरीच आपल्यामधें आ पसरून उभी आहे तरीहि कांहीतरी मला आपल्याला सांगावस वाटत आहे, का तें नाही सांगतां येत. पण इतकच कीं, तुमच्यासाठी किंवा तुमच्या कोणाहि प्रिय व्यक्तीसाठी काय लागेल तें करायला मी नेहमीं तयार आहे, कोणताहि त्याग तुमच्यासाठी मी केव्हाहि आनदानें करीन आणि स्वतःला धन्यच समजेन । आणि रोज जरी नाही तरी कधींकाळीं माझी आठवण निदान एवढ्यासाठी, तरी करीत जा असा एक काळ लौकरच येईल, आतांसुद्धा मला त्याची अस्फुट चाहूल ऐकू येते आहे, आणि कांहीं नवीन नाजुक जिवट पाशांनीं तुम्ही बद्ध होऊन या तुमच्या सुखी जीवनांत कांहीं नवीन अवीट सुखाची बरसात सतत वर्षू लागेल आणि तुमच्या त्या धन्य-ससारांत, तुमच्या प्रिय पतीची चिमुकली हसरी छवी नि तुमचा नाजुक नवा अवतार, तुमच्या आवर्तीभोंवतीं आपली गोड गजबज जेव्हा सुरू करील त्या वेळीं, मिस मॅनेट, तुमच्या त्या सान्या लाडक्यांसाठी आपल्या जीवावर पाणी सोडणारी एक व्यक्ति जीवत आहे, याची कधींमधी आठवण असू या । ”

त्याने तिला लवून अभिवादन केलें आणि फिरून एकदां “ देव तुमच कल्याण करो । ” अस म्हणून त्याने दाराबाहेर पाऊल टाकलें.

..... ७

भर मध्यान्हीचा सूर्य सेंट अँटॉइनवर प्रकाशित होता त्या वेळीं डेफार्जच्या दारूदुकानाच्या रस्त्यानें दोन व्यक्ति — मसिअर डेफार्ज आणि तो रस्त्यावरील कामकरी — मूकपणें चाललेल्या कोणालाहि दिसल्या असत्या त्या दोन्ही व्यक्तींचें सर्वांग धुळीनें नखशिखांत भरलें होतें आणि त्याच्या अंगांतून घामाच्या धारा वहात होत्या त्या विभागात झालेल्या त्यांच्या आगमनावरोबर अनेक घरांतील अनेकांच्या चेहेऱ्यावर समाधानाच्या छटा उमटल्या होत्या, तरीहि त्याच्या मागोमाग मात्र कुणीच त्या दिशेनें येत नव्हता त्या दोघांनीहि दुकानांत पाऊल टाकल्यावरोबर दुकानांतील प्रत्येक व्यक्तीचे डोळे त्यांच्याकडेच वळले.

“ गुड डे दोस्त ! ” सर्वांकडे पहात डेफार्ज म्हणाला.

“ गुड डे ” असा सर्वांच्या तोंडांतून एकदम आवाज आला

“ आजची हवा कांही चांगली नाहीं, नाहीं ? ” मान हलवीत डेफार्ज म्हणाला.

त्यावरोबर सर्वांचे डोळे प्रथम आपआपल्या शेजाऱ्याकडे वळले नि मग ते खालीं पहात स्वस्थ बसले त्यांना फक्त एकच उठून बाहेर चालता झाला

“ या जॅकमबरोबर खूपच मजल मारली आहे मी आज, ऐकलस का, ” आपल्या अर्धांगाकडे पहात डेफार्ज म्हणाला. “ वाटेंत आपली सहजच भेट झाली, माझी नि जॅकमची. चांगला माणूस आहे मोठा हा; त्याला या एक पेला भरून ”

दुकानातील आणखी एक व्यक्ति उठून आतां बाहेर गेली. मॅडम डेफार्जनें दारूचा ग्लाम भरून त्या नवागत जॅकमपुढें ठेवतांच त्यानें आपल्या कोटाच्या खिशांतून काळसर जाड भाकरीचा तुकडा बाहेर काढून त्याचे घांस चघळीत ग्लासांतील पेयाचा आस्वाद घेण्यास सुरवात केली. आणखी एक माणूस आतां उठला नि बाहेर गेला.

त्या नवागताचा फराळ चालू असतां डेफार्जहि दारूचे घुटके घेत त्याच्याकडे पहात स्वस्थ उभा होता. दुसऱ्या कोणाकडेच त्याचें लक्ष नव्हतें आणि दुसरें कुणीहि त्याच्याकडे पहात नव्हतें. मॅडम डेफार्जनेंहि आपल्या सुया उचलून कामाला सुरुवात केली होती

“ झाल, आटपल का दोस्त, तुमच ? ” डेफार्जने विचारलें.

“ हा, आटोपल. ”

“ चला तर, तुम्हांला तुमची खोली दाखवतो मी. नुसती ती पाहूनच खूष हाल तुम्ही. ”

दुकानाबाहेर पट्टन आणि चौकांतील त्या खड्या जिन्यानीं वर चढत चढत गंजव्या मजल्यावरील त्या माळावजा लहान खोलीत — त्या शुभ्र केशवारी, हातार्फ जोड्याकडे खाली दृष्टि लावून वगत असलेल्या दुबळ्या डॉक्टराच्या खोलीत ने येऊन पोचले पण ती शुभ्र केशवारी वृद्धमूर्ति आतां तिथें दिसत नसून दुकानातून बाहेर येणाऱ्या त्या त्रिमूर्ति मात्र तिथें बसलेल्या दिसत होत्या

अंत आल्याबरोबर दार लावून घेऊन डेफार्ज हळू आवाजांत बोलू लागला—

“ जॅकम एक, जॅकम दोन आणि जॅकस तीन ’ मी जॅकम चारनें मुद्दाम येथें आज येऊनवलेले आपले पाहणे — आपले प्रत्यक्ष साक्षीदार ह बोला, जॅकस गंच ’ ”

डोक्यावरील आल्या निल्या टोपीनें आपलें कपाळ पुशित त्या रस्त्यावरील कामकऱ्यानें विचारलें, “ कुठून कन् सुरुवात, मसिअर ? ”

‘ अगदा आरम्भापासून ’ डेफार्जने उत्तर केलें.

“ तर तर, ममिअर्थ ’ त्यानें सुरुवात केली, “ अमा एक वर्षापूर्वी असाच उन्हाळा होता त्या वेळीं — मार्क्सच्या गाडीखाली साखळी धरून लोंबकळत जाताना पाहिला त्याला मी सूर्य अगा मावळतीला अगदीं टेंकला होता आणि गाडी गावकाश सावकाश तो चढ चढत होती. ”

“ त्याच्या पूर्वी पण तुम्ही त्याला कधी पाहिला होता काय ? ” जॅकस नवर एकनें मथेंच विचारलें.

“ कधीच नाही ” त्यानें उत्तर केलें.

“ मग तुम्हा त्याला परत कमा ओळखलात ? ” जॅकस तीननें विचारलें.

‘ अहो, त्याच्या त्या ताडमाड उंचीवरून मी मॉस्कोनासुद्धां तसच म्हटल होत त्या वेळी — गिऱ्यासारखा ताडमाड. ”

“ ठेंगणा — अगदीं खुजा म्हणून सांगायच तुम्ही. ” जॅकस दोन म्हणाला.

“पण मला काय त्या वेळीं माहीत ? आणि सार कांहीं मग मागाहूनच नाहीं का झाले ? पण मॅस्यूरनीं मला सांगूनसुद्धां काहीं मदत नाहीं केली ह मी त्यांना । ”

“खर अहे त्याच म्हणण, जॅकस, ” डेफार्ज पुटपुटला. “ ह पुढें । ”

“आणि मग झाला तो तपास सुरू — कितीतरी दिवस सारखा चालला होता. मला वाटत — चांगला दहाबारा महिने चालला होता नाही ? ”

“जाऊ दे, त्याची नाही जरूर, ” डेफार्ज म्हणाला. “चांगली काळजी घेतली होती ती आम्ही, पण सांपडलाच विचारा अखेर. ह पुढें । ”

“बर तर पुन्हां तसाच त्याहि दिवशीं नि तसाच सूर्यास्तान्या वेळेला मी त्या टेकडीच्या माथ्यावर काम करीत होतो सूर्यानें ती तशी खाली उडी घेतली मात्र, आणि मीपण आपली सारीं हत्यारपात्यार गोळा करून खाली माझ्या झोपडीकडे उडी घेतली आणि काय, वाटेंतच मला ते सहा यमदूत वरच्या तुरुंगाकडे जातांना भेटले, नि त्याच्यामधेच हात मागे घट्ट आवळून बांधलेला तो ताडमाड बापया चालला होता. मी तर बाबा घाबरून रस्त्याच्या कडेलाच उडी मारली न काय किती लांबलाब न्याच्या काळ्या सावल्या पडल्या होत्या रस्त्यावर ! खाड खाड, खाडखाड असा वुटांचा सारखा आवाज करीत ते सैतान चालले होते आणि अगदी माझ्याजवळ जसे ते आले कीं नाहो, तसा मी त्या माणसाला बरोबर ओळखला बघा, त्या अधारात, नि त्यान पण मला तसाच बरोबर ओळखला. पण त्या सैतानांना मात्र यातल काहीं कळल नाहीं बर का, — दगड लेकाचे ' नुसतो डोंड्याची भापा झाली आमची कसा विचारा दगडत लगडत चालला होता रस्त्यान आणि ते सैतान त्याला मागून बदुकीच्या दस्त्यानी हे असे ढकलीत होते. ” हातवारे करीत तो म्हणाला प्रत्येक गोष्ट अशी सांमिनय करण्याची त्याला खोडच होती. “आणि त्या उतारावरून खाली येतांना तर तो असा तोंडावरच खाली आपटला बघा पण दांत काढीत त्या सैतानानीं त्याला खसकन ओढून उभा केला. त्याच तोंड धुळीन नी रक्तानें कस माखून गेल होत, पण त्याचे बिचाऱ्याचे हात कुठे मोकळे होते ? आणि मग खाली गावांत ते आले, तेव्हा सारा गाव लोटला बघा त्याला बघायला ते तसेच पुढें तुरुंगाकडे निघाले नी आम्ही सुद्धां तें भयण दार उघडलेल पाहिल, आणि मग त्या दारानीं त्याला असा आ करून पार गट्ट केला । ”

न्यानें आपलें तोंड शक्य तितकें विचकून, दातांचा मोठ्यानें आवाज करीत एकदम मिटलें, आणि त्याचा आपल्या श्रोत्यावर झालेला परिणाम नाहींसा ठीक नये म्हणूनच जणुं काय तसाच तोंड घट्ट मिटून तो काहीं क्षण उभा राहिला.

त्याच्या त्या अभिनयतट्टेन डेफार्जनें त्याला जागा केला “ ह, चालू द्या तुड जॅकम. ”

“ आम्हीहि सारे जण मग आपआपल्या मकाणाकडे वळलों, ” आपले हाडे उचाऊन हळू आवाजांत तो म्हणाला “ सारी रात्र आम्हाला तोच बेचारा स्वप्नांतसुद्धा दिसत होता सकाळीं मग आपला माकरतुकटा घेऊन मी कामावर निघालों तुम्हावरूनच माझा रस्ता जात होता, म्हणून मीहि राहिल त्या वाजूला अजूनहि तमाच रक्तान नि युळीन तोंड माग्वलेला त्या उच गजामागें तो मला दिसला कसा पाडरा फटक प्रेतामारखा माझ्याकडे पहात होता बिचारा ' ”

त्याचे ते थोडे रागांत धरवे निळे होऊन एकमेकांकडे मूकपणें पहात होते नि गुप्तपणें त्यांच्यांत काहीतरी सकेत चालला होता कूर पिशाच्चांच एखाद मडळच जस काहीं कोणा तरी दुर्दैवी बळीच्या भवितव्याचा कठोरपणें विचार करीत होत. अग्वेरीस काहीं वेळ तिथें पमरलेल्या भयद शांततेचा भग करीत डेफार्ज म्हणाला — “ ह चालू दे पुढें, जॅकस ”

“ तमाच त्या पित्र-यात आणखी काहीं दिवस होता तो आम्ही असे भीत भीत कधीमधी त्याच्याकडे पहात असू आणि मग सांजचे गारे परत आलों कामावरून की, आपआपसांत कुजबुजत असू आता काय व्हायच त्याच म्हणून. आम्ही आपल ठेकल होत की त्याला फांशी काही देणार नाहीं आहेत, पण काळ पाणी मात्र मृतत नाहीं, आणि कुणीतरी तसा अर्ज पण केला आहे सर-कारांत त्यांत लिहिल होत म्हणे की, मुलाच्या मृत्यूनें वेडापिसा होऊन त्याच्या हातून झाल तें. खुद्द सरकारस्वारीच्याच हातांत अर्ज गुदरला म्हणतात मला काहीं माहीत नाहीं खर कीं खोटें तें; पण असेलहि कदाचित्, कुणी मागाव ' ”

“ ऐक तर मग जॅकम, ” नवर एक मधेंच म्हणाला. “ खुद्द राजाच्याच हातांत दिला होता तो अर्ज आणि आपल्या डेफार्जनेंच आपल्या जीवाची पर्वा न करतां त्या धावत्या गाडीपुढें जाऊन तो राजाच्या हातांत दिला. ’

“ आणि हें पण ऐकून ठेव जॅकस ' ' गुडध्यावर खाली बसून आपल्या चेहेऱ्यावरून सारा वेळ अस्वस्थपणें हात फिरवीत असलेला नवर तीन म्हणाला, “ नीट ऐकून ठेव, त्याच्या मुर्दाड शिपायांनी आणि गाड्यांनी त्याला अगदी बेदम मारला. समजल ? ”

“ होय ऐकल, मसिअर्स ”

“ चालू दे तर पुढें, ” डेफार्ज म्हणाला.

“ आणखी असहि ऐकल मग की त्याला मुद्दामच तिथें आणला होता फार्श वायला मॉस्यूरचा खून केला होता ना त्यानें, आणि ते तर आमचे तिथले मायबाप माऱ्यांचे. आणि नुसता नव्हता त्याचा मुडदा पाडायचा ' उजवा हात पहिल्यानें असा दिवडीसारखा जाळायचा, त्या जखमेंत मग उकळत तेल ओतायच, आणि मग माऱ्या आंगाचे माथे न माथे घोड्यांकडून ओढवून तोडून पार मोकळे करायचे अस माग केल राद्दां होत म्हणे केव्हाय आपल्या मागत्या सरकाराच्या मारेकऱ्यालाच मला वाटत, नाही ? ”

“ ऐक तर पुन्हां एकदां, जॅकस ' ' नवर तीन म्हणाला. “ डॅमीन म्हणून होतं त्या कैद्याच नांव आणि या — या आपल्या पॅरिसमऱ्यें असा उघड्यावर भर दिवमा केला त्याचा नेंदा काय गदां लोटली होती रम्यावर त्या वेळा ' आणि कुगानी ? दुसऱ्या कोणाच्या नव्हे, तर वड्या वड्या मानकऱ्यांच्य. नाजूक साजूक, मपकेबाज बायकांची वर का, जॅकस अगदीं विचाऱ्याचा शेवटी लोळा-गोळा होईपर्यंत त्या वया तशा तिथें माना वळवून वळवून खिदळत पहात वगत्या होत्या — अगदीं तद्दशा — पण वय काय तुमच ? ”

“ काय असेल बघा तीस पस्तीस, ” तो रस्ता कामगार म्हणाला पण विचाऱ्याच्या आंगावर कळा मात्र दिमत होती साठीची

“ मग तुम्ही दहा वर्षांचे असाल त्यावेळी, तुम्ही पाहिल ही असाल कदाचित ' ”

“ बस्स ! ” अधीरपणें पण आवेशानें डेफार्ज म्हणाला. “ अजून शात व्हायचें आहे त्याच पिशाच ! ह, पण पुढे. ”

“ बर ! अशा होत्या आपल्या बाजार गप्पा चालू. अखेरीस मग एक दिवस रविवारी रात्री, सार गांव झोंपी गेल्यावर ते शिपाई आपल्या बुटांचा नि बंदुकांचा खाडखाड आवाज करीत खाली गांवांत आले आणि रात्रभर मग तो कामकऱ्याचा गलका नि पहारा कुदळी नि हातोड्याचा आवाज, आणि मऱ्येंच

त्या शिपाईबुवाची हसणीखिदळणी चालू होती. सकाळला तो सृळ, चाळीम फूट उच बर का, आपला झाला तयार आणि पुढच काय सागायच मसिअर्स, सकाळी असा तोंडांत भला भक्कम तोंड फाटेपर्यंत बोळा देऊन नि करकचून बायून त्याला फरफटत आणला आणि चढवला फांसावर ' बम भपलं ' मी पण मग सूर्य मावळत्यावर गांव सोडला नि निघालों यायला इकडे वाटेतच मला आपले हे दोस्त गाठले, आणि कांहीं चालत, कांहीं गाडीत अमे पोंचलों येऊन आम्हा इथे आणि हा अमा बसलोंच आहें मी आतां आपल्यापुढें । ”

“ शावाम ' कळल आतां आम्हांला सार पण जरा बाहेर बसाल का तुम्हीं थोडा वेळ ? ”

“ हो हो, अगदीं पुशीनं, ” जागेवरून उठत तो रस्ता कामगार म्हणाला. डेफार्ज त्याला जिन्याजवळ पोंचवून नि त्याला तिथें बसवून परत आत आला.

“ मग काय जेकम, नोंदायच नांव ? ” तो आत येताच नवर एकनें विचारलें.

‘ वेशक ' अगदीं पार जुळीम मिळवायच तें ”

“ सदर, सुदर ” नवर तीन उद्गारला

सारी मालमत्ता, वाडाबिडा नि वशसुद्धा ! ” नवर एकनें विचारलें.

“ होय होय, अगदीं पुरा नि पात साऱ्याचा ' डेफार्जे उत्तर केलें

“ पण आपल्या नोंदीत कांहा गोंवळ नाहा ना होणार ? ” नवर दोननें डेफार्जला विचारलें आपल्याखेरीज त्याच गुपीत कुणाला माहित नाहीं हें खर; पण आपल्याला — म्हणजे मॅडमनां ओळखतील ना त्या खुणा आयत्यावेळीं ? ”

‘ जेकम, ” आपली मान अभिमानानें ताठ करीत डेफार्ज म्हणाला, “ तिनें एकटानेच मार आपल्या लक्षात ठेवायच जरी म्हटल, तरी एक शब्दहि — ” “ अजरहि नाहीं कवी मार्गेंपुढे होणार आणि तिच्याच हातानें एकदा खुणेचे ते टाके पडले कीं सार सूर्यप्रकाशाइतक स्वच्छ वाटत तिला त्यांच्या नावाच्या नि त्यांच्या अपराधाच्या यादीतल अगदी अक्षर नि अक्षर करा दगडावर कोरल्यासारख वज्रलेप होऊन गेल आहे ”

यावर साऱ्यानांच पमतीच्या माना हलविल्या आणि मग नवर तीननें विचारलें, “ आणि हे नवें दोस्त, हे कसे काय आहेत ? ”

“ अरे, त्याला कमलीच माहिती नाहीं, ” डेफार्ज म्हणाला. “ माझ्याकडे मोंपवा तुम्ही त्याला या परिसचा भपका बघायचा आहे त्याला, राजा, राणी, सरदार दरबार पण, रविवारी दाखवणार आहें मी त्याला तो भपका. ”

“म्हणजे ? ही काय चांगली निशाणी ?” नबर तीनने पृच्छा केली.

“जॅक्स,” डेफार्ज म्हणाला “मांजरी पुढे दूध तिला चटक उत्पन्न करण्यासाठी उघड ठेवावं लागत, समजलं ! आणि शिकारी कुठ्याला सुद्धा त्याची शिकार मुद्दाम नेहमी दाखवल्याशिवाय तुम्हांला हवा तेव्हा तिच्यावर तो तुटून नाही पडणार”

त्यावर कोणीच मग काही बोललं नाही आणि ते चौघे बाहेर आले तो विचारा रस्ताकामगार जिऱ्याच्या पायरीवर तसाच बसल्या बसल्या उलक्या घेत होता त्याला आत खोलीत जाऊन विश्रांती घ्यायला सांगितल्याबरोबर मोठ्या आनंदाने त्याने आपले कमळांत शरीर एका चटईवर टाकले नि तो पांच मिनिटांत गाढ झोपीहि गेला

डेफार्जच्या त्या दारू दुकानापेक्षा अधिक दरिद्री वसतिगृह सान्या पॅरीसभर शोबून सुद्धा कुणाला सापडलं नसत पण त्याचीहि कधी गोडी न चाखलेल्या त्या खेडवळाला ते नदनवनच वाटत होत आणि तसे त्याचे दिवस सुखांत जात होते पण मॅडम डेफार्जची मात्र त्याने तिला प्रथम पाहिल्यापासूनच धास्ती घेतली होती दुकानात काउटर मागे हातातील सुया सारख्या चालवीत बमलेल्या मॅडमने त्याच्यावर जर कधी दृष्टि टाकली तर विचान्याच्या आंगाला अश्रूंचा कापरेंच भरे. म्हणून व्हर्सायला बादशाही मिरवणूक बघायला जातांना मॅडमची मूर्ति त्याच्याबरोबर गाडीत विराजमान होताच त्याचा पूर्ण विरस झाला. आणि रस्त्याने त्या गाडीत आणि मग मिरवणुकीच्या मार्गावरील गर्दीत ते उभे असताही मॅडमने विणकाम चाललेलेच पाहून तर त्याला फारच चमत्कारिक वाटू लागले ही विर्णात तरी काय असते अशा नेहमी, तो आपल्या-शीव आश्चर्य करीत होता. अखेरीस त्याने वीर करून विचारलेंच

“भारी करतां तुम्ही काम, मॅडम.”

“होय,” मॅडम म्हणाली, “पुष्कळच करायचं आहे मला.”

“काय काय विणतां तुम्ही ?”

“एकच काय, कितीतरी तऱ्हा”

“उदाहरणार्थ —”

“उदाहरणार्थ मळ्याच कफन.” मॅडमने शांतपणे उत्तर दिले.

ते ऐकून विचारा दचकूनच दोन पाउले दूर सरला आणि आंगाला घाम

मुट्यासारखा त्याने वारा घेण्यास सुरुवात केली. पण बिचाऱ्याच्या मुदैवाने दुसून हुजूर स्वारीच आगमन सूचित करणारा फौजीबंडचा आवाज त्याच्या कानावर आला आणि त्याने आपली मान तिकडे वळवली. आवाज आतां अधिकच जवळ आला आणि घोड्यांच्या टापांच्या खडखडाटात बादशाहीमुवर्ण रथ नि त्याच्या मागोमाग झकपक पोशाग्व केलेल्या दरबारी मानकाऱ्याच्या नि हास्यमुख नटव्या स्त्रियांच्या गाड्यांची मालिका विमेषणाने त्यांच्या समोरून जाऊ लागली. तो सर्व टोळे दिपविणारा बादशाही विलासी वैभवाचा लखलखाट पाहून, त्या खेड-वळांचे देहभान नाहीं झालें, आणि आनदाने बेहोप होऊन, बादशाह, महाराणी, दरबारी मुत्सद्दी, मानकरी, मानकरणी या सर्वांचा त्याने नाचत उडत जयजयकार केला ओरडून ओरडून बिचाऱ्याचा आवाजहि घोगरा येऊ लागला नि तोंट तर आनदाश्रुनी सारखे ओलावत होते

‘ शाबास, पट्टे, शाबाम ’ ” इतका वेळ त्याला आवरून वरलेल्या डेफार्जेने त्याची पाठ थोपटती म्हटले. “ असलाच पट्टा हवा आहे आम्हांला असल्या ओरडने त्या शम्बोबाऱ्या उन्मत्तपणाला अधिकच जोर चढेल, आणि मग तो खड्डा जवळ यायला कितीमा उशीर ? ”

“ अ ’ ’ गोंधळून आपल डोक खाजवीत तो खेडवळ म्हणाला.

‘ असल्या या गलक्याची नि गोंधळाची इतकी गमत वाटते तुम्हाला ! ’ डेफार्जेच्या आर्थाच मंडमने विचारलें

“ होय मॅडम, तात्पुरती तरी खास ”

‘ पण तुम्हाला जर असल्या नटलेल्या थटलेल्या बाहुत्यांची भली मोठी रास दखवली आणि सांगितल की यानां मोडून तोडून काय हव तें न्या त्यातून, तर त्यांतील एखाद्या दागिन्यानीं अगदी भरगच्च भरलेल्या गुदर नाजूक बाहुली-वर हात टाकाल की नाही विनदिकृत ? बोला, टाकाल ? ’

“ अगदीं वेशक, मॅडम ”

“ ठीक आणि अशीच कांही दुबळीं पाखर जर तुमच्या तावडींत दिलीं तर त्यांतला अगदीं निवडक माल कराल की नाहीं सफाचट, मुळी विचारहि न करतां ? ”

“ एक क्षणाचीहि नाहीं उसत देणार, मॅडम ! ”

“ ठीक तर. तुम्हीं ही पाखर नि बाहुल्याहि पाहिल्या आहेत आज. आणि

तीहि वेळ लौकरच येईल. ” ती दरबारी मिरवणूक गेलेल्या दिशेकडे अगुली निर्देश करीत मॅडम डेफार्ज म्हणाली; “ चला तर आतां, घरी जायला कांहीं हरकत नाही तुम्हांला ”

.... ८

सर्भोवार पसरत असलेल्या काळोखांत, वर नीलाकाशांत जाग्या होऊन घाईघाईने प्रवेश करीत असलेल्या विविधवर्ण तारकांच्या सान्निध्यान आणि निद्रामग्न होत असलेल्या वनराजीच्या पर्ण फुलांच्या खोड्या करून पुढे सुमाट पळत असलेल्या वाऱ्याच्या सोबतीने, तो रस्ता कामगार दोन दिवसांच्या टाण्यावर असलेल्या आपल्या खेड्याच्या दिशेने वाट चालत असतां, मर्मभर नी मॅडम डेफार्ज त्या भाड्याच्या गाडीतून सेंट ॲंटोईनमधील आपल्या निवासस्थानाकडे सुखासीन परत येत होती. नगर प्रवेशद्वाराशी नेहमीप्रमाण त्याची गाडी खडी झाली आणि द्वाररक्षकांचे कडील गाडीभोंवती चौकमपणे फिरू लागले डेफार्ज खाली उतरला त्याची एकदोन रक्षकांजवळ ओळखहि होती. एकाला तर त्याने घट प्रेमालिंगनच दिले. तपामणी सपली आणि गाडी परत चालू होऊन ती सेंट ॲंटोईनजवळ येतांच दोघहि पतिपत्नी पायउतार होऊन त्या परिचित रस्त्यावरील घाणीतून नि चिखलातून आपल्या घराच्या दिशेने शांतपणे वाट चालू लागली.

“ काय सांगत होता तो जॅकम पोलीम ! ” कांहीं वेळाने मॅडमने विचारले.

“ कांहीं विशेष नाही. एक नवीन हेर निघाला आहे आपल्या टेन्हेरणावर, ” डेफार्जने उत्तर केले.

“ अस्स ! ” आपल्या भुवया उचावीत मॅडम उद्गारली. “ नोंद केली पाहिजे मला त्याची, काय, नांव काय त्याच ? ”

“ बारसाड्, इंग्लिश आहे तो — जॉन बारगाड् ”

“ जॉन बारसाड् ठीक चेहेरा मोहरा ? ”

“ वय सुमार चाळीस, उंची सुमार पांच फूट नऊ इंच, केस काळे, वर्णाहि तसाच, चेहेरा साधारण सुरेख, पण बारीक, लांबट नी निस्तेज. डोळे काळे नाक

बाकदार अगदीं गरुडामारख, पण डावीकडे जरासं पसरट, म्हणजे चेहेरा एकदर कपटी.”

“वा सुदर, अगदीं हुबेहुब चित्रच रेखाटलन की ? ’ मॅडम हसत उद्गारली.
“उद्यां करीत त्याच नाव रजिस्टर.”

तीं दोघ आतां दुकानात शिरली आणि मॅडम लगेच आपल्या नेहमींच्या जागेवर आरुढ होऊन त्या दिवशींचा सर्व हिशेब नीट तपासून गळा मोजून घेण्यांत गहून गेली, सर्व हिशेबाची नीट कसून सर्वतऱ्हांनी तपासणी केल्यानंतर आपल्या नोकराला जायला तिनें परवानगी दिली. पेटातील सर्व गळा तिनें मग परत खाली ओतला आणि आंतील नाण्यांच्या रुमालांत वेगवेगळ्या गांठी-मारण्यात तिनें प्रारंभ केला. हा सारा वेळ डेफार्जची स्वारी आपली पाइप पेटवून, मधूनच प्रसन्न चित्तानें आपल्या कार्यमग्न अर्वांगिकडे पहात दुकानांत केल्या मारीत होती मॅडमचें काम यजमानाकटून कांहींच अटथळा न होता काहीं वेळ तसेंच चाललें हातें

मन्यरात्र उलटून गेली होती तरीहि हवेत उकाडा विलक्षण होता, नि दुकानाचीं दारें खिडक्या सारों बंद असल्यामुळें, सभोंवारच्या आंगठ घाणीच्या अगदी मध्यभागां असलेल्या त्या दुकानात, दाख्खा तो उग्र आंगठ दर्प डेफार्जच्या मरावलेल्या नाकालाहि आज असह्य असा वाटला आणि त्यानें आपली पाइप खाला ठेवून हातानें वारा घेतल्यामारखें केलें.

“दमलेले दिमतां नमूही,” हातानें गांठी मारीत वर पहात त्याची पत्नी म्हणाली “नेहमाचाच आहे पण हा सारा वास ’

‘ ह ’ एकलों ओई खरा थोडा. ’

“आण चेहेराहि जरा उत्तरलेला दिसतो आहे.” मॅडम म्हणाली खाली नाण्यांकडे दृष्टि लागलेली असूनसुद्धा तिच्या अचपळ नजरेतून त्याच्यातील हा बदल गटला नव्हता. “अखेरसि पुरुष गऽऽबाई पुरुष ! ”

‘ अहो पण — ’ डेफार्जनें सुरुवात केली

“अहो नाही, नी पण नाही ’ ’ ताठरपणें मान वेळावीत मॅडम म्हणाली.
“अहो पण, ऐकल का ’ तुमच मन की नाही उदासीन झाल आहे आज, कळल का ’ ”

“तसच खरं थोडस,” कबुर्ला देत डेफार्ज म्हणाला. “पण किती दूर आहे तें अजून.”

“होय, खर आहे. पण काय नसत दूर ?” त्याच्या पत्नीने विचारलें. कस-लाहि सूड नि प्रायश्चित्त अशांच वेळखाऊ असतात, नियमच आहे मुळी हा.”

“विजेच्या फटकाऱ्यान जमीन दोस्त व्हायला माणमाला फार वेळ नाही लागत.” डेफार्ज म्हणाला

“पण बीज तयार व्हायला नि कडकडू लागायला किती वेळ लागतो म्हणल ? सांगा पाहू.” त्याच्याकडे पहात तिने शांतपणें विचारलें.

डेफार्जने विचार केल्यासारक्या आपल्या भुवया वर केल्या पण तो काहीच बोलला नाही.

“धरणीकिंपान सार शहर गडप व्हायला पांच मिनिटहि नाही लागत, नाही ! पण तसा तो तयार व्हायला किती लागतो वेळ म्हणल ? गागा — सांगा ”

“खूप लागत असेल मला वाटत,” डेफार्ज म्हणाला.

“पण एकदां का तो तयार झाला, की साऱ्याच भरडून पार पीठ करून टाकायला दोन सेकंदहि पुरतात त्याला. समजल का ! पण त्याच्या आर्वा किती तरी वेळ तो तसाच गुप्तपणें आपल्याशीच मुसमुसत तयारी करीत अमतो. नि हेंच आपल समाधान; ध्यानांत ठेवा नीट ”

शत्रूचीच मान मुरगळल्यासारखी तिने आवेशानें डोळे फिरवीत समालाची गाठ मारली

“मी सांगतें तुम्हांला, ” आपला हात त्याच्यापुढें करीत ती म्हणाली, “की रस्ता जरी दूरचा असला तरी तें निश्चितपणें वाट चालत आहे नि थेट इकडेच येत आहे. एकदा त्याच पाऊल पुढें पडल की त्याला माघार ठाऊक नाही की दम माहीत नाही, ध्यानात ठेवा. सारख पुढें पुढेंच येत असत तें आपल्या सभोववारच्या या नेहमीच्या जगाकडे जरा दृष्टि टाका आणि त्या असख्य चेहेऱ्यावरील वाढत्या अमतोषाच नीट निरीक्षण करा, आणि मग सांगा की पायाखालीं रोज चुरडल्या जाणाऱ्या या कामकऱ्यांच्या मनांत सूडाचा तो सेतान जागा होत आहे की नाही. नि किती दिवस चालेल हें अस ? शी ! मला कांय येते तुमची ! ”

“शाब्बास माझ्या प्राणा ! ” तिच्यापुढें मान जरा खाली करून नम्रपणें

डेफार्ज म्हणाला. “ मला सर्व पटत आहे हें पण इतक सावकास पडत आहे त्याच पाऊल, आणि तेंहि शक्य आहे कदाचित् -- शक्य म्हणतों आहें मी — कीं आपल्या आयुष्यांत तो दिवस कदाचित येणारहि नाही ”

“ वर मग ? ” रुमालाला आणखी एक गांठ मारीत मॅडमने विचारलें.

“ म्हणजे आपल्याला नाही दिसणार तो बिजयोत्सव ” नाखुशीच्या स्वरांत आपले खांदे उडवीत डेफार्ज म्हणाला.

“ पण आपण त्यालाच हातभार लावला आहे. ” आपला हात त्याच्यापुढे पुन्हां नाचवीत मॅडम म्हणाली “ नि आपण केलें कांहीच फुकट जायच नाह आहे. पण माझा मात्र स्वतःचा असा विश्वास आहे कीं, आपण तो दिवस पाहणारच. आणि समजा नाही तस घटल, तरी आज सुद्धा — आतां या घटकेल सुद्धा, त्या माजलेल्या बोकडांची मुडी — ”

आपले दांत आंवळून रुमालालाची आणखी एक गांठ तिने मोठ्या आवेशान घट बावली.

“ यांब, यांब ! ” भेकडपणाच्या त्या ध्वनित आरोपानें ओशाळून डेफार्ज उद्गारला. “ आणि मी पण नाही कच खाणार अशा वेळी, अगदीं व्यार्नांत उवा राणी सरकार ”

“ कबूल ! पण तुम्हाला आपला बळी नि काळवेळ एक सारखीं दाखवाव लागतात, तेव्हां कुठें अवसान चढत तुम्हाला तस नाही ! त्याच्या शिवायच रक्त कस नुसत सारख सळसळत राहिल पाहिजे. आणि वेळ आली कीं, अंतरगात तोंपर्यंत डांबून बायून ठेवलेला तो बाघोबा, तो सैतान, कसा चवताळून बाहेर आल पाहिजे. पण तोंपर्यंत फक्त नख घासून पुसून साफ, पण अगदीं गुप्त झांकू ठेवलेलीं — केव्हांहि तय्यार ! ”

आपल्या शब्दांना जोर येण्यासाठींच जणू काय आपल्या हातांतील ती रुमालाची गांठ तिने टेबलावर आपटली, आणि मग तो जड रुमाल शांतपणे खाकोटीस मारून घड्याळाकडे दृष्टि टाकात आपल्या शयनमंदिराकडे त निघून गेली.

दुपारीं नेहमींप्रमाणें दुकानातील काउटरमागे हातांतील सुया मन लावून चालवीत मॅडम डेफार्ज बसली होती तिच्याजवळच एक तांबडें गुलाबाचें फुल पडलें होतें; मधूनमधून ती त्या फुलाकडे दृष्टि टाकी, पण त्या विचारमग्न चेहे-
-ऱ्यावर फरक मात्र काहीं दिसत नसे हवेंतील ऊष्मा वाढत चालला होता आणि दुकानांतहि गिऱ्हाइकांची गर्दी काहीं विशेष दिसत नव्हती सर्व काहीं नेहमींप्रमाणें सुरळीत चाललें होतें. इतक्यांत दारांतून आंत येणाऱ्या कोणाची तरी सावली काउटरवर पडली आणि मॅडम डेफार्जच्या तीक्ष्ण दृष्टीम ती अपरिचितशी वाटली. हातातील सुया थांबवून तो तांबडा गुलाब तिने केसांत खोवला नि मगच त्या व्यक्तीकडे तिने नीट पाहिलें. मॅडमच्या केशराजांत तो गुलाब विराजमान होताच दुकानांतील गप्पा एकदम बद झाल्या आणि एकेक व्यक्ति आस्ते आस्ते बाहेर पडू लागली

“ गुड डे मॅडम ! ” तो नवागत म्हणाला.

“ गुड डे मसिअर ! ” मॅडमने उतर दिलें नि मग आपलें काम परत चालू करून ती आपल्याशीच पुटपुटली “ ह ह ! गुड डे, गुड डे, वय सुमार चाळीस, उची सुमार पाच नऊ इंच, केस काळे, वर्णहि तसाच, चेहेरा माधारण सुरेख पण बारीक, लांबट नि निस्तेज, डोळे काळे, नाक बाकदार अगदीं गरडासारख पण डावीकडे जरास पमरट म्हणजे चेहेरा एकदर कपटी ! ठीक; गुड डे ! ”

“ अस्सल जुन्या कॉगनॅक्चा एक ग्लास घाल का मला ? नि एक थटगार पाण्याचा पण बर का, मॅडम ”

मॅडमने अतिशय नम्रपणें ग्लास आणून त्याच्यापुढें ठेवला.

“ सुंदर आहे ह आपली कॉगनॅक्, मॅडम ! ”

त्याच्या मालाच पहिलच सर्टिफिकीट होत हें, नि मॅडम डेफार्ज त्याची किंमत ओळखून होत्या. पण त्यानीं पाहण्याचे आभार मानले आणि आपल्या सुया वर उचलल्या. त्या व्यक्तीनें एक दोन मिनिटेंच त्या चपळ बोट्यांकडे आपली दृष्टि लावून मग शांतपणें त्या जागेचें निरीक्षण केलें.

“ आपला हात मोठ्या चपळाईनें चालतो आहे, मॅडम ”

“ सवय आहे मला नेहमींची ”

“ नि डिझाइन पण मोठ सुरेख दिसत आहे ! ”

“ आपल्याला वाटत अस ? ” ह्मत त्याच्याकडे पहात पहिल्या शब्दावर जोर देत बाई म्हणाल्या

“ नि.मशय. पण काय उद्देशान तें समजेल ? ”

“ फिरगुळा, ” त्याच्याकडे तसच हसत पहात पण बोट चपळाईने चालवीत बाई म्हणाल्या

“ काहां तशा उपयोगासाठी नाहीतर ? ”

“ तें काय सांगतां येईल. होईलहि एखाद वेळ उपयोग — आलीच जातशी वेळ तर मी कांहीं मागे मरणार नाहीं खाम ’ ” ताठरपणे मान उडवीत ती म्हणाली

बाईच्या टोक्यांत लाल गुलाब पाहण्याचें मॅट अँटॉइनच्या लोकाना आवडत नव्हतें वहुतेक कारण आतापर्यंत आत आलेले एक दोन गृहस्थ तिकडे दृष्टि जाताच कांहीहि पेय न मागवितां जरा वेळ घुटमळून जणु काही ते पहात असलेली व्यक्ति आंत न दिसल्यानें गुपचूप बाहेर निघून गेले होते आणि आधीच दुकानात बसलेल्यापैकींसुद्धा तिथे कोणीच शिल्लक उरला नव्हता ते सारे गुपचूप बाहेर निघून गेले होते आलेल्या हेराचे डोळे जरी हा सारा वेळ चांगले उघडे होते तरी अपेक्षित निशाणी कांही त्याला अजून मिळाली नव्हती सगळेच जसे रिकामेटेकडे भिकारी म्हज भटकल्यासारगे तिथून नाहींसे झाले होते त्यांच्या निपट्यां सशयाला काहींहि जागा नव्हती.

“ दारमाउ सहेब, असेच यांचा ह थोडा वेळ, की झालच आपलं हि नांव नोंदून दार का ’ ” त्याच्या चेहेऱ्याकडे पहात आणि आपला हात चालवीत मॅडम आपल्याशीच पटपटत होती

“ कमा काय चालला आहे धदा हल्लीं नि आपले घरधनी कुठें आहेत ? ”

‘ येतील इतक्यांत ते. आणि या पण थद्यांत काहींच राम नाहीं दारिद्र्य आहेत गारे लोक झाले. ’

“ ह, गरीब विचारे ! आणि तुम्ही म्हणतां तसे गांजलेले पण ”

“ अह, आपण म्हणतां तसे, ’ बाईनीं ताडकन उत्तर दिलें आणि हातांने त्याच्या नावावर एक जोरदार टाका घातला

“ माफ करा ह ! मीच म्हटल तस. पण आपल्याला नाही तस वाटत ? ”

“ मला ? ” आवाज थोडा चढवून बाई म्हणाल्या “ आम्हां दोघांनाहि

त्याच्याशिवाय भरपूर आहेत कामं. आमचा विचार फक्त जगायचं कसं, एवढ्यापुरताच असतो. त्यांतच जातो आमचा सारा दिवस. दुसऱ्या विचारांची महारकी सांगितली आहे कुणी. आणि मी करणार दुसऱ्याचा विचार ? झालेच, भागलच मग ! ”

काय मिळेल ती बारीकमारीक माहिती गोळा करण्यासाठी आलेला बारसाड या बोलण्याने थोडा गोंधळला. पण आपल्या कामात तो पुरा मुरब्बी असल्याने तसला काहीही विचार आपल्या चेहेऱ्यावर तिळमात्रहि न दिसू देतो, सहज बातचीत करित असल्यासारखा काउटरवर कोपर टेकून मधूनच हातांतील कॉगनेकचे घुटके घेत तो उभा होता

“आणि त्या गॅसपर्डच्या फांशीच प्रकरण ऐकलच असेल आपण अरेरे ! गरीब विचारा ! ” सहानुभूतीचा भला मोठा सुस्कारा टाकीत तो म्हणाला

“ म्हणजे काय ! ” शांतपणे अगदा सहज उत्तर आले. “ असली कृत्यं जर केलीं तर भोगलच पाहिजे त्यांच प्रायश्चित्त आपल्या खेळाच फळ काढं त्याला अज्ञात नव्हत, तेच मिळाल त्याला ”

“ पण, ” आपला आवाज अगदा खालावून कांही गुपित सांगत अमन्यासारखा आणि चेहेऱ्यावर सुडाचे प्रच्छन्न विचार दाखवीत बारसाड म्हणाला — “ या भागांतल्या लोकांना त्याच वार्ड वाटून चीडहि आली असेल, मला वाटतं; नाही ? हें आपल तुमच माझ बोलण ह पण ”

“ खरच ? ” शून्यपणे बाईनी विचारले

“ नाही ? ”

“ हे आलेच घरधनी ! ” मॅडम डेफार्ज म्हणाली

दारांतून आत येत असलेल्या मालकांना अभिवादन करून मोहकपणे हसत बारसाड म्हणाला. गुड डे, जॅकस ! ”

त्याचेकडे टक लावून पहात डेफार्ज जागच्या जागीच उभा राहिला

“ गुड डे, जॅकस ! ” बारसाडने पुनश्चार केला पण त्याच्या आवाजांत आतां तितकासा आत्मविश्वास दिसत नव्हता आणि डेफार्जच्या त्या स्थिर दृष्टीसमोर त्याच ते मोहक हास्यहि तितक सहज उमटत नव्हत.

“ आपली चूक होते आहे काही तरी, मासिअर, ” डेफार्जने उत्तर केले. “ आपण चुकत आहांत माझ नाहीं ते नांव. मी अर्नेस्ट डेफार्ज. ”

“अहो, एकच तें,” कांहींसा फजित होऊन पण डौलांत बारसाड म्हणाला,
“गुड-डे ! ”

“गुड-डे ! ” शुष्कगर्ण डेफार्जनें परत फेड केली

“आपल्या या मालकीणबाईशीं बोलत होतो मी आपण आंत आलांत तेव्हा, कीं त्या बिचाऱ्या गॅस्पर्डच्या बाबतींत इथल्या लोकांना खरीच सहानु-
भूति वाटते — आणि स्वाभाविकच आहे तें ! — आणि चीडहि आली आहे त्यांना त्यामुळे ”

“मला तर कांहीं कोणी बोलला नाही तस,” मान हलवीत डेफार्ज म्हणाला;
“मला कांहींच माहिती नाही त्याची.”

असं म्हणून त्या छोट्या काउटरच्या मागे जाऊन आणि आपल्या अर्धांगीच्या खुचाच्या पाठीवर हात टेकून त्या दोघानाहि अतिशय अप्रिय असलेल्या बार-
साडकडे पहात तो उभा राहिला. शक्य असत तर त्यांनीं दोघांनींहि मोठ्या आनंदानें त्या वेळां त्याची गठडी वळली असती.

हातांतील ग्लाम रिकामा झाल्यामुळे बारसाडनें अगदीं शातपणें आणखी एक ग्लाम मागविला, कारण आपल्या कामांत असल्या अनुभवांचा त्याला सरावच होता. मॅडम डेफार्जनें ग्लामांत दारू ओतून आपले विणकाम चालू केलें आणि मधूनच काही गुणगुणव्याम सुरुवात केली.

“माझ्यापेक्षा अधिक परिचित दिसतो आहे, आपल्याला हा भाग नाही ? ”

“अह, तस काहीं नाही, पण परिचयाची इच्छा मात्र आहे या गरीब वापड्या लोकांची फारफार कीव येते मला,” बारसाड म्हणाला. “आणि आतां असा आपला भाषणलाभ घेत असतां, आपल्या नावाशीं निगडित असलेलं असं कांहीं तरी आठवत आहे मला.”

“अस ? ” काहींहि उत्पुंकता न दाखवितां डेफार्ज म्हणाला.

“अस तर खर. आपल्या डॉक्टर मॅनेटची जेव्हा मुक्तता झाली, तेव्हां त्यांचे जुने नोकर म्हणून तुमच्याच स्वाधीन केल होत त्यांना, मला माहीत आहे. बघा, आहे कीं नाही मला ती माहिती ? ”

“होय, तशीच होती वस्तुस्थिति,” डेफार्ज म्हणाला. तोंडांनें गुणगुणत आपलें विणकाम करीत असतां हातानें सहज धक्का लागल्यासारखें करून त्याच्या अर्धांगीनें त्याला तुटक उत्तरें देत राहण्याची सूचना दिली होती.

“ आणि तुमच्याचकडे त्यांची ती कन्या येऊन तुमच्या जवळून आपल्या वडिलांना तिन नेल, नव्हे ? ” बारसाड म्हणाला. “ तिच्या बरोबर कोणसे एक जाडेसे गृहस्थ, काय, बर त्याच नांव ? लॉरी मला वाटत — हा हां, टेलसन आणि कपनीचे लॉरी, पण होते, आणि तीं मग इग्लंडला गेलीं. ”

“ होय, बरोबर आहे. ”

“ इग्लंडमधे पाहिल आहे बरेच वेळां मी त्या दोघाना — डॉक्टरना नि त्यांच्या कन्येला. ”

“ अस ? ” डेफार्ज म्हणाला.

“ त्याची कांही माहिती नसेल अलीकडे तुम्हांला ? ”

“ कांही कारण नाही त्याच, ” आपल गाण नि हात थांबवून वर पहात मॅडम मध्येच म्हणाली. “ ती सुखरूप पोचत्याच नि नंतर दोन काय आली तेवढीच पत्र त्यांची आमचे दोघांचेहि रस्ते वेगळे, आणि म्हणून आतां कांहीच नाही पत्रांची ये जा ”

“ अगदी खर, मॅडम पण तिच लग्न व्हायच आहे आतां ”

“ व्हायचं आहे ? तिच्यासारख्या सुरेख पोरीच केव्हाच याच्या आधीच व्हायला हव होत. तुम्ही इंग्लिश फारीच थडे दिसतां मला. ” बार्ड म्हणाल्या.

“ मी इंग्लिश म्हणून माहीत आहे तुम्हाला ? ”

“ तुमची वाणी तरी दिमते आहे. आणि जशी वाणी तसा वाण. ”

तिने दिलेली ती ओळख त्याला काही रुचली नाही, पण ती तशीच हसण्या-वारी टोलवीत आणि ग्लामांतील कॉर्गनॅक घुटके घेत सपवीत तो म्हणाला—

“ होय, मिम मॅनेटच लग्न व्हायच आहे आतां. पण इंग्लिशमनबरोबर नाही हा; तर तिच्या सारख्याच एका जन्मजात फ्रेंचमन बरोबर. आणि आपण गॅसपर्डची गोष्ट काढली होती मघांज्जा — अरेरे, गरीब बिचारा ! किती क्रूर-पणें उडवला त्याला ! — काय मौज आहे पण, ज्याच्यासाठी त्या बिचाऱ्याचा बळी घेतला त्या मार्किंसाच्या पुतण्याशीच, म्हणजे आजच्या विश्वमान मार्किंसाशीच तिचा विवाह व्हायचा आहे, बर का. पण तो मार्किंस म्हणून नाही ह तिथे इग्लंडमधे — फक्त मिस्टर चार्लस डानें ”

मॅडम डेफार्जेचें विणकाम शांतपणें चाललें होतें, पण त्यांच्या घरधन्याच्या चेहेऱ्यावर मात्र त्या बातमीने मनांत उसळलेली खळबळ स्पष्टपणें उमटली

होती. हातातील काडी ओढून आपली पाईप पेटवीत असतां त्याच्या प्रयत्नांस न जुमानतां, त्याचे हात किंचित् थरथरत होते नि मनांतलि अस्वस्थपणा वाढत होता आणि या साऱ्याची नोंद बारसाडनेंहि जर केली नसती तर हेरागिरीला तो नालायकच ठरला असता.

पण अखेरीस एवढ्या एका बारीक किंवा मोठ्या फळाव्यतिरिक्त अधिक वेळ थांबूनहि कांहीं विशेष पदरात पडेल अशी त्याला आशा न दिसल्यामुळे, बारसाडनें हिशेब चुकता करून बाहेर पाय घेतला निघतां निघतां मसिअर नि मॅडम डेफार्जच्या परत भेटीचा लाभ आपल्याला लौकरच मिळेल अशी आशा मात्र त्यानें व्यक्त केली. तो निघून जाऊन कांहीं वेळ झाला तरीहि तीं दोघाहि पतिपत्नी होती तशाच दुकानांत बसून राहिली होती. न जाणों ते बुवा परत आले तर ?

“ खरी असेल काग,” आपल्या पत्नीच्या पाठीवर हात ठेवून, तिच्याकडे पहात डेफार्ज म्हणाला, “ मिस मॅनेटबद्दलची ही बातमी ? ”

“ त्याच्या तोंडून बाहेर पडली आहे,” आपल्या भुवया किंचित् उचाऊन मॅडम म्हणाली, “ तेव्हां असेल खोटी कदाचित्. पण खरी असणहि शक्य आहे ”

“ जर असली — ” डेफार्जनें सुरुवात केली नि तो अर्धवट थांबला.

“ जर असली तर काय ? ” पत्नीनें विचारलें.

“ जर असली आणि आपण त्या विजयकाळांत जीवत असलों — तर, तर मला वाटत, दैवान तिला नि तिच्या यजमानाना फ्रान्समधें येण्याची बुद्धि मात्र देऊ नये ”

“ मला एवढच समजत,” आपल्या नेहमींच्या थडपणानें मॅडम म्हणाली, “ की त्याच्या दैवात जस लिहिल असेल, तिकडेच दैव त्याला नेल्याशिवाय राहणार नाही. अधिक नाही मला कांही समजत ”

“ पण हें जरा चमत्कारिकच नव्हे का — निदान आतां तरी हें जरा चमत्कारिकच नाही का — ” किंचित् अजीजीच्या स्वरांत डेफार्ज म्हणाला, “ की त्या पोरी नि तिच्या त्या बापाविषयीं आपल्याला अशी सहानुभूति वाटत असतां, तिच्या नवऱ्याच नांव हें आतां असं, इथून जरा वेळापूर्वी गेलेल्या त्या नरकांतल्या किड्याच्या जोडीन, तुझ्या हातानें इथें नोंदलं जाव ? ”

“ एवढ्यानेच काय झालं आहे ! याहूनहि विलक्षण गेष्टी त्या कालांत घडायच्या आहेत; ” पत्नीने उत्तर दिले “ त्यांची नांव तर इथे मी ही नोंदलीच, आपआपल्या दैवाप्रमाण भोगतील दोघेहि; बस्स ! ”

आपल विणकाम तिने आतां गोळा केल आणि केंसांतील ती रक्तवर्ण निशाणीहि दूर केली. उपजत बुद्धीने किंवा कोणी टेहेळ्याने तसें सांगितल्यामुळे सेंट अँटाइनचे रहिवाशीहि मग एक एक हळू हळू दुकानांत प्रविष्ट होऊ लागले आणि दुकानाच नेहमीच गजबजलेल स्वरूप थोड्याच वेळांत तेथे परत नांदू लागले.

सायंकाळ झाली आणि मॅडम डेफार्जची स्वारी हातांत आपले विणकाम घेऊन नेहमीसारखी आसमतांत संचारार्थ बाहेर पडली किती तरी घरांतून डोकावत आणि किती तरी बायांच्या कानाशीं कुजबुजत तिचा संचार चालू होता. आणि प्रत्येक स्त्रीचा तो खगलेला विरूप चेहेरा कशाने तरी अधिकच भेसूर होत होता.

तिचा घरधनी तिच्याकडे अभिमानाने दृष्टिधेप करीत आपले धूम्रपान करीत दारांत उभा होता. “ थोर — फारच थोर नि कर्तबगार आहे बुवा हे प्रकरण, विलक्षण करारी, नि सामर्थ्य ? — छे ! ”

काळोखाचें साम्राज्य बाहेर वाढतच चाललें होतें आणि मॅडमचा तो निशाचरी संचार संपल्यावर तिकडे प्रार्थनामंदिरांतील घंटानाद आणि बादशाही गाड्याच्या ढोलाचा आवाज वातावरणांत घुमू लागला. सेंट अँटाइन अधकाराच्या काळ्याकभिन्न कांबळ्यांत गुडप झाला, आणि शांततेचें साम्राज्य सर्वत्र वेगाने पसरलें.

पण त्याच वेळीं दुसऱ्या एका आगामी घटनेची उग्र काळी कुळकुळीत भयानक दाट छाया, साऱ्या फ्रान्सचा प्रास करण्यासाठीं आ वासून त्याच बाजूने येत होती. आणि सेंट अँटाइनमधील मॅडम डेफार्ज नि तिच्या साऱ्या मैत्रिणी त्या भीषण छायेत घडावेगळ्या होणाऱ्या शिरांची गणती करीत बसलेल्या मॅट अँटोइनला दिसायच्या होत्या.

.... ९

मूर्य नुक्ताच अस्तास गेला होता आणि वर निरभ्र आकाशांत पसरलेल्या मोहक अरुणप्रकाशांत सार लडन नुसत न्हाऊन निघत होत. सोहोमधील त्या नेहमी शांत असणाऱ्या भागांत तीच प्रसन्न शांतता पसरली होती त्या प्रसन्न शांततेत घरापुढील जमिनील रुदपर्ण पाइन वृक्षाच्या छायेत डॉक्टर आणि त्यांची ती लाडकी कन्या विश्रब्धपणे बसली होती. आणि तितक्याच मुग्ध मोहकपणे पूर्वेच्या माथ्यावर चंद्राचे बिंब येऊन विसावले तरीहि ती दोघ पिता-पुत्री त्या रम्य प्रकाशांत त्यांचे मुखमंडल उजळत असता तर्शन शांतपणे बसली होती

त्युसी उदर्दक विवाहबद्ध व्हायची होती आणि म्हणूनच तिने ही सायकाळ त्यांच्या एकट्याच्याच सानिभ्यांत काटण्याचे ठरविले होते म्हणून ती अजूनहि तर्शन त्या रुदपर्ण वृक्षाखाली एकटीच बसली होती

“आनंद आहे ना आता बाबा ?”

“ होय बाळ, अगदी पूर्ण ”

या एकदोन वाक्याखेरीज शब्दांची दुसरी कोणतीच देवघेव त्या दीर्घकाळांत त्यांच्यात झाली नव्हती. ती अशी आगणांत बसलेली असतां नेहमी काही ना काही करीत असलेली त्युसी आज अगदी स्वस्थपणे आपल्या पित्याचा हात घेऊन मरण्या अत करणाने स्तब्ध बसली होती तिच्या आयुष्यांतला आजचा हा दिवस काही वेगळाच होता तो कधीहि, काहीहि देऊनहि परत येणार नव्हता. त्याचे मोल काही वेगळेच होते.

“ मलाहि अतिशय आनंद वाटतो आहे आज, बाबा परमेश्वरान मोठ्या-प्रेमान माझ्या प्रेमाला मोहोर आणला आहे. आणि माझा चार्लस — किती उमदा आहे नाही तो बाबा ! पण तरीसुद्धा माझ्या त्या चार्लससाठी, आपल्या प्रेमांत जर अतराय उत्पन्न झाला असता आणि मी थोडी दूर — अगदी चार दोन रस्ते सुद्धा — गेले असते, तर माझ मन मला जन्मभर खात राहिले असत. आणि आता सुद्धा — ”

तिचा कठ रुद्ध झाला नि तिच्याने पुढे बोलवेना. तिने मोठ्या आवेगाने

आपल्या पित्याला घट मिठी मारली. नेहमीच किचित् उदास वाटणारा चंद्र-प्रकाश तसाच खिन्नपणें आजहि त्यांच्यावर प्रकाशत होता.

“बाबा ! अगदीं खर खरं सांगा ह मला आतां,” जरा वेळानें त्यांच्या छातीवर विसावलेलें आपलें मस्तक उचलून नी आपली स्निग्ध दृष्टि त्यांच्यावर लावून ती म्हणाली. “माझ्या या नव्या आयुष्यातल माझ प्रेम नि कर्तव्य, तुमच्या माझ्याआड कधींच नाहीं का येणार ? माझी आहे खात्री त्या बाबतीत, पण तुम्हाला सुद्धां वाटत तस ? तुमच अगदी आंतल मन देत आहे तुम्हाला अशी ग्वाही ? ”

“होय बाळ, अगदी पूर्णपणें ! ” त्यांच्यांत आजपर्यंत कधींच न दिसल्या इतक्या आत्मविश्वासानें नि प्रमत्तपणें डॉक्टर म्हणाले “एवढच नव्हे, तर उलट तुझ्या या विवाहमांगल्यानें, कधींच नव्हता इतका सुखाचा माझा भविष्य-काळ या विवाहमांगल्यानेंच मला मिळणार आहे, अस माझ मन मला स्पष्ट-पणें सांगत आहे — समजलीस ! ” तिच्या मस्तकावरून हळुवारपणें हान फिरवीत नि त्याचें मोठ्या प्रेमानें चुंबन घेत ते म्हणाले.

“बाबा — बाबा तेवढ जर साधलं मला — ”

“साधेल, साधेल बाळ ! नक्की साधेल इतकी शका कां वाटते तुला त्याची ! मला तर तें सूर्यप्रकाशाइतक स्वच्छ दिमत आहे. आणि तुला — माझ्या या लाडकीला, तुझ्या या वयात माझ्यासाठीं अशी प्रेमानें राबतांना पाहिली, कीं तुझ्या या बांया चाललेल्या जीवनाबद्दल मला किती — ”

तिनें आपला हात त्यांच्या ओंठावर ठेवला, पण त्यांनी तो हळूच दूर करून ते पुढें बोलू लागले.

“होय, माझ्यासाठीं बांया चाललेल्या, कारण या वळलेल्या खोडाच्या आश्र-यानें किती दिवस आतां ही नाजूक वेल रहायची ? आपल्याच वयाच्या जोडी-दाराच्या आश्रयानें, तिनें आपला आता बहरास येत असलेला ससार थाटल पाहिजे माझ्यासाठीं ती वेल आतां अशी फलपुष्पहीन, विफल सुकून जातां कामा नये. परमेश्वरी इच्छेचा तो मी उपमर्द केल्यासारखच होईल बाळ ! मातेच्या निरपेक्ष प्रेमानें माझ्यासाठीं तूं सारखी कष्ट करते आहेस. त्या तुझ्या मनाला, माझ्या अंतःकरणांत उसळत असलेल्या तुझ्या या बांया चाललेल्या आयुष्याबद्दलच्या विचारांची, कशी कल्पना येणार ? पण अस बघ पोरी, तुझा

सुखाचा पेला असा परिपूर्ण भरलेला नसताना, माझ्या सुखाला तरी पूर्णता कशी यायची ? ”

“ मी जर चार्लसला पाहिलाच नसता, बाबा, तर अगदी सुखान तुमच्या सगर्तांत माझा जन्म गेला असता. ”

चार्लसवांचून आपलं जिण आपल्याला आतां विफल वाटल असत, ही तिच्या त्या बोलण्यांत अभावितपणें ध्वनित झालेली कबुली ऐकून, त्यांच्या चेहेऱ्यावर हास्य उमटलें, नि ते म्हणाले —

“ दैवाची इच्छा तो चार्लसच असावा अशी होती बाळ. पण चार्लस जर भेटला नसता तर दुसरा कोणी तरी उमदा तरुण तुझ्या आयुष्यांत आज ना उर्यो आलाच असता. पण तस जर कांहीं झाल नसत, तर तें माझ्याच मुळें आणि मग ती गोष्ट सारा जन्मभर मला सारखी खात राहून माझ जिवन तिनें दुखी केल असत नि त्या दुखाची छाया तुझ्यावरहि पडल्यावांचून राहती ना. माझ्या गतजीवनाचा तो परिपाक आहे असच मी तरी ममजलों असतो ' ”

आज किती तरी दिवसांनीं, चार्लसच्या खटल्याच्या वेळेपासून जवळजवळ, आपल्या गतायुष्याचा उल्लेख त्यानी केला होता. कांहीं चमत्कारिक भावना ते शब्द ऐकत असतां तिच्या मनात उत्पन्न होत होती; आणि पुढें किती तरी दिवस तिच्या मनांतून ती नाहीशी झालीहि नाहीं.

“ तें पहा ' ” त्या प्रसन्न चंद्रबिंबाकडे वर हात करीत डॉक्टर म्हणाले. ‘ किती तरी वेळां मला तो प्रकाश असत्य होऊन माझ्या कोठडीच्या गजांतून या चंद्रबिंबाकडे मी पाहिल आहे. माझ्या आयुष्यातून कायमच्या नाहीशा झालेल्या माझ्या सौख्यनिधानावर त्याचा प्रकाश आत्तां पसरला असेल, याची जाणीव त्याच्याकडे मी पाहत असतां मला असत्य होऊ लागून पैतागानं मी आपल डोक अनेक वेळां कोठडीच्या भितीवर ताडताड अ पटल आहे. तर कित्येक वेळां असा शुन्यपणें, विपण्ण मनानें वर त्याच्याकडे पहात असता त्या मोहक चंद्रबिंबावर त्या गजांच्या आडव्या उभ्या आकृती नाचताना माझ्या डोळ्यांना दिसत. ” तसेंच चंद्राकडे पहात विचारमग्न स्थितींत आपल्याशीच पुटपुटत्यासारखे ते मग पुढें म्हणाले “ मी मोजल्यासुद्धां होत्या त्या रेंघा, ती विसावी रेंघ अगदी माराकुटीनेच आंत राही, मला वाटत. ”

त्या गत काळाविषयी ते तसें बोलत असतांना तिचें सर्वांग कांहीं चमत्कारिक विकारांनीं थरथरत होत पण तिला भयानें घसका बसेल अस मात्र आज त्यांच्यांत तिला कांहीं दिसत नव्हत. ते जसे कांहीं फक्त आपल्या आजच्या सुखी नि आनंदी दिवसांचा, गत कालातील त्या भयानक आपत्तीशीं असलेल विरोधच तिला दाखवीत होते

“तम तें चद्रबिंब पहात असतांना, माझ्या जन्माला घातलेल्या बाळाचे विचार हजारे वेळां माझ्या मनांत तेव्हां उसळत असत क्रूर देवान त्याच्या-पासुन मला दूर क्षिजाडूनच टाकल होत पण जिवत असेल का तें माझ बाळ, कीं त्या दुर्दैवी मातेच्या दारुण दुःखान तसच बिचार आंतल्या आंत करपून गेल असेल ! आपल्या बापाच्या आपत्तीचा मूढ घेणारा तो बच्चा होईल कीं आपल्या आईची मूर्तिमत प्रतिमा अशी ती छोकराच असेल ? मूढ — होय ! अगर्द’ अशक्य होत सूडाच्या विचाराना त्या वेळां दडपून टाकण असा होता एक काळ. पण माझ्या त्या बच्चाला माझी कथा समजलीच नाहीं तर, किंवा मी आपण होऊनच जगाचा तसा निरोप घेतला, असंच त्याच्या मनांत आल तर — असे असंख्य विचार तेव्हा माझ्या मनांत उसळत ”

ती त्याच्या अधिकच जवळ सरकली नि तिनें त्यांच्या मस्तकाचें आणि हाताचें चुबन घेतलें

“मला पूर्ण विमरलेली — किंवा माझ्याविषयी पूर्ण अज्ञान असलेली अशी माझ्या कन्येची मूर्ति माझ्या डोळ्यांसमोर मी उभी केली आहे चद्रकलेसारखी होत असलेली तिची वाढ माझ्या डोळ्यांना अमूर्तपणें दिसली आहे आणि माझ्या भागधेयाची कांहींच माहिती नसलेल्या तरुणाशी प्रेमबद्ध झालेलीहि मी निला पाहिली आहे त्या साऱ्या आसिष्टांच्या स्मृतींतून मी पार नाहींसा झालों आहे आणि त्या भावी पिढींत तर माझी जागा गून्य, रिती, कधीच न भरलेली अशी वाटते आहे. या चद्राकडे पहात असतां माझी स्वप्नसृष्टि ही अशी होती ”

“तुमचा ती स्वप्नसृष्टि, बाबा ! माझाच जसा कांहीं निषेध करते आहे अस वाटत आहे मला, हें ऐकतांना ”

“तुझा ल्यूसी ? छे ! तू माझ्या आयुष्यांत ओतलेल्या मुक्तहस्त सौख्यसुखे-मुळेंच मला आज ती आठवण होते आहे फक्त — पण काय सांगत होतों मी ? ”

“तिला तुम्ही कांहीं आठवत नाहीं, तुमचा ती विचारदेखील करीत नाहीं.”

“ बरोबर ! पण दुसऱ्या कांहीं वेळां, त्याच सौम्य खिन्न चंद्रकिरणांनीं माझ्या मनाला शांति मिळाल्यानंतर — माझा हात घट्ट पकडून तुरुंगाच्या त्या कोठडीतून बाहेरच्या स्वतंत्र मोकळ्या वातावरणांत मला मोठ्या प्रेमानें घेऊन जात असलेली माझ्या कन्येची मूर्तिहि, माझ्या कल्पनावशूनी माझ्यासमोर रेखाटली आहे आतां इथे दिसते आहेस अशीच तिची मूर्ति त्या चंद्रकिरणांत मी पाहिली आहे फक्त आतांसारखे तिचे हात असे माझ्याभोंवती मला घट्ट बिलगलेले मात्र नसत ह ' ती आपली विचारी त्या गजांच्या बाहेर उभी असे. अशा दोन मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर नेहमीं उभ्या रहात. एक अशी नुसती स्वस्थ कांहीच हालचाल न करतां तिथे उभी असे तुझ्या आईसारखी ती कांहीशी दिसे. दुसरी कांहीं तिच रूप मला नीटस आठवत नाही. दुसरी — ती पण तशीच अशी तुझ्यासारखी अगदीं आपल्या आईसारखी दिसे. पण ती पाहिली नि ही दुसरी, दिसायला सारख्या, पण एकच मात्र नव्हेत ह ! समजत आहे तुला मी काय म्हणतो आहे तें ' कठीणच, मला वाटत ' असले गोंधळ उडवणारे फरक नीट समजण्यासाठी मला वाटत, तुरुंगातला तो एकांतवासच भोगला पाहिजे ' ”

गतकालातील आपल्या विचारांची ते अशी मूर्तिमत रेखाटणी करीत असतां, ते जरी तिला पूर्णपणें शांत नि स्वस्थ दिसत होते, तरीहि तिचें मन मात्र मुळांच थथ्यावर नव्हतें. तिचा जीव भीतीनें जसा उडून गेला होता.

“ माझ्या मनान्या त्या शांत अवस्थेंत, ती दुसरी माझा हात धरून तुरुंगाच्या बाहेर आपल्या सुखाच्या ससारांत मग... जाई तिच्या त्या सुखी ससारांत मुद्दां आपल्या त्या दुर्दैवी पित्याची तिला नेहमीं आठवण होई. तिच्या खोलात माझ भव्य तैलचित्र तिन टांगल होत आणि माझ्यासाठीं परमेश्वरालाहि ती वारवार आळवी. तिच सार जीवन कस नेहमीं कामांत गढलेल, परोपकारी नि सदा आनंदी. पण माझ्या जीवनाची छाया मात्र त्या सर्वांवर करुणपणें वावरताना दिसे. ”

“ मीच ती, बाबा ! तिच्या निम्यानें सुद्धा नाही मी चांगली, पण माझ प्रेम मात्र अगदीं तिच्यासारखच आहे. ”

“ आणि तिनें आपले बाबालोक मला दाखवले, ” डॉक्टर पुढें सांगू लागले, “ त्यांना होती माझी माहिती नि माझ्याविषयीं त्यांना हळहळ पण वाटे. आणि

अशी एकाद्या भयंकर तुरुंगावरून तीं कधीं जाऊं लागलीं की, कशी बिचारीं भयभीत होऊन त्या अक्राळविक्राळ दाराकडे पहात, दुरून अगदीं लांबून हळूच आपसांत कुजबुजत निघून जात. पण तिनें मला कायमचं मुक्त कधींच केल नाहीं. मला वाटत, सार कांहीं दाखवून मला ती परत कोठडीत आणून सोडी. पण तरीहि माझ मन अथु गाळल्यानंतर हलक होऊन, गुडघे टेकून मी माझ्या त्या बाळीला आशीर्वाद देत असें.”

“बाबा, बाबा ! मला येईल तिची जागा धेतां ? मलाहि द्याल न', उद्यां तसाच खराखुरा आशीर्वाद ? ”

“माझा निरंतरचा आशीर्वाद आहे तुला बाळ ! शब्दांनीं मला मांगता येणार नाहीं अशा तुझ्यावरच्या माझ्या प्रेमासुळेच या जुन्या आठवणी मला आज झाल्या आहेत. परमेश्वराचा मी कसा उतराई होऊ तेच मला समजत नाहीं, ल्यूसी, कारण कल्पनेचे घोडे त्या काळांत मी कितीहि बेफामपणें पेटाळले असते, तरी आजच्या या वस्तुस्थितीच्या जवळ मी येऊन कधींच पोचलां नसतो. इतक सुख मला तुझ्या सगतींत आज मिळाल आहे आणि भविष्यकाळांतहि तें तसच आपल्याला मिळायच आहे.”

त्यांना घट्ट बिलगलेल्या आपल्या कन्येच्या मस्तकावरून त्यांनी अतिशय प्रेमानें हात फिरवला नि वर आकाशाकडे दृष्टी लाऊन त्या विश्वपित्याचे त्यांनी त्या दिव्य ठेव्याबद्दल अतिशय विनम्रभावानें आभार मानले

— रात्रीची नेहमींची निगूढ शांतता त्या आनंदी घरावर आजहि तशीच पसरली होती, आणि उद्यांच्या आनंदी सुखस्वप्नांत सभोंवारच मार जगहि नेहमींसारखच रंगल होत. मिस प्रॉसची स्वप्नसृष्टी आपल्या लाडक्या ल्यूसीच्या विवाह मांगल्यांत रंगून मस्तका खालची उशी आनदाधुनी ओली करित होती पण तिच्या त्या ल्यूसीची झोंप मात्र आज जागृतच होती. रात्रीच्या त्या गाढ शांततेत आपल्या खोलीतून खाली डॉक्टरांच्या शयनागारांत तिनें दोन तीन-वेळा फेरी मारली होती आणि कांहींतरी अज्ञात भीतीनें अस्वस्थ होऊन आतांहि ती त्या पहांटेच्या उतरत्या प्रहरांत आपल्या पित्याच्या खोलींत उभी होती.

सर्व कांहीं पण जागच्या जागीं होतें; सर्व जसं कांहीं अगदीं पूर्ण शांत होत. तें शुभ्र केशावृत वृद्ध मस्तक नेहमीं प्रमाणें शांतपणें खालील शुभ्र उशीवर विसावलेलं होत, आणि त्यांचे हात पाघरणावर पडून विभ्रांती घेत होते हातांतील दिवा तिनें दूर ठेवला आणि पायांचा मुळींच आवाज न करतां त्यांच्या बिछान्याजवळ जाऊन तिनें त्यांच्या मुखाचें चुबन घेतलें, आणि त्यांच्याकडे पहात ती कांहीं वेळ तशीच उभी राहिली

त्यांच्या प्रसन्न मुखावर, काळानें उठवलेल्या प्रखर खुणा आतां उठून दिसत नव्हत्या. कांहीं विलक्षण आत्मसंयमानें, झोंपेच्या साम्राज्यांत सुद्धां त्याचें पुसट अस्तित्व दिसणार नाहीं इतका विजय त्यांनीं त्यांच्यावर मिळवला होता आणि अतःकरणांत सतत दबा धरून बसलेल्या त्या अदृश्य मारेकऱ्याला त्यांनीं आज पुरा गारद केला होता

तिनें आपला हात हळूच त्यांच्या छातीवर ठेवला आणि त्या सर्वसाक्षी सर्वेश्वरानें, तिला आपल्या प्रेमाच अवगुठन त्यांच्याभोंवतीं असच ठेवण्याच सामर्थ्य द्याव अशी त्याची आळवणी केली, आणि परत एकदां त्यांच्या मुखाचें अतिशय हळुवारपणें चुबन घेऊन ती हळूच तेंथून निघून गेली.

मूर्याचें किरण शांतपणें खोलींत पसरले आणि त्या रुदपण वृक्षाच्या पानांची सांवली, त्यांच्यासाठीं केलेल्या प्रार्थनेच्यावेळीं झालेल्या त्यांच्या कन्येच्या ओठांच्या नाजूक हालचाली इतक्याच नाजूकपणें, त्यांच्या चेहेऱ्यावर आतां मागे पुढें होत होती.

..... १०

लंडनच्या त्या नेहमीं अभ्राच्छादित असणाऱ्या वातावरणांत मदकिरण दिसणारा सूर्य नारायण आज आपल्या सपूर्ण वैभवानें ल्यूसी मॅनेटच्या मंगल विवाह दिनानिमित्त आकाशांत प्रकाशला होता आणि आनदाच प्रसन्न साम्राज्य चोंहीकडे पसरल होत बधूचा मंगलवेश परिधान करून ल्यूसी आपल्या पित्याच्या ऑफिस रुमजवळ मिस प्रॉस नि मि. लॉरीशी गप्पागोष्टी करीत उभी होती. ते दोन्हीहि प्रेमळ जीव आपल्या लाडक्या ल्यूसीच्या सर्वच गोड दिसणाऱ्या गोष्टींच कौतुक करीत होते. दोघांच्याहि जोळ्यांत आनदाश्रु तरळत होते आणि दोघांचही हृदय भरून आल होत. आणि शेजारच्या खोलीतील पाऊलांची चाहूल जर त्यांना लागली नसती तर त्यांच तें कोडकौतुक किती वेळ चालल असत कोण जाणे. पण आतां खोलीत पावलांच्या आवाज होऊ लागला होता म्हणून आपल्या त्या बोलण्याला एकदम खीळ घालून ल्यूसीच्या पाठीवर प्रेमानें थोपटीत लॉरी म्हणाले—

“हें बघ, पोरी ! त्यांची मुळीच काळजी तू करू नको. तू परत येईपर्यंत मिस प्रॉस नि मी डॉक्टरनां अगदीं नीट सांभाळू. मी बँक बँक सुद्धा नाही पाहणार मग मला वेळ झाला नाही तर. आणि मग तुम्ही तिकडे वेत्समध्ये जायला निघालांत, कीं पहा तू सुद्धा म्हणशील कीं, बाबाची प्रकृति कशी अगदीं मी होतें तशी आहे म्हणून. तर काय समजल 'ह' पण बघ उघडलच तें दार.”

डॉक्टरांच्या खोलीचें दार उघडल आणि चार्ल्स डॉननें नि ते दोघे बाहेर आले. डॉक्टरांचा चेहेरा अतिशय पांढरा फिकट दिसत होता आणि जरा वेळा पूर्वीचा तजेला त्यांच्या चेहेऱ्यावर आतां निळमात्रहि दिसत नव्हता. पण त्यांच्या एकदर शांतवृत्तीत मात्र कांही फरक पडला नव्हता. तरीहि डॉक्टरांच्या चेहेऱ्यावर बारवार दिसणारी ती भीतीची नि एकलकोंडेपणाची पुसट छाया आतां परत तिथें उमटलेली, लॉरीच्या चाणाक्ष दृष्टीतून मात्र सुटली नाही.

खोलीतून बाहेर येताच डॉक्टरांनी आपल्या कन्येचा हात पकडला आणि

ते पायऱ्या उतरून खाली गाडीत जाऊन बसले. बाकीची मंडळी दुसऱ्या गाडीतून चर्चमध्य जाऊन पोंचतांच कोणाहि अपरिचिताची दृष्टि त्यांच्यावर न जाता चार्लस डॉन आणि ल्यूसी मॅनेट चर्चमधील धर्माधिकाऱ्याच्या साक्षीने विवाह बद्ध झाला आणि घरी परत येऊन तितक्याच शांतपणे भोजन उरकल्यानंतर डॉक्टर आपल्या लाडक्या कन्येला दृढालिंगन देऊन ते दाराजवळ येऊन उभे राहिले. मिस्टर लॉरी नि मिस प्रॉसनी मोठ्या प्रेमाने तिला कुरवाळून तिला निरोप दिल्यावर डॉक्टरनी परत एकदा आपल्या कन्येला पोटाशी धरले आणि मग तिला हळुवारपणे ओपटीत ते म्हणाले — “ह चार्लस’ नीट साभाळ आता आपला हा ठेवा, आता तुझी झाली ती !”

तिने भरल्या डोळ्यांनी आणि थरथरत्या ओठानी गाडीत पाऊल टाकले. त्यांच्या दिशेने तिचा थरथरता हात एकदा हालला आणि ती दिसेनाशी झाली.

ती तिघांच फक्त आता आंगणात उभा होती. लॉरीची दृष्टि डॉक्टरांच्या चेहेऱ्याकडे गेली. एकादा विषदिग्ध बाण दृढत्यासारखा त्याचा चेहेरा विकल दिसत होता.

आपल्या मनांतील कितीतरी विचार नि भावना, आत तुफान वेगाने उफाळत असता, त्यांनी हा वेळपर्यंत दडपून ठेवल्या होत्या आणि त्याची आता आवश्यकता शिल्लक न उरल्याने त्या मनोवेदनांचा आविष्कार त्यांच्या चेहेऱ्यावर आता होण अगदी अपरिहार्य होत. त्याच लॉरीना काहीच वाटल नसत. कारण ती फक्त एक स्वाभाविक प्रतिक्रिया होती. पण ती जुनी, भीतीची, भकास विषण्ण छाया त्यांच्या चेहेऱ्यावर परत आता पसरली होती, आणि त्यानेच लॉरीचे मन भीतीने अस्वस्थ होत होते. आणि मग ते जिना चढून वर गेल्यानंतर डॉक्टर आपले मस्तक विमनस्कपणे घट्ट दाबून आपल्या खोलीकडे तसे उदास-वाणे गुपचुप निघून गेल्यावर तर डेफार्जच्या दारू दुकानाची त्यांना तीव्रपणे आठवण झाली.

“मला वाटत आपण त्यांना आता त्रास न दिला तर बरा,” मिस प्रॉस-कडे चिंतायुक्तपणे पहात ते हळूच म्हणाले. “एकटेच राहू या त्यांना थोडा वेळ. मीहि जरा बॅकेंत जाऊन येतो नि मग आपण त्यांना घेऊन बाहेर मोकळ्यावर थोडे फिरून येऊ, की झाल ! मग येईल ताळ्यावर सार !”

पण बॅकेंतून दोन तासांनी ते परत आल्यावर डॉक्टरांच्या घराचा जिना

चढून त्यांच्या खोलीजवळ ते एकटेच गेले मात्र, आणि आतून कानावर हातोडीचा आवाज येताच दचकूनच ते दाराजवळ उभे राहिले. हातोडीने बूट ठोकल्याचा आवाज आतून सारखा येत होता.

“अरे देवा ! हा काय प्रकार ?” ते म्हणाले.

“अग आई ग ! आतां काय कराव, झाल सपल सारं !” त्यांच्या पाठोपाठ वर आलेली मिस प्रॉस आपले हात पिळीत तळमळून उद्गारली. “आतां कस तोंड दाखवू मी माझ्या बाळीला नि काय सांगू ! मला ते ओळखीत पण नाहीं आहेत, नि असे हे बूट शिबीत बसले आहेत !”

तिला कशीबशी शांत करून मि. लॉरी आत गेले. तो बाक ग्विडकीजवळ पूर्वीसारखा पुढें घेऊन नि मान खाली घालून डॉक्टर एकाग्र चित्तानें आपलें काम करीत होते.

“डॉक्टर मॅनेट. प्रिय डॉक्टर मॅनेट !” —

डॉक्टरनीं मागें वळून एक क्षणभरच त्याचेकडे कांहींसे रागानें नि कांहींसे प्रश्नार्थक मुद्रें पाहिलें आणि आपलें काम परत सुरू केलें.

त्यांना आपल्या आंगांतील कोट काढून ठेवला होता; गळयाजवळील शर्टची बटणें मोकळीं होतीं आणि पूर्वीचा तो भकास खगलेला चेहेरासुद्धां आपल्या जागीं परत आला होता. मध्येच झालेल्या त्या अडथळ्यानें त्याचा हान आतां जोरानें चालत होता, ठराविक मुदतीत जस काहीं त्यांना तें काम पुर करायचं होत.

मि. लॉरीनीं त्यांच्या हातांकडे दृष्टी टाकली. तो जुना जोडान तो आता शिबीत होते. जवळच पडलेला दुसरा त्यांनीं आपल्या हातात घेऊन डॉक्टरांना तें काय आहे म्हणून विचारलें.

“एका तरुण स्त्रीचा बाहेर जाण्याचा शू आहे तो,” वर पाहिल्याशिवाय ते पुटपुटले. “कधींच पुरा व्हायला हवा होता तो. राहू या तो.”

“पण डॉक्टर मॅनेट, इकडे वर बघा माझ्याकडे !”

अपलें काम न थांबविताच त्यांनीं निमूटपणें वर पाहिलें.

“तुम्ही ओळखतां मला डॉक्टर ? पहा विचार करा. हा काहीं तुमचा धंदा नाही. पहा — पहा नीट विचार करा दोस्त !”

पण त्यांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाही. वर पहा म्हणून सांगतांच ते निमूटपणें

तेवढी आज्ञा मात्र पाळीत पण लॉरीनी केलेल्या कोणत्याच अजीजीचा परिणाम न होऊन ते एक अवक्षर बोलले मात्र नाहॉत. एकाद्या जन्मजात बहिऱ्याच्या कानावर पडल्यासारखेच त्याच्या कानांवर ते शब्द कांहींच परिणाम करू शकत नव्हते आणि अगदीं मूकपणें त्यांचे काम सारखें न थांबता चालू होतें. मात्र मधूनच ते एखादेवेळीं न सांगताच आपली दृष्टि भेदरटपणें लॉरीकडे लावीत. त्यांच्या मनांत उसळलेल्या औत्सुक्य नि गोंधळ यांच्या समिश्र भावनाच जणु-काय त्यांना तसें करायला लावीत होत्या पण तेवढ्याच एका वारीक गोष्टीमुळें लॉरीना' अधुका कां होईना पण कांहीं आशा मात्र वाटत होती.

आपल्या मनाशीं मग काही निश्चय करून ते बाहेर आले. प्रथम त्यानीं ती गोष्ट ल्युसोपासुन दडवून ठेवायची म्हणून ठरविलें. आणि मिस प्रॉसच्या समतीनें, डॉक्टर कांहीं धयाच्या कामानिमित्त आकस्मिकपणें परगांवी गेले आहेत असें त्यानीं त्यूगीला मिस प्रॉसकडून पत्र लिहून टाकविलें बाहेर इतर लोकांनाहि, डॉक्टरना थोडे वरं नसल्यानें कांही दिवस ते कोणालाहि भेटणार नाहॉत असें सांगून टाकलें हें सर्व करीत असतांना डॉक्टर लौकरच त्या अवस्थेंतून बाहेर येतील अशी त्यांना आशा वाटत होती आणि तम झाल तर मग काय करायच तेंहि निश्चित करणं जरूर होत पण तें करण्यासाठीं डॉक्टरांच्या सर्व हाल-चालींचें सूक्ष्म निरीक्षण करणें अगत्याचें होतें. कारण ते शुद्धावर आल्यावर काय करायचें हें त्यावरच अवलंबून होतें

आपल्या मनाशीं हे सर्व ठरविल्यावर मि लॉरीनीं बँकेजवळून आपल्या आयुष्यातील पहिलीच रजा घेतली आणि डॉक्टरांच्या खोलींतील खिडकीजवळ त्यानीं आपलें आसन ठोकलें एकदेन दिवसांतच त्यानीं डॉक्टरांजवळ सभाषण करण्याचे केलेले प्रयत्न सोडून दिले कारण त्यानें त्याचा अस्वस्थपणा उलट वाढतोसाच दिसू लागला स्वस्थपणें ते मग त्या खिडकीजवळ, डॉक्टरांच्या त्या भ्रमाचा जणू काय मुक निपेध करीत आपलें लेखन वाचन करीत बसून राहू लागले आणि तसे बसलेले असतांनाच आपल्या सर्व प्रकारच्या हालचाली मोकळेपणानें करीत ते तुरुंगांत नसल्याची मूक जाणीव डॉक्टरनां देतां येईल तितके वेळां मात्र देत.

त्या पहिल्या दिवशी दिलेल्या खाद्यपेयांचा मूकपणें स्वीकार करीत सारा दिवसभर — अगदीं काळोख पडून लॉरीना तिथें लिहिणें वाचणें अशक्य झालें

तरी — डॉक्टर मॅनेट आपले हातांतील काम सारखे करीत होते. अखेरीस आंत दिसणें अशक्य होऊन त्यानीं हत्यारें खाली ठेवल्यावर लॅरी आपल्या जागेवरून उठून त्यांना म्हणाले — “बाहेर जायच का ?”

त्यानीं मागल्या सारखच प्रथम आजूबाजूला पाहून मग त्याच जुन्या तऱ्हेनें त्यानीं वर पाहिलें आणि त्याच जुन्या आवाजांत हळू विचारलें — “बाहेर ?”

“होय, माझ्याबरोबर फिरायला. काय हरकत आहे ?”

त्यानीं कांहीच उत्तर दिलें नाही आणि ते स्वस्थ बसून राहिले पण लॅरींना मात्र वाटल की, आपल्या मांडीवर कोंपरे ठेकून नि आपल्या मस्तकाला त्यांचा आधार देत ते जणु काय स्वतःलाच गोंधळल्यासारखे अस्पष्टपणें विचारीत होते, “काय हरकत आहे ?” आणि त्यांतच त्या चतुर मुरब्ब्याला आशेचा अधिक स्फुलिंग आता मिळाला, नि त्यानीं हरप्रयत्नांने त्याला फुलविण्याचा निश्चयहि केला.

रात्री मिस प्रॅसहि मग त्यांच्या मदतीला आली आणि त्यानीं आळीपाळीनें रात्रभर शेजारच्या खोलीतून आपला पहारा चालू ठेवला. रात्री जेवणानंतर किती वेळ तरी डॉक्टर खोलीत सारखे फिरत होते आणि बरीच रात्र झाल्या-नंतरच त्यानीं आंथरुणावर आंग टाकलें. पण त्यांना झोंप मात्र शांत लागली होती सकाळी लौकर उठून ते आपल्या बांकाजवळ गेले आणि ते बूट शिवण्याचा त्यांच्या कार्यक्रम पहिल्या दिवसासारखाच पुन्हा सुरू झाला.

आणि त्याच्यावर पहारा करण्याचा मिस्टर लॅरीचा कार्यक्रमहि त्या दुसऱ्या दिवशी पहिल्यासारखा परत चालू झाला. आज मधून मधून डॉक्टरनां मुद्दाम नांवांनें हांक मारीत त्यांच्या परिचित विषयावर ते बोलत होते. तरी आजहि डॉक्टरांकडून कांहीं उत्तर येत नव्हत. पण सर्व कांहीं ऐकून घेऊन त्यावर कांहीं तरी विचार करीत — अस्पष्टपणें कां होईना — पण विचार करीत असल्यासारखे मात्र ते मधून मधून दिसत लॅरीच्या मनांतील आशा स्फुलिंग जरा फुलला आणि त्यानीं मिस प्रॅसला आंत बोलावलें. आणि मग जशी कांहीं जुन्यासारखी ल्यूसीविषयी कांहींतरी त्यांच्याशी तीं बोलत बसलीं. सर्व जसं कांहीं नेहमींसारख सहज चालल आहे असच, मधून मधून त्यांना त्रास होणार नाही इतक्या बेतांनें तीं बोलत होती. आणि त्यांच्या प्रयत्नाला थोड यशहि येत आहे अस त्यांना वाटू लागलं. डॉक्टर आता बरेच वेळां वर त्यांच्याकडे

पाहू लागले आणि काहीं तरी चुकन असल्याची जाणीवहि त्यांच्या मनांत जागी होत असल्यासारखे लॉरीना दिसू लागले, आणि त्यांचे प्रेमळ हृदय आनंदाने भरून आले.

सायकाळ झाली आणि डॉक्टरनी काम खाली ठेवतांच लॉरीनी त्यांना कालप्रमाणेच पुन्हां विचारलें—

“ काय डॉक्टर, जायचें का बाहेर ? ”

“ बाहेर ? ” त्यांनी काल सारखेच उत्तर दिलें.

“ होय, जरा माझ्याबरोबर फिरायला. काय हरकत आहे ? ”

आजहि काहीं उत्तर आलें नाहीं पण लॉरी मात्र जसे कांहीं आपण खरेच फिरावयास जात आहोंत असें दाखवीत खोलीबाहेर पडले आणि एक तासभर बाहेर काढल्यानंतर ते परत आत आले. खिडकी जवळील खुर्चीत बसून खाली भांगणांतील त्या रुदपर्ण वृक्षाकडे पहात डॉक्टर बसले होते पण मि. लॉरीनी आंत प्रवेश करतांच ते झटकन चोरट्यासारखे तिथून उठून आपल्या बांकावर जाऊन बसले.

तिसरा दिवस उजाडला नि मावळला, चवथा, पांचवा — सहा, सात आठ, नऊ दिवस आले नि गेले, आणि लॉरीच्या मनांतील आशा परत मावळू लागली, त्यांचें हृदय अधिकाधिक निराश होऊ लागलें. पण तिकडे डॉक्टरांचें मन मात्र आपल्या कामांत अधिकाधिक मग्न होऊ लागलें आणि त्यांच्या हातांचें चापल्य नि कांशान्य तितकेंच जोरानें वाढू लागलें.

.... ११

दहावे दिवशीं सकाळीं सूर्याचा झगझगीत प्रकाश खोलीत पसरून त्यांच्या आंगावरहि तो पसरला तरी, प्रजागर श्रमानें श्रांत होऊन बसल्याजागींच गाढ झोपी गेलेले मि लॉरी कांहीं जागे झाले नाहींत. पण खिडकीजवळील झाडाच्या फादीवरील पाखरांच्या किलबिलाटानें मात्र ते एकदम दचकून उठेले चोळीत उठले, आणि तसेच आपले डोळे चोळीत झोंपेला पार पिटाळून लावण्यासाठी त्यांनी आंगाला आळोखे पिळोखे पण दिले तरीहि इकडेतिकडे दृष्टि जातांच आपण खरेच जागे झालों कीं नाहीं याची त्यांना श्रांत पडली कारण सतत नऊ दिवस चाललेला डॉक्टराच्या खोलीतील तो आवाज त्यांना ऐकूं येत नव्हता, आणि म्हणून स्वतःची पुरी खात्री करून घेण्यासाठी त्यांनी डॉक्टरांच्या खोलीत हळूच डोकावले खिडकीजवळ घेतलेला तो बांक नि त्यावरील हत्यारें तेथे आतां दिसत नव्हतीं त्याच्या जागीं सकाळचा आपला पोशाक परिधान करून डॉक्टरांची स्वारी नेहमींमारखी शांतपणें वाचीत बसली होती. त्यांचा चेहेरा किंचित फिकट दिसत होता पण शांतपणें नि अतिशय लक्षपूर्वक त्यांचें वाचन मात्र चाललेलें दिसत होतें

तें परिचित दृश्य पाहून मि. लॉरीचा काही वेळ तरी आपल्या डोळ्यावर विश्वास बसेना. आपण आतां पहात आहोंत हें स्वप्न कीं गेले नऊ दिवस आपण पहात असलेलें तें दृश्यच स्वप्न होत ? त्यांनी आपले डोळे फिरून एकदा जोरानें चोळले, आंगाला चिमटाहि घेतला पण छे ' डॉक्टर तर समोर नेहमींच्या पोशाकांत नेहमींसारखे वाचन करीत बसलेले त्यांना खरोखरीच दिसत होते, आणि ती हत्यारहि जवळपास दिसत नव्हतीं. पण मग आपण तरी डॉक्टराच्या या कन्सल्टिंग रूममध्ये सर्व कपडे आगावर तसेच ठेऊन या वेळपर्यंत झोपी कसे गेलो होतो ? अह ! असच अमल पाहिजे हें. डॉक्टरांची ती लहर नाहीशी होऊन ते पूर्वस्थितीवर आतां खास आले आहेत. गेल्या नऊ दिवसांच्या त्या दुःखद भ्रमांतून ते आतां पूर्ण जागे झाले आहेत, आणि म्हणूनच ते नेहमींच्या आपल्या उद्योगांत असे शांतपणें गढून गेलेले आपण पहात आहोंत. चला; परमेश्वरानेंच खैर केली '

आणि मग थोड्याच वेळांत मिस प्रॉसची कुजबुजहि त्यांच्या कानात सुरू झाल्यावर तर त्यांच्या मनांतील उरली मुरली शकाहि पार नाहीशी झाली. त्या दोघांनाहि मग न्याहारीची वेळ होईपर्यंत तसाच वेळ जाऊ देऊन, नतरच जस कांहीं गेल्या नऊ दिवसांत कांहींच घडल नाही अशा तऱ्हेने डॉक्टरांची भेट घेण्याचें ठरविलें आणि जर ते नेहर्मासारख्या मन स्थितातच आढळले तर त्याचच मन या प्रश्नावर ध्यायच अस मि लॉरीनीं ठरविलें न्याहारीलाहि अजून जरा अवकाश असल्याने आपल्या पुढल्या विचाराचे धागेदेरे नीट रीतीने तयार करून नि स्वतःची प्रातः कालीन केशवेष्टभूषा काळजीपूर्वक उरकून त्यानीं डॉक्टरांना नेहमीं सारखी चहाला हांक मारली

त्या नां अतिशय काळजीपूर्वक नि कुशलतेनें सुरू केलेल्या प्राथमिक सभाषणावरून आपल्या कन्येचा विवाह कालच झाला असे डॉक्टरांना वाटत असल्याच मि लॉरीना आढळून आल आणि बुद्धिपुर मरच मग बोलता बोलता त्या दिग्गहाचा आणि त्या तारखेचा त्यानीं उल्लेख केला डॉक्टर थोडे अस्वस्थ होऊन विचारात गटल्यासारखे दिसले, पण इतर बाबतीत मात्र ते नेहर्मासारखे शांत अगत्याप्रमाणेंच बोलत होते. लॉरीनीहि मग त्यांना दृष्टी असलेली मदत डॉक्टराजवळून ध्यायचें ठरविलें. त्यांच्या स्वतःच्या त्या गन मन स्थितीवर त्यांचच मत धाराना अजमावयाच होत

“ डॉक्टर, एका मोठ्या विलक्षण अशा प्रश्नावर मला तुमच मत पाहिजे आहे ” मिस प्रॉसनीं त्याचा फराळ आटोपल्यानंतर त्यांच्यापुढील बशा उचलून त्या तेथून गेल्यानंतर लॉरी म्हणाले “ मला सताऊन सोडत आहे त्या प्रश्नांन मोठा चमत्कारिक आहे वधा तो प्रश्न पण चमत्कारीक मला, तुमच्यासारख्या तज्ज्ञ माणसाला कांही नव्हे ! ”

गेल्या नऊ दिवसांच्या श्रमांन विवर्ण दिसत असलेल्या आपल्या हातांकडे पाहून डॉक्टर अस्वस्थ झाले होते पण त्याचें बोलण्याकडे मात्र चागले लक्ष होतें तरी हातांकडे बारवार पहाण्याचा त्यांचा चाळा मात्र चालूच होता

“ अतीशय जिव्हाळ्याचा प्रश्न आहे माझ्या तो, ” त्यांच्या हाताला मोठ्या प्रेमळपणें स्पर्श करीत लॉरी म्हणाले, “ माझ्या एका जिवलग स्नेह्याचीच केस आहे ती, बर का डॉक्टर अगदीं नीट चागला विचार करून मला सल्ला द्या, त्या विचाराच्यासाठी — आणि त्याच्या त्या गरीब पोरीसाठी पण. ”

“ म्हणजे मला वाटत, ” डॉक्टर जरा खालच्या आवाजांत म्हणाले, “ कांहीं मानसिक धक्का — ”

“ ह, तसच । ”

“ नीट स्पष्ट सांगा तर सार. अगदी एकहि बारीक सारीक गोष्ट सुद्धा नका वगळू ”

त्यांच्या चेहेऱ्याकडे पहातांच लॅरीना समजल की त्याच हद्दत डॉक्टरनीं पूर्णपणे ओळखलं होत, आणि त्यानीं मग उत्सासाने सुरुवात केली.

“ फार दिवसांपूर्वी मनाच्या सर्व कोमल व्यापारांना अतिशय तीव्रपणे नि दाहकपणे बसलेल्या दीर्घ फटकाऱ्यामुळे, मनाचा पारचोळामोळा होऊन गेलेल्या एका व्यक्तीबद्दल बोलणार आहे मी त्या विलक्षण दडपणाखाली किती दिवस तो बिचारा तसा सारखा चुरडला जात होता, ते मलाच तर काय पण प्रत्यक्ष त्या व्यक्तीलाहि कांही ठाऊक नाही ते समजण्याच आमच्याजवळ आज कांहीं साधनच नाही मूर्छा आणि त्या विपत्तीतून — त्या दीर्घ फटकाऱ्याने झालेल्या विकल स्थितीतून — त्याची मनःस्थिती ताळ्यावर तरी कशी आली हें पण त्यांना कांहांच सांगता येत नाही आहे तोच म्हणाला होता तस एकदा माझ्याजवळ. आणि आता त्याची मनःस्थिती इतकी उत्कृष्ट सुधारली आहे की आपल्या तीव्र बुद्धिमत्तेच्या जोरावर त्याचा कांहींना कांही विद्याव्यासंग अगदी हव्यासाने चाललेला असतो आतां तुम्हांला माहितच आहे की, असल्या व्यामंगला मन किती एकाग्र कराव लागत तें. ते कांहीं मी नको सांगायला पण दुर्दैवाने, ” जरा वेळ थांबून त्यानीं एक दीर्घ श्वास सोडला — “ ती पूर्वीची त्याची विकल मन स्थिती फिरून आत डोकावली ”

“ किती दिवस टिकली ती ? ” डॉक्टरनीं अगदी खालच्या आवाजांत विचारलें

“ नऊ दिवस नि नऊ रात्री. ”

“ कशी व्यक्त झाली ती मन स्थिती ? मला वाटत, — ” आपल्या हातांकडे परत दृष्टि टाकून ते म्हणाले, “ त्या अवस्थेत ते करीत असलेल्या कांही कामाला सुरुवात केली असेल त्यांना ? ”

“ बरोबर आहे, डॉक्टर ”

“ ह ! तुम्ही कधी त्यांना, ” डॉक्टरनीं विचारलें; त्यांचा आवाज हळू पण

स्पष्ट नि शांत येत होता. “तुम्ही कधी त्यांना तस काम करताना याच्या आधी पाहिल होत ? ”

“ फक्त एकदा ”

“ आणि जेव्हा ही त्यांची अशी मन स्थिती पुन्हा झाली, त्या वेळी म.गच्या-सारखेच चालले होते का त्यांचे सर्व व्यापार ? — अगदी हुबेहुब तसेच ? ”

“ होय, अगदी तसेच मला वाटत ”

“ तुम्ही मघाशी त्यांच्या कन्येचा उल्लेख केला होता, नव्हे, तिला माहीत आहे का ही उलट ग्वाळेली ? ”

“ अह ! तिला कधीच कळविल नाही यातल, आणि कधी तिला तें कळवण नये मला वाटत. एक फक्त मी नि दुसऱ्या तिनक्याच एका विश्वासाह-व्यक्तीला फक्त याची माहिती आहे ”

डॉक्टरनी त्याचा हात घट्ट पकडला आणि ते हलकेच पुटपुटले, “ फार चांगली गोष्ट केलीत ती अतिशय दक्षता घेतलीत तुम्ही ! ”

लॅरीनीहि त्यांचा हात दाबला नि दोघेही थोडावेळ कांहीं बोलले नाहीत.

“ आता अस डॉक्टर, ” लॅरीनीं अतिशय प्रेमानें पण मोठ्या मावधगिरीनें परत सुरुवात केली, “ मी आहे आपला एक रुक्ष, व्यवहारी धंदेवाईक, आणि असल्या कठीण नि गुतागुतीच्या गोष्टी काहीं आम्हाला कधी जुळायच्या नाहीत. याला उपयोगी अशी कांहीच माहिती माझ्याजवळ नाही किंवा याला लागणारी बुद्धिमत्ताहि नाही म्हणून मला तुमच मार्गदर्शन हव आहे या साऱ्या जगात तुमच्याइतका या बाबतीत माझा कोणावर विश्वास नाही एक तुम्हींच काय ते योग्य मार्ग दाखवाल. तर आता अस मागा की, ती मन स्थिती अशी ही उलट खाते का ? अशी ती परत उलट खाण शक्य आहे का ? नेहमीच रहाणार का तो असा धोका ? टाळतां नाहीं का यायची आपल्याला ती मन - स्थिती, नि आलीच तशी वेळ तर करायच तरी काय त्या वेळी ? सांगा डॉक्टर, का होत हें अस ? जर असेल काहीं उपाय तर काय लागेल तें करून तो केव्हा शिवाय मी रहाणार नाही. इतक तळमळत आहे माझं मन त्याच्यासाठी पण काय कराव, तेंच समजत नाही आहे मला मुळी तुम्हीं जर आपल्या ज्ञानाचा बुद्धीचा नि अनुभवाचा फायदा मला दिलात या बाबतीत, तर पुष्कळच करता येईल मला. पण तुमच्या मदतीशिवाय मात्र मला कांहीच तस करता येत नाही. पहा, कांहीं विचार करून पहा नि बघा मला कांहीं सांगतां आल तर. ”

त्यांच्या या तळमळीच्या उद्गारानंतर डॉक्टर विचारांत पूर्ण गढून काही वेळ स्वस्थ बसले. आणि लॅरीनीहि त्यांना तसेंच बसू दिले

“ मग वाटत, ” प्रयत्नपूर्वक त्या शांततेचा भंग करून डॉक्टर म्हणाले, “ त्या मनाला त्या पलटीची अवुक कल्पना आली असावी. ”

“ नि तो भयभीत होऊन गेला ? ” लॅरीनी धीर करून विचारले.

“ होय अनिश्चय. ” अभावितपणे आंगावर शहारे देत डॉक्टर म्हणाले “ त्याच्या मनावर पडणाऱ्या त्या भीतीच्या दडपणाची तुम्हाला कल्पनाहि नाही याची, आणि मनाला पार चुरडून टाकणाऱ्या त्या भीतीबद्दल एक अवाक्षर तोंडातून काढण सुद्धा त्याला किती विकट — अह; जवळ जवळ किती अशक्य अस वाटत असेल, हे तुम्हांला नाही समजणार. ”

“ पण अगदीं मन घट्ट करून आपली भीती जर त्याने कोणाजवळ त्यावेळ बोलून दाखवली, तर — तर होईल का त्याच मन हलक. ? ”

“ हॉर्टलस वाटत पण आतां मी म्हणत तस. ते होण जवळ जवळ अशक्य आहे. माझ तर उलट अस मत आहे की, काही व्यक्तींच्या बाबतीत तर ते केवळ अशक्यच आहे ”

“ पण मग, ” थोड्या वेळान्या शांततेनंतर त्यांच्या हातावर परत आपल हात घेऊन लॅरी म्हणाले, “ अशी ही उलट खाते तरी कशाने ? ”

“ मला वाटत, ” डॉक्टर सांगू लागले, “ या विकाराची उत्पत्ति प्रथम ज्या आठवणींनी नि विचार मालिकेने झाली, त्याच विचारांची नि आठवणींची जोरदार स्मृती याला कारणीभूत होत असावी. जुन्या, गतकालीन, मन अगदीं विकल करणाऱ्या काही स्मृतींची तीव्र आठवण, कशामुळे तरी मला वाटत खाला झाली असावी आणि कधीकाळी कशामुळे तरी — एकाद्या विवक्षित प्रसंगामुळे म्हणा त्या स्मृतींची आठवण ताजी होईल, अशी भीतीहि मला वाटत त्याच्या मनांत कितीतरी दिवस दडून बसलेली असणहि शक्य आहे त्याला तोंड देण्याची त्याने आपल्याकडून निष्फळ तयारीहि कदाचित केली असेल; आणि कदाचित त्या प्रयत्नाने गुद्धा त्या मन स्थितीशी झगडण्याच त्याच सामर्थ्य कमी झाल असेल ”

“ त्या पलट खालेल्या अवस्थेन घडलेल्या गोष्टी त्याला आठवण शक्य आहे का ? ” भीत भीतच लॅरीनी विचारले

भावबंधन]

डॉक्टरनीं सज्जपणें खोलीभर दृष्टी फिरवून मान हलविली आणि ते मद-
न्यरात म्हणाले, “ अह, मूर्खीच नाही ! ”

‘ आणि आतां यापुढें ? ’

“ पुढची मला बरीच आशा वाटते आहे, ’ दृढ स्वरांत डॉक्टर म्हणाले.
“ परमेश्वरानें ज्याअर्थी त्याचा हा उलटलेला आजार लांकरच संपवला आहे,
त्याअर्थी मला पुढच्याबद्दल बरीच आशा वाटते आहे त्याच्या मनांत किती
तरी दिवस दबा वरून बसलेल्या नि त्याला भेडसावीत अमलेल्या त्या स्मृतीच्या
दडपणाखाली तो धडपडत असतां, तें मनोव्ययेचें वादळ अखेरीस त्याच्या
मस्तकावर तर फुटल पण तमच कांहीं काळान तें दूर निघूनहि गेल, ही एकच
गोष्ट मला त्या बाबतींत मोठी आशादायक वाटते आहे. आतां सपल तें
बद्दतेक ”

‘ बर, बर ’ अतिशय आनंदार्चा गोष्ट आहे ही. परमेश्वराची कृपा ’

‘ होय, त्याचीच कृपा ’ आपली मान खाली बाकवून विनम्र भावानें
डॉक्टर उद्गारले

‘ आतां दोनच गोष्टी राहिल्या. त्यांच्यावरहि आपला सत्ता हवा आहे मला.
मांगू का पुढें ? ’

“ मोठे उपकार होतांल तुमच्या भित्रावर तुमचे ’ त्यांचा हात घट पकडून
डॉक्टर म्हणाले

“ बर तर अतिशय उद्योगी नि अभ्यासू वृत्ती आहे माझ्या त्या स्नेह्याची.
नेहमा काहींना कांहीं — पुस्तकांच वाचन, कांहीं प्रयोग, सजोवन अम मोठ्या
उत्साहान चाललेल अगत त्याच आता अम सांगा मला, याचा अतिरेक होणं
शक्य आहे का ? याचा त्याच्या प्रकृतीवर नाहों का होणार कांहीं परिणाम ? ”

“ मला नाहीं वाटत होईलस कांहींतरी उद्योगांत असण्याची त्याची प्रवृत्तीच
अमेल मुलुची, किंवा काहीं लक्ष्मणाचाहि परिणाम असेल तो पण कांहींतरी
चागत्या उद्योगांत नि विचारांत जर तो मग्न न राहील तर मात्र कांहीं भलताच
परिणाम होणहि शक्य आहे आणि त्याला कल्पना आली अमेल त्याची नि
म्हणुनच तसा उद्योगांत मग्न असावा तो ”

“ पण त्याला फाजील ताण पडत नाहीं अशी खात्री आहे तुमची ? ”

“ होय, माझी पूर्ण खात्री आहे तशी ”

“ प्रिय डॉक्टर ! त्याच्यावर जर आतां फाजील ताण पडला — ”

“ प्रिय दोस्त, मला नाहीं तशी दास्ती. तराजूच्या एकाच बाजूला जबर-दस्त दडपण पडलं होत अजून, त्याला आतां आभंड घालून जाग्यावर हें आणलच पाहिजे क्रियेइतकीच प्रतिक्रियाहि तितकीच जोरदार असावी लागते, मिस्टर लॉरी ! ”

“ माफ करा ह डॉक्टर, माझी आहे आपली धंदेवाल्याची चिकाटी. म्हणून पुन्हा विचारतो, गृहीत धरा क्षणभर की, त्याच्यावर फाजील ताण पडला मी म्हणतो तसा, तर ही मन स्थिति परत डोकावेल का ? कांहीं थोड्या तरी स्वरूपांत ती परत भेट देईल का ? ”

“ मला नाहीं वाटत तस; ” आत्मविश्वासाच्या दडस्वरांत डॉक्टर म्हणाले. “ त्या आजाराला प्रथम कारणीभूत झालेल्या कारण — किंवा विचार परपरे सदृश अशी कारण परपरा जर परत कधीं उत्पन्न झाली, तरच तो आजार उलटणं शक्य आहे म्हणजे विचार विकारांची तीच तार जर कांहीं अघाटित रीतीनें बेसुर छेडली गेली तरच आतां तो आजार उलटेल, नाहीतर मुळींच नाही. आणि आतां त्यांचा तो उलटलेला आजार पूर्ण बराहि झाला आहे, म्हणून भावनांची ती तार तशी परत बेसुर कर्कशपण वाजण, मला शक्य वाटत नाही मला तर आज असो आत्मविश्वास वाटतो आहे मि. लॉरी, माझा हृदयस्थ परमेश्वर जसा कांहीं आंतून हुंकारतो आहे की, तीं कारण मुळीं आतां मुळांतच शिल्लक उरलेलीं नाहीत, त्याच पार निर्मूलनच झाल आहे ! ”

हें सारें बोलत अमतां त्यांच्या मनात विचारांचा जसा श्वेतकृष्ण असा गगन यमुनाचा जोड प्रवाहच वहात होता — एक, मानवी मनाचा नाजूक तोल किती बारीक सारीक गोष्टीनीं हि बिघडतो, याच्या जाणीवेनें आलेला साशक्ततेचा, आणि दुसरा, स्वतःच्या प्रयत्नांनें संकटांवर विजय मिळविल्यानें उत्पन्न झालेल्या दुर्दम्य अशा आत्मविश्वासाचा त्या आत्मविश्वासाला अधिक जोमानें प्रज्वलित करण्यांतच लॉरींना आनंद होणार होता म्हणून त्यानीं त्याबद्दल आपला आनंद व्यक्त करून आपल्या दुसऱ्या मुद्याला हात घातला. आणि हा मुद्दा हाताळणच अतिशय अवघड होत. तरीहि पण गेल्या नऊ दिवसांची आठवण त्यांच्या मनांत जागी असल्यानें त्यांना त्याला तोंड देणं भागच होत.

“ आतां एकच राहिल फक्त. परमेश्वर कृपेनें ज्या आजारांतून माझा तो

भावबंधन]

दोस्त बरा झाला आहे, त्या मानसिक आजारांत तो कांहींतरी काम करीत बसै, असं म्हटलं होत नाही मी तुम्हांला ? ह. आपण त्या कामाला — लोहाराचं काम म्हणू या झालं. हो, लोहाराचं ! त्या मनोविकृतीत तो लोहाराचं काम करी, असं म्हणू या आपण, बरं का. आणि असहि म्हणू या आपण की, आतां परत जेव्हां त्याची ती मनोविकृती उलटली, तेव्हां त्यानें आपलं एकदम तेंच काम केलं सुरू. पण मला असं सांगा डॉक्टर, त्यानें तीं हत्यारं अशीं जवळ बाळगणं चांगलं का ! दुखास्पदच नाही का तें तुम्हाला वाटत ? ”

डॉक्टर एक हात कपाळावर ठेऊन आपला पाय जमिनीवर अस्वस्थपणें हळूहळू आपटीत होते

“ आपल्याजवळच बाळगली आहेत त्यानें तीं हत्यारें. पण तीं त्यानें टाकून देणंच इष्ट नाही का ? ” त्यांच्याकडे चिंतातूरपणें पहात लॅरी म्हणाले.

तरीहि डॉक्टर तसेच डोक्यावर हात ठेऊन अस्वस्थपणें जमिनीवर पाय ठोकित स्तब्ध बसले होते.

“ उत्तर देणं कठीण वाटत आहे तुम्हांला, डॉक्टर ? ” लॅरी म्हणाले. “ प्रश्न अनिश्चय नाजूक आहे हें मला माहीत आहे. पण तरीहि मला वाटत — ” त्यांना आपली मान हलविली आणि ते थांबले.

“ हें पहा, ” अस्वस्थपणाच्या कांहीं क्षणानंतर त्यांच्याकडे वळून डॉक्टर म्हणाले, “ त्या विचारांच्या मनांतल्या त्या अगदीं खोल खोल विचारांचं समर्पक स्पष्टीकरण करणं जरा कठीण आहे. पण त्याचा मनस्ताप अतिशय तीव्र झाल्यामुळेच त्यानें त्या कामाला प्रथम सुरुवात केली, नाही का ? आणि अतिशय आनंदानें त्यानें त्या उद्योगाला सुरुवात केली, नव्हे ? हाताच्या बोटांची हालचाल सुरू झाल्याबरोबर त्याच्या डोक्यातील विचारांची हालचाल कमी होऊ लागली. आणि त्या कामातलं त्याचं कौशल्य जसजस वाढू लागलं, तस-तसा त्याच्या विचारावर पडत असलेला फाजील ताण कमी पडू लागला. आणि त्या दाहणं नरकांतहि जगणं त्याला मग शक्य होऊ लागलं. नाहीतर विचाराच्या अतिरेकानें मस्तक फुटून तो विचार केव्हांच वेडापिसा बनला असता ! मग त्या हत्यारांबद्दल त्याला प्रेम कां वाटू नये नि तीं नुसती दूर ठेवण्याचा विचारहि त्याला असहनीय असा कां न वाटावा ? आणि आतां सुद्धां, भविष्य-काळाची त्याला कधी नव्हती इतकी जोराची आशा वाटत असतां नि त्या विषयीं

तो इतका आत्मविश्वासाने बोलत असतां सुद्धा, आपल्याला कदाचित जर दुर्दैवाने त्या हत्यारांची परत गरज लागली नि तेव्हा ती मिळाली नाही तर, ही कल्पना सुद्धा त्याला भयंकर अशीच वाटते आहे आणि म्हणूनच त्यांना तो असा घट्ट चिकटून बसला आहे. काळोखात वाट चुकून भेदरलेल्या एकाद्या अज्ञान बालकासारखीच त्याची स्थिती आहे या बाबतीत ।”

आपले बोलणे थांबवून त्यांनी आपले डोळे लोरींच्या चेहेऱ्यावर स्थिरावले तेव्हा तेहि तसेच त्या बालकासारखेच भेदरलेले दिमत होते.

“पण अस नाही का — माझी आपली कल्पना ह ' कारण माझ्यासारख्या रुपये आणे पैत गढलेल्या रूक्ष व्यवहारी माणसाला काय यांत कळत म्हणा ' — पण आपली एक शका म्हणून विचारतो ह की, ती हत्यार जवळ बाळगण म्हणजे त्या कल्पना पण जवळ बाळगणं, असच नाही का ? आणि ती हत्यार जर त्याच्या जवळून नाहीशी झाली तर तशीच ती अज्ञात भीती पण त्याच्या मनांतून नाही का नाहीशी व्हायची ? म्हणजे एका दृष्टीने आपणच नाही का त्या आपत्तीला अशामुळे खतपाणी घालीत ।”

जरा वेळ काहीच उत्तर आले नाही.

“पण त्याला किती संवय झाली आहे त्यांची ।” कांपऱ्या आवाजात डॉक्टर म्हणाले.

“मी तरी निदान ती जवळ बाळगणार नाही;” आपली मान हलवीत लोरी म्हणाले. डॉक्टरांच्या त्या अस्वस्थते बरोबर त्यांचा निश्चय वाढत होता. “मी तर बुवा त्यांचा त्याग करण्याचाच सल्ला देईन. आपल्या सारख्या तज्ज्ञाचा मला फक्त पाठिंबा हवा आहे. त्याच काही अकल्याण नाही त्यांत, खास. बोला तर ! मनाचा एक निश्चय करून सांगा तस मला त्या विचारांच्या मुलीसाठीच करतो आहे मी हे सार डॉक्टर ।”

डॉक्टरांच्या मनात विचारांची काही विलक्षण धडपड चालली होती पण त्यांच्या चेहेऱ्यावर थोड्याच वेळांत निश्चयाची छटा उमटली.

“ठीक तर, त्या पोरीसाठी केलेच पाहिजे हे । माझी पूर्ण परवानगी आहे त्याला. मात्र एकच, त्यांच्या गैरहजेरांत तेवढी ती नाहीशी करा, आणि काही काळानंतरच त्यांची गैरहजेरी त्याला कळू द्या, म्हणजे झाल. ”

लोरींनी मोठ्या आनंदाने त्याला समति दिली आणि त्यांनी बैठक खलास

झाली. तो सबध दिवस मग त्यानीं डॉक्टरनां घेऊन लडन बाहेर स्वच्छदी पांखरासारखा खेळत बागडन काढला डॉक्टरहि पूर्ण खुशीत होते, आणि त्यानंतर चार दिवसांनीं पूर्वी ठरल्याप्रमाणे आपल्या कन्येच्या नि जामाताच्या सगतीत कांहीं दिवस भटकतीत घालविण्यासाठी ते लडन सोडून निघून गेले.

त्यांचें पाऊल घराबाहेर पडलें मात्र आणि मि लॉरीची स्वारी मिस प्रॉस समवेत हातांत हातोडा, करवत, तासणी घेऊन डॉक्टरांच्या खोलींत प्रविष्ट झाली. आणि थोड्याच वेळांत त्या चर्मकारी हत्यारांचे नि त्या बांकाचे त्यांनीं मोंडून तोडून पार तुकटे करून टाकून त्यांना अग्नये स्वाहा केलें, आणि आपल्या सहचरीकडे पहात समाधानाचा एक भला मोठा सुस्कारा सोडला. मिस प्रॉसच्या डोळ्यांतहि त्याच समाधानाची छटा पूर्णपणे उमटली होती.

.... १२

तें नवविवाहित दंपत्य आपला सुखप्रवास संपवून सोहो स्ट्रीट वरील आपल्या निवासस्थानां येऊन दाखल झाल्यानंतर, एकदोन तासांनीच सिडने कार्टनची स्वारी त्यांचें अभिनदन करण्यासाठी येऊन दाखल झाली. त्याच्या एकदर जाग्यानेम्यात किंवा आचारांत तमा कांहीच बदल झालेला दिसत नव्हता. पण सूक्ष्म दृष्टीने पहाणारास मात्र त्याच्या चेहेऱ्यावर अर्थाग भक्तिभावाची उमटलेली दाठर छटा दिसल्या वांचून राहिली नमती. चार्लस डार्लेच्या दृष्टीस आज तरी ती नवीन दिसत होती नि त्याला त्याचें जरा आश्चर्य वाटत होतें.

“मिस्टर डार्ले, आपल्या दोघांत स्नेहभाव रहावा अस मला आज वाटत आहे ’ खोलींत ते दोघेच असल्याची सवी सापडताच डार्लेचा हात धरून कांहींहि प्रस्ताव न करता कार्टन म्हणाला.

“अहो, पण आपण स्नेही नव्हतों कधी ?”

“ही आपली एक बोलण्याची नुसती पद्धत आहे झालं, आज आतां मला तें नुसत शिष्टाचारी बोलण नको आहे खराखुरा दृढ स्नेह आपल्यांत रहावा असा अर्थ आहे माझ्या बोलण्याचा. अह, त्याहूनहि कांहींतरी जास्ती !”

“म्हणजे काय बुवा ? मी नाहीं समजलों,” त्याच्या पाठीवर थाप देत हंसत हसत डारें म्हणाला.

“म्हणजे काय तें सांगणं जरा कठीणच आहे. पण पाहतों हं प्रयत्न करून,” कार्टन हंसून म्हणाला. “तुम्हांला तो दिवस आठवतो आहे का — म्हणजे आमचं मद्यप्राशन जरा जादा झालं होत ज्या दिवशी, तो ?”

“हां हां ! तस एक दिवस माझ्या तोंडून वदवल होतत खर तुम्ही, आठवल आता.”

“बरोबर मला चांगला आठवतो आहे तो दिवस त्याची छाया अजूनहि माझ्या मनांत भुतासारखी वावरते आहे. नि माझ्याबरोबरच तिची अखेरी होईलस दिसत आहे. अह, असे दचकू नका ! मी कांहीं एकाद लाबलचक प्रवचन झोडणार नाहीं आहे.”

“त्याची नको तुम्हांला काळजी उलट तुमच्या आवाजात आज दिसत असलेली ही उत्कट कळकळ पाहून मला आनंदच वाटतो आहे.”

“ठीक ठीक ! तर त्या दिवशीं मी थोडा तिरमटासारखाच तुमच्याशीं बोलत होतों, जसे कांहीं तुम्ही माझे कोणी शत्रूच होतां. पण विसरून जा तुम्ही सार ते आतां.” कार्टन म्हणाला.

“अहो, ते तर कधींच विसरलों आहे मी, मि. कार्टन”

“हें पहा — हे आल पुन्हा शिष्टाचारी बोलण ! पण मि डारें, माझ्या बाबतींत मात्र विस्मृती अशी इतकी, तुम्ही म्हणतां इतकी सुलभ नाही आहे. मी कांहीं ते विसरलो नाहीं आहे आणि अशा बाह्यातकारी औपचारिक बोलण्याचा ते विसरण्यासाठीं कांहीं उपयोगहि व्हायचा नाही.”

“माझ ते बोलण केवळ तोंडदेखल, शिष्टाचाराच अस जर तुम्हांला वाटल असेल तर मला माफ करा त्याबद्दल,” डारेंनें उत्तर केलें “तुम्हांला त्याचं एवढ वाटू नये म्हणूनच मी तस बोललो. तुम्ही उगीच आपल्या मनाला तें इतक लाऊन घेतल आहे पण माझ्यावर विश्वास ठेवा मि. कार्टन, मी खरो-खरीच तें कधींच विमरलो आहे आणि त्यांत एवढ होत तरी काय न विसरण्यासारखं ? माझ्यावर तुम्ही त्या दिवशीं जे उपकार केलेत त्याची आठवण मी नेहमीं हृदयात बाळगायची, कीं या शुल्लक गोष्टीची ? मला तरी तुमच मोठ आश्चर्य वाटतं मिस्टर कार्टन !”

“ हें पहा, तुम्ही असा बाऊ करायला लागलांत त्या उपकाराचा,” कार्टन म्हणाला, “ म्हणजे मी सांगेन की, तो उपकार बिपकार कुछ नाही, तो आपला आमच्या धर्मांतला एक टाळीघेऊ भपका आहे. नुसती एक हातचलाखाची नजरबंदी. अधिक कसलाच विचार त्यावेळां माझ्या मनांत नव्हता. — त्यावेळां म्हणतों आहे द मी, भूतकालाविषयी बोलण आहे हें माझ ”

“ तुम्ही नका त्याला इतक महत्त्व देऊ, पण मी कांहीं तो उपकार विसरणार नाही ”

“ सत्य, अगदी निर्मेल सत्यच बोलतों आहे मी तें मि डानें ' पण जाऊ देतें, त्याच्याशीं मला आज कांहीं कर्तव्य नाहीं. मी बोलत होतो आपल्या स्नेहाविषयी. आतां, तुम्ही मला चांगला ओळखतां, आणि मनुष्यांत जें जें कांहीं उज्वल नि उदात्त आहे त्या सर्वांचा माझ्याजवळ पूर्ण अभावच आहे, हेहि तुम्हांला दिसतच आहे. मी म्हणजे दुर्व्यसनांत आकठ बुडालेला एक कीटक आहे एकहि सत्कृत्य आजपर्यंत माझ्या हातून कधीं घडल नाहीं नि घडणार पण नाहीं.”

“ कधीं घडणार नाहीं, अस मी नाहीं म्हणू शकत.”

“ पण मी म्हणतों ना; आणि माझा शब्दच याबाबत अधिक प्रमाणभूत मानला पाहिजे, नाहीं का ? बर तर ' मग असा माझ्यासारखा व्यसनी, दुर्वृत्त टाकाऊ माणूस जर तुम्हांला खपण शक्य असेल तर, एकच इच्छा आहे माझी, असाच मला या आनंदी घरांत कधीं कधीं येऊन इथला आनंद लुटण्याची पूर्ण मौकळीक असावी. इथल्या या साऱ्या सुखी पवित्र वातावरणांत माझी अडगळ तर खरीच, तरीहि पण त्या जुन्या आठवणीसाठीं तुम्ही ती सोसावी, एवढीच माझी इच्छा आहे. स्वस्थपणें इथें येऊन कोणाशी काही न बोलता चार घटका मी आपला मधून मधून काढीत जाईन. या प्रसन्न मधुर चांदण्याचे चार किरण आपल्या आंगावर पडले, एवढ्यांतच मी स्वतःला मोठा धन्य समजेन. या परवानगीचा फाजील फायदा मी घेणार नाहीं. फार तर वर्षातून तीन चार वेळां काय मी येईन, तेवढाच. पण तितका भाग्यवान मी आहे, यांतच माझं खरखुर समाधान मात्र आहे ह ! ”

“ या घराची दार केव्हाहि खुली आहेत तुमच्यासाठीं मि. कार्टन ! ”

“ अतिशय आभारी आहे मी डानें. अशी मारू ना पण मी एकेरी हांक ! ”

“ अगदीं खुशाल, कार्टन, आता पोंचतोच तुला तेवढा अधिकार ”

कार्टननें मग अतिशय प्रेमानें त्याच्याशीं हस्तांदोलन करून त्याच्या निरोप घेतला. पण त्याच दिवशीं सध्याकाळा तीं सर्वजण गप्पा मारीत बमली असतां, सिडने कार्टन जवळील आपल्या सभाषणाचा उल्लेख डार्लनं केला, आणि कार्टन म्हणजे निष्काळजीपणा नि बेपर्वाई यांचा मूर्तिमत अवतारच आपल्याला वाटतो, असेंहि तो जाता जातो बोलून गेला तसा म्हणजे त्याच्याविषयीं कांही निरस्कार त्यानें बोलतांना दाखविला अस कांहीं नव्हे तरीहि पण केवळ वस्तुस्थितीचच वर्णन एखाद्या तिन्हाइतानें करावें, अशा रीतीनें मात्र तो बोलला होता, हे कांहीं खोट नव्हे. पण आपल्या त्या बोलण्याचा कांहीं विशेष परिणाम आपल्या त्या कोमल हृदयी पत्नीवर झाला असेल याची मात्र त्याला कल्पना देखील नव्हती.

पण मग रात्रीं शयनमंदिरात त्यांचो दोघाची एकांत गांठ पडल्यानंतर आपल्या पत्नीचा तो गभीर चेहेरा पाहून त्याला जरा नवल वाटलें.

“ सरकार स्वारी आज जरा गभीर दिसते आहे ” आपले हात मोठ्या प्रेमानें तिच्याभोंवती लपेटित तो म्हणाला.

“ होयच मुळी ! तसच कांहीं विशेष सांगायच आहे मला आज ”

“ काय ग आहे एवढ विशेष ल्यूसी ? ”

“ एक वचन दे मला तर, कीं मी काय सांगेन त्याचं कारण विरण नाहीं विचारायच मला. कबूल ? ”

“ अग, हें एकच काय — पण तुझ्याभाठीं काय नाहीं मी कबूल करणार, अ ? ” तिच्या गालावर रुळत असणाऱ्या केशगुच्छांम हळुवारपणें दूर करित, तिच्याकडे आपली प्रेमनिर्भर दृष्टि लावीत तो म्हणाला.

“ मला वाटतं चार्लस, त्या गरीब विचाऱ्या कार्टनचा उल्लेख आजच्या-सारखा, एकाद्या तिन्हाइताप्रमाणें तू करायचा नव्हतास. ”

“ एकदम कबूल, ल्यूसी. पण कारण सांगशोल मला ? ”

“ अह, आणि तें मला तू विचारूहि नयेस. पण मी काय म्हणतें तें ऐक — मला अस वाटत कीं आपण तरी त्यांना अधिक सहानुभूती दाखविली पाहिजे. ”

“ तुझं म्हणणं मला प्रमाण आहे, ह, आणखी काय आहे हुकूम, साहेबांचा ? ”

“ अशी थटा नाहीं हं करायची चार्लस ! नीट ऐक मी काय म्हणतें आहे

तें. त्यांच्याशी नेहमी नीट बोलत जा आणि त्यांच्या पाठीमागे सुद्धा त्यांची कवीं चेष्टा नाहीं करायची मी सांगेंत तुला कीं, आपल अतःकरण जरी ते कधी उघड करीत नसले तरी, तें अतःकरण अतिशय उमद नि विशाल मात्र खास आहे, आणि कितीतरी खोल जखमांचे वण त्याच्यावर उमटलेले आहेत. चार्लस, मला झाल आहे त्याच दर्शन '

“ तस अगेल ल्यूसी तर त्याचा मी सहस्रश अपराधी आहे मला खरक कल्पना नव्हती त्याची ”

‘ पण अगदी पूर्ण सत्यच सांगेंत आहे मी त्या बाबतीत आणि त्यांना जरी आज त्याच्या मार्गापासून कोणी परावृत्त करण अशक्य असल किंवा त्याच पाऊल थोडफार माग खेचण अशक्य असल तरी, त्याच अतःकरण अतीशय उदार आहे, नि तें सत्प्रवृत्त होण शक्य आहे, नव्हे त्यांच्या हातून एखादी भव्योदत्त कृती घटणहि शक्य आहे अगच मला वाटत '

त्या दुर्लक्ष माणसाबद्दलहि वाटणाऱ्या सहानुभूतीमुळे नि आत्मविश्वासाने तिच्या त्या सुंदर मुखमंडलावर आत्मा काही निराळे तेज पसरलें होत, आणि तिच्याकडे तरा पहात अमृता चार्लस आपलें देहमानहि विसरून गेला होता

“ आणि एकमेकांच्या या प्रेमळ सान्निध्यात आपण कशी, कळीकाळालाहि जुमानणार नाही, पण असा प्रेमाचा, जिवाच्याचा, खबीर आधार त्या बिचाऱ्याला कुठे वर आहे, चार्लस ” त्याच्या छातीवर विव्रच्छपणे आपलें मस्तक ठेऊन नि आपले डोळे त्याच्याकडे लाऊन ती म्हणाली

तिच्या आवाजांतील त्या मार्दवानें अगदी विरघळून जाऊन तो उद्गारला, “ कधीहि विसरणार नाही मी तुझे हे शब्द ल्यूसी, अगदीं माझ्या जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत त्यांची मी पूर्ण आठवण ठेवीन, त्याची काळजी नको ! ”

आणि तिच्या आंगाभांवतील आपल्या हाताची मिठी घट्ट करून त्यानें तिला मोठ्या प्रेमानें हृदयाशा धरलें नि तिच्या मकुमार मुखाचें मोठ्या हळुवारपणें चुबन घेतलें. ..

आणि त्यांच्या घराच्या आसपास आसलेल्या नि पश्चात्तप्त हृदयानें घोटाळत असलेल्या त्या दुर्दैवी कष्टी जीवाच्या कानांवर जर त्या प्रेमदेवतेचे ते तळमळीचे बोल पडले असते किंवा त्या प्रेमळ नील नेत्रांतून गळणारे अश्रू जर

त्याने पाहिले असते, तर त्याचिहि हृदय भरून येऊन त्याचेहि ओठ तिला पूर्ण सुखांत ठेवण्यासाठी त्या सर्वेश्वराची आळवणी केल्याशिवाय खाचित राहिले नसते —

“परमेश्वरा, या दयेच्या देवीला पूर्णसुखात ठेव ' ”

.... १३

सोहोस्ट्रीट वरील त्या नेहमींच शांत असणाऱ्या आपल्या घराच्या आवारांत, आंगणांतील त्या रुंदर्पण वृक्षाच्या सांद्रछायेत ल्यूसी बसली होती. आजहि, तिला असा वारवार ऐकू येणारा पाऊलाचा तो गभीर प्रतिध्वनी नेहमीप्रमाणेच ऐकू येत होता. आपल्या नाजूक पण चिवट प्रेमभावनांच्या बधनांत सर्वांनाच दृढबद्ध करून अतिशय आनदांत तिच सांसारिक जीवन चालू होत तरीहि आनदाच्या त्या अविरत बरसातींत ती सतत न्हाऊन निघत असतांही, भविष्य काळांतील आगामी घटनांच्या पाऊलाच्या प्रतिध्वनीने ती मधून मधून अस्वस्थ होई स्वतःच्या पूर्ण सुखी जीवनाचा तिला विसर पडे, प्रेमळ बडीलाची वत्सल मूर्ती तिच्या डोळ्याआड होई; तिच प्रेम सर्वस्व, तिच्या यौवनपूर्ण सुख सर्वस्वाचा सर्वाधिकारी — तिचा चार्लस तिला दिशेनासा होई, तिच्यावर अपत्य-निर्विशेष प्रेम करणारी मिस प्रॉस दूर निधून जाई आणि एकच एक तो पाऊलांचा प्रतिध्वनी आपल्या सर्वांगाचा जसा कान करून ती ऐकत राही दुरून वाऱ्यावरून बहत येणाऱ्या त्या प्रतिध्वनीच प्रस्फुटस्वरूप तिला अजून नीट कळत नव्हतं. पण त्या ध्वनींच्या निनादाने आशा शकांच्या समिध्र भावनांची एकच गर्दी मात्र तिच्या मनांत उसळे. कांहींतरी अननुभूत अशा वत्सल प्रेम-भावनांनी तिच ऊर भरून येई. पण त्या अननुभूत वत्सलतेचा आनंद उपभोगण्यासाठी त्या भयंकर दिव्यांतून आपली सुखरूप मुक्तता होईल का, अशी शंकाहि लगेच तिच्या मनांत डोकाऊन ती कावरी बावरी होई. अकालमृत्यूचे विचार मनांत येताना घालू लागत, आणि आपल्यामागे भग्न हृदय होऊन वेढ्या पिशासारख्या वैराण जीवन कठण्याची पाळी आलेल्या प्रेमी जीवांच्या विचाराने तर तिच्या काळजाचे पाणी पाणी होऊन, तिच्या डोळ्यांचे पाणी खळत नसे.

पण काळ पुढे चालला होता. त्या भयंकर दिव्यांतून सृष्टिक्रमानुसार तिची सुखरूप सुटका झाली होती. तिच्या लहानग्या ल्यूसीचे गोंडस हात तिच्या वत्सल हृदयाला बिलगले होते. आणि तिच्या कानात नेहमीच भयद रीतीने निनादणाऱ्या प्रतिध्वनीच्या आवाजात तिच्या चिमुकल्या ल्यूसीच्या दुडदुड चालणाऱ्या पाऊलांचा आवाज आणि तिच्या अवखळ हास्यलहरींचा लाडिक खेळ तिच्या मनाला गुदगुल्या करित होता तिच्या प्रेमाच्या बधनांच सामर्थ्यहि सारख वाढतच चालल होत, आणि तिच्या कानात आतां घुमणारा पाऊलांचा आवाज केवळ आनंददायी असाच काही काळ तरी येत होता तिच्या वडिलांचे ते मोठ्या धीराने नि गभीरपणे पडणारे खबीर पाऊल, तिच्या चालेसच प्रतिदिनीं वाढत्या वैभव सूर्याकडे सरळ पडणार निश्चयी पाऊल आणि त्या चपल-जिव्ह पण भावळ्या मिस प्रॉसच दणकट पाऊल, या साऱ्यांचा आवाज तिच्या सुखीजीवनाचीच केवळ ग्वाही देत होता.

सिडने कार्टनच्या पाऊलाचा प्रतिध्वनीहि मधुन मधून तिच्या कानावर येई वर्षांतून निदान पांच सहा वेळांतरी त्याची स्वारी त्या सुखी ससारास भेट दिल्यावाचून रहात नसे त्या रुदपर्ण वृक्षाच्या सायतन छायेत स्वस्थपणे, त्याच्या हृदयाच्या त्या अनभिषिक्त स्वामिनीकडे आपली विशुद्ध प्रेमळ नजर लावून, तो वसून राही त्याच्या त्या हृदय स्वामिनीची ती छोटी प्रतिमा तर कार्टनच्याच आगावर त्याचे नाजूक हाल करित लोळत राही. तिला समजाला लागण्यापूर्वापासूनच कांहीतरी जननांतर सौहृदाने तिचे चिमुकले हात त्याच्या गळ्याभोंवती बिलगले होते; आणि चद्रकलेसारखी तिची गोड वाढ चालू असतां, आजहि तिच्या वयाच्या चौथ्या पांचव्या वर्षी तितक्याच ओढाळपणे तो आला की त्याच्या आगावर तो झेंप टाकी तिच्याच पाठीवर जगांत येऊन दोन तीन वर्षे खेळल्या बागडलेल्या हसऱ्या बाळानेहि सिडने कार्टनवरील आपले अकारण प्रेम तितकेंच उत्कटपणे साऱ्यांना दाखविल होत. आणि तो चिमणा जीव परत देवाघरीं जायला निघाला तरीहि — अगदीं अखेरच्या घटकेलाहि, ‘मामा आला काग, मा ?’ म्हणून विचारून, नि “त्याला माझा गोल गोल पापा दे ह !” म्हणून सांगून त्याच्यावरील आपल प्रेम व्यक्त करित साऱ्यांना रडवीत निघून गेला होता.

असले सखद-खमिश्रित प्रतिध्वनी ऐकत ल्यूसीचा सोहो स्ट्रीटवरील एकांत

ससार चालला होता तिच्या प्रेमळ वडिलांचे जीवन आपली विविध कर्तव्ये यथासांग पार पाडून तिने अतिशय सुखी केली होती. कोणताच भेदभाव किंवा वाटणी न करता आपल्या अथांग प्रेमाच्या उबाऱ्यांत साऱ्यांनाच ती सारखी सुखवीत होती. कोणत्या जादूच्या जोरावर तिने साऱ्यांना असंख्य सागरांत उबत ठेवले होते याच त्यांना नवल वाटून ते तिला नेहमी छेडीत. पण मुग्ध हास्य हेच एक केवळ उत्तर साऱ्यांना प्रसन्नपणे ती देई आणि याच किमयेच्या जोरावर त्या स्त्रीजीवनात, त्या आदि — शक्तीत अखिल विश्व भरून आपल्या पायाशी आज तागायत खेळत ठेवले आहे, नाही का !

पण दुसरे तिकडून काही अंतरावरून, सर्वांच्याच छातीत भयान धडकी भरवील अशा एका प्रतिध्वनीचा आवाज गडगडत त्यांच्या दिशेने येत होता. आणि आता लहानग्या ल्यूमीच्या सहाव्या वाढदिवशी एका प्रचंड आगामी वादळाची नि तुफान गवळलेल्या सागराची भविष्य घनगर्जना फ्रान्सच्या दिशेने त्यांना स्पष्टपणे ऐकू येत होती

*

सनराशे एकूणनव्वद मधील मध्य जुलईचे ते उकाड्याचे दिवस ल्यूसी नि चार्लस खिडकी जवळच बारा घेत बसली होती. हवेत उकाडा अतिशय वाढला होता आणि बाहेर काळोख नि वर आकाशात काळ्याकट्ट मेघांची गर्दी वाढू लागली होती. बाराही आता धसमुगळेपणाने वाहू लागला होता आणि वर विजेनेही आपला संचार त्याच्या जोडीने मग चालू केला. काही वर्षांपूर्वीच्या तसल्याच एका वादळा रात्रीचे दोघानाहि स्मरण झाले नि त्यांनी अस्वस्थपणे खिडकी बाहेर नजर टाकली. विजेचा एक प्रचंड कडकडाट झाला आणि त्याचवेळी दार धाडकन आपटून लॉरीनी आत पाऊल टाकले.

“ काय विलक्षण रात्र दिसते आहे ही आजची ! ” आत येताच ते उद्गारले. “ केव्हा एकदा मी इथे येतो असं झालं होतं मला, पण तिकडे आजच कामाचीहि अशी गर्दी उडाली आहे की माझा पाय आज बंकेतून बाहेर पडतो की नाही, याचीच मला शका वाटू लागली होती. ओ ! तिकडे पॅरिसमध्ये काय विलक्षण गडबड घाई उडून गेली आहे नि अस्वस्थता माजली आहे, की जो उठतो तो आपली सर्व इस्टेट आमच्या स्वाधीन कराला पाहतो आहे. वेडाची लाटच आली आहे जशी काही त्या सर्व शहरावर. ”

“ कांही बर चिन्ह नाहीं हें, मि. लॉरी; ” डानें म्हणाला

“ बरं नाहीं खरं, पण कारण तरी काय त्याच ? आमच्या सारख्या म्हाताऱ्यांना हें कां इतके सतावीत आहेत, कांहीं कळत नाहीं ”

“ पण एकंदर वातावरण किती खवळलेलं नि भयप्रद झालं आहे, हें तुम्हांलाहि माहितच आहे. ”

“ तें माहित आहे हो, पण माझं डोक तर असं उठून गेलं आहे कीं — डॉक्टर कुठे आहेत पण ? ”

“ हा पहा, इथेंच ” खोलीत प्रवेश करीत डॉक्टर म्हणाले.

“ सुस्वागतम् सुस्वागतम् ! आतां जरा धीर वाटला बुवा मला. बॅकेंतील त्या गडबडीनें नि लोकांच्या शका कुशकांनीं, माझ तर डोकं उठण्याचीच वेळ आली होती आज. आणि बाहेर जाणहि कांही शक्य नाहीं दिसत, मग ? ”

“ मग काय, एक डाव टाकू या कीं बुद्धिबळाचा ? ”

“ छे रे बुवा ! आज कांहीं आपली छाती नाही तुमच्याशी सामना देण्याची. कायग पण ल्यूसी, चहाची तयारी नाही दिसत कुठे ? ”

“ वा वा ! आणि ती काय तिकडे, ” ल्यूसीनें उत्तर केलें

“ शाबास बेटा — आणि आमची ती चिमुरडी काय झोंपली कीं काय ? ”

“ हो तर ! केव्हाच पाघरणांत गुडप झाली आहे स्वारी. ”

“ ठीक ठीक, सर्व कांहीं ठाक ठीक तर ! पण इथे नसायच ठाक ठीक, तर मग कुठे ? देवाचीच कृपा आहे ही. पण मी कीं नाहीं आतां झालों आहे म्हातारा ! नि त्या कामांनिहि बेव्यानें आज अगदी सतावलं होत ! ए पण पोरी, चहा दे कीं तो आमचा इकडे ह, आतां ये इथें अशी आणि सांग पाहू आम्हांला तुझे ते काय प्रतिध्वनी की काय ते. ”

“ कसले नि काय ! माझी आपली कल्पना आहे ती एक वेडीची. ”

“ बरं कल्पना — नुसता भास, कांहीतरी, ” तिच्या पाठीवर थोपटीत लॉरी म्हणाले. “ पण आपण आपले तेंच ऐकू या झालं ! ”

*

*

*

त्या वादळी रात्री ती छोटी शांतता ! परिषद खिडकी जवळील त्या काळोखांत इकडे अशी चालू असतां, तिकडे लडनपासून पुष्कळ दूर अंतरावरील सेंट अँटॉइनमध्ये, कोणत्याहि ससाराची निमिषार्धांत धूळधाण उडवणाऱ्या अशा उग्र,

भीषण नि रक्तानें डागळलेल्या मानवी राक्षसांच्या पाऊलांचा प्रतिध्वनी वाढत्या वेगानें सर्व दिवसभर सारखा धुमत होता. त्या दिवशीं सकाळपासूनच सेंट ॲटॉइन म्हणजे देहानें जीर्णशीर्ण पण सूडाच्या धगधगीत भावनांनीं नखशिखांत पेटलेल्या मानवी आकृतीचा एक उकळता समुद्रच बनून गेला होता. कांहीं अज्ञात स्थळांतून अविरत खाली येऊन पडत असलेल्या प्रत्येक जातीच्या हत्यारा पात्यासाठी त्या मानवी समुद्रावर लाटांमागून लाटा सारख्या उसळत होत्या. प्रभात सूर्याच्या रक्तवर्ण प्रकाशांत, सेंट ॲटॉइनच्या वर उभारलेल्या अनंत हातांतील शस्त्रांसाठीं पोलादी चकचकीत पातीं, सारख्या चमकत होती आणि त्याच्या विराट कंठांतून सूडाची कानठळ्या बसवणारी भीषण गर्जना एकसारखी चालू होती. त्या विराट पुरुषाच्या देहातील प्रत्येक नस नि नस आतां रसरसून ताडताड उडत होती आणि आपल्या देहाची कुरबानी करण्यासाठीं तो विराट पुरुष अगदीं अधीर होऊन पिसाटासारखा नुसता थय थय नाचत होता.

त्या उकळत्या मानवी समुद्राच्या मध्यभागी डेफार्जची उच मूर्ती. घामानें नि बंदुकीच्या दारूनें नखशिखात रगून त्या सर्व हलकल्लोळांत घशाच्या शिरा फाटे-पर्यंत ताणून ओरडत, एकाद्या सेनानायकासारखी सर्वांना हत्यारें पुरवीत हुकूम सोडीत उभी होती.

“ जॅकस तीन, तूं माझ्याजवळ रहा आणि तुम्ही जॅकस एक नि दोन दोघेहि वेगवेगळे या साऱ्या देशभक्त वीरांचे म्होरके होऊन आपआपले लोक तयार ठेवा. माझी कारभारीण कुठें आहे ? ”

“ ही काय, तुझ्यासमोरच उभी आहे ! ” नेहमीच्या शांत स्वरांत मॅडम डेफार्ज म्हणाली. पण तिचें विणकाम आतां चालू नव्हतें. त्या बारीक लांब सुर्याची जागा एका जंगी कुऱ्हाडीनें घेतली होती आणि तिच्या कमरबदांत एक पिस्तूल नि एक मला मोटा रंद सुरा आज दिसत होता.

“ तुझी कोणती दिशा कारभारणी ? ”

“ सध्या तरी जी तुमची तीच माझी. ” मॅडम म्हणाली “ पण थोड्याच अवकाशांत या बायांची मीच म्होरकी होणार ! ”

“ ठीक तर ! ” घनगर्जना करीत डेफार्ज म्हणाला. “ वीर हो, चला एक-दम बॅस्टील ! ”

साऱ्या फ्रान्सच्या आवाज एकवटल्या सारखा त्या उसळत्या मानवी समुद्रा-
तून एकच प्रचंड जयघोष दशदिशा घुमवित वर उसळला, नि बॅस्टिलच्या रोखनें
मानवी समुद्राच्या त्या भरीव, ठाशीव लाटा तुफान वेगानें पसरल्या. भयसूचक
घंटाचा घणघणाट नगाऱ्यांच्या आवाजांत मिसळला आणि त्या समुद्राच्या लाटा
एकामागून एक किनाऱ्यावर प्रचंड सामर्थ्यानें आदळू लागल्या — बॅस्टिलच्या
हल्ल्यास सुरुवात झाली.

तुफान खवळलेल्या त्या समुद्राच्या उत्तुंग लाटा बॅस्टिलच्या अजस भक्कम
दगडी भिंताडावर आतां अशा सतत दोन तास बेगुमानपणें धडका देत होत्या.
भिंतीच्या आंतून शिपायांकडून होत असलेल्या भीषण अभिवर्षावाला दाद न
देतां लाटांची ती चाल सारखी चालूच होती, आणि त्या विराट पुरुषाच्या
गगनभेदी आरोळ्यानींहि तोफांच्या धडधडाटालाहि कांहीं काळ मागें टाकून
अगदीं निष्प्रभ करून टाकलें. आणि लाटांच्या त्या प्रचंड रेव्यापुढें बॅस्टिलच्या
त्या अजस राक्षसी भिंतीहि हादरू लागून, थोड्याच वेळांत त्या तुफान समुद्राचा
लोंढा बॅस्टिलच्या अतर्भागांत प्रविष्ट झाला, आणि मुख्य प्रवेश दाराच्या
तोंडाशी डेफार्जच्या नेतृत्वाखालील आघाडीची लाट, आगांतील सर्व अवसान
एकवटून प्राणपणानें लढू लागली — खदकावरील पहिला पूल सर झाला !

“ दोस्तहो, असेच नेटानें हल्ला चढवा ! ” तो बिजयी सेनानायक —
डेफार्ज ओरडत होता. “ जॅकस एक, जॅकस दोन नि असख्य दोस्त जॅकस हो,
लढा ! देवाच्या नि सैतानाच्या कोणाच्याहि नांवाचा जयघोष करीत असेच
कांहीं वेळ नेटानें लढा. बॅस्टिलच्या या प्रचंड भिंतीहि तुमच्यापुढें थरथर कांपत
आहेत. पुढे व्हा ! मर्द हो, असेच पुढे व्हा ! ”

“ आणि तुम्हीपण नका मागे सरू, माझ्या शूर मैत्रिणीनो ! ” त्याचा आवाज
थांबतो न थांबतो तोंच त्याची अर्धांगी किंचाळली. “ त्या सैतानांच्या टांचा-
खालीं चुरडलेल्या आपल्या बालबच्चांच्या नांवानें, आपणहि आपल्या मर्दांप्रमाणें
त्यांच्या मुज्या भाजीसारख्या चरचर चिरू. या, माझ्या मागे या ! ” आणि
तिच्या या किंचाळ्यानीं चेकाळलेल्या त्या असख्य डाकिनी हातांतील लहान
मोठी शस्त्रे परजीत सुडाच्या नि रक्ताच्या तहानेनें व्याकूळ होऊन किंचाळत
तिच्या मागोमाग त्या गर्दीत पुढें घुसल्या.

चार तासांच भीषण रणकदन, नि शरणागतीचं पांढरं निशाण, त्या तुफान

लाटांच्या प्रचंड रेव्यापुढे हतबल झालेल्या बॅस्टिलच्या त्या अजस भिंतीवर, कॅविलवार्गे फंडफडू लागले. विजयघोषाच्या आरौढ्यानी दशदिशा दणाणून गेल्या. आंतील प्रावारांत त्या तुफानी लाटांचे आक्रमण सुरू झाले, आणि समोर दिशेल त्याचा विभवस करीत त्या क्रूर लाटांचा संचार अनिर्बंधपणे सुरू झाला. चार तासांच्या अविरत श्रमाने कांहींसा आंत दिसत असलेला डेफार्ज भिंतीच्या आश्रयाने एकदोन क्षण उभा राहिला. त्याने आपली दृष्टि मागे टाकली जेकस तीनची, ती जगाला खाऊ की गिळू करणारी आघाशी मूर्त, त्याच्याजवळच त्याला दिसली. तिकडे कांहीं अंतरावर ब्रियाच्या एका टोळक्याच्या अग्रभागी मिरवत असलेली मॅडम डेफार्जची मूर्ति हातांतील तां लखलखीत रुद सुरा परजीत उभी होती, आणि मर्भोवार, जिकडे तिकडे विजयाच्या उन्मादाने मत्त होऊन ते पिसाट मानवी सैतान, अक्राळ विक्राळ ओरडत विभवसनाचे आपले कार्य मनसोक्तपणे चालवीत होते.

“ राजबंदी, राजबंदी ! ”

“ बॅस्टिलची कचेरी ! ”

“ त्या अधार कोठच्या ! ”

“ राजबंदी, राजबंदी ! ”

अशा असह्य गर्जना त्या जनसमुद्रावर उठत होत्या पण त्यांतील “ राजबंदी ! ” ही एकच गर्जना बहुसह्य मुखांतून वेगाने सभोवार पसरत त्या भिंतींच्या आंत घुमू लागली. लाटांचा रेटा पुन्हा पुढे चालू झाला. तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांना आपल्यापुढे रेंटीत डेफार्जच्या आधिपत्याखालील आघाडीची लाट आंतील चौकांत घुसली.

“ चलो, एकदम नॉर्थ टॉवर ! ए बदमाश, नॉर्थ टॉवर कुठे आहे बोल ! चल झटपट ! ” हातांतील दडक्याने एका वृद्ध अधिकाऱ्याला आपल्यापुढे ढकलीत डेफार्ज ओरडला

“ दाखवतो, दाखवतो महाराज, पण त्यांत कोणीच नाही. ”

“ चल — चल, आधी पुढे हो, तुझी बकबक नको आहे मला. हो पुढे ! ” डेफार्ज ओरडला.

जवळच असलेला जेकस तीन त्याच्या कानांत कांहीतरी कुजबुजला. पण सभोवार चाललेला मानवीसमुद्राचा तो भीषण कळोळ त्यांना कांहीच सुरूप

गेकू बोलू देत नव्हता. ते तिघेच तसे पुढे नॉर्थ टॉवरच्या दिशेने आंत जात होते भिंतीच्या बाहेरील सागराच्या त्या लाटा तशाच तुफान वेगाने अजून गर्जत होत्या. आणि त्या कानठ्या बसवणाऱ्या हलकल्लोळातून मधूनच काही आरोळ्या, वर आकाशात उंच उसळणाऱ्या जलतुषारांप्रमाणे, त्याच्या कानांवर आंत पडत होत्या.

मित्र अधाऱ्या — सूर्यदर्शन कधीच न झालेल्या बोळकड्यातून आणि असंख्य दुर्दैवी जीवांना आपल्या भेसूर जबड्यात चूर करून गट्ट करणाऱ्या नि नरक-यातना देणाऱ्या अक्राळविक्राळ यंत्रांच्या रांगातून, ते कसेबसे ठेचाळत पुढे चालले होते. असंख्य वळणांच्या चक्रव्यूहातून नि सभोवार खड्या असलेल्या अजस्र पोलादी चौकटी नि कमानींखालून गुदमरल्यासारखे ते तिघे चालले होते किती तरी ओबडधोबड उभ्या खड्या जिऱ्यांची चढउतार त्यांनी केली असेल अखेरीस एका उंच मनोऱ्याच्या सखल दाराजवळ तो वृद्ध हवालदार उभा राहिला; आपल्या हातातील किळीने त्याने दाराचे ते गजलेले जंगी कुलूप उघडले आणि खाली वाकून त्या तिघांनी आंत प्रवेश केला.

“एकशें पाच नॉर्थ टॉवर.” तो हवालदार आंत जाताच उद्गारला

एक अर्ध ओबडधोबड दगडांनी बांधलेली ती खोली होती भक्कम लोखंडी गज असलेली एक निरुद्ध खिडकी एका भिंतीवर चांगली उचावर बांधलेली आणि तिच्या जवळच थोड्या अंतरावर आंतून जाड गजांची जाळी असलेले एक निमुळते उंच दगडी धुराडे, एवढीच फक्त हवा आत येण्याजाण्याची सामुग्री त्या खोलीत दिसत होती. एका बाजूला एक बुरसटलेले स्टूल नि टेबल आणि त्यांच्या पलीकडे एक गवती बिछानाहि तिथे दिसत होता, आणि या साऱ्यांची एक प्रकारची कुबट घाण आंत मुक्तपणे वावरत होती.

“ए, हातांतील ती चूड अशी भिंतीजवळून फिरव नीट ”

त्या वृद्ध हवालदाराच्या त्या चुडीच्या उजेडात डेफार्जेने भिंतीचे निरीक्षण सुरू केले. “थाव थाव ! हे काय आहे इथे पहा जॅक्स !”

“ए. एम्. !” जॅक्स तीन किंचाळला.

“अलेक्झेंडर मॅनेट,” आपली दारूने लडबडलेली बोटे त्या अश्रूंचावून फिरवीत, डेफार्जे त्याच्या कानांत म्हणाला “बरोबर, या पहा, काही तारखा पण आहेत खाली खोदलेल्या. पाहू तुझ्या हातांतली ती पहार पाहू जॅक्स !”

आपल्या हातांतील दारू ठासण्याचा दांडा जॅकसजवळ देऊन त्याच्याजवळील पहारीने त्या कुजक्या टेबलाचे नि स्टुलाचे त्याने दोन तीन फटकाऱ्यातच आधी तुकडे केले, आणि मग हातांतील चूड उच धरण्यासाठी त्या वृद्ध हवालदाराच्या आंगावर खेकसून तो त्या धुराड्याकडे वळला. थोडा वेळ हाताने आत नीट चाचपून एका बारीक फटीत त्याने आपली पहार खुपसली. चुनामातीचा एक थर खाली कोसळला. झटकन आपली मान थोडी बाजूला करून आतां रुद झालेल्या त्या फटीत त्याने आपला हात सावधगिरीने घातला, आणि हाताला आलेले कांहींतरी झटकन खिशांत कोंबून तो मागे वळून म्हणाला; “आहे का काहीं त्या राखेंत नि त्या गवती बिछान्यांत ?”

“काहीं नाहीं.” जॅकसने उत्तर दिले.

“चला तर, पेटवून देऊ या हें सारं. ए थेरड्या, लाव तुझी ती चूड याला नि पेटव सार !”

तो छोटा होलिकोत्सव उरकून मग आल्या वाटेने ते तिथे परत बाहेर पडले. आत्तांपर्यंत त्यांना ऐकू येत नसलेला किंवा गुदमरल्यासारखा येत असलेला तो खवळलेल्या समुद्राचा आवाज त्यांच्या कानावर आतां प्ररत आदळूं लागला. ते किल्याच्या मध्य चौकांत येऊन पोचले आणि सेंट अँटोईनचा तो विराट समाज पुरुष आपल्या म्होरक्याच्या पुनर्दर्शनाने आनंदित होऊन त्यांच्याभोवती पिंगा घालूं लागला. बॅस्टिलचा मुख्याधिकारी त्यांच्या हातांत आतां सापडला होता. तोफा डागण्याचा हुकूम देऊन त्यांच्या देशबांधवांच्या रक्ताचा त्याने बॅस्टीलमध्ये घातलेला सडा त्यांना चेव आणीत होता, आणि हॉटेल् द व्हिलेच्या लोकन्यायासनासमोर त्याचा झटपट फैसला उरकून त्याच्या रक्ताने रगण्याचा त्याचा निश्चय त्यांना धीर निघू देत नव्हता.

सुडाच्या एकच एक भीषण विकाराने थयथय नाचत असलेल्या त्या जनसमुदाय, बॅस्टीलच्या मुख्याधिकाराच्या उग्रगभीर मूर्ति शेजारी, अगदीं शांतपणे उभी असलेली मॅडमची मूर्ती डेफार्जला पाहून तितक्याच शांतपणे उद्गारली: “तो पहा माझा घरधनी, डॅफार्ज !” आणि मग तशीच शांतपणे, ती प्रचंड जनसमुदाय त्या अधिकाऱ्याला घेऊन हैदोस दुल्ला करीत वाट चालूं लागल्यावर, ती त्याच्या अगदीं जवळून चालत होती, आणि न्यायासनाजवळ येऊन त्या अधिकाऱ्याच्या आंगावर पाठीमागून एकामागून एक शस्त्राचे घाव सुरू झाले

तरीहि ती तशीच शांतपणे त्याच्या बाजूला उभी होती. आणि अखेरीस जेव्हा त्या घावींनीं तो विशीर्ण होऊन त्याचा मृत देह खालीं कोसळला त्यावेळीं अतिशय चपळाईनें आपला भरदार पाय तिनें त्याच्या मानेवर ठेवला आणि मग शांतपणे तिच्या हातांत किती वेळ तरी अधीरपणे चुळबुळत असलेल्या आपल्या रुंद सुन्यानें त्याचे मस्तक तिनें धडावेगळे केले.

निच्या त्या भीषण मूर्तीकडे समाधानानें पहात, सूडाच्या आनदानें उन्मत्त झालेला सेंट ॲटॉईनचा तो विराट पुरुष, क्रांतीच्या तांडवनृत्याच्या त्या पहिल्या पाउलांचा आवाज, सत्राशें एकूणनव्वदच्या मध्य जुलईच्या त्या दिवशीं पॅरिसच्या रस्त्यारस्त्यावर सारखा घुमवीत नि आपल्या विजयगर्जनानीं आकाश दुमदमून सोडीत, बेहोशपणे नाचत होता.

.... १४

सेंट ॲटॉईनच्या जनसमुद्रावर क्रांतीच्या तांडवनृत्यानें उठलेली ती पहिली भीषण लाट गेले आठ दिवस मागेपुढें सारखी झेलावत होती. आतांपर्यंत दुबळ्यासारखे वावरत असलेले त्या विराट पुरुषाचे ते असंख्य अवयव, आतां पुनीत होऊन कांहीं वेगळ्याच आत्मविश्वासानें फुललेले दिसत होते. स्वतःच्या आंगातील विध्वसनाचें सुप्तसामर्थ्य काय कार्य करू शकतें, याची जुणूक त्यांनीं त्या आठ दिवसांत अजमावली होती. आतांपर्यंत रिकामे असलेले त्या विराट पुरुषाचे अस्थिपंजर हात, आता पोलादी सामर्थ्यानें प्रातिपक्षाचा चक्काचूर करण्यास चटावले होते. आणि आपआपल्या घरकुटांत विणकाम करीत बसलेले त्यांच्या गृहस्वामिनींचे हातहि, विध्वसनाच्या या नवीन गृहकृत्यांत तितक्याच चापल्यानें वावरण्यास झिकले होते. इतका स्पष्ट त्या विराट पुरुषाच्या सर्वांगावर क्रांतीचा तो ठसा उमटून त्यानें त्याचें स्वरूप आपाद मस्तक पालटून गेलें होतें. जणू काय, गेलीं कित्येक वर्षे एकक्षणहि विश्वाति न घेतां, अदम्य आत्मविश्वासानें काळाच्या कठोर हातानें घडत असलेली ती क्रांतिमूर्ती पूर्ण होऊन, सेंट ॲटॉईनमध्ये आज सुप्रतिष्ठित झालेली दिसत होती.

सेंट ॲटॉईन मधील हा बदल निवल्या डोळ्यांनीं पहात, मॅडम डेफार्ज

आपल्या नेहमीच्या जागी आपल्या नेहमीच्याच शांतपणें आज बसली होती. तिचे हात आतां विणकामांत गुंतलेले नव्हते. पण तिच्या दुय्यम सेना नायकाचे — एका उग्र चेहेऱ्याच्या नि दाठर शरीराच्या तिच्याशेजारीच बसलेल्या स्त्रीचे हात मात्र आजहि विणकामांत गढले होते. गेल्या आठ दिवसांतील आपल्या कामगिरीमुळें कराल काली या नांवानें ती आतां प्रसिद्ध झाली होती.

“ आवाज बंद ! ” काली ओरडली. “ कोणाच्या पाऊलांच्या आवाज येतो आहे हा ? ”

आपट बाराच्या स्फोटासारखा सेंट अँटोईनचा एकच आवाज आला, “ डेफार्ज ! ”

“ होय, डेफार्ज. ” मॅडम शांतपणें म्हणाली. “ पण तुमचा आवाज नको आहे आतां कोणाचा, मर्द हो, सारे एकदम शांत ! ”

हातांतील तांबड्या टोपीनें वारा घेत डेफार्ज धापा टाकात आंत आला नि त्यानें समोंवार दृष्टी फिरवली. सारेजण जीवाचे कान करून त्याच्याकडे टवकरून पहात होते.

“ बोला डेफार्ज, काय झुाहे बातमी ? ” मॅडम म्हणाली.

“ परलोकची बातमी आहे ! ”

“ परलोकची ? म्हणजे याचा काय अर्थ ? ” मॅडमनें विचारलें.

“ तुम्हां साऱ्याना तो बदमास फौलन आठवतो, नाही ? पोटांत कांटे भरायला सांगत होता आपल्याला. त्याचा मुटुदा पडला होता नि नरकाला गेली होती ती स्वारी ? ”

“ अर्थात, अर्थात, कोणाला नाही आठवत ? ” ते सर्वजण ओरडले.

“ आच्छा ! पण परत आली आहे ती स्वारी आतां आपल्यात ! ”

“ आपल्यांत ! आणि तसा मुटुदा पडल्यावर ? ” परत ते ओरडले.

“ अरे नाही ! त्या भागूबाईनें सार ढोंग केल होत तें त्यावेळीं. पण आतां जीवत सांपडला आहे तो बोकड आपल्याच तडाक्यात. बोला तर, ध्यायचा कीं नाही तो बळी ? ”

कोणाच्याहि हृदयात भयानें धडकी भरवील एवढ्या मोठ्या होकारार्थी आवाजांत तो विराटपुरुष एकमुखानें ओरडला. नि मग एक क्षणभरच परत

चौंफेर शांतता पसरली. डेफार्ज आणि त्याच्या पत्नीचा डोळ्याला डोळा भिडला; आणि कालीनें आपल्या पायांनें काउटर मागील पडघम पुढें ओढला.

“ माझ्या मर्दबधूनी ! ” सेनानायकाची गर्जना झाली “ हुशार ? ”

मॅडमचा तो लखलखीत रुद सुरा तिच्या कमरबदात एकदम प्रविष्ट झाला, आकाशांतून पडल्यासारखा एकदम पुढें आलेल्या पडघमवाल्याची टिपरी पडघमवर नाचू लागली, आणि करालकाली विलक्षण हातवारे करीत नि मोठ्यानें किंचाळत दारादारांतून नाचू लागली.

हाताला येईल तें हत्यार घेऊन क्रांतीचे ते भेसूर गण अक्राळ विक्राळ ओरडत रस्त्यात धांवत जमा होऊ लागले, आणि त्यांच्या गृहस्वामिनीहि हातांतील आपला कामधदा तसाच टाकून नि म्हाताऱ्या कोताऱ्यांना आणि पोराबाळांना तसेच तडफडत ठेऊन मोठ्यानें किंचाळत एकमेकांना पुढे ढकलीत, मुक्त केश, पिसाटासारख्या धांवत रस्त्यांत गोळा होत होत्या रागांनें वेड्यापिशा होऊन छाती पिटीत नि डोक्यावरील शिंज्या उपटीत, त्या बदमाश फौलनच्या नांवाचा बीभत्स उद्धार करीत उन्मत्तपणें त्या रस्त्यांत नाचत होत्या. त्या निष्ठुर सैतानी फौलनच्या क्रौर्यामुळे अकालीं तळमळत मृत्युमुखी पडलेल्या आपल्या कच्चाबच्चांची आठवण, त्यांच्या हृदयांत जागी होऊन सूडाचें भूत काहीं विलक्षण त्वेषानें साऱ्यांच्या अतरंगांत जसें थयथय नाचत होतें तुकडे, काठ्याच्या अणूवर फक्त राहतील इतके त्यांच्या जित्या शरीराचे फाडून तोडून राई राई एवढे तुकडे करण्यासाठी, त्या साऱ्या सतप्त आयाबहिणी अनावर वेगानें एकमेकांना पायांखाली तुडवीत, बेगुमानपणें हॉटेल द व्हिलेच्या रोखानें आता पळत सुटल्या होत्या.

एकमेकांना एक क्षणाचीहि उसत न देता सेंट अँटॉईनचा तो विराट पुरुष, प्रचंड वेगानें घोघावत न्यायासनाच्या प्राकारांत आता उसळला होता. न्यायासनाच्या मध्यभागीं फौलनची ती वृद्ध, करपटलेली दुष्ट मूर्ती हातपाय पूर्णपणें जखडलेली अशी दिसत होती आणि त्याच्या पासून थोड्याच अतरावर मॅडम नि मसिअर डेफार्ज, कराल काली आणि जॅकस तीन त्याच्याकडे कठोरपणें पहात उभे होते.

“ पहा, पहा नीट पहा त्या थेरड्याचं थोबाड ! ” हातांतील सुरा त्याच्याकडे करून मॅडम म्हणाली. “ खा, आतां खा काटे म्हणाव; चिणा, चागले

थोबाडांत चिणा ते त्याच्या, समजूद्या एकदा त्याला पण कांटे खाण्याच सूख ! वा, वा ! काय मजा दिसते आहे आतां ” सुरा खांकित धरून नि हातांनं टाळ्या पिटीत आणि खदखदां हंसत मॅडम म्हणाली.

तिच्या पाठीमागे उभ्या असलेल्या त्या विराट पुरुषानेंहि आपल्या अनंत हस्तानें तिची जोरानें साथ केली, आणि काय घडतें आहे याची त्या विराट पुरुषाला नोटशी कल्पना येण्यापूर्वीच डेफार्जचे हात फौलनच्या आंगावर पडले आणि तो खाली कोसळला. आणि “आणा, इकडे बाहेर ओढा त्या थेरज्याला,” अशी एकच प्रचंड आरोळी त्या न्यायासनांत कांहीं वेळ घुमत राहिली.

किती तरी हात त्या खाली पडलेल्या फौलनच्या आंगावर आतां पडले आणि त्याच्या तोंडांत काटे कोबीत पाय-यावरून त्याचें डोकें थाड्याड आपटीत नि त्याला फरफटत ओढीत, सूडाचा तो जागा झालेला सैतान त्याला पुढें आणीत होता अनंत हातांच्या त्या फटकाऱ्यानीं रक्तबबाळ होऊन अर्धा मेला झालेला फौलन, गुदमरलेल्या आवाजांत केंविलवाणा ओरडत सारखा तडफडत होता. पण ते अनंत हात पाय त्याला तसाच पायाखालीं तुडवीत, ठेंचकाळत, फरफटत रस्त्यावर ओढून नेत होते. फौलनच्या केंविलवाण्या किंकाळ्या चालूच होत्या आणि जवळच नेटानें चालत असलेल्या मॅडमचे हात त्याच्या तोंडांत कांठ्याचा तोबरा सारखा चिणीतच होते. पण मग कदीलाच्या खांबाजवळ तो अर्धमेला चोळा मोळा झालेला मांसाचा गोळा आणल्या वर, तिनें आपली जागा सोडली आणि गळ्याभोंवतीं दोरी बांधून खांबाला लटकत वर चढत असलेल्या फौलनच्या मूर्तीकडे पहात ती स्वस्थ उभी राहिली. तोंडांत काठ्यांचा तोबरा चिणलेला तो मांसाचा लोळा गोळा आतां खांबावर उंच निर्जावपणें लोंबकळत होता, रस्त्यावरील घाणीचा वर्षाव त्याच्या आंगावर अजूनहि बेभानपणें किंचाळत चालूच होता, आणि सेंट ॲंटीईन आनदानें बेहोष होऊन त्या कदीलाच्या खांबाभोंवतीं पिशाचासारखा किती वेळ तरी नाचत होता

सायकाळपर्यंत सेंट ॲंटीईननें फौलनच्या जांवयाचा आणखी एक बळी घेऊन आपला आत्मा त्या दिवसापुरता शांत केला, आणि एकमेकांच्या प्रेमालिंगनांत सारी रात्र आनदानें नाचत बागडत घालयून, सूडाचे ते मानकरी पहांटेच्या पहिल्या प्रहरांत थ्रांत होऊन झोंपी गेले.

उगवत्या सूर्याची पहिली रक्तवर्ण प्रभा पूर्वेकडे पसरली आणि गिऱ्हाडकांचें अखेरचें टोळकें दुकानाबाहेर पडत्याबरोबर दारबंद करीत घोगऱ्या आवाजांत डेफार्ज उद्गारला —

‘ अखेरीस उजाडला तो दिवस, नाही लाडके ’ ”

“ हो तर काय, तसच म्हणायच ’ ” मॅडमनें उत्तर केलें

✽

✽

✽

मॉस्यूर दि मार्किंसच्या त्या राजप्रासादतुल्य भव्य वाड्याजवळील टेकडीच्या पायथ्याशी असलेलें तें खेडेगांव त्याच दिवशीं आज नेहमींची वेळ होऊन गेली तरी अजून जागेंच होतें कोणत्याच घराच्या खिडकींत आज दिवा जरी दिसत नव्हता तरी, खेड्यातील सर्व स्त्रीपुरुष आपआपसांत मंदस्वरांत कुजबुजत, कृष्ण पर्शांतील रात्रीच्या त्या मिट्ट काळोखांत एकाच दिशेनें मोठ्या उत्सुकतेनें पहात उभे होते टेकडीच्या माथ्यावर नेहमींप्रमाणें आपलें काम करीत असलेल्या त्या रस्ता कामगारानें आपलें काम आटोपून खालीं येत असतां, गावकऱ्यांच्या एक दोन पिढ्यांच्या कानांनीं कधींच न ऐकलेली अशी एक लोक विलक्षण बातमी आपल्याबरोबर आज आणली होती. आणि ती बातमी आल्यापासून सारे गांवकरी अतिशय आनंदित होऊन मोठ्या उत्क-
ठेनें गावातील त्या कारजाजवळ तसे एकाच दिशेला पहात स्तब्ध उभे होते. त्यांच्या त्या विलक्षण वर्तनानें कांहींसा चकित होऊन गाव कामगार मसिवर गॅबेलेहि अस्वस्थ होऊन आपल्या घराच्या गच्चीवरून त्या मिट्ट काळोखांत तसाच तिकडे पहात उभा होता. त्याच्या घरासमोर गोळा झालेल्या त्या जन-
समुदायाचा आजचा एकदर नूर त्याला चैन पडूं देत नव्हता कांहीं तरी अज्ञात भयानें त्याचें हृदय थरथरत होतें. क्षणांत समोर खालीं दिसत असलेल्या त्या भयद गमीर मूक जनसमुदायाकडे तो आपली नजर अस्वस्थपणें लावी, तर दुसऱ्याच क्षणीं ते पहात असलेल्या दिशेकडे त्याचे डोळे न कळत वळत. अखे-
रीस त्याच्यानें धीर न निघून त्यानें प्रार्थना मंदिराच्या रखवालदाराला सावध राहण्याची सूचना देण्यासाठीं हळूच आपला माणूस पिटाळला. न जाणो मंदिरा-
तील तो भयसूचक घटानाद करण्याची रात्री बेरात्री जरूर लागली तर ?

रात्र वाढत चालली नि काळोखाची भीषणता अधिकच प्रगूढ झाली. सोसा-
ऱ्याचा वाराहि वाहू लागला आणि त्या भव्य प्रासादाच्या सभोंवारच्या गर्द वृक्ष

रात्रीने, आपलाहि अस्वस्थपणा त्या वास्तुदेवतेच्या निदर्शनास आणण्यास प्रारंभ केला. वादळी पावसानेहि त्याच्या पाठोपाठ वाऱ्याच्या सर्वांगावर जोराने वर्षाव करून आगामी सकाळी जणु काय सूचना देण्यास सुरुवात केली. वारा तर वाट मिळेल तिथून आत घुसून सर्व वाडाभर जसा काही धिंगाणा घालीत नाचत होता आणि त्याच वेळी वाऱ्याच्या चार दिशांनी त्या मिष्ट काळोखात दबत दबत आलेल्या चार कृष्णवर्ण मूर्ति वाड्याच्या पुढील चौकात मोठ्या सावध-गिरीने प्रविष्ट झाल्या. — चार जळत्या चुडोंचा उजेड एक क्षणभरच चौकात पसरला नि दुसऱ्याच क्षणां त्या चार दिशेने नाहींशा होऊन काळोखाचे साम्राज्य पूर्ववत तेथे पसरले.

“ पण थोडाच वेळ. आणखी चार दोन क्षणातच वाऱ्याच्या अतर्भागांतून प्रकाशाचे झोत सर्व वाऱ्याला जसे काहीं आंतून उजळा देत चेंहीकडे पसरले. बाल अभिनारायणाचे चिमुकले हात काहीं काळ तसेच त्या सर्व वाऱ्यांत अखंड पसरत होते. पण क्रमाने त्यांचा विस्तार मग वाढू लागला आणि थोड्याच वेळांत सर्व वाडाभर एकच प्रचंड आगीचा डोंबाळा काडकाड आवाज करित वर उसळला

वाऱ्यातील नोकरांची धावपळ सुरू झाली, प्रार्थना मदिरातील घटा रात्रीच्या त्या प्रशांत प्रहरांत मोठ्याने आवाज करित भयानकपणे सारखी घणघणू लागली, आणि घामाने डबडबलेली अशी घोडेस्वाराची एक मूर्ता मसिअर गॅबेलच्या दाराशी येऊन उभी राहिली “ धांवा धांवा, गॅबेल ! लोकहो, चला — माझ्या बरोबर चला ! ” तो घोडेस्वार ओरडला. मदतीची याचना करित ती घटाही तशीच जोराने घणघणत होती पण तिथे उभ्या असलेल्या त्या दोनतीनशे मानवी व्यक्तींतून एकहि व्यक्ति कसलीच हालचाल मात्र करित नव्हती. ते तीनशे मानवी देह, आगीचा डोंबाळा उठलेल्या त्या एकाच दिशेने पहात स्वस्थ अगदी स्वस्थ उभे होते. “ तीस चाळीस फूट उंच उसळला आहे आगीचा डोंब ! ” जाग्यावरून एक रतिभरहि न हालतां दात ओठ आवळून ते एक-मुखाने बोलत होते.

त्या भव्य प्रासादाला चोहोंबाजूनी आपल्या लळलळीत तीक्ष्ण पळेदार जिभांनी प्रासीत असलेल्या त्या संतप्त अभिनारायणाला पाहून शांतचित्त झालेले ते सर्व नागरिक, आतां मोठ्या आनदाने मसिअर गॅबेलच्या मकाणाकडे वळले.

आणि त्याच्या घरांत नि कचेरीत होत्या नव्हत्या तेवढ्या लहान मोठ्या मेण-
बत्त्या त्यांनी सक्तीच्या खुशीने त्याच्याजवळून घेऊन, कांति देवतेचे ते भावी
पाईक आपआपल्या खुराज्यात परतले. थोड्याच वेळात प्रत्येक घरांत पेटलेल्या
त्या मिणमिणत्या दीपांच्या रांगा आपला आनंद महोत्सव साजरा करीत शात-
पणें प्रकाश लागल्या. आणि मसिअर गॅबेलच्या अस्वस्थ हृदयांत मृत्यूची
भीषण छाया दाटू लागली.

तो भव्य प्रासाद — मॉस्यूरच्या अनेक पिढ्यांचे ते अभिमान स्थान —
विलास ऐश्वर्य नि सत्तेचा तो भव्य मानदंड, शातपणें जळत होता. वर उंच आका-
शाला भिडू पाहणाऱ्या त्या अभिनारायणाच्या अनंतकोटि जिभा, त्या प्रासा-
दाचा सर्वांगाने संपूर्ण ग्रास करीत होत्या. प्रासादाच्या आवारांतील ती गर्दवृक्ष-
राजी त्या प्रचंड उष्णतेनें होरपळून कोळपून सुसाट वाऱ्याच्या माऱ्यानें जमीन-
दोस्त होत होती, आणि घुराचा एकच प्रचंड लोट वर आकाशांत उच उसळत
होता. आनील भिंतीवरील ती अजस तुळवटें, काड काड आवाज करीत
आपत्याबरोबर भिंतीनाहि जमीनदोस्त करीत खालीं कोसळत होती, आणि
त्या बवबखलेल्या अभिनारायणाच्या अथाग उदरात चारदोन क्षणांतच भस्म-
सात होऊन गडप होत होनी त्या प्रचंड आवाजानें आणि प्रखर उष्णतेनें
आपल्या सुखनिद्रेंतून दचकून जागे होऊन वेड्यासारखे सैरावैरा पळत असलेले
असंख्य पत्नी, त्या धडकलेल्या आंग्रिकुडांत धडाधड कोसळत होते आणि एक-
प्रकारचा विलक्षण उद्‌दर्प सभोंवार दशदिशा पसरत होता. आणि तो भव्य
प्रासाद — विलास, भोग, ऐश्वर्य, उन्मत्त बेपर्वाई नि निष्ठुर सत्ता या साऱ्यांचं
तें मूर्तिमत प्रतीक — असंख्य धूलिकणान्या रूपांत आतां वाऱ्यावर विरून
नाहीसा होत होता

कृष्णपक्षांतील त्या मिट्ट काळोखी रात्रीच्या घनदाट छायेंत कांहीं वेळापूर्वी
लपत उप्त चार दिशांनी प्रवेश केलेल्या त्या चार कृष्णमूर्ति, कृतकृत्यतेच्या
समाधानात नि त्यांनी धडाकून पेटविलेल्या कांतीच्या प्रचंड ज्योतीच्या त्या
उजेडांत, नितक्याच मूकपणें ज्योतीची ही दीपावली अन्यत्र प्रकाशित कर-
ण्यासाठीं इष्ट दिशेनें निघून गेल्या. प्रार्थनामंदिरांतील घणघणत असलेला तो
भयसूचक घटानादहि आतां थांबला. पण थोड्याच वेळात त्या जाग्या झालेल्या

क्रांतीच्या तीनशें पाईकांचा आनंद मुक्तकठ व्यक्त करित तोच घंटानाद मग परत आसमतांत घुमत राहिला.

पण मसिअर गॅबेलचा जीवमात्र निदान आज तरी बचावला होता.

.... १५

सेंट अँटोईनच्या प्रावारांत उठलेली क्रांतीची ती भीषण लाट एक क्षणभरहि उसंत न घेतां नि मार्गे न येतां वाढत्या सामर्थ्यानें सारखी पुढे पुढेच चालली होती. तिचा प्रचंड विस्तार आतां साऱ्या फ्रान्सभर पसरला होता. क्रांति लाटेच्या जोरदार प्रगतीपुढें समाज पुरुषाचे नि राष्ट्रपुरुषाचे कुजके किडके अवशेष जमीनदोस्त होऊन जात होते. आणि स्वसामर्थ्याच्या प्रभावी जाणीवेनें आणि सत्ता वाढणीच्या उन्मादानें बेहोष झालेल्या क्रांतीच्या त्या पहिल्या पिसाट गणाचा नंगानाच, साऱ्या देशभर अविच्छिन्नपणें चालला होता. फ्रान्सचें सत्ताकेंद्र असलेल्या त्या विलासी पॅरिस मधीलहि अतर्बाह्य कुजलेला तो मानकाऱ्यांचा, दरबारी मुत्सद्यांचा नि सत्ताधिकाऱ्यांचा वर्ग पार नाहींसा झाला होता आणि सामर्थ्य संपन्न, सर्व सत्ताधारी असा राजमुकुटहि पदभ्रष्ट होऊन आता अखेरच्या घटकेची वाट पहात चार भिंतींच्या आंत कोंडून पडला होता.

पण फ्रान्समधील संपन्न जमीनदारांचा कांहीं दैववान अवशेष मात्र जिवाच्या भयानें, आपल्या जमीन जुमल्यावर पाणी सोडून वाट फुटेल तिकडे या वाढत्या-पूर्वी हळूच निघून गेला होता असल्या कितीतरी पळपुठ्या पण दैववान लोकाची मालमत्ता टेलसन बँकेच्या लडनमधील तिजोरींत आधीच येऊन बसली होती. जणु काय टेलसन बँकेचें ऑफिस म्हणजे या दैववान निर्वासितांचें माहेरघरच बनून गेलें होतें. आणि म्हणूनच फ्रान्समधून येणाऱ्या गरमागरम बातम्यांची लज्जत चाखण्यासाठी त्या सुरक्षित ठिकाणी त्यांची रोज गर्दी उडून जाई

आजहि आतां सायकाळ होत आली तरीहि बँकेतील ती गर्दी अजून कायमच होती, आणि बँकेच्या सूचना फलकावरील बातम्यांची ती खुर्दामोड सारखी हाताळली जात होती. त्या खुशाल चेंडूंकडे पहात नि त्यांच्या टेबलाला टेकून

उभ्या असलेल्या चार्लस डार्वेजवळ हळू आवाजांत बोलत मिस्टर लॉरी बसले होते.

“ पण तुमचा उत्साह जरी आमच्या सारख्या तरुणांना लाजविणारा असला तरी, मला आपल तुम्हाला सांगावम वाटतच आहे की -- ” काहीसा अडखळत डार्वे म्हणाला

“ समजल, समजलं ! इतका म्हातारा झालो आहे मी ? ”

“ हवा ही अशी अनिश्चित, दूरचा प्रवास, प्रवासाची साधनहि बेभरवशी, तो देश तसा तुफान अदाधुद आणि ते पॅरिस तर केवळ वखवखलेल्या सिंहाची गुहाच. मग तिथे तुमच जीवित सुरक्षित कम ? ”

“ अरे पण बेव्या, ही तर तुझी कारण मला जा म्हणूनच सांगताहेत, रहा म्हणून नव्हे ” त्याच्या पाठीवर थाप देत इसुन लॉरी म्हणाले. “ मला तर काही नाही तिथे धोका दिसत अरे, माझ्यापेक्षा अधिक मौल्यवान मसाला त्यांना रोज तिथे मिळत असतां, माझ्यासारख्या एकपाय थडग्यांत गेलेल्या म्हाताऱ्याकडे रे बाबा कोण पहाणार ? आतां अदाधुदीविषयी म्हणशील, तर माझ्यासारख्या वॅकॅट काळ्याचे पांढरे झालेल्या, विश्वाभु नि अनुभवी मुरब्ब्याला नाही त्या माझ्या पूर्ण परिचित असलेल्या पॅरिसला आतां पाठवायचा, तर कोणाला ? आणि हा लांबचा त्रासाचा प्रवास नि ही हिवाळी वादळी हवा याचा जर मी अशा निकडीच्या वेळीं बाऊ करायला लागलों, तर टेलसनच अज इतकी वर्ष मी फुकटच खाल्ल म्हणायच ! ”

“ मलाच जातां आल असत तर किती बर झाल असत ! ” अस्वस्थपणे स्वतः शींच बोलल्यासारखा चार्लस उद्गारला.

“ वा, ठान ' काय पण बोलत आहे बाळ ! ” लॉरी मान हलवीत म्हणाले. “ तू जाणार ना ? आणि तू जन्मजात फ्रेंचमन ? तारीफच केली पाहिजे तुझ्या अकलेची. ”

“ अहो पण लॉरी, बोलणार नव्हतों मी, पण मो अस्सल फ्रेंचमन आहे म्हणूनच अनेकवार माझ्या मनांत हा विचार येतो आहे. त्या दलित वर्गाविषयी माझ्या मनांत पूर्ण सहानुभूती आहे नि त्यांच्यासाठीच मी थोडाफार त्यागाहि केला आहे. यामुळेच मला राहून राहून अस वाटत की माझ कदाचित ते थोड फार

ऐकतील. आणि त्यांच्या त्या अत्याचारी वृत्तीला मला कांही आळा घालतां येण शक्य आहे. काल रात्रीच तुम्ही गेल्यावर ल्यूसीजवळ मी कांहीं — ”

“ तिच्या जवळ ! कांहीं शरम पण नाही का वाटत सांगायला ? ” लॉरी रागानें उसळून म्हणाले. “ या असल्या दिवसांत तू फ्रान्समध्ये ? — हद्द झाली आतां ! ”

“ अहो पण, मी जायला निघालों का आहे ? ह ! जरा थडे व्हा पाहू आतां, ” हसत हसत त्यांना हात जोडीत डानें म्हणाला “ आतां पुढें ह मि. लॉरी पॅरिसला जाऊ इच्छितात ”

“ अलबत, जाणारच आहे मी ! खरी गोष्ट अशी आहे, चार्ल्स, ” आपल आवाज खालाऊन नि आपल्या ऑफिसभर एकदां दृष्टि फिरवून मि लॉरी म्हणाले, “ तिकडे आमच काम किती विकट होऊन बसल आहे नि मागे कागदपत्र कसे धोक्यांत आहेत, याची तुला कल्पना नाही येणार आमचे ते कागदपत्र जर जप्त झाले किंवा त्यांची जर नासधूस झाली, हो काय नेम त्याचा त्या पॅरिसलासुद्धां आग लाऊन बेचिराख करतील त्याला ते हँवान — त किती लोकांचा जीव धोक्यांत सांपडेल तें एक परमेश्वरच जाणें बाबा ! तेव्हा त्यांतले अगदीं महत्त्वाचे कागद तेवढे तेथुन हलवून नि बाकीचे पार नार्हारे करून टाकण, आणि तें पण अगदी झटपट, हें माझ्याशिवाय दुसर कोण कर शकणार आज ? आणि या पूर्ण जाणीवेनेच टेलसननें तें माझ्या आंगावर अस एकदां सोंपविल्यानंतर, या म्हाताऱ्या देहाला जरा त्राम पडेल म्हणून म मांग सरायच ? आणि तेंहि या टेलसन बँकेच साठ वर्ष अस अज खाल्यानंतर पण तसा मी तरणाच आहे अजून, चार्ल्स ! ”

“ तुमच्या या धडाडीच मी मन पूर्वक अभिनदन करतो, मि. लॉरी. ”

“ हे ! अरे अभिनदन कसल ! — आणि, हें बघ चार्ल्स, ” सभोंवार परत एकदां दृष्टिक्षेप करित लॉरी म्हणाले, “ या दिवसांत पॅरिसच्या बाहेर कांहींहि काढायचें म्हटलं तर जवळ जवळ अशक्यच आहे. सूळावरची पोळीच आंती. आजच बघ — अगदीं गुपित आहे ह तें, तुझ्याशीं सुद्धां बोलू नये ख म्हटल तर, पण — अशा कांहीं विलक्षण लोकांच्या हातांतून आणि अशा कांहीं विलक्षण धाडसानें कांहीं कागदपत्र आले आहेत बँकेत, कीं विश्वासार्थ नाही बसणार कोणाचा त्यावर. तळहातावर अगदीं शीर घेऊनच त्या पडद्यान

पॅरिसची सरहद्द ओलांडली. अजूनपर्यंत काय, असे हंसत खेळत आमचे कागद-पत्र येत जात होते. पण आतां जसं सतीचं बाण झालं आहे तें.”

“ आणि खरंच जाणार तुम्ही आज रात्री ? ”

“ होय, आज रात्रीच, कारण आतां एक एक दिवस म्हणजे नुसता सोन्याच्या मोलाचा झाला आहे.”

“ आणि बरोबर कोणीच घेत नाहीं तुम्ही ? ”

“ अरे, किती तरी नांव सुचवलीं होतीं मला, पण मला कोणीच पटला नाही त्यांतला. मी आपला आमचा जेरी नेईन म्हणतो आहे. गेली कितीतरी वर्षे माझ्या संगतीत आहे तो. अगदीं इमानी आहे पठा तो माझ्या आंगाला कोणी हात लावला तर फाडून खाईल त्याला बेटा. विचार विचार त्याला काहीं माहीत नाहीं नि त्याची कुणाला शकाही नाहीं यायची. ”

“ तुमच्या धडाडीच पुन्हा एकदा अभिनदन करावसं वाटत मि. लॉरी. ”

“ आणि मलाहि म्हणावस वाटत, अरे कसल अभिनदन ! आतां एवढी ही कामगिरी सपली कीं मग टेलसनजवळ पेन्शन मागणार आपण. म्हातार-पणचा विचार करायला मग मिळेल पुष्कळ वेळ. ”

त्यांच्या सभोंवार त्या खुशाल चेंडूच्या गप्पा अजून चालूच होत्या. त्यांना आणि इंग्लंडमधील त्या वर्गाच्या जातभाईंना त्या भीषण क्रांतीची खरी खुरी कल्पना आलेलीच नव्हती. वर्षानुवर्षे चाललेली गरीबगुरीबांची ती क्रूर पिळणूक त्यांच्या डोळ्यांना कधीच दिसली नव्हती, कीं त्या क्रियाशून्य विलाधी वाचिवीरांच्या उन्मत्त ससाराचा त्यांनीं कधीं विचार केला नव्हता. सुजला नि सुफला अमलेली फ्रान्सची ती भूमी आज निःसत्व, केवळ मरूभूमीच कां बनून राहिली आहे याचा विचार त्यांना कधीं शिवला नव्हता. आणि त्या असख्य वर्षे टांचाखाली चुरल्या जात असलेल्या जनता जनार्दनाच्या मनांत सूडाचा स्फुलिंग धुमसून, त्याचा कधीं तरी साऱ्या विश्वाचा प्रास करण्यास निघालेला असा प्रलयकालचा आग्निरायण प्रकट होईल, अशी अंधुकहि कल्पना त्यांच्या बथंड डोक्यांत उत्पन्न झाली नव्हती. म्हणूनच फ्रान्समध्ये आतां प्रकट झालेल्या खऱ्या क्रांतीचें स्वरूप न उमजून त्यांच्या बाष्कळ गप्पा अजून चालूच होत्या. पण क्रांतीच्या विचारानी गेले काहीं दिवस अस्वस्थ

झालेल्या चार्ल्सच्या डोक्यांत मात्र त्या गप्पा ऐकून विचारांचें काहूर अधिकच जोरानें आज उठत होतें. त्यांच्याकडे एकवार तिरस्कारानें दृष्टिपेक्ष करून तो तिथून बाहेर पडणार होता. पण काळाच्या उदरांत तयार होत असलेल्या एका अज्ञात घटनेनेंच जणु काय त्याला तसें करूं दिलें नाहीं.

शिपायानें मि. लॉरींच्या टेबलावर एक मळकट पाकीट आणून ठेवलें. चार्ल्सच्या हाताजवळच तें पाकीट ठेवलें गेल्यानें त्यावरील पत्ता त्याला स्पष्टपणें वाचतां आला; “अतिशय निकडीचें. मसिअर सेंट एव्हरमॉड, C/o मेसर्स टेलसन अँड कंपनी, बँकर्स, लंडन.”

त्याच्या विवाहाच्या दिवशीं सकाळीं त्यानें आपलें नांव डॉक्टर मॅनेट यांस सांगितलें होतें. पण त्यांच्याच सागण्यावरून आजतागायत तें नांव इतर सर्व परिचित व्यक्तींपासून मात्र गुप्त ठेवण्यांत आलें होतें त्याच्या लाडक्या ल्यूसी-लाहि त्याची कल्पना नव्हती, आणि लॉरींना तर मुळींच नव्हती.

“अजून पर्यंत तर कांहींच पत्ता नाहीं लागला या गृहस्थांचा,” त्या शिपायाकडे वळून ते म्हणाले. “या सर्व गृहस्थांना मी विचारलाहि होत. आतां पुन्हां विचारतो, आहित का हे गृहस्थ कोणाच्या परिचयाचे ?”

या ना त्या उपायांनीं आपल्या पश्चात् भागास पाय लाऊन फ्रान्समधून भेकडासारख्या पलायमान होऊन आलेल्या त्या सर्व सदगृहस्थांनीं, तो प्रश्न ऐकून आपल्या जिभा कांहींहि भीडमुर्वत न ठेवतां मग मोकळ्या सोडल्या, आणि त्या सेंट एव्हरमॉडविषयीं अनेक प्रकारचे निर्दाप्रचुर प्रलाप चार्ल्सच्या समोवार घुमूं लागले. कुणी त्याला भेकड म्हणाले, कुणाला तो कर्तव्य पराङ्मुख वाटला, तर कुणी त्याला नादान ठरवून तो कुलकलंक जगायलाहि नालायक म्हणून ठांसून सांगू लागले.

कांहीं विलक्षण मनःसंयमानें तें सारें गालिप्रदान ऐकत डानें उभा होता. “त्याच्या मनांतले विचार आपल्याला समजण्याला पण काय मार्ग आहे ? मी ओळखतो त्याला.” अखेरीस त्यांच्याकडे गभीरपणें पहात तो म्हणाला.

“जरूर काय त्याची. बोलून चालून पळपुठ्या तो !” गवताच्या ढिगाऱ्यांत लपून बसून पॅरिस बाहेर कसेबसे जीव घेऊन निसटलेले एक वीर उद्गारले. आणि त्यावर झालेल्या टाळ्यांच्या कडकडाटांत ते सारे पलायनशूर बँके-बाहेर पडले.

“ मग तुम्ही घाल का त्यांना ते पत्र ? कांहीं दिवस झाले ते झेऊन म्हणाव.”
ते दोघेच मागे राहिल्यावर लॉरी म्हणाले.

“ बरं, मी देईन ते पत्र. इथूनच निघणार का तुम्ही आज ? ”

“ होय, इथूनच, रात्री आठला.”

“ ठीक तर, मी येतोच त्या वेळपर्यंत परत.”

अतिशय अस्वस्थ मनाने, स्वतःवर कांहींसा चिडून डानें मग तिथून बाहेर पडला आणि टेंपलबारमध्ये जाऊन त्यानें ते पत्र उघडलें.

अंबेचा तुरुंग, पॅरीस.

जून २१ सन १७९२.

मसिअर, पण माजी मॉस्यूर द मार्किंस,

आपला वाडा भस्मसात झाल्यानंतर पुष्कळ दिवस मी घरीच होतो — कसा तें एक माझं मलाच माहीत पण अखेरीस खूप मारपीट करीत नि पायीं रखडवीत मला इथे आणून डांबल आहे माझा घर तर कधीच जमीनदोस्त झाल आहे. आणि माझा अपराध काय, तर मी लोकसत्तेचा द्रोह केला, एका परागदा उमरावाचा मी नोकर होतो, त्याच्या हुकुमाची मी तामिली करीत होतो. मी त्याच्या कार्नीकपाळीं ओरटून सांगितल कीं आपल्या सांगण्यावरून मी त्यांचेच बर केले आहे, त्यांचा साराहि मीच भरला, भाड वसूलीहि केली नाही कीं कोणावर खटला पण कधी भरला नाही पण त्यांचं उत्तर एकच, त्या परागदा उमरावाचा मी नोकर, आणि तो उमराव आतां कुठें आहे ?

खरच मालक ! कुठे आहे तो परागदा उमराव ? झोपेंतसुद्धा मी तोच प्रश्न विचारतो. परमेश्वर नाही का त्याला माझ्या मुक्तेसाठीं इकडे पाठवणार ? मालक ! माझी ही दिनवाणी हांक आपल्या कार्नावर नाही-का कुणी घालणार ? आपण नाही का माझ्यासाठीं धाऊन येणार ? मृत्यू क्षणाक्षणांनीं मला भेडसावीत माझ्याजवळ येतो आहे. मी नेकजात राहिलों हाच माझा अपराध. तोच नेक-जातपणा आपण नाही का दाखवणार ? परमेश्वराच्या नांवासाठीं, कर्तव्य पालना-साठीं, घराण्याच्या नांवासाठी, न्यायनीतीची चाड बाळगून, आपण नाही का मला या यातनांतून मुक्त करणार ? अधिक काय लिहू !— आपला,
दुदैवी गॅबेल.

गेले कांहीं दिवस ढांनेच्या मनांत आधीच धुमसत असलेला तो अस्वस्थ-पणा त्या पत्राच्या वाचनाने आतां चांगलाच प्रज्वलित झाला. त्या जुन्या इमानी वृद्ध नोकरावरील ते त्याच्या नेकजातीने उत्पन्न झालेलें प्राणसंकट, भुतासारखें त्याला आतां सारखें भेडसावीत होतें, आणि आपल्याच कमकुवतपणामुळे तो विचारा हकनाक मृत्युमुखी पडणार, हा विचार तर त्याला तोंड वर काढू देत नव्हता.

स्वतःच्या चुलत्याविषयी त्याला वाटत असलेला तीव्र तिरस्कार, गोरगरी-बांच्या गांजणुकीमुळे ह्यातनाम झालेल्या आपल्या कुटुंबाविषयी त्याला वाटत असलेली चीड, आणि त्याच कुळाचा तो कुजका नि रक्तांछित गौरव राखण्याची त्याच्यावर येत असणारी जबाबदारी, या माऱ्यांचा वीट येऊनच त्याने त्या कुळाचें बदनाम सोडून देऊन आणि त्या इस्टेटीला लाथ मारून फ्रान्सची मायभूमी घाईघाईने सोडली होती. पण त्याच्या त्या विटलेल्या मन स्थितीमुळे त्याचा तो त्याग अपुरा राहिला होता. आपल्या इस्टेटीचा वारसा जाहीररीतीने सोडून देऊन ती मालमत्ता त्याने लोककल्याणासाठी लोकनायकांच्या हातीं अजूनपर्यंत केली नव्हती. आपल्या त्यागाला असें पूर्ण स्वरूप देण्याचा विचार त्याच्या मनांत असल्या वेळां येऊन गेला होता, पण तो अजूनहि सत्यसृष्टांत उतरला नव्हता हेहि तितकेंच खरें होतें लडनमधील ल्यूसीच्या सगतीतील त्याचा तो सुखी ससार नि नेहमी कार्यमग्न असलेल त्याच वैयक्तिक जीवन यांनीच ती गोष्ट अजूनपर्यंत, मॉस्यूरचा खून होऊन, इस्टेटीचा वारसा त्याच्याकडे येऊन इतकी वर्षे लोटली तरीही, त्याच्या हातून घडलेली नव्हती नि कसलच कायदेशीर स्वरूप त्याला अजून दिल गेलं नव्हत.

आणि त्यानंतर क्रांतीचा तो पहिला भीषण सिंहनाद झाल्यावर तर, अशा कांहीं विलक्षण वेगवान गतीने त्याच्या मायदेशांतील स्थिति पालटत गेली की, या बदलत्या गोंधळलेल्या अराजक अवस्थेत काय नि कसें करावें हेंच त्याला कळत नव्हतें. कांहीं तरी करून मनांतील विचारांना मूर्त स्वरूप देण्याची क्रिया जरी त्या बदलत्या परिस्थितीमुळे त्याच्या हातून घडत नव्हती, तरी ते विचार त्याला रोज बेचैन करण्यास मात्र चुकत नसत. अनुकूल कालाची तो वाट पहात बसला होता, पण तोच अनुकूल काल त्याच्या हातातून हळूच निसटूनहि जात होता हेहि त्याला स्पष्ट दिसत होतें. फ्रान्समधील उमरावांचा सारा वर्ग,

आपली मालमत्ता अराजक क्रांतिदूनांच्या हातांत विध्वंसनासाठीं तशीच टाकून देऊन, प्राणभयानें सैरा बैरा पळत सुटलेला त्याला दिसत होता, त्यांच नांव स्मृतिशेष होण्याच्या मार्गाला लागलं होत आणि त्याबद्दल त्याला वाईटहि वाटत नव्हतं. पण हा सारा अकरणरूप त्याग होता हें मात्र त्याला अजून स्पष्ट उमजल नव्हतं. उलट त्याच मन त्याला असच नेहमीं सांगत आलं होत कीं, तू कांहीं कुणाचा छळ केलास नाही, तू कांहीं कुणाला तुरुंगांत डांबून ठेवला नाहीस कीं आपल्या विलासतृप्तीसाठीं कुणाच्या सौंदर्य नि यौवनपूर्ण आयाबहिर्णावर हात टाकला नाहीस, उलट तू लोकांना कराची सूट दिलीस, स्वतःच्या मालकी जगलांतून लांकूड फांटा त्यांना मोफत नेऊं दिलास आणि त्या पातकी इस्टेटांतील एका तनसडीसहि न शिवता, स्वतःच्या उपजीविकेसाठीं निढळाचा घाम गाळण्याम त्या इस्टेटेवर लाय मारून इकडे दूर देशीं निघून आलास. आणि तुझ्याच लेखी सूचनांवरहुकूम गॅबेलनेंही गांवचा कारभार, लोकांच्या शक्य त्या सुखसोई पहात आजपर्यंत हाकला नाही काय? त्याचें आशावादी मन त्याला नेहमीं विचारी. तोच आशादायी विचार, आज तो असा अतिशय अस्वस्थ होऊन गेला असतां, त्याच्या मनांत जोरांनं उत्पन्न न होणें अशक्यच होतं. आणि हाच विचार, पॅरिसला निघून जाण्याच्या त्याच्या मनांत उत्पन्न होत असलेल्या कल्पनेला आतां मूर्तस्वरूप आणू पहात होता नि तो पॅरिसकडे ओढला जात होता.

होय, सर्व सजीव निर्जाव सृष्टीचें आपल्या लहरीप्रमाणें नियमन करणारी ती सर्वसमर्थ अदृष्ट नियति, त्याला पॅरिसकडेच ओढीत होती, आणि त्याला तिकडे जाण भाग होत मनांत उत्पन्न होत असलेला प्रत्येक विचारतरंग त्याला त्या एकाच दिशेनें वाहून नेत होता आणि तोहि अगतिकपणें त्या तरंगावर वहात जात होता. त्याचबरोबर त्याच्या मनांत असाहि विचार उत्पन्न होत असे कीं, त्याच्या मायदेशभर उठलेल्या क्रांतीच्या त्या उत्तुंग प्रभावी लाटेचें नेतृत्व भलत्याच माणसांकडे गेल्याकारणानें, क्रांतीचें स्वरूप केवळ सड द्वेषाच्या हीन भावनांनीं विकृत होत होतें; आणि त्याच्यासारख्यां समजस कार्यवादी माणसं जर त्या दुर्दैवी देशाला लाभतील, तर मानव्याच्या नि दयेच्या उदात्त भूमिकेवर उभ राहून, त्याच्या मायदेशांत प्रातिदिवशी पडत असलेला तो रक्ताचा भीषण सडा थांबवण सहज साध्य आहे. आणि हा विचार तर त्याच मनःस्वास्थ्य पार

विषडवून टाकी नि कर्तव्य पराङ्मुखतेची जाणीव त्याला सारखी टोंचत राही. साहजिकच मग, प्राणै कठगतैरपि कर्तव्यमेव कर्तव्यं, या धीर गंभीर वृत्तीनें अराजक फ्रान्समध्ये उतारवयांत हे पाऊल टाकण्यासाठीं सरसावलेल्या लॉरीची मूर्ती, त्याच्या डोळ्यांपुढें उभी राही नि त्याच मन अभावितपणें त्याची निंदा करी. याच विचाराच्या पाटेपाठ कांहीं काळापूर्वी त्या खुशालचेंडूनीं न जाणतां त्याला केलेलें गालिप्रदान नि भीरुत्वाचा आरोप तर त्याच्या मर्मस्थानालाच जाऊन भिडली होती. नामर्दाईच्या त्या अहेरा मागोमाग निरपराधी गॅबेलचें पत्र येऊन ठेपलें होतें, त्या एकानिष्ठ दुर्दैवी सेवकांनं त्याला, कर्तव्याच्या, न्य याच्या, घराण्याच्या प्रतिष्ठेच्या नि परमेश्वराच्या नांवानें कळवळून आवाहन केले होतें. आणि आतां टेंपलबारमध्ये अस्वस्थपणें तो फेऱ्या मारीत असतां त्याच मन विचारीत होत, “ काय ठरवलस चार्लस ? ”

स्वाभिमानी चार्लसनं धीरोद्धतपणें एकच उत्तर दिलें, पॅरिसला त्यानें गेलच पाहिजे — चार्लसचा निश्चय ठरला.

होय, त्याचा निश्चय ठरला ती अटळ नियति त्याला पॅरिसकडे खेचीत होती. त्याचा रस्ता त्याला स्पष्ट, नि निर्भय दिसत होता. कोणतेच खांच खळगे आपल्या वाटेत त्याला दिसत नव्हते, एकच आशादायी विचार त्याला आश्वसित होता. आपल्या देशबांधवांच्या कळवळ्यानें आपण कांहीं तरी केल आहे; मग तें कितीहि अपुर असो. आणि आपण आपल्या मायदेशांत पाऊल टाकल, कीं जरूर तर आपल्या त्यागाची जाणीव आपल्या त्या चुकलेल्या देशबांधवांना देऊन, आपले विचार त्यांना आपल्याला पटविता येतील आणि मग आपलं पुढलं कार्य सुलभ आहे

लोक कल्याणाच्या अनेक सुखद कल्पना त्याच्या डोळ्यापुढें आतां उभ्या रहात होत्या. अशा कितीतरी दयाशील पण भाबड्या सज्जनाना, सुखस्वप्नांच्या या मृगजळानें, आतांपर्यंत आपल्या मार्गे नाचविलं असेल तेंच मोहक मृगजळ, लोककल्याणाच्या एकाच इच्छेनें भारावलेल्या चार्लसला, आपल्या मागून ओढीत पॅरिसच्या रस्त्याला नेत होत, नि क्रांतीच्या त्या पिसाट पाईकांचं नेतृत्व स्वीकारून वनाच उपवन करण्याची मोहक कल्पना त्याला लंडनबाहेर खेचीत होती.

लंडनच्या नेहमीच अस्थिर चंचल असणाऱ्या हवामानाने आतां कुद उदास स्वरूप धारण केलें होतें. वर नीलाकाशांत असख्य पांढरी काळी अभ्रखंडें, दाटीदाटीनें गोळा होऊन त्या कृष्णपक्षांतील काळ्या रात्रीला अधिकच भीषण बनवीत होती. आणि बाहेरील त्या उदास, नीरव, कुद वातावरणांत तितक्याच जड अत करणानें पण कर्तव्यकठोर निश्चयानें, डोव्हरच्या दिशेनें घरांत कोणालाहि न सांगतां कीं कोणाचाहि निरोप न घेतां, केवळ दोन पत्रें मागे ठेऊन, चार्लस डानें आपला घोडा भरधांव फेंकीत आतां चालला होता. त्याच्या लाडक्या पत्नीची नि लहानग्या ल्यूसीची प्रेमळ मूर्ता आणि डॉक्टरांची ती धीरगभीर वत्सल मूर्ता, त्याच्या पाणावलेल्या डोळ्यांसमोर एकसारखी उभी रहात होती. पण त्या पतितपावन परमेश्वराच्या नांवानें, न्यायनीतीच्या नांवानें आणि घराण्याच्या इभ्रतीच्या नांवानें त्या दुर्दैवी गॅबेलनें त्याला तळमळून मारलेली हाक, त्याच्या कोमल हृदयाला कठोर करून डोव्हरच्या दिशेनें घेऊन जात होती. आणि त्या साऱ्या अथांग विश्वपसाऱ्यांत जीवित सर्वस्व असलेल्या त्याच्या प्रेमविषयाना मागे टाकून, अटळ नियतीच्या जोरदार प्रवाहाबरोबर चार्लस डानेंहि आतां क्रांतीच्या त्या आवर्त बिंदूकडे वेगानें वहात चालला होता.

वादळाचा प्रवास

.... १

हिवाळ्यातील मंदतेज सूर्य नारायण, त्याच्या प्रवासमार्गावर गर्दी करून त्याची गति कुंठित करण्याचा प्रयत्न करीत असणाऱ्यासान थोर असलेल्या अभ्र-खडांतून आपली वाट मोठ्या कष्टाने काढीत, प्रवास मार्ग आक्रमित होता. पॅरिसच्या रोखाने निघालेला चार्ल्स डोनेहि, तसाच अराजक अदाधुद फ्रान्सच्या अस्ताव्यस्त रस्त्यातून, त्या हंगामी सत्तेच्या हंगामी देशभक्त अमलदाराच्या नि देशवधूच्या रोखलेल्या बंदुकांच्या ओळीतून नि उर्मट प्रश्नांच्या सरबत्तीतून कशीबशी वाट काढीत, पावलो पावली अडथळे होत आपला मार्ग आक्रमित होता प्रत्येक गावाच्या नि टोलनाक्याच्या आसपास सदैव जागरूकपणे जागत्या हत्यारापात्यासमवेत धुद होऊन हिडत असलेल्या, नि स्वातंत्र्य, समता आणि बहुभाव या उगवत्या लोकराज्याच्या ब्रीदवाक्यांच्या घोषणा वेळी अवेळी गर्जत असलेल्या क्रांति दूतांच्या बदलत्या लहरींना तोंड देत, डोनेचा प्रवास चालू होता फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर पाय टाकून पॅरिसच्या रस्त्याने कांही अंतर गेल्याबरोबरच त्याला कळून चुकल की, पॅरिसमध्ये पोंचून देशभक्ताचा शिक्षा त्याच्या डोक्यावर उठल्याशिवाय आल्या रस्त्याने परत मागे जाण आतां आपल्याला अशक्य आहे. आणि आतां काहीहि झाल तरी प्रवासाच अखेरचं टोंक हें गाठलच पाहिजे. मागे जात असलेल प्रत्येक बारीक सारीक खेड, म्हणजे त्याच्या परत फिरण्याच्या मार्गावरील बंद होत असलेल्या दारांचे लोखंडी अडसरच होते. एकेक नवी शृंखलाच जशी त्याच्या आगामोवती गुंडाळली जात होती, आणि आपल स्वातंत्र्य पावलोपावली कमी कमी होत असून या नवीन लोकराज्याचे संपूर्ण बदिबान म्हणूनच आपला प्रवास आतां संपावयाचा आहे, याबद्दल त्याची पूर्ण खात्री पटत होती. लडनचा रस्ता त्याला आता कायमचाच बंद झाला होता, नि म्हणूनच मागे परत जाण्याची आशाहि आतां त्याला सोडून गेली होती.

लंडन सोडून त्याला बरेच दिवस झाले होते तरीहि पॅरिस नगरीच्या परिसराच्या आसपाससुद्धा तो अजून येऊन पोचला नव्हता. प्रवासाचा गांठलेला प्रत्येक टप्पा आपल्या कायमचा पदरांत पडला असा अनुभव त्याला मूळी येतच नव्हता. आपआपल्या गांवसीमेजवळ किंवा त्याच्याहि पलीकडे अनिर्बंध नि सर्व सत्ताकपणें भटकणाऱ्या लोकराज्याच्या पाईकांच्या टोळ्या, आपल्याला परत मागे खेचून केव्हां नि किती वेळा नेतील, याचाहि कांहीं नियम नसल्याचें त्यानें अनुभविलें होतें. आणि मसिअर गॅबेलचें अंबेच्या तुरुंगांतून लिहिलेलें पत्र जर त्याच्या जवळ नसतें तर चार्लस डाने पॅरिसला कधींच जाऊन पोचला नसता. त्या एका पत्राच्या जोरावरच डानें 'मदगतीनें' का होईना पण पॅरिसच्या दिशेनें प्रगतच होत होता. त्याच्या प्रवासी वैभवातहि, त्या नवीन लोकराज्याच्या लहरी इच्छेनें, पण त्याच्याच खिशाला चाट लावीत आतां भर पडली होती; आणि मागे पुढे चालणाऱ्या सहा घोडेस्वार देशभक्तांच्या जागरूक देखरेखीखाली त्याचा प्रवास चालू झाला होता. आणि खऱ्याखऱ्या मद्यपानां आणि सत्तेच्या उन्मादानें बेहोष झालेल्या त्या देशभक्त सैनिकांच्या अचकट विचकट भाषणांचा आस्वादहि डानेंला सर्व प्रवासभर मिळत होता या सर्वांचा त्याला जरी त्रास होत होता तरीहि आपलें जीवित या पिसाटांच्या सानिध्यांतहि धोक्यांत आहे असें मात्र त्याला वाटत नव्हतें आणि तिकडे पॅरिसमध्ये पोचल्यानंतरहि आपला इन्साफ आपल्या व्यक्तिगत गुणदोषांवरच अवलंबून राहिल, असं त्याच आशावादी मन त्याला अजूनहि सांगत होत.

पण बोव्हे गांवाच्या हद्दींत त्यानीं सूर्यास्ताच्या सुमारास पाऊल टाकलें आणि त्याच्या स्वागतासाठी गोळा झालेल्या ज्वलत् जहाल क्रांतिदूतांच्या पिसाट आकृती जेव्हां त्यांच्याभोंवतीं गोळा झाल्या, तेव्हां त्यांचें तें उग्ररूप पाहून मात्र चार्लसच्या मनांत त्याच्या पुढें वाढून ठेवलेल्या ताटाची सुस्पष्ट कल्पना मूर्तिमत उभी राहिली आणि पोस्टापुढील जागेंत येऊन त्याचा घोडा उभा रहाताच तो खाली उतरत अरुतां, लोकाची एकमुखानें ठोकलेली, "परागंदा देशद्रोखांचा नायनाट होवो!" ही आरोळी ऐकून आपलें धोड्यावरील आसन तसेंच स्थिर करून तो म्हणाला—

"दोस्तहो, मी परागदा! स्वेच्छेनेंच नाही का मी हा परत फ्रान्समध्ये आलों?"

“तू देशद्रोही आहेस,” हातांतील घण परजित एक लोहार आवेशाने ओरडला, “आणि तू त्या नादान ढेरपोट्या शेटर्जाभटर्जांच्याच जातीतला आहेस !”

“असू या, असू या लोहार दादा, पॅरिसमध्ये होईल त्याचा न्यायनिवाडा,” त्याचा हात धरून त्याला मागे ओढीत पोस्टमास्तर म्हणाले.

“न्याय !” हातांतील घण पुन्हा एकदा सरसावून लोहार ओरडला. “हो, हो ! एकदम शिरच्छेद ” आणि त्याच्या सोबत्यानीहि मोठ्याने ओरडून त्याला आपली समति दिली.

“दोस्तहो, तुमची चुकभूल होत आहे; मी देशद्रोही नाही ” त्या ओरडण्याचा आवाज थोडा कमी होताच डानें म्हणाला

“झूट, एकदम झूट !” लोहार पुन्हा गर्जला. “नवीन कायद्याप्रमाणे तू देशद्रोहीच आहेस आणि तुझा जीव आता लोकांच्याच मालकीचा आहे !”

त्याचवेळी पण ते पोस्टमास्तर पुढे होऊन त्यांनी डानेंच्या घोड्याची लगाम धरून त्याला आतील आवारात नेले, आणि त्याच्या बरोबरीला ते सहा पहारेकरीहि आत येताच त्यांनी आवाराचे लोखंडी दार घाईघाईने लाऊन टाकले. न हीतर नवीन कायद्याने लोकांच्या मालकीचा झालेला त्या परागदा उमरावाचा तो जीव, आणखी पांच दहा मिनिटातच अक्षरशः खराच त्याच्या खास मालकीचा झाला असता ! दार बंद होताच लोहारदादांनी आपला घण एकदा जोरांने त्या लोखंडी दारावर आदळला. पण त्यांनी किंवा लोकांनीहि अधिक काही हालचाल मात्र केली नाही. चार्ल्सचे नशीब अजून तरी जोरावर होतें

मध्यरात्र होईपर्यंत थोडासा विसावा घेऊन झाल्यावर नि सारा गांव गाढझोंपेत मग्न झाल्यानंतर डानेंचा प्रवास परत सुरू झाला. वरून बारीक पावसाची थडगार क्षिमक्षिम चालूच होती. आणि वाटेतील प्रत्येक लहानमोठ्या खेड्यांत देशभक्तांच्या मस्त टोळ्यांचे उन्मत्त स्वागत नि प्रश्नांची सरबत्तीहि, वरील पावसाच्या बुरबुरीप्रमाणे सर्वरात्रभर त्याची साथ करीत होती. अराजकतेची मुक्तकंठ साक्ष देणारे — जाळले पोळलेले किंवा मोडून तोडून पार उध्वस्त केलेले असख्य घरांचे अवशेष त्याला वारंवार सामोरे येत होते, आणि प्रवास मार्गाच्या आसमंतांत विखुरलेल्या सृष्टिदेवतेचे भकास स्वरूप, मधूनच त्याच्या दृष्टीस पडून त्याच्या मनाची उदासीनता आता वाढवीत होतें.

अखेरीस सूर्योदयाच्या सुमारास पॅरिसच्या प्रवेशद्वाराजवळ ते येऊन पोचले. प्रवेशद्वाराची दारं अजून बंदच होती. पण हे सर्व घोडेस्वार तेथे येऊन पोचतांच, “ या कैद्याचे कागद पत्र कुठे आहेत ? ” असा कठोर अधिकारयुक्त आवाजांत कोणीतरी प्रश्न केला.

त्या शब्द प्रयोगाने चमकून चार्लसनं त्या प्रश्न करणाऱ्या व्यक्तीला नम्रपणे सांगितलं की, आपण कांहीं कुणाचे कैदी नाहीं नि एक स्वतंत्र फ्रेंच नागरिक म्हणूनच आपण येथे आलों आहो.

पण त्या प्रश्न करणाऱ्या व्यक्तीकडून त्याच ताठर आवाजांत परत तोच प्रश्न केला गेला “ या कैद्याचे कागदपत्र कुठे आहेत ? ”

डारनेबरोबर असलेल्या त्या पानमत्त देशभक्तांनं लटपटत्या हातांनं आपल्या टोपीतून कांहीं कागद काढून त्या अधिकारी व्यक्तीसमोर केले. पण गॅबेलच्या पत्रावर दृष्टी जातांच त्या अधिकाऱ्याचे डोळे आश्चर्याने एकदम विस्फारले नि वर मान करून त्यानं डारनेच्या चेहेऱ्याचें एकदां सूक्ष्म निरीक्षण केलं आणि तो आतील खोलींत गेला.

डारनेनं आपल्या सभोंवार दृष्टि टाकली एक भली मोठी लष्करी शिपाई नि देशभक्तांची तुकडी त्या प्रवेशद्वाराचें रक्षण करीत असलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. आणि त्यांच्याकडे पहातांच साऱ्यांच्याच चेहेऱ्यावर ती बेपर्वाईची छटाहि बेछूटपणे वावरत असलेली त्याच्या नजरेस आलें. त्याच्याच सारखे कितीतरी लोक त्या प्रवेशद्वाराच्या आंत बाहेर गर्दी करून तिथे उभे होते; आणि आंत येणारांपेक्षा बाहेर जाणाऱ्यांची तपासणी अधिक कसोशीनें होत असल्याचेंहि त्यानं पाहिलें. आंत बाहेर जाण्यायेण्यास होणाऱ्या विलंबाच्या जाणीवेनं कांहींजणांनीं खाली बैठक मारून धूम्रपान सुरू केलें होतें तर कांहींजण बसल्याजागींच मुरकुंडी मारून प्रभातनिद्रेची मजा लुटीत होते पण सगळीकडेच स्त्रीपुरुषांच्या डोक्यावरील टोप्यांत नि लष्करी शिपायांच्या टोप्यांतील फितीवर एकच एक लाल रंगाचें अधिराज्य पसरलेलें मात्र त्याला दिसत होतें.

अर्ध्या तासाच्या या निरीक्षण कार्यक्रमानंतर आतील खोलींत अदृश्य झालेली ती अधिकारी व्यक्ती डारनेसमोर येऊन परत दाखल झाली. ते लोखंडी प्रवेशद्वार खुलें झालें, डारने पायउतार झाला, त्याणि त्याच्या बरोबरील पहारेकऱ्यांच्या

हस्तांत कैदी सुरक्षित पोंचल्याची पावती पडून आपल्या घोड्याची तोंडे मागे फिरवून ते पहारेकरी आंत प्रवेश न करतांच परत चालू झाले आणि डानेंहि त्या व्यक्तीच्या मागोमाग आंतील खोलीत प्रविष्ट झाला.

आंत खोलीत मद जळत असलेल्या दिव्यांचा, तबाखूचा नि गावठी दारूचा ऊम्र ओंगळ दर्प जसा काहीं दुयडी भरून वहात होता खालीं जमिनीवर, कांहीं गाढ झोंपेंत तर कांहीं अर्धवट झोंपेंत नि कांहीं ताडीमाडीच्या धुद बेहोष अवस्थेंत कांहीं तरी बरळत अस्ताव्यस्त पसरलेले किंवा झोकांझ्या देत उभे असलेले असें कांहीं लष्करी शिपाई नि देशभक्त तिथे दिमत होते त्या मदतेज ते त्या दिव्यांचा नि उगवत्या दिवसाचा अभ्राच्छादित प्रकाश ग्योलीभर सरमिसळ पसरला होता. एका टेबलावर दोन तीन लठ्ठ रजिस्टर्स उघडीं पडलीं होती आणि एक ओबड चौबड पण उदासवाण्या चेहेऱ्या मोहोऱ्याचा असा अधिकारी अध्यक्षस्थानां विराजमान झाला होता.

“ मिटिझन डेफार्ज, हाच काय तो परागदा एव्हर मॉड ? ” एक कागद पुढें घेत त्या अधिकाऱ्यानें चार्लस बरोबरील व्यक्तीला विचारलें.

“ होय, हाच तो ”

“ तुझ वय, एव्हर मॉड ? ”

“ सद्दीस ”

“ विवाहित ? ”

“ होय. ”

“ कुठे ? ”

“ इंग्लंडांत ”

“ अर्थात, अर्थात. तुझी पत्नी एव्हर मॉड ? ”

“ इंग्लंडांत ”

“ बरोबर, बरोबर ला फोर्सच्या तुरुंगांत केली आहे तुझी खानगी. ”

“ देवाची मर्जा ’ ’ डानें उद्गारला “ पण कोणत्या कायद्याखालीं नि कोणत्या अपराधासाठी ? ”

“ आता कायदेकानु आणि अपराधाच्या याद्याहि पालटल्या आहेत, एव्हर मॉड. ” हातांतील कागदावरून एक क्षणभर दृष्टी काढून नि कठोर हास्य करित, तो म्हणाला.

“असू या. पण मेहेरबानी करून एक गोष्ट लक्षांत ठेवा कीं मी आपखुशीनें नि एका देशबधूच्या पत्रावरून इथे परत आलों आहे. तें पत्र आपल्या समोर आहेच. तरी मला त्याची ताबडतोब भेट घेऊ या, एवढीच माझी मागणी आहे. इतका तरी हक्क मला आहे कीं, नाही ?”

“परागदा लोकांना कांहींहि हक्क नसतात, एव्हरमॉड,” ताठरपणें उत्तर आलें. आणि हातांतील कागदावरील त्याचें लिखाण संपल्यानंतर त्यानें तें एकवार आपल्याशींच वाचून पाहून नि त्यावर वाळू टाकून तें डेफार्जच्या हवाली केलें आणि त्याच्याकडे पहात तो म्हणाला, “खास तैनात !”

डेफार्जनें आपल्या मागून येण्यास डानेंला खुणावेलें आणि दोन हत्यारबंद कांतिदूतांच्या पहाऱ्यांत डानें खोली बाहेर पडला.

“आतां कायमच्याच जमीनदोस्त झालेल्या बॅस्टिलची हवा ख ळेल्या डॉक्टर मॅनेटच्या मुलीशीं तुम्हींच लग्न केल आहे, नव्हे ?” ते बाहेर रस्त्याला लागल्या नंतर बरोबरच्या दुसऱ्या हत्यारबंद शिपायांना ऐकू जाऊ नये म्हणून हळू आवाजांत डेफार्जनें प्रश्न केला

“होय.” त्याच्याकडे आश्चर्याने पहात डानें म्हणाला.

“माझ नांव डेफार्ज, सेंट अँटॉईनमध्ये एक दारू दुकान आहे माझें तुम्हीं ऐकल असेल माझ नांव कदाचित ”

“होय ! आपल्या वडीलांना नेण्यासाठी तुमच्याच घरीं माझी पत्नी आली होती मला वाटत, नाही ?”

त्या पत्नी या शब्दानें मॅडम डेफार्जची डेफार्जला एकदम आठवण झाली आणि विमनस्कपणें तो म्हणाला, “त्या ‘ला गिलोटीन’ या नवीनच जन्मास आलेल्या सैतानी बाळाच्या नांवानें मी विचारतो कीं, तुम्ही फ्रान्समध्ये कशाला आलांत ?”

“एक दोन मिनिटांपूर्वीच मी सांगितल कीं कारण तें. तुम्हांला नाहीं खर वाटत तें ?”

“तुम्हांला मारक आहे पण तें,” कपाळाला आंठया घालून नि समोर पहात डेफार्ज म्हणाला.

“मी तर गुगच झालों आहे अगदीं. कारण सारं जग जस उलट पालट झाल आहे इथेंस दिसत. नि न्यायनीतीला कुठें वावच दिसत नाहीं आहे मला.

सर्व काही संपल्यासारखेच वाटत आहे मला. तरी पण तुम्ही करू शकाल का काही मला मदत ? ”

“ काडीची सुद्धा नाही. ” त्याच्याकडे न पाहता डेफार्जेने उत्तर केलें.

“ एकाच प्रश्नाच निदान उत्तर तरी देऊ शकाल का मला ? ”

“ कदाचित ! तें त्या प्रश्नावर अवलंबून राहील. ”

“ केवळ अन्यायानें ज्या तुरुंगांत मी आतां डांबला जाणार आहे, त्याच्या बाहेरील जगाशी मला काही संबंध ठेवता येईल का ? ”

“ कळेल तुम्हाला लौकरच. ”

“ आणि माझ म्हणण काय तें ऐकूनहि न घेतां नि कायद्याला धाड्यावर बसवून मला तसच कुजत ठेवणार काय ? ”

“ तेंहि कळेल तुम्हाला पण त्याचें काय ? असे असख्य जीव तुमच्या पूर्वी कुजत होते की ”

“ पण त्यात माझा काही हात नव्हता, मिटिझन डेफार्जे ? ”

डेफार्जेने त्याच्याकडे एक नुसता रागाचा दृष्टिक्षेप केला, पण उत्तर मात्र काहीच दिलें नाहीं आणि त्याच्या मौनभंगाची आशा न दिसल्यामुळें डानें जरा वेळानें त्याला म्हणाला —

“ टेलसन बॅकेचे येथील प्रतिनिधी मि लॉरी, यांना मी ला फोर्सच्या तुरुंगांत आहे एवढे तरी जरूर कळलच पाहिजे आहे माझ्यासाठी आपण तेवढे कराल काय ? ”

“ तुमच्यासाठी मी काहीहि करू शकत नाही; ” डेफार्जेचें ताठर उत्तर आलें. “ माझा देश नि देशबाधव यांच्याच केवळ एक कर्तव्यानें मी बांधलेला आहे, आणि तें कर्तव्य तुमच्या सर्वस्वी विरुद्ध आहे. मी तुमच्यासाठी काहीच करू इच्छित नाही. ”

त्याच्या चेहेऱ्या मोहोऱ्यावरून नि आवाजावरून आतां प्रश्न विचारण्यांत काहीच अर्थ नाहीं हें डानेंला कळून चुकलें आणि त्याचा स्वाभिमानहि आतां जागा झाला. त्यानें हि मग मौनव्रत स्वीकारलें आणि त्याचा पुढचा प्रवास मग चालू झाला. तुरुंगाच्या रस्त्यानें ते असे जात असतां त्याच्याकडे कोणीहि कुतूहलानें पहात नव्हतें. सदा कुतूहलप्रिय बालबच्चेसुद्धा त्याच्याकडे चुकूनहि दृष्टिक्षेप करीत नव्हते. इतका हा, असले कैदी तुरुंगाकडे सारखे जात अस-

प्याचा देखावा सर्वांच्या परिचयाचा झालेला दिसत होता. नित्याच्या शांतपणे सभोंवार सान्यांचे व्यवहार चाललेले दिसत होते. चार्लसच्या पोशाकावरून त्याचें उच्च कुलीनत्व ओळखून, काय कृणाचे एक दोन कुत्सित शब्द उच्चारले जातील तेवढेच. बाकी कांही नाही. पण मध्येंच रस्त्यावरील एका नाक्यावर एक हंगामी मैदानवक्ते घसा खरडून राजेसाहेब नि त्यांचे कट्टबीय यांच्या अपराधाची लाबलचक मालिका आपल्या देशभक्त श्रोत्यांच्या गळ्यांत घालीत होते. म्हणून तेथून जाताना कानावर आलेल्या त्या चार शब्दांवरून राजा शृंखलाबद्ध आहे आणि परराष्ट्रांच्या एकूण एक प्रतिनिधींनी आपआपल्या देशांत प्रयाण केलें आहे एवढे चार्लसला आज प्रथमच कळून आलें कारण फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर पाऊल ठेवल्यापासून वानमी अशी आज तागायत त्याला कोणतीच कळली नव्हती. आणि या बातमीबरोबरच आपल्या सभोंवार सकटांची परंपरा मारखी वाढती आहे, आणि आपलें जीवन अधिकाधिक धोक्यांत पडत चाललें आहे याची त्याला पूर्ण जाणीव होत होती. सकटांचा जोर वाढत चालला आहे, आणि तो असाच वाढत आपल्या गळ्याभोंवतीची तांत कधी आवळली जाईल याचा कांहीच नियम नाही, हेहि त्याला कळून चुकलें होतें याची थोडी फार आधी कल्पना येती तर आपण हा प्रवासाना धोका पत्करला नसता असेंहि त्याच्या एकदां मनांत आलें. तरीहि भविष्यकाळाविषयी भोळी आशा बाळगण्यासाठी त्याचें वेडें मन त्याला सांगत होतें

पण भविष्याच्या पोटांत डोकाऊन कोणाला कवी काही स्पष्ट दिसलें आहे ? कालचक्राच्या एका चिमुकल्या हालचालीबरोबर असख्य मानवी जीवांच्या रक्तां ती पॅरिसची भूमी आता न्हाऊन निघणार होती, आणि क्रांति देवतेच्या त्या नवजात कराल अपत्त्याच्या — त्या ला गिलोटिनच्या गळ्यांत किती नर मुंडांची माला घातली जाणार होती, याची त्याला अजून कल्पना नव्हती. त्याची पूर्ण कल्पना त्या कराल कालीच्या भाविक भक्तांनाहि कदाचित् त्या घटकेला नसेल मग डॉनॅसारख्या अनघट्टति शांत माणसाच्या कल्पनासृष्टीत तर ती कशी दिसायची ?

आणि म्हणूनच तुरुंगांतील हालअपेष्टा, अन्याय्य तुरुंगवास आणि प्रियजनांचा दुःसह वियोग, यांचीच काय ती त्याला सुस्पष्ट कल्पना आली होती. पण या पलीकडे स्पष्टपणे तो कांहीच पाहू शकत नव्हता. आणि याच उदास विचारांच्या तंद्रीत त्याचें पाऊल ला फोर्स तुरुंगाच्या भयाण आवारांत पडलें.

एका गल्लेठू प्राण्याने ते भक्षम लोखंडी प्रवेशद्वार उघडून डार्लेला आंत घेऊन त्याची पावती दिल्याबरोबर डेफार्ज व ते शिपाई मागे वळून चालते झाले

“ परांगंदा एव्हरमॉड ! हू हू ! आणखी किती आता ? आपल तर पोट फुटणार आतां बहुतेक आणि हें काय ? खाम तैनात, वा वा ! ” हातातील कागदांवर दृष्टि टाकल्यावर जेलरमाहेब उद्गारले आणि एका तारेला तो कागद लाऊन नि कपाळाला आठ्ठा घालून कांही वेळ ते कांहीहि न बोलतां तसेच फेऱ्या मारीत राहिले

अखेरिस अभ्यातासाच्या भ्रमतीनंतर साहेबानी आपल्या कितल्या हातांत घेतल्या आणि “ हू, चला एव्हरमॉड ! ” म्हणून ते उद्गारले

तुरुगाच्या त्या अधाऱ्या, कुबट, दुर्गंधी वातावरणांतून जिन्यांची चढउतार करीत नि दारांची उघड झांक करीत ते एका मोठ्या पण बसक्या बांधणीच्या खोर्लीत येऊन पोचले. अनेक स्त्रीपुरुष बंदीवानांची तिथें आंत गर्दी दिसत होती. एका लांबलचक टेबलाजवळ बसून त्या बंदीवान स्त्रिया, वाचीत लिहीत विणीत किंवा कांहीतरी शिवीत बसल्या होत्या, आणि पुरुष बहुतेक त्याच्या खुर्च्यांच्या मागे स्वस्थपणें उभे राहिलेले किंवा फेऱ्या मारीत असलेले असे दिसत होते

कैदी म्हटला की हरएक प्रकारच्या दृक्कृत्यांची नामावली डोळ्यांसमोर उभी करण्याची सामान्यपणें सवय असलेला डॉन, तो बंदीजनांचा समुदाय आपल्यासमोर उभा असलेला पाहून एक क्षणभर दचकला पण दुसऱ्याच क्षणीं त्या सर्वांना, उत्थापन करून आदरपूर्वक त्याचें स्वागत केलेलें पाहून नि त्या स्वागताच्या पद्धतींत अभिजात खानदानी डौल मिरवत असलेला पाहून, तर त्याचा आपल्या डोळ्यांवर विश्वासच बसेना तरीहि त्या कुबट वातावरणांतील भेगूर उदासपणा त्या खानदानी चेहेऱ्यांवर नि त्याच्या एकदर हालचालींवर भकासपणें पसरलेला त्याला दिसलाच आणि आपण अकालमृत अतृप्त जीवांच्या समुदायांतच आतां उभे आहोंत असें त्याला वाटलें एथून तेथून सारा पिशाचांचा मेळावा ! मोहक सौंदर्य, उमदी भव्याकृती, सहज सुंदर गतिविलास, अभिमान, बुद्धिबैभव, तारुण्य नि बार्धक्य या सर्वांची तीं अकाल पिशाचें, जणुं काय मृत्युलोकाच्या त्या भयाण ऐलथडीवर शेवटच्या क्षणाची वाट पहात शांतपणें उभी होती. तुरुगाच्या त्या चार भितींच्या आंत तो येतांच जीवन्मृत बनलेले ते सर्व बंदी त्याच्याकडे आतां पहात होते.

कांहींहि हालचाल न करतां भयानें स्तिमित होऊन त्यांच्याकडे पहात तो स्तब्धपणें उभा होता. तुरुंगाधिकारीहि त्याच्या बाजूला कांहीं वेळ स्वस्थ उभे होते. किती भेसूर विरोध ! मुसमुसलेलें तारुण्य, मुग्धमोहक सौंदर्य नि खानदानी डामडौल यांच्यासमोर, ओबडधोबड शरीराकृतीचा क्रूर चेहेऱ्या मोहोऱ्याचा समाजाच्या खालच्या थरांतील तो ओंगळवाणा तुरुंगाधिकारी, विरोधानें जसा अगदीं उठून दिसत होता. पिशाचांचा मेळावा — खराखुरा पिशाचांचा मेळावा !

“ या भाड्या समदुःखी सहकाऱ्यांच्या वतीनें ला फोर्सच्या या तुरुंगांत मी आपलें स्वागत करतो ! ” त्या खानदानी कैद्यांच्या मेळाव्यांतून मोठ्या टोलांनं पुढें येत एक भव्य आकृती उद्गारली “ आणि आपल्या दुर्दैवानें आपल्यावर आणलेल्या या विपत्तींत आम्हीहि आपले भागीदार आहों, असें नम्रपणें सुचवितों. परमेश्वर कृपेनें आपण यांतून लौकरच मुक्त व्हा ! आपल नांव विचारण उद्धटपणाचं नाही ना दिसणार ? ”

डानें आपल्या विचारतंद्रांतून जागा झाला आणि त्यानेंहि मग नम्रपणें आपली सर्व माहिती त्यांना पुरवली

“ पण आपण खास तैनातीखाला नाही ना ? ” जेलरकडे पहात त्या भव्या कृतीनें विचारलें.

“ तो शब्दप्रयोग मी ऐकला आहे, पण मला त्याचा कांहीं बोध नाही झाला ”

“ अरेरे ! पण कांहीं हरकत नाही, धीर धरा आपण. आमच्यापैकीं कांहीं-जणांनी, तोहि अनुभव घेतला आहे. कांहीं फार दिवस नाही टिकणार तो. ” आणि मग आपला आवाज उच्चाऊन तो म्हणाला, “ मला सांगायला वाईट वाटतं मंडळी — खास तैनात ! ”

सहानुभूतीचे अनेक सुसकारे चालसला ऐकू आले आणि मग जेलरच्या मागून तो त्या गजांच्या बंद दाराकडे जात असतां किती तरी स्त्रीपुरुषांनी — विशेषतः स्त्रियांनी त्याला आतिशय कळवळून सहानुभूतीपूर्वक धीर दिला. दाराजवळ पोचताच एकदां मागे वळून त्यानेंहि सर्वांना नम्रपणें अभिवादन करून त्यांचे आभार मानले, दार बंद झालें आणि ते असख्य जीवन्मृतांचे चेहेरे त्याच्या मग कायमचे दृष्टीआड झाले.

दाराच्या आतील दगडी जिऱ्याच्या ते पायऱ्या चढत वर जात होते. चाळीस पन्नास पायऱ्या चढल्यावर जेलरनें एक अरुंद ठेंगण काळंकुट्ट दार उघडलें आणि ते त्या एकांत कोठडींत शिरले. आंत खोलींत उजेडाला मज्जाव नव्हता पण खोली मात्र दमट नि अतिशय थंडगार अशी भासत होती.

“ ह, हें आपल निवासस्थान, ” जेलर म्हणाला.

“ पण एकांतवास का ? ”

“ मला कस कळायच ? ”

“ मला दऊत टांक कागद तरी मिळतील ? ”

“ तसा मला हुकूम नाहीं मग्यां अन्न फक्त विकत मिळेल, इतर कांहीं नाहीं. ” जेलरसाहेब म्हणाले, आणि खोलीतील भिंतीवर एकदां चौफेर नजर टाकून ते बाहेर पडले, आणि दार बंद झालें

दार बंद होतांच डानेनें खोलीतील टेबल नि गवती बिछान्याकडे आपली दृष्टि फिरवली आणि त्याच्या आगावर किळसानें शहारे आले. तो बिछाना कांही सजीव प्राण्यानीं नुसता बुजबुजला होता. “ ह ' मृत्यूनंतर आपल्या देहाची याच प्राण्यांशीं पहिली दास्ती व्हायची आहे ! ” आंगावर शहारे देत नि भेसूर हमत तो आपल्याशींच उदासपण उद्गारला

“ दहा फूट रुंद नि आठ फूट लांब, दहा फूट नि आठ फूट, दहा नि आठ. ” चार्लस पाऊलें मोजीत खोलींत फिरत होता बाहेरील जगाचा नित्याचा कोलाहल गुदमरत्या आवाजात त्याच्या कानांवर येत होता; आणि दुसरेहि कांही आवाज बेबदपणें त्यात मिसळलेले होते “ बुटाची शिलाई, बुटाची शिलाई. ” पण या आवाजाबरोबर जोरांनें मान हलवून डानें आपली चाल वाढवून फेऱ्या मारू लागे. “ आतां दार बंद झाल. बाहेर त्या जीवनमृताच्या मेळाव्यात, खिडकीला टेकून उभी असलेली एका स्त्रीची मोहक आकृति दिसत होती. तिच्या सोनेरी केसांवर प्रकाशाच्या कशा लहरी मारीत होत्या, आणि ती—कुणासारखी ? .. पण चला, मेहेरबानी करून आतां पुढें चला, आतां वाटेंत वेळ नको मोडू . त्याची बुटांची शिलाई चालू होती, बुटांची शिलाई, बुटांची शिलाई !—दहा फूट नि आठ फूट, दहा नि आठ, दहा नि आठ .. ”

डानेचें पाऊल विचारांच्या वेगाबरोबर जलद पडत होतें. मनाच्या खोल

अंतर्गाभ्यांतून गतस्मृतींचे असले लहान मोठे अनंत फुटकळ अवशेष अनि-
र्बंधपणे वर उसळत होते. बाह्य जगाचा कोलाहल तसाच गुदमरल्यासारखा
त्याच्या कानावर अजून पडत होता, पण बाकीचे आवाज मात्र करुण रोदन
ध्वनीसारखे त्याच्या कानांत आतां घुमत होते.

.... २

सकाळच्या न्याहारीच्या वेळीं ध्यावयाच्या चाकोलेटचा प्याला तयार कर-
ण्यास तीन आचार्यांची आवश्यकता भासणाऱ्या, पण उगवत्या क्रांति सूर्याच्या
किरणप्रभेने जाग आलेल्या देशभक्तांच्या पायरवाची चाहूल लागून नि त्यानें बेचैन
होऊन, त्याच आचार्यांच्या भोंगळ पोपाखांत जीव घेऊन फ्रान्सबाहेर पळत
सुटलेल्या एका मित्रासखोर पण वैभव सपन्न अशा उमरावाच्या भव्य
इमारतीत, टेलसन बँकेची पॅरिसमधील शाखा विराजमान झाली होती पण
सूर्योदयाच्या वेळीं आकाशांत झपाझप होत अमलेल्या रंग पालटाप्रमाणे, त्या
नवीन लोकराज्यांत कायदे कानूची आयात निर्गंतहि तशीच झपाट्याने चालू
होऊन नि त्या भव्य इमारतीचा ताबा लोकमतैकडे जाऊन लोकसत्तेचें तिरंगा
निशाण त्यावर आतां फडकत होतें, आणि गांवठी दारूच्या बाटल्या उडवीत
लोकराज्याचे पहिले पार्क, त्या भव्य इमल्यांत दुकरासारखे सदा अस्ताव्यस्त
लोळत होते.

कितीतरी सपन्न लोकांच्या ठेवी बँकेच्या निजोरींत आज केवळ लोळत पडल्या
होत्या. त्यांच्यांत कोणत्याच तऱ्हेचा चढउतार आतां होत नव्हता. त्यांतल्या
कितीतरी ठेवी त्या ठिकाणीं आणखी कितीतरी वर्षे तशाच धूळ खात पडणार होत्या.
कितीतरी बहुमोल सुवर्ण रत्नालंकार, त्यांचे मालक तिकडे तुरुंगांत कुजत पडले
असतां किंवा परलोकची वाट तडकाफडकी चालत असतां, तसेच तिथें किती तरी
वर्षे गंजत रहाणार होते आणि कितीतरी उमद्या जीवांचा हिशेब आतां या जगां-
तील टेलसन बँकेत पुरा न होतां, धर्मराजाच्या आधिपत्याखालील पेढांत लवकर
च पटवला जाणार होता बँकेच्या पॅरिस शाखेचा व्यवहार हा असाच चालायचा

काय आणि किती दिवस? याच गुंतागुतीच्या प्रश्नाचा विचार करीत मि. जॉर्जिस लॉरी आपल्या कचेरीच्या खोलीत बसले होते त्यांच्या निर्भय मुखमंडलावर हिवाळ्यांतील त्या रात्री चिंनेची नि भीतीची कृष्णव्या दाट पसरलेली दिसत होती. सभोवारच्या अदाधुद अराजक परिस्थितीत, केवळ एक कर्तव्यपालनाच्या कठोर निश्चयानेच त्याचा सर्व व्यवहार आत्तापर्यंत चालला होता विचारांच्या तंत्रेत त्यांच्या खोलीसमोरील खालच्या चौकात दोन ग्वांबाना बांधलेल्या मशा-लीच्या उजेडांत दिसत असलेल्या एका भल्या मोठ्या धार लावण्याच्या दगडा-कडे, बसल्या जागेवरून मधूनच उठून ते पहात होते एक दोन क्षण तिकडे पाहून आंगावर शहारे देत ते मग खिडकी बंद करून खोलीतील उबदार शेंगडी-कडे तोंड करून बसत आणि आपल्या विचारांत परत गडूत जात. वाढ्याच्या उच उच मिंती नि लोखंडी कवाडापलीकडील रस्त्यांवरून त्याच्या नेहमीच्या परिचयाचे असंख्य आवाज त्याच्या कानांवर आतांही येत होते पण आज काहीतरी अगदी नवीन नि विलक्षण अशी भीषण धार त्या आवाजांना चढलेली त्यांना भासत होती, आणि तीच धार त्या भल्या मोठ्या दगडाच्या दर्शना-सारखीच त्यांच्या मनात भीतीचें काहूर उसळवीत होती.

“ परमेश्वराचीच खैर म्हणायची ही, कीं माझा अमा जवळचा आत्तस्वकीय आज या भयाण नगरांत कोणीच नाही आणि या पिसाटांच्या तावडीत सांपड-लेल्या या असंख्य जीवांचा केवळ तोच एक आता पाठीराखा आहे परमेश्वरा, कृपा कर बाबा त्यांच्यावर ! ” आपले हात जोडून वर दृष्टि लाऊन लॉरी उद्गारले.

त्याच क्षणी बाहेरच्या घटेचा घणवणाट मुरू झाला “ आले वाटत सैतान पुन्हा ! ” असं आपल्याशीच पुटपुटून त्यानीं बाहेरचा नीट कानोसा घेतला पण त्याच्या कल्पनेप्रमाणे खाली चौकात कमलान गल्का झाला नाही आणि ते लोखंडी फाटक परत बंद झाल्याचा आवाजहि झाला आणि सर्व काही पूर्ववत शांत झाले.

त्याच्या मनांत काहीतरी शका आली आणि बॅकेच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी सर्वस्वी त्यांच्यावर असल्यामुळे खाली पहारेकऱ्यांच्या खोलीकडे जाण्यामाठीं ते आपल्या खुर्चीवरून उठले. पण इतक्यांत त्यांच्या खोलीचें दार एकदम उघडून दोन व्यक्ति आंत घुसल्या आणि त्यांच्याकडे दृष्टि जातांच आश्चर्यानिं अगदीं स्तिमित होऊन ते आपल्या खुर्चीत मटकन खाली बसले.

ल्यूसी आणि तिचे वडील !

भयाने पांढरी फिकट पडलेली ल्यूसी असहायपणे आपले हात पसरून त्यांच्या-कडे येत होती. तिच्या नाजूक चेहेऱ्यावर, त्यांनी पुष्कळ वर्षांपूर्वी पाहिलेला तो भावनेकट उत्कटेचा भाव, आजही तितक्याच उत्कटपणे तसाच उमटलेला त्यांना आतां परत दिसत होता.

“ म्हणजे ? ” गोंयळून वाप टाकीत लॉरी म्हणाले. “ हा काय प्रकार ? ल्यूसी ! डॉक्टर ! तुम्ही का इथे ? काय झाल — बोला, काय झाल ? ”

“ लॉरी, लॉरी ! काय सांगू ? माझा चार्ल्स ! ” — त्यांच्या वृद्ध पण कण-खर बाहूंचा आश्रय घेत स्फुदत ल्यूसी म्हणाली

“ तुझा चार्ल्स ? ”

“ होय हो. ”

“ मग ? ”

“ अहो, इथं आहे तो. ”

“ कुठे, इथे पॅरिसमध्ये ? ”

“ होय हो, लॉरी ! किती तरी झाले दिवस तो आल्याला — नक्की नाही सांगतां येत मला. आम्हांला कांहीं न समजता कुणासाठी तरी धाऊन आला तो इथे, पण इथे येतांच केदी होऊन पडला आहे हो तो आतां ! ”

लॉरींनी अतिशय निराशेने तळमळून मोठ्याने एक दु खोद्वार काढला आणि त्याचवेळी देवडीवरील ती घटा परत एकदां मोठ्याने घणघणली नि असह्य पाऊलांचा आणि आरडाओरडीचा आवाज खालील चौकात मोठ्याने घुमू लागला.

“ कसला चालला आहे एवढा ओरडा ? ” खिडकीकडे जात डॉक्टर म्हणाले.

“ अ ह, अं हं ! ” लॉरी ओरडले. “ तिकडे जाऊं नका डॉक्टर, शपथ आहे तुम्हांला त्या पडद्याला हात लावाल तर ! ”

खिडकीच्या कडीवरील आपला हात तसाच ठेऊन डॉक्टर मार्गे वळले आणि शांतपणे धीर गभीर हसत ते म्हणाले —

“ असे घाबरू नका मि. लॉरी; माझ जीवित या शहरांत अगदी मग्नानें भारल्यासारखं सुरक्षित आहे. इथल्या बॅस्टीलची हवा मी चाखली आहे. आणि या पॅरिसमध्ये — पॅरिसमध्ये ! — अह या सबध फ्रान्समध्ये, बॅस्टीलचा मी

मानकरी होतो हे कळल्यानंतर मला घेऊन बेहोषपणे नाचणार नाही किंवा मला घट्ट आलिंगन देणार नाही असा एकहि देशभक्त सांपडणार नाही त्या माझ्या जुन्या तपश्चर्येने एक प्रकारच सामर्थ्य आतां माझ्यांत उत्पन्न झाल आहे; आणि त्याच सामर्थ्याच्या जोरावर आतांपर्यंतचे सर्व अडथळे मी सुलभपणे ओलाडले, चार्लसचा पत्ता मिळवला आणि इथे हा असा सुखरूप येऊन तुमच्या-समोर आतां माझ्या ल्यूसीला घेऊन मी उभा आहे. तसा मला आत्माविश्वासच होता; नि चार्लसला सकट मुक्त करण्याची आशाहि मला त्याच जोरावर वाटते आहे ' ल्यूसीला मी तस बोललों सुद्धा आहे — पण हा आवाज कसला ? ” त्याचा हात परत खिडकीजवळ गेला.

“ मेहेरबानी करून बाहेर पाहू नका डॉक्टर ” लॉरी परत मोठ्याने ओरडले. “ अह, ल्यूसी ! नाही, तू पण नाही ” तिचा हात त्यानीं घट्ट धरून ठेवला. “ तस एवढे व्यायच कारण नाही, पोरी त्या परमेश्वराचीच मी अगदी शपथ घेऊन सांगतो की चार्लसच्या जीवाला कांहीं धोका असल्याच मला कळल नाही. आणि या पेटलेल्या खाईत तो येऊन पडला आहे याची सुद्धा मला अजून कल्पना नव्हती कुठल्या तुरुंगांत आहे तो ? ”

“ ला फोर्स ”

‘ ला फोर्स ’ ल्यूसी, पोरी, तशी तू धीराची आहेस आणि आमची अवज्ञा-पण तू कधी केला नाहीस की धीर सोडला नाहीस — जरा शांत हो, आणि मी मागेन त्याच्या बाहेर तिळमात्रहि जाऊ नको — त्यावरच आतां सर्व कांही अवलंबून आहे. आज रात्री कांहीं करणचस फाय पण बाहेर पडणहि तुला शक्य नाही. कठीण आहे मी काय सांगतो तें करण, पण चार्लसच्या जीवासाठीं तें केलच पाहिजे त्या मागच्या खोलींत जाऊन तू आता स्वस्थ बस आणि कांहीं वेळ आम्हां दोघांनाच थोडा विचार करू दे जा बये, जगण्या मरण्या-चीच ही आतां झुज आहे, यात विलंब मुळांच चालायचा नाही; चल.”

“ माझा तुमच्यावर पूर्ण विश्वास आहे लॉरी नि तुमचा चेहेराहि मला स्पष्ट-पणे तेंच सांगतो आहे, चला तर.”

लॉरीनीं तिचे झटकन मोठयाप्रेमानें चुबन घेतलें आणि घाईघाईनें त्यानीं तिला आंतल्या खोलींत सोडून, दार बाहेरून बंद करून ते डॉक्टरांजवळ खिडकीशीं आले आणि ती खिडकी उघडून खाली चौकात त्या दोघांनीं एकदमच दृष्टी टाकली.

पन्नास पाऊणशें लोकांचा जमाव तिथें चौकात आतां गोळा झाला होता. ते सारे स्त्रीपुरुष त्या धार लावण्याच्या दगडाजवळ गर्दी करून उभे होते. आणि क्रूर चेहेऱ्याचे दोन पिसाट, दातओठ आवळून तो दगड जोरांनं फिरवीत होते. त्याचे लांब लांब रुक्ष पिसकारलेले केंस, मानेच्या प्रत्येक हिसक्याबरोबर त्यांच्या घामानें लडबडलेल्या चेहेऱ्यावर नाचत होते, आणि तोंडाला लावलेल्या खोल्या मिशांमुळें त्यांचे चेहेरे अधिकच अक्राळ विक्राळ असे दिमन होते. त्यांच्या सभेवार अस्ताव्यस्त उभ्या असलेल्या स्त्री पुरुषांतील काहीं त्यांना जोर देत विक्राळपणें ओरडत होते, तर काहीं त्यांच्या हातांतील दारूचे पेले त्या भेसूर कामकऱ्यांच्या ओठाजवळ धरून त्यांचे घसे ओले करीत होते. त्या सगळ्यांच्या चेहेऱ्यांवर, आंगातील फाटक्या तुटक्या कपड्यांवर आणि हातातील अनेक जातीच्या ओबडधोबड किंवा लखलखीत पोलादी हत्यारा पात्यारावर रक्ताचे डाग जिकडे तिकडे उठून दिसत होते त्या हत्याराना धार लागत असतां दगडांतून लालबुद ठिणय्या वर उडत होत्या, मशालींचा भीषण लाल उजेड त्यांच्या रक्तलांछित तोंडावर नि कपड्यांवर नाचत होता आणि चौकातील तें सर्व वातावरण जम काहीं सर्वांगानें रक्ताळल्यासारखे लालच लाल अस दिसत होत. चौकांतील एकहि स्त्रीपुरुष व्यक्ति रक्ताच्या लाल रंगाशिवाय सुनी दिसत नव्हती. प्रत्येकजणाची पुढें घुसण्यासाठीं रेटारेटी चालली होती. आणि धार लाऊन लखलखीत झालेली आपली हत्यारें घेऊन पिसाटासारखे ओरडत डोळ्यांत खून चढून कांहींजण तयेंच चौकांतून बाहेर ओरडत धांवत जात होते, आणि त्यांच्या सहधर्मचारिणीहि तशाच पिशाचिनीं सारख्या किचाळत हातांतील हत्यारें वर धरून नाचवीत त्यांच्या मागोमाग सुसाट धांवत जात होत्या.

एकाच दृष्टिक्षेपात मृत्यूच्या गणांच तें तांडव नृत्य पाहून ते दोघे ग्विडकीपासून दूर झाले आणि पांढऱ्या फटक पडलेल्या आपल्या दोस्तांच्या चेहेऱ्याकडे प्रश्नार्थक मुद्रें डॉक्टरनीं आपली नजर लावली.

“तुफगातील कैद्यावर ही सकांत आज बुद्धी आहे,” आत ल्यूसी असलेल्या त्या खोलीकडे पहात खालच्या झुजापासून लॉरी म्हणाले तुम्ही म्हणतां तसलं सामर्थ्य तुमच्या आंगात आहे असेल — तें आहे अस मला खास वाटतं — तर आतां या सैन्यासमोर प्रकट व्हा डॉक्टर आणि त्यांच्या मागोमाग ला फोर्सची वाट चालू लागा. कदाचित् होणार होऊनहि चुकल

असेल — कोणास ठाऊक — पण आतां तरी एक क्षणहि व्यर्थ जाता कामा नये ! ”

डॉक्टरनीं त्याचा हात प्रेमभरानें दाबला आणि ते तसेच डोक्याला टोपीहि न चढवतां खोलीबाहेर पडून खाली चौकांत दाखल झाले

मद वाऱ्यावर भुरभुरत अमलेले त्याचे पादरे गुभ्र लाब केस, वीरगभीरवृत्ती, चेहेऱ्यावरील दृढ आत्मविश्वास आणि हातांनीं जसे पाणी मागे लोटित असल्यासारखे वाटेतील तीं परजलेलीं हत्यारें दूर सारीत निर्भयपणें पुढें पुढें येत असलेली त्यांची ती उच धिम्मि आकृती पाहून, लोकानीं त्यांना झपाझप वाट मोकळी केली, आणि एक दोन मिनिटांतच डॉक्टर चौकाच्या मध्यभागीं गभीरपणें उभे राहिले. कांहां क्षणाच्या शांततेनंतर आपसात काहींतरी कुजबुजत लोक मागेंपुढें हलू लागले आणि डॉक्टराचा आवाज अस्पष्टपणें वर खिडकीशीं उभ्या असलेल्या लॉरीच्या कानावर आला आणि मग वीस वीस जवानाच्या खांद्याला खांद्या भिडलेल्या दोन टोळक्यांच्या मध्यभागीं डॉक्टरांना घेऊन त्यांच्या नावाचा जय जयकार करित नि ला फोर्समधील त्याच्या आत्माच्या मुक्ततेसाठीं एकमेकांना आरोळ्या देत चौकांतील लोक बाहेर पडले “ डॉक्टरांचा जयजयकार करा ! बॅस्टीलचा हा वीर चिरायू होवो ! वाचवा, वाचवा, एव्हरमॉडला वाचवा ! ” त्यांची गर्जना चालू होती आणि तिचा प्रतिवनी आतां आसमतात दूरपर्यंत घुमत होता.

घाईघाईनेंच लॉरीनी मग मिडकी बद केली आणि तसेच घाईघाईनें ल्यूसी-कडे जाऊन तिच्या वडीलांच्या पुण्याईचा पराक्रम त्यांनीं तिला मोठया उल्हासानें सांगितला मिस प्रॉस आणि छोटी ल्यूसी पण तिथें आत बसलेलीं पाहून त्यांना त्याच्या त्या आनदाच्या भरांत काहींच नवल वाटलें नाहीं स्वस्थपणें आपल्याच विचारांच्या तट्रेत त्यांच्याकडे पहात रात्रीच्या त्या अस्वस्थ शांतीत ते किती तरी वेळ बसले होते त्यांच्या हाताला धरून तशीच त्यांच्या पायाजवळ खाली जमिनीवर अर्धवट गुंतात ल्यूसी लवडली होती; आणि पलीकडे त्यांच्या बिछान्यावर छोटी ल्यूसी स्वप्नसृष्टात रगून गेली होती नि मिस प्रॉसची स्वारी जवळच तिच्या आंगावर हात टाकून बसल्या बसल्या निद्रासुखाचा अनुभव घेत होती. त्या कटाळवाण्यारात्रीचा अमल वाढत चालला होता; ती दुर्दैवी पत्नी सुसकारे सोडीत तळमळत पडली होती, तासामागून तास उदासबाणे पुढें

जात होते; पण तिच्या पित्याचा अजून कांहींच पत्ता नव्हता आणि दुसरी कसली बातमीहि तिच्या कानांवर येत नव्हती !

विश्व यत्रांतील त्या प्रचंड दगडी चाकानें — त्या विशाल भूगोलानें आपली अर्धफेरी सपवून परत एकदा सूर्यनारायणाकडे पहाण्यास सुरवात केली आणि मि. लॉरीनीहि डोळे उघडून समोर पाहिलें. सूर्याचे तांबडे किरण खाली चौकांत पडले होते आणि तो धारेचा निसणा आतां एकटाच खऱ्याखऱ्या काळसर लाल रंगांत रंगून सकाळचा थडगार वारा घेत स्वस्थ बसला होता

.... ३

दुसरे दिवशीं नित्याप्रमाणें बँकेच्या ऑफिसचीं दारें उघडून बँकेचे व्यवहार सुरू झाल्याबरोबर, व्यवहारज्ञ नि कर्तव्यपरायण मि. जार्जिहस लॉरीच्या मनात एकच विचार प्रामुख्याने उभा राहिला. लोकसत्ताद्रोहाच्या आरोपावरून तुरुंगांत बंदी होऊन पडलेल्या एका राजबंदीच्या पत्नीला बँकेच्या आवारांत असा आश्रय देण सुरक्षित आहे कीं नाहीं ? हाच तो बिकट प्रश्न होता ल्यूसी किंवा तिच्या त्या छोट्या कन्येच्या सुरक्षिततेसाठी, आपली मालमत्ताचशी काय पण आपला स्वतःचा जीवहि ओवाळून टाकण्यास ते मागे सरले नसते. पण बँकेची मालमत्ता अशी त्यासाठीं धोक्यांत टाकण्याचा त्यांना काय अधिकार होता ? उलट कर्तव्यनिष्ठ नोकर या नात्याने त्याच्या सर्वस्वी ताब्यांत असलेली बँकेची मालमत्ता, कोणत्याहि धोक्यापासून दूर ठेवणें हेंच त्यांच कर्तव्य होत. आणि कर्तव्य करण्याची वेळ आली कीं लॉरी मग दुसर तिसर कांहीं जाणत नसत.

पण मग ल्यूसीला सुरक्षित ठेवणहि त्यांच कर्तव्यच नव्हत काय ? होय. पण त्यासाठीं बँक धोक्यांत टाकण हीहि कर्तव्यच्युत्प्रेक्ष होती. मग डेफार्जच्या दुकानाच्या जागेत ल्यूसीला इथून हलवून ठेवली तर ? पण क्रांतीची ठिणगी ज्या ठिकाणी पडली, त्या स्फोटक द्रव्यांनी परिपूर्ण भरलेल्या वातावरणांत तिच जीवित सुरक्षित राहण शक्य तरी आहे ! अर्थात तोहि विचार सोडूनच दिला पाहिजे. पण मग त्यांना ठेवायची तरी कुठें ? लॉरी आपल्या डोक्यास सतावत होते.

पण इकडे दुपार झाली तरीहि डॉक्टर परत आले नाहीत. आणि या लहरी पिसाट लोकशोभाचा तर काही नियम सांगवत नव्हता. म्हणून ल्यूसीला हल-विष्याचा विचार लाबणीवर टाकणंहि इष्ट नव्हत. लॉरी मग तसेच उठून आंतील खोलीत गेले आणि त्यांचा विचार विनिमय चालू झाला. ल्यूसीच्या सांगण्यांत अस आल की, डॉक्टरांच्याहि मनांतून बँकेजवळच आपल्यासाठी वेगळी जागा पहावी, अस होत. आणि आता डॉक्टर चार्लसला बधमुक्त करून जरी घेऊन आले तरी पॅरिसच्या बाहेर ताबडतोब पडण अशक्य असल्यामुळे काही काळ तरी पॅरिसमध्येच राहण त्यांना भाग होत म्हणून लॉरीनाहि ती कल्पना पटून ते बँकेबाहेर पडले आणि थोड्याच वेळांत जवळच असलेली नि एकांत अशी माडीवरील एक जागा त्यांनी पसंत केली. आणि नंतरहि मुळाच वेळ न मोडता ल्यूसी, तिची ती छोकरी नि मिस प्रॉस, यांची त्यांना नव्या जागेत रवानगी करून आणि शक्य त्या सुखसोयीची तेथे व्यवस्था करून त्यांनी आपल्या विश्वासु जेरीला त्यांच्या दिमतीम दिले. स्वतःच डोक फुटल्याशिवाय तो कोणालाहि आंत जाऊ देणार नाही अशी लॉरीना खात्री असल्यामुळेच त्यांनी जेरीची योजना त्या ठिकाणी केली होती. स्वतःच्या मनातील दोन कर्तव्यांचा झगडा हा अशा रीतीने मिटवून समाधानाने पण काहीशा विषण्णपण आपल्या बँकेत लॉरी येऊन दाखल झाले आणि त्यांचे दैनंदिन व्यवहाराचे कंटाळवाणे रहाट-गाडगेहि रोजच्यासारखे मग चालू झाले. पण लॉरीच्या मनाचा विषण्णपणा मात्र रतिभरहि तो सारा दिवसभर कमी झाला नाही.

सायकाळा बँक बंद झाल्यावर आपल्या कचेरीतून उठून ते आंतील खाजगी खोलीत शिरले आणि पुढे काय, याचा विचार करीत खाली खुर्चात लवडले. त्याच वेळी जिन्यावर कोणाचे तरी पाऊल वाजले आणि त्याच्या पाठोपाठ कोणी तरी, त्यांना नावाने पुकारीत, नि त्यांच्या चेहेऱ्याचे सूक्ष्म निरीक्षण करीत त्यांच्यासमोर येऊन उभा राहिला.

“काय हुकूम ?” लॉरीनीं विचारले. “आपण मला ओळखतां ?”

काळेकुरळे केस नि भक्कम बांधा असा पन्नाशीच्या सुमाराचा तो माणूस त्यांच्या समोर उभा होता. त्यानेहि त्याच आवाजांत तोच प्रश्न उत्तरा-दाखल केला—

“आपण मला ओळखतां ?”

“कुठें तरी पाहिल आहे मी आपल्याला.”

“माझ्या दारू दुकानांत असेल बहुधा ?”

“डॉक्टर मॅनेटकडून आलांत आपण !” मोठ्या उत्सुकतेने पण धडधडत्या अतःकरणाने मि. लॅरीनीं विचारलें.

“होय, डॉक्टर मॅनेटकडून” डेफार्ज म्हणाला आणि डॉक्टरांच्या हस्ता-क्षरांतील एक उघडें पत्र त्यानें लॅरीच्या थरथरत्या हातांत दिलें.

“चार्लस सुखरूप आहे, पण मी येथून निघण अजून इष्ट नाही. हें पत्र आणणाराबरोबर चार्लसच ल्यूसीला एक पत्र फक्त मला पाठवितां आल. तें त्यालाच समक्ष नेऊन देऊ द्या.”

ला फोर्सच्या तुरुंगातून एक तासापूर्वीच तें पत्र सुटल होत.

“असे माझ्यामागून आपण याल का !” पत्र वाचून जीव जरा भांड्यांत पडून आनंदाने लॅरी म्हणाले. “जवळच आहे येथून तें.”

“चला,” डेफार्जनें उत्तर केलें

त्याच्या बोलण्याच्या पद्धतींतील नि आवाजांतील तो तुटक परकेपणा त्यांच्या लक्षांत न येतां लॅरी डोक्याला टोपी चढवून त्याला घेऊन खाली चौकांत आले. चौकांत येतांच तेथें उभ्या असलेल्या दोन स्त्रियांकडे त्यांची नजर गेली, एकीच्या हातांतील विणकाम चालू होतें.

‘मॅडम डेफार्ज, मला वाटत !’ सुमारे सत्रा वर्षांपूर्वी अगदीं नतोंत त्याच स्थितींत पाहिलेल्या मॅडमकडे दृष्टि टाकून लॅरी म्हणाले.

“होय, मॅडम डेफार्ज”

“या पण आपल्याच बरोबर येणार का ?” त्यांच्या मागोमाग मॅडम डेफार्जचें पाऊल उचललेलें पाहून लॅरीनीं विचारलें.

“होय, तिनेंहि त्यांना नीट पाहण इष्ट आहे. त्यांच्याच सुरक्षिततेसाठीं आहे तें”

डेफार्जच्या वागणुकींतील तुटकपणा आतां लॅरीच्या लक्षांत येऊन त्यानीं थोडें चमकून त्याच्याकडे पाहिलें आणि ते पुढे झाले. त्या दोन्ही स्त्रियाहि त्या दोघांच्या मागोमाग बाहेर पडल्या. ती दुसरी स्त्री कराल काली होती.

शक्य तितक्या जलद पाऊलें टाकीत त्यानीं तें इष्ट स्थान गांठलें. आणि

जिना चढून वर गेल्यावर जेरीने त्यांना दार उघडून आत घेतले. ल्यूसी एक-टीच अश्रु गाळीत बसलेली त्यांना समोरच दिसली. पण लॉरीनी सांगितलेल्या चार्लसच्या खुशाली बरोबर तिच्या हृदयाला आनदाचे जसे उधानी भरते असे आणि भरल्या अत करणानेच तिने ती चिठ्ठी तिच्या हातात देणाऱ्या डेफार्जचा हात कृतज्ञतेने घट्ट धरला — पण त्याच हाताने चार्लसच्या समोऱ्यावर कसल्या रंगाचा सडा थोड्या वेळापूर्वी शिपडला होता, आणि जर शक्य असत, तर तितक्याच वेफिकीर कौर्याने चार्लसच्या रक्तानेहि ते हात हा वेळपर्यंत रंगले असते, याची त्या बिचारीला कल्पनाहि नव्हती

“ लाक, — धीर सोडू नको मी सुखरूप आहे आणि तुझ्या वडीलाच्या वजनाचा मला फायदा होतो आहे पत्राचे उत्तर मला मिळू शकणार नाही. लाडक्या ल्यूमीला गोड गोड पापे ”

वस्म, इतकेच शब्द पण त्याच शब्दांसाठी अहोरात्र अश्रु गाळीत बसलेल्या त्या कोमल हृदयाला ते कितीतरी वाटले. आणि तेच कोमल हृदय मग मॅडम डेफार्जकडे वळून तिच्या राकट हातांवर त्याने आपले नाजूक ओठ मोठ्या कृतज्ञपणे टेंकले. भरत्या हृदयाचा, कृतज्ञतेचा, प्रेमाचा नि स्त्रीजातीच्या सर्व नाजूक भावनांचा तो सहज आविष्कार होता. पण त्या राकट हातांनी त्याला कसलेच प्रत्युत्तर दिले नाही. थडपणे, अगदी बर्फासारख्या सवेदन शून्य थडपणे त्यांचे विणकाम चालू होतं !

त्या भावनाशून्यतेने ल्यूसी थोडी चमकली चार्लसची चिठ्ठी हृदयाजवळ जपून ठेवण्यामाठा वर उचललेला तिचा हात जागच्या जागीच थांबला, आणि भयभीत अत करणाने ती मॅडम डेफार्जच्या चेहेऱ्याकडे पाहू लागली तिच्या त्या भयचार्कित चेहेऱ्याकडे मॅडमने फक्त निर्विकार, थड मुद्रेने नुसते एकदां पाहिले.

‘ तिकडे रस्त्यात की नाही ल्यूसी, पारखी कांहीतरी धामधूम चालू आहे. ’ घाईघाईने स्पर्श करीत लॉरी म्हणाले “आणि आलीच जर तशी वेळ — तशी येणार नाही म्हणा — आणि तुमच्यावर पण ती सकात जग वळली तर आपल तुम्हाला नीट पाहिलेल असाव, म्हणजे तुमची सुटका करण तेवढ सोपं जाईल यांना; कारण तसच वजन आहे याच त्या साऱ्या लोकांवर. बरोबर आहे ना, ” — त्या तिघांची ती बर्फासारखी ताठर तुटक वृत्ती पाहून मधेच थांबून लॉरी म्हणाले, “ मी काय म्हणतो तें, सिटिझन डेफार्ज ? ”

डेफार्जने आपल्या पत्नीकडे उदासपणे पाहिले आणि अनुमतिदर्शक असा नुसता तुटक हुकार मात्र केला.

“आणि हें बघ, ” आपल्याकडून सर्व काही शक्य तितक सावरून घेण्याचा प्रयत्न करित लॅरी म्हणाले, “तुझ्या त्या चिमुरड्या पोरीला नि आपल्या मिस प्रॉसना पण घे बोलाऊन इथे. आमच्या मिस प्रॉस, बर का डेफार्ज, म्हणजे चांगल्या कुळातल्या एक इंग्लिश बाई आहेत. पण त्यांना फ्रेंच मात्र येत नाही बर का ”

कोणत्याहि सकटांना, अडीअडचणींना आणि कुठल्याहि देशच्या भूतांना भीक न घालता त्यांना अगदी पुरून उरण्याच्या आत्मविश्वासांतच, मिस प्रॉसची स्वारी छातीवर हात धरून त्यांच्यापुढे खडी झाली आणि कराल कार्लाकडे प्रथम दृष्टि जाऊन ती पुटपुटली, “बघतेम काय अशी, ए निलाजरे ' काय समजलीस तू मला ? ” आणि मग मॅडम डेफार्जकडे पहात तिने नुसता तुच्छता दर्शक हुकार केला पण त्या कोर्णाच तिकडे फारस लग्न दिल नाही

“त्याचीच ना ही छोकरी ? ” आपली सुई प्रथमच थोडी थांबवून आणि ती धाकट्या ल्यूसीकडे काळाच्या कठोर पाशाप्रमाणे रोखून मॅडम डेफार्जने विचारले.

“होय, मॅडम, ” लॅरीनी उत्तर केले, “हीच ती आमच्या दुर्दैवी राज-बंदीची लाडकी नि एकुलती एक मुलगी ”

मॅडमची दृष्टि परत धाकट्या ल्यूसीवर खिळल्याबरोबर, मृत्यूची भीषण छाया तिच्याभोंवती दाटत आहे असे वाटून, निःश्या आईने झटकन खाली गुडघे टेकून तिला आपल्या छातीशी घट्ट दावून धरले. पण मॅडम डेफार्ज आणि मडळीची ती उग्र भयानक छाया त्या दोघांनाहि आता पूर्ण ग्रासीत अमन्या-सारखी मात्र दिसू लागली.

“चला, माझ पाहून झाल डेफार्ज. जाऊ या आता आपण ” मॅडम डेफार्ज म्हणाली.

पण त्या एकदर तुटक, भीषण वातावरणातील गर्भित धमकी ल्यूसीच्या हृदयाला धडकी भरविण्यास पुरेशी होती. अतिशय अस्वस्थ नि भयभीत चित्ताने तिने कळवळून मॅडम डेफार्जचा झगा पकडला आणि ती म्हणाली — “माझ्या चार्लसवर दया कराल तुम्ही ? त्याला नाहीना काही इजा पोचू देणार ? त्याची माझी भेट द्याल का घडवून ? ”

“तुमच्या त्या नव-याशी मला कांहीच कर्तव्य नाही, ” शातपणे तिच्या-कडे पहात मॅडम म्हणाली. “ डॉक्टरांच्या मुलीशीच फक्त इथे मला कर्तव्य आहे. ”

“ बर तर, माझ्यासाठी — डॉक्टरांच्या या मुलीसाठी तरी कराल ना एवढी दया ? माझ्या या पोरीच्या नावाने तरी एवढी भीक घाला मला. परमेश्वराजवळ उदड आयुष्य मागेल तुम्हांला ती पहा, आतां तुमच्यावरच आहे आमची सारी भिस्त ! ”

मॅडम डेफार्जेने मोठ्या डॅालानें आपल्या पतीकडे पाहिलें. आपल्या आंग-ठ्याचें नख कुरतडीत अस्वस्थपणें डेफार्ज उभा होता पण आतां पत्नीकडे दृष्टि जाताच आपल्या चेहे-यावर उग्रपणा आणण्याचा त्यानें प्रयत्न केला.

“ काय लिहितो तुझा नवरा त्या पत्रात ? ” कुरठेपणानें हसत मॅडमनें विचारलें “ वजन, वजन का कायस म्हणतो न तो ? ”

“ माझ्या वडिलांच वरच वजन आहे तिथे, अम लिहिल आहे त्यानें. ” घाईघाईनें कागद बाहेर काढीत पण भयभीत मुद्रेंनें तिच्याकडे पहात ल्यूसीनें उत्तर दिलें.

“ मग सुटेलच कीं तो ? करा म्हणाव त्याचा उपयोग. ’ मॅडम म्हणाली

“ पत्नी आणि माता या नात्यानें तुमच्यापुढें आतां मी पदर पसरतें. दया करा माझ्यावर, नि तुमच्या साऱ्या वजनाचा उपयोग माझ्या त्या निष्पाप पतीचा घात करण्यासाठीं करू नका त्याच्या प्राणांची एवढी ही भीक तुमच्या या गरीब बहिणीला घाला. या दीन पत्नीची नि मातेची तुम्हांला तरी करुणा येऊ या ! ”

मॅडम डेफार्जेनें अगर्दा निर्विकार मुद्रेंनें त्या दीन अर्जदाराकडे पाहिलें आणि मग आपल्या मैत्रिणीकडे — त्या कराल कालीकडे वळून ती म्हणाली —

“ पत्नीची आणि मातेची कीं व याच्या पूर्वी किती वेळां केली गली, तें सांगा ? त्या असख्य गरीब बिचाऱ्यांचे पती नि म्हातारे बाप तिकडे तुम्हांत कुजत असतांना, कुणाला झाली दयेची आठवण ? सारा जन्मभर आमच्या आया बहिणींना नि त्यांच्या पोरांबाळांना, दारिद्र्याच्या मूर्तिभूत खाईत कपड्यांवांचून थंडी पावसांत कुडकुडत, भुकेनें तहानेनें व्याकूळ होत, आजारापाजारांत कस-ल्याहि मदतीशिवाय टांचा घाशीत तडफडत प्राण सोडतांना मी पाहिल आहे.

जुलूम जबरदस्तीच्या जात्याखाली त्यांचं पीठ होतांना आम्ही उघड्या डोळ्यानी पाहिल आहे. तेव्हा कुठे होती ती दया ? ”

“ अगदी खर आहे, दुसर कांहीच दिसल नाही आम्हाला कधी, ” कराल काली म्हणाली.

“खूप दिवस केला हा जुलूम आम्ही सहन बर, ” ल्यूमीकडे परत दृष्टि वळवून मॅडम डेफार्ज म्हणाली ‘ तुझा न्याय ’ एका वायलीची आता आम्हांला काब यायची होय ? विसर, विसर बर ’ ”

आपल्या हातांतील सुयाना परत गती देत ती दाराबाहेर पडली आणि तिच्या मागोमाग काली नि मग डेफार्ज बाहेर पडून दार बंद झाले

“ अशी धीर नको सोडू माझे बाई, ” असहायपणे तिकडे पहात असलेल्या तिला वर उठवीत लॅरी म्हणाले “ धीर, फक्त एक धीर ’ अजून पर्यंत सर्व कांही ठीक आहे — त्या असख्य दुर्दैवी जीवापेक्षां आपण पुढळून भाग्यवान आहो. एवढे तरी त्या दयाघनाचे उपकारच नाही का, पोरी ? ”

“ ते विसरण्याइतकी मी कृतज्ञ खास नाही पण त्या बयेची सावली माझ्या सान्या सुखावर नि आगेवर पडल्यामारखी आज मला वाटते आहे ’ ”

“ भलतच कांहीतरी ! वेडी नाहीतर ! इतका धीर कसा गुठला माझ्या या धिटुकल्या पांखराचा, अ ? कसली मावली घेऊन बसली आहेस, ल्यूमी ? सांवली विवली कुछ नाही. कुछ दम नहीं इसमें ’ ” लॅरी उद्गारले

पण सूक्ष्म दृष्टीने पहाणाराम मात्र, डेफार्ज पतिपत्नीच्या या मुलाखतीची छाया त्यांच्या अंत करणावर पडलेली खाम दिसली असती लॅरीच्या मनाच्या खोल गाभाऱ्यात भीतीची अशुभ पाल आज स्पष्टपणे चुकचुकत होती आणि लॅरी अतिशय अस्वस्थ झाले होते.

.... ४

आज बरोबर चार दिवसांनी जनप्रवाहावर आरुढ होऊन ला फोर्सच्या तुरुगाकडे गेलेले डॉक्टर मॅनेट, लॉरीच्या कचेरीत आता परत प्रविष्ट झाले होते त्या चार दिवसांच्या रक्तमुख युमश्चकान, हजार वाराशें असहाय अश्रापबदी, स्त्रीपुरुष किंवा बालवृद्ध असा कांहाच भेदभाव न होता, जनताजनार्दनाची रक्षापथमा शांत करण्यासाठी निगुरपणे बळी दिले गेले होते त्या चार दिवस, भयट भुन्युची कृष्ण टाया परिसमवील साऱ्या तम्गावर अविडिजपणें अहोरात्र पसरली होती आणि आसमतातलें सर्व वातावरण त्या भीषणकृत्यानी दूषित झाले होते पण त्याच दुर्गन्धी वातावरणात आपल्या पिण्याचा वाट पहात बसलेल्या युमांच्या कानावर मात्र या साऱ्या कृष्णकृत्याची नामावली चुकूनहि पडणार नाही, अशी नवबदारी आतिशय क्रमोशांने घेतली गेली होती, आणि प्रान्त सोडून ती दर जाईपर्यंत, लोक अतिशय खवळून त्यानी तुरुगावर हल्ला केला आणि कांहीं कदी त्यांच्या रागाला बळी पडले पणदेख काय ते तिच्या कानावर आले होतं

डॉक्टरना त्या चार दिवसात घेतलेला अनुभव मोठा विलक्षण होता. अनेक नरन्यानी होत असलेली कुर काटाकाट नि खाली वाहत असलेले अश्रुदाचे प्रवाह यांच्या मत्त वाट काडीतच आपल्या बरोबरील त्या तमि चाळीस कातीभैरवाच्या रागतात डॉक्टरला फोर्सच्या तुरुगात त्या रात्रा जाऊन दाखल झाले जटपट न्यायदान करण्यासाठी उत्पन्न झालेल्या स्वयनिर्मित नि स्वयशामिना मोटेसाही हगामो न्यायासनासमोर, ला फोर्सच्या तुरुगातील निरपराध बायावापड्यांचा न्यायनिवाडा त्यांच्यासमोरच चालू होता शिरच्छेदाची शिक्षा भराभर सनावली जात होती, दीनवाणे ओरउत असलेले स्त्रीपुरुष गुरासारखे फरफटत पिसाळलेल्या यमदुतांच्या हवाली केले जात होते, आणि सूडाची एकच एक भावना विक्राळपणे तुरुगाच्या आवारांत डॉक्टरांच्या सभोवार येमान घालीत होती. आत पाऊल टाकताच डॉक्टरनी आपलें स्वतःचें नांवगाव जाहीर करून, बस्तीलच्या तुरुगाचे विनाचौकशी अटक झालेले असे अठरा बरे आपण एकांतवास मानकरी होतो ही गोष्ट त्यानी आपल्या श्रोत्यास सांगून,

आपली ओळख त्या यमदूतांच्या तसल्या मेळाव्यांत न चुकतां हजर असणाऱ्या डेफार्जच्या मदतीने, त्यांनीं करून दिली.

त्या स्वयनिर्मित ट्रायब्यूनलच्या परिसरांत त्यांनी आतां आपलें आसन ठोकलें होतें. त्यांच्या आसपास कांहीं मद्यपानानें बेहोष होऊन जमिनीवर लोळत असलेले, तर कांहीं अर्धवट गुद्धीत, कांही गाढ झोंपेत घोरत पडलेले तर कांहीं डुलक्या घेत बसलेले, कांही निरपराध मानवी जीवांच्या रक्तानें हात डागळलेले तर कांहीं त्यापासून थोडेफार अलिप्त राहिलेले, असे त्या स्वयनिर्मित नि स्वयशासित ट्रायब्यूनलचे अधिकारी सरमिसळ पसरलेले होते. त्यांच्यापुढें पसरलेल्या त्या कागदावरून चार्लसनें याच लोकांसमोर न्यायदानाची अनेकवार विफल याचना केली होती, तरीहि त्याच्या जीवाला मात्र अद्याप कांहीं अपाय झाला नसल्याचें त्यांच्या नजरेस आलें डॉक्टरांनीं भोगलेल्या तुरुंगवासान्या जोरावर आरभीं त्यांचे तुफानी स्वागत त्या सैतानांनीं केलें, आणि त्या उन्मादाच्या भरांत लोकमताचा तो निर्वुद्ध वारा, डॉक्टरांचा जयघोष करीत चार्लसला त्यांच्या समोर घेऊन हजरहि झाला. चौकशीस सुरुवात झाली, डॉक्टरांच्या तपश्चर्येचा जोर अजून शाबूत दिसत होता आणि चार्लसच्या सुटकेचा हुकूम लिहिण्यास प्रारंभहि झाला पण डॉक्टरनां अज्ञात असलेल्या कांहीं विलक्षण सामर्थ्याची दगडी भिंत त्या अनकूलतेच्या लहरी लोंढ्यांच्या आड आकस्मिकपणें खडी झाली आणि न्यायासनाच्या गुद्धीवर अमलेल्या पदाधिकाऱ्यांची डोक्यां अगदीं एकमेकांना घाशीत कांहीतरी गुप्त कुजबूज करू लागली. अध्यक्षांनीं, चार्लस अजून तुरुंगांत राहणच इष्ट आहे पण त्याच्या जीवाला मात्र कांहीं धोका पोंचणार नाही, असें डॉक्टरनां गंभीरपणें सुनावलें चार्लस परत तुरुंगाच्या अंतर्गृहाची वाट चालू लागला बाहेर असख्य निरपराध जीवांच्या हत्याकांडांत उन्मत्तपणें नाचत असलेल्या क्रांतीवीरांच्या कानठळ्या बसवणाऱ्या गर्जना चालूच होत्या डॉक्टरांचे कान त्या आरोळ्यांनीं बधिर झाले होते. त्यांनीं दीनपणें अध्यक्ष महाशयांची विनवणी करून आपल्या जांवाच्या जीवाच्या सुरक्षिततेसाठीं त्याच्या जवळ राहण्याची परवानगी मागितली. आणि आतां त्याच्या जीवाला धोका कमी आहे असें वाटतांच ते इकडे बाहेर आले होते. बाकीचा इतका सारा वेळ त्यांनीं ला फोर्सच्या तुरुंगातच काढला होता.

त्यांनीं त्या चार अहोरात्रांत पाहिलेल्या भीषण कृत्यांचा इतिहास अज्ञातच

रहायचा होता. केव्हा तरी नि कसे तरी चार घांस पोटांत ढकलून आणि मित्रेल ती अपुरी झोंप पदरांत पाडत चार्लस भोंवती जागता पहारा करून न्यानीं ते चार दिवस घालवले होते कांहीं एकाद दोन देववान केंद्याच्या सुटके मुळें झालेला बेहोष आनंद, अगणित शस्त्रांच्या घावांखाली छिन्नविच्छिन्न होऊन खाली पडत असलेल्या प्राण्याच्या वेदनांनीं सतुष्ट होऊन त्या भैतानी आनंदात बेहोषपणें नाचत असलेले नर पिशाच, त्या चार दिवसांत त्यानीं पाहिले होते. एक दुर्दैवी जीव त्या न्याय कोर्टातून जीव वचावून बाहेर पडत होता. दारातून बाहेर पडतां पडतां कांहीं पिसाटांच्या घावांना तो पुराच बळी पडत होता. पण बलवत्तर देवयोगानें ओळख पटून न्याच्या शुश्रूषेसाठीं डॉक्टरनां धांवून जावें लागलें होतें. त्याला घेऊन धरून वमलेंले ते लोक, काहीं क्षणापूर्वी त्यानींच घेतलेल्या नर बलींच्या देहासनावर विराजमान झाले होते. पण डॉक्टरांच्या उपचारानंतर त्यानीं आपल्या हातांची झोळी करून मातेच्या वत्सलतेनें त्या जखमी माणसाम त्या भयंकर स्थानापासून दूर नेऊन ठेविलें होतें. आणि दुसऱ्याच क्षणीं त्या क्षणिक कोमल भावनाना कठोरपणें दूर करीत नि आपली रक्ताळलेली हत्यारें परजित, कोणाहि सहृदयाम पाहवणार नाहीं इतक्या क्रूरपणें दुसऱ्या अनाथ जीवांची नि कोवळ्या अर्भकांची खाडोळी करण्यासाठीं, उन्मत्तपणें पुन्हा धाऊन जात होते. किती भयंकर नि किती विलक्षण विरोध ! डॉक्टरनीं आपले डोळे घट्ट मिटून घेतले नि आधारासाठीं त्यानीं भिंतीचा आश्रय घेतला.

चुर्चुरेसत्य अशी ती भीषण हकीगत डॉक्टर सांगत असतां, त्याच्या त्या वृद्ध चेहेऱ्याकडे टक लाऊन पहात असलेल्या लॉरीच्या मनांत, या सर्व भयंकर अनुभवांनीं डॉक्टरांचा तो जुना मानसिक रोग परत डोकें तर वर काढणार नाहींना, अशी शका राहून राहून उत्पन्न होत होती पण त्यांच्यासमोर आतां बसलेली ती डॉक्टरांची मूर्ति म्हणजे तपश्चर्येच्या तेजांनें दीप्तिमान बनलेला त्यांचा तो नवा अवतार होता, हें त्यांना आतां प्रथमच कळायच होतं डॉक्टरांचा आत्मविश्वास आता पुरा जगा झाला होता त्याच मन त्यांना स्पष्टपणें सांगत होत की, आपल्या दीर्घ तपश्चर्येच्या दिव्यामूर्ति पाणी चढत असलेल पोलादी हत्यार, आपल्या लाडक्या कन्येच्या पतीच्या लोहशृंखला तटातट तोडून त्याला खात्रीनें बधमुक्त करील. “हें पहा दोस्त, माझ्या हाल अपेष्टा फुकट

गेल्या नाहीत, त्या नरकाच्या गर्तेतूनच हें माझ गामर्थ्य आज उत्पन्न झालेल आहे, त्या मरणांतूनच हें जीवन आतां खात्रीन निर्माण होणार आहे ! माझ्या पोरीन जसा थडग्यांतून ओढून कढून आपल्या प्रेमाच्या जोरावर मला परत जीवत माणसांत आणल, तसाच मी पण तिच्या त्या जिवाच्या जिवलगाला मृत्युच्या खाईतून, त्या दयाघन परमेश्वराच्या साहाय्यानें खास ओढून काढीन'' ते म्हणाले. आणि हें सर्व सांगत असतां, त्याच्या डोळ्यांत उसळत असलेलं आत्मविश्वासाच तेज, दृढनिश्चयी करारी नि गभीर मुद्रा पाहून, जॉर्जिहम कॉर्रीना वाटल की, गेली किती तरी वर्षे असख्य वालुकामय बांध बघाऱ्यात कोंडून घुटमळत असलेला हा जीवन प्रवाह, आता मुक्त होऊन आंगांत ल साऱ्या मुक्त शक्ती वर उमळीत, जोरांनें पुढें उफाळत चालला आहे खाम. ते मुग्ध होऊन डॉक्टरांकडे पहात होते.

याच आत्मविश्वासाच्या जोरावर त्यांच्यागमोर उभ्या असलेल्या सकटपेक्षां भोठी सकटहि वितळून गेल्यावाचून खास राहिली नमतीं पण डॉक्टरनां आपल पाऊल अत्यंत सावधगिरीनें टाकणच भाग होत आणि तमते टाकीतहि होते. त्यांच्या मर्मेवार वावरत असलेल्या असख्य सुंदरी दुंदरी जीवना, बदीबानाला नि बवमुक्ताला, लोकसत्तेच्या गामान्य पाईकाला नि पदार्थिकाऱ्याला, आपल्या यशस्वी वैद्यकी ज्ञानाचा मुक्तहस्त फायदा देत त्या अराजक नगरांत ते नोंदत होते आणि आपल्या वैद्यकीक वजनाचा सावधगिरीनें उपयोग करीत करीत तीनचार तुरुंगांचे तपासणी कामगार म्हणून ला फोर्माऱ्या तुरुंगात ते स्वतंत्रपणें जाऊ येऊहि लागले त्याच्याच वजनामुळे एकांत वागातून सुटका होऊन चार्लस इतर राजबदांत आतां मिसळू लागला होता. दर आठवड्यास त्याची समत भेट घेऊन आपल्या कन्येला त्याची खुशाली ते आता देत त्याची पत्रेहि आतां मधून मधून कोणाच्या तरी हातीं ल्यूसीच्या हातांत येऊन पडत पण बाहेरील जगाशीं कोण- ताहि सवध जोडला जाऊ नये म्हणून ल्यूसीला मात्र चार्लसला उत्तरा दाखल पत्र लिहिण्याची मनाईच होती. कारण न जाणों बाहेरच्या कांही वजनशीर आधारावर त्यानें हातावर तुरी दिल्या—तर ? पिंजऱ्यांतल पाखरू बाहेर निघून जाव अशी खुळी इच्छा कधीं कोणीं मनात बाळगली आहे !

डॉक्टरांचं हें नवीन जीवन पुष्कळच त्रासदायक होत हें जरी खर असल, तरी काहींतरी मूक अभिमानाच्या जोरावरच डॉक्टर तें टोलवून नेत होते, हें

लॉरीना स्पष्ट दिसत होत. पण हा स्वाभिमान अस्सल शहर नबरी मात्र खास होता. आतांपर्यंत त्याचा अठरा वर्षांचा दीर्घ वादवास हा केवळ त्यांच्या वैयक्तिक दुर्दैवाचा नि हालअपेष्टांचाच भाग होता, अशी आपल्या कन्येची नि लॉरीची समजूत होती हें डॉक्टरना माहीत होतें पण आतां काळ बदलला होता, आणि त्या वैयक्तिक हालअपेष्टांचे रूपांतर एका प्रभावी सामर्थ्याने आतां झाले आहे, याची आतां डॉक्टरना जाणीव झाली होती, आणि याच प्रभावी सामर्थ्याच्या जोरावर आपण चार्लसची मुक्तता करू हीहि गोष्ट सर्वांना समजून चुकली आहे, हें पण डॉक्टरना स्पष्टपणें दिसत होत याच जाणीवेच प्रतिबिंब डॉक्टरांच्या प्रत्येक कृतींतहि उत्कटपणें उमटलेलें दिसत होत. परावलंबीपणा नि कमजोरपणा दूर झुगारून देऊन डॉक्टर आता सामर्थ्य संपन्न नि स्वावलंबी बनले होते. कोणाच्याच बाहुचा दुबळेपणें ते आतां आश्रय घेत नव्हते, उलट आपल्याच बळकट बाहुचा आश्रय सर्वांना देत त्यांच प्रत्येक गोष्टीत ते मार्गदर्शन करीत पुढें होत होते. पितापुत्रांच्या पूर्वाच्या जागांची आतां उलटापालट झाली होती पण त्याच्या मृतदेहात चैतन्य सजीवनी ओतणाऱ्या आपल्या प्रिय-कन्येच्या प्रेमाची फेड करण्याची आलेली सर्वा त्यांनी मोठ्या उत्साहानें घेऊन, त्यांच्यावर पांखर घातलेल्या त्या कन्येवर, आपल्या प्रेमाची पांगूर ते आतां कृतज्ञ भक्तिभावाने घालीत होते

“ गमत आहे ह मोठी या जगाची, ” त्याच्याकडे अभिमानानें पहात लॉरी पुटपुटत होते, “ पण अगदीं सरळ आहे मगळ, ठीक ठीक, दोस्त चालू दे, असच विभेपणांनं चालू दे ”

पण चार्लसला बहुमुक्त करण्याची किंवा त्याचा रीतसर इन्साफ करून घेण्याची डॉक्टराची जरी अहर्निश धडपड चालू होती, तरी लोकमताचा जोरदार प्रवाह अजून त्यांना आवरता येत नव्हता लोकसत्तेच्या नवयुगास सुरुवात झाली होती, एकाद्या सामान्य माणसासारखा शृंखला बद्ध होऊन फ्रान्सचा दुर्दैवी सम्राट् न्यायासनात खेचला जाऊन नि झटपट चौकशी होऊन, त्याचें मुकुटविभूषित मस्तक धडा वेगळें होऊन लुळीत लोळत पडलें होतें, स्वातंत्र्य, गमता नि बहुता किंवा मृत्यू, याची घोषणा करीत तें नवीन लोकराज्य मारूं किंवा मरून्या अभिनिवेपान हत्यारबंद होऊन जगा विरुद्ध खडें झाले होतें; फ्रान्सच्या कोनाकोपऱ्यांतून, दऱ्याखोऱ्यांतून, डोंगर माथ्यावरून किंवा सपाट

माळरानांतून, लुसलुशीत द्राक्ष मळ्यांतून किंवा नापीक ओसाडींतून, दर्या किनाऱ्यावरून किंवा प्रसन्न सलिला जलवाहिनींच्या मऊ मळी जमीनींतून बुभुकार करित, फ्रान्सचा तो विराट समाज पुरुष, जगांतील सान्या जुलमी सत्तांना नामशेष करण्यासाठी बद्धपारिकर होऊन, रणगर्जना करित आता उभा होता. मग कोणत्या एकट्या दुकट्या मानवी व्यक्तीची उत्कठा किंवा तिचं सामर्थ्य, व्रद्धांढाचा ग्राम करू निघालेल्या त्या प्रलयकालच्या जलौघासमोर आणि तेहि परमेश्वरान आपले डोळे बंद करून घेतल्यानंतर, ताठरपणें उभ राहण शक्य होत !

त्या प्रचंड शोभावर्नात काळाची गतीसुद्धा स्थगित झाल्यासारखी दिसत होती दयामाया, शांति विश्रांति या सर्वांचा सारखाच लोप झाला होता. दिवसामागून दिवस येत जात होना, पण सारेच दिवस नि रात्र एकसारखीच. मग कालगणना तरी तिथें कुठली अमायची. येईल दिवस तो जसा पहिलाच मानवी जीवाच तें हत्त्याकांड मात्र सदा चालूच होत नि सर्व राष्ट्र जस एकाच रक्तपिपासेन आपल काम चालू ठेवीत होत. आज सम्राटाच मस्तक भाल्याच्या टोंकावर नाचवीत लोकमत्ता नाचत होती, तर लगेच जसा कांही दुसराच क्षण आल्यासारखा पांच सहा महिन्यांनी, दुखानें अकालवृद्ध दिसणार सम्राज्ञीच सुकुमार सुंदर मस्तक, त्याच भाल्यावर नाचवीत लोकमत्ता पॅरिसभर थयथयत होती.

आणि तरीहि विरोधाच्या सामान्य नियमाप्रमाणें, झपाट्यानें होत असलेली काळाची ती चाल, कटाळवाणी नि लांबचलाव अशी मात्र लोकांना वाटत होती स्वयानिर्मित न्यायासनांची सख्या देशभर भराभर वाढत चालली होती, आणि कितीतरी अपराधी नि निरपराधी लोकांची रवानगी तुरुंगांत किंवा परलोकांत रोज सारखी सुरूच होती. कोणाचहि कसलहि म्हणण किंवा अर्ज विनंति ऐकली जात नव्हती, आणि कोणाचहि जीवित त्या अराजक राज्यांत एक क्षणभरहि सुरक्षित म्हणून कोणालाच कधी वाटत नव्हतें. ही अराजक स्थिती नवीन असूनहि, जशी पुरातन कालापासूनच चालत आल्यामारखी लोकांना आता वाटूं लागली होती आणि ला गिलोटीनची ती भीषण आकृती कितीतरी शतकापासून बद्धमूल झाल्यासारखीच लोकांच्या डोळ्यासमोर आतां ठाम उभी होती तिच्या लहान लहान प्रातिकृती लोकांच्या आंगाखाद्यावर मिरवत होत्या. फ्रांसचें पावित्र्य त्या खुनी अपवित्र गिलोटीनला आतां आल होत. तिच्यासमोर सर्वांची

मस्तक विनम्र होत होती नि क्षणार्धात जीवन्मुक्त होत होती. देवाची देवळाच जणु नाहींशी होऊन, त्याच्या जागी निर्भेळ कौर्याची प्रतिष्ठापना त्या लोक-राज्यांत आतां झाली होती, आणि त्याच्या स्थडिलावर रक्ताचा सडा रोज शिंपला जात होता.

सभोवार कौर्याचा असा नंगानाच चालू असता, डॉक्टर शांतपणें अनुकूल काळाची वाट पहात आपला व्यवहार उरकीत होते, आणि स्वतःच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेऊन ध्येयाकडे सावधपणें पण चिकाटीने पाऊल टाकीत, चार्ल्सची सुटका करीनच करीन या विश्वासानें ते आपला काळ घालवीत होते. तरीहि त्यांच्या समोरून वहात असलेला तो तुफानी कालौघ, घनगर्जना करीत पुढें जात असतां पधरा महिन्यांचा काळ लोटला तरी डॉक्टरना आपली नौका इच्छित स्थळाला अजून लावतां आली नव्हती उलट क्रांतीचा जोर त्या डिसेंबरच्या दिवसांत तर इतका वाढला कीं, दक्षिण फ्रान्सच्या जलवाहिनींच पाणी, रात्रदिवस त्यांत येऊन पडणाऱ्या असख्य प्रेतांच्या गर्दीनें गुदमरून गेलें, आणि हजारों जीवांच्या रक्तस्नानाने भूमाता गारटून गेली तरीहि पण धीमेपणानें डॉक्टरांचा व्यवहार चालूच होता त्यांना ओळखीत नव्हती अशी एकहि व्यक्ती आतां पॅरिसमध्ये नव्हती पण किती चमत्कारीक परिस्थितीत 'तुरुंगान्या आवारांत किंवा ह्मणालयांत, सारख्याच तन्मयतेनें नि सदयपणानें आपल्या कौशल्याचा फायदा सर्वांना सारखाच देत हिडत असलेली त्यांची मूर्ता, आपल्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वानें त्या अराजक पॅरिसमध्ये नेहमीच उठून दिभे. त्यांच्याविषयी कोणी कसलीच शका कधीं प्रदर्शित केली नाहीं कीं त्यांना कंठ कुणी अडविल नाहीं. सगळीकडेच त्यांना जस मुक्तद्वार होत पण—'

.... ५ ...

पधरा महिन्यांच्या या दीर्घ कालावधीत ल्यूसीला आपल्या जीवितेश्वराच जीवित एक दिवसहि पूर्णपणे सुरक्षित असल्यासारखे कधी वाटल नाही. जीवन मरणाचा नाजूक ताजवा सारखा खाली वर होत तिचे जीवन कष्टमय करून टाकीत होता. वधस्थानाकडे जात असलेल्या राजबदीनीं भरलेल्या गाड्या पॅरिसच्या रस्त्यावरून धडधडत जाऊ लागल्या, की तिचा जीव चार्लससाठी खालवर होऊ लागे. सुकुमार मुग्ध बालिका, सुंदर नवयांवना, सुकेशी, मुहास्य-वदना प्रमदा नि पुरघ्रा, तरणेबांड उमदे जवान, आणि वीरगभीर प्रोढ, गलित-गात्र जरूठ, उच्च कुलीन, कुलीन नि अकुलीन सारे एकाच दावणीला बांधलेले त्या भीषण ला गिलोटिनचे दुर्दैवी दुबळे बळी, तिच्या समोरून रोज तिच्या हृदयाचा थरकाप उडवीत स्वर्गद्वाराकडे ओढले जात होते. या नगबलींचा नैवेद्य त्या क्रूर कालीला रोज अर्पण होत होता तरीहि तिची बकामुरी भूक मात्र अद्याप शांत होत नव्हती.

चार्लसच्या बदीवासाची ती आकाशची कुऱ्हाट तिच्या मस्तकावर आकस्मिकपणे पडल्यामुळे आरंभी ल्यूसीचे सर्व मनोव्यापार नि कार्यव्यापार एकदम थिजल्याप्रमाणे काही काळ पूर्ण स्थगित झाले होते. पण काही विलक्षण आत्म-सामर्थ्याने तिने मन सयमन करून आपली रोजची कर्तव्ये निष्ठुरपणे पार पाडण्यास मग प्रारंभ केला. आपत्तीच्या कालांत धाकून न जातां दुर्दम्य उत्साहाने कर्तव्याला चिकटून राहण्याची सज्जनांची परंपरा, ल्यूसीहि मोठ्या चिकाटीने नि मिटल्या ओठांनी पार पाडीत होती. पॅरिसमवल्या आपल्या नवीन मकाणांत आल्यापासून, जणू काय काहीच घडल नाही अशा आविर्भावाने तिचा गृह-व्यापार सुरू झाला होता. आपला पती घरांत असल्यासारखीच प्रसन्न वृत्तीने ती सर्व व्यवहार उरकित होती. लडनमध्ये असल्याप्रमाणे तिच्या व्यर्भाचे शिक्षण नियमाने चालू होतें. कामावर गेलेल्या पतीची वाट पहात त्याच्या पुस्तकांची वस्त्रप्रारवणाची वंगरे सर्व व्यवस्था जणू काय तो आत्ता परत येणार आहे, अशा भावनेने उरकित आपल्या मनाचे ती समाधान करण्याचा प्रयत्न करी. बाहेरून अत्यंत शांत दिमणाऱ्या त्या अर्थाग गभीर सागराच्या पोटांत मतत जळत असलेल्या वडवाप्तीची कल्पना, तिच्या सर्व व्यापाराकडे पाहून कोणा-

लाच आली नसती. स्वतःच्या केशवेशभूषेकडेहि तिने कधी दुर्लक्ष केले नाही. एक वस्त्रप्रावरणातील वैभव जाऊन त्याच्या जागी काय साधेपणा आला असेल तेवढाच. पण बाकीचा सारा सहज नि म्हणूनच सुभग असा नीटनेटकेपणा तिला कधीच सोडून गेला नव्हता. पण गालावरच्या नाजूक लाल छटा जाऊन तिथे पांढुरता मात्र दिम् लागली होती आणि चेहेऱ्यावरील विचारव्यप्रेतेची ती जुनी छाया आता कायम बसल्यासारखी घाटत होती. तिच्या मोहक सौंदर्यात दुमरा काहीच बदल झाला नव्हता.

पण रात्री कधी कधी आपल्या वडिलांचा निरोप घेऊन उठता उठता, सर्व दिवसभर दड निश्चयाने दावून ठेवलेल्या तिच्या भावना जोराने वर उफाळून आपल्या पित्याच्या खांद्यावर मान टाकून ती हमसाहमशी रडू लागे, आणि जगातील आता तिचा एकमेव आधार नि विश्रामस्थान असलेल्या आपल्या पित्याकडे करुण लोचनाना ती पहात राही आणि तिचा तो धीरोदान पिता मोठ्या हळुवारपणे तिला कुरवाळित आपल्या निश्चयी स्वरांत तिला मग आश्वासन धीर देई. “ माझ्या कानावर आत्याशिवाय त्याच्या केसालाहि धक्का लागणार नाही, ल्यूसी. आणि माझ मन मला सागत आहे की, अजूनहि मी त्याला वांचवीनच वांचवीन ’ ’

आणि याला काही दिवस लोटले नाहीत तों डॉक्टर एक दिवस तिला सागत आले की, चार्लसची दृष्टि भेट तिला होण आता कदाचित् संभवनीय आहे. रस्त्याच्या बाजूला असलेल्या भितीच्या एका रिडकीतून त्याला रस्त्याचा कोपरा नीट पहाता येतो. त्या ठिकाणा जर ती जाऊन उभी राहिली तर दोघांची दृष्टि-भेट होण कधीकाळी शक्य आहे नक्की होईल असे मात्र सांगता येत नाही. मनाची निराशा होऊ न देता तपश्र्या मात्र केली पाहिजे आणि त्या तपश्र्याला जरी फळ आल तरीहि एक साववागिरी मात्र ठेवण जरूर आहे आणि ती म्हणजे कसल्याच खाणागुणानी आपल अस्तित्व मात्र त्याला तिने कळवायचं नाही यात जर चुक झाली तर परिणाम मात्र भयकर होतील, हे ध्यानात ठेव.

त्या दिवसापासून दुपारचे दोन वाजले की, डॉक्टरनी दाखविलेल्या रस्त्यावरील नाक्याजवळ ल्यूसी चार वाजेपर्यंत न चकतां हजर राही. हवा बरी असली की छोटी ल्यूसीहि आपल्या आईचा हात धरून त्या नाक्यावर घुटमळत राही. पण ठराविक वेळीं न चुकतां होत असलेली तिची ही वारी कृपाच्या लक्षात न

येणं अशक्य होतं साधारण अंधारा नि कोप-यावर लहानशी एकच झोंपडी असलेला असा तो एकांत कोपरा होता. तिसऱ्याच दिवशीं त्या झोंपडीच्या मालकाचें तिच्याकडे लक्ष गेलें. हातातील एका लहान करवतीनें लांकडाचे लहान लहान ओंडके विरण्याचें त्याचें काम चालू होतें.

“ गुड डे सिटिझनेस ” तिसऱ्या दिवशीं त्यानें न्यूसीला हटकलें.

“ गुड डे सिटिझन. ”

अभिवादानाचा हा नवीन प्रकार कायद्यानें सक्तीनें आतां सर्वत्र जारी केला होता.

“ आज परत आलात, सिटिझनेस ? ”

“ असं खर, सिटिझन. ”

तो आरकशी — एके काळचा तो बोव्हेमधील रस्ता कामगार — तिच्याकडे एकदां नीट निरखून पाहून मग समोरील तुरुंगाच्या भिंतीकडे पाहू लागला. आणि मग थोड हसत तुरुंगाकडे बोट दाखवून आणि आपल्या हाताची दहाही बोटे तोंडासमोर धरून, त्यांतून खिडकींतून पाहिल्यासारखा, तो समोर पाहू लागला.

“ पण मला काय करायचय म्हणा ! ” अस मोठ्यानें पुटपुटत आपली करवत त्यानें चालू केली

दुसऱ्या दिवशीं तर तो तिची वाटच पहात होता आणि ती दिमल्याबरोबर त्यानें तिला कालच्या सारखीच सलामी दिली.

“ ह ह ! आज बरोबर छोकरीहि आणली आहे वाटत, सिटिझनेस ? पण मला काय करायचय ! आपल काम फक्त एवढच ही पहा आमची करवत आमची छोटी गिलोटिन बरका ही ती मोठी नि ही छोटी ' ल-ल,-ल,-ल,-ल, खर खस, खर खस ! की खलास, गळलच त्याचं मुडक ! ” खाली गळून पडलेला तुकडा टोपलीत फेंकीत तो म्हणाला.

“ आमची रोजची हीच कामगिरी, हे असे बळी करायचे तयार त्या छोटीच्या जोरावर हें पहा दुसर ! र-र-र-र-री, र-र-र-र-री, खर खस, खर खस ! की गळलच तिच मुडक ! आणि आतां हें बळड, बर का, खुसु खुस, घुसु घुस, र-र-र-र-री; की उडालच तें पण ! म्हणजे झालीं तो-ती-तें एकदमच खलास ! वा जी वा ! ”

त्याच्या त्या शब्दांबरोबर ल्यूसीच्या आंगावर भयाने कांटा उभा राहिला. पण तो तिथे असताना त्याला न दिसता तस उभ राहणहि अशक्यच होतं. म्हणून रोज आल्याबरोबर दुर्जन प्रथम या न्यायाने त्याची खुष खबर विचारून नि मधुन मधुन त्याला मुखलेप देण्यास तिने सुरवात केली. पण त्याच्या चांभार चवकशा तरी चालूच होत्या. आणि कधी आनदाच्या भरांत त्याच अस्तित्व विसरून तुरुंगाच्या भिंतींतील त्या खिडकीकडे ती पहात असतां मध्येच भानावर येऊन तिने मागे पाहिले तर, आपले काम थांबवून नि समोरील बांकावर ठेपे टेकून तिच्याकडे एकाग्र नजरेने पहात असतांना तो तिला दिसे. पण तिचे तोंड त्याच्या दिशेने वळताच आपली करवत पुन्हा चालू करित, “पण — मला काय करायचय ” अस तो नेहमी पटपटे.

कोणत्याहि अडीअडचणींना न जमानता त्यामीची ही दैनिक तपश्चर्या चालूच होती तिला त्याचे स्पष्ट मुखदर्शन कधीच झाल नाही पण त्यान मात्र तिला पांचसहा वेळां पाहिल्याच डॉक्टरना तिला सांगितल याच समाधानाच्या जोरावर, केवळ आपल्या पनीला मिळणाऱ्या त्या दृष्टि सुखाच्या समाधानावर, ती न चुकता त्या रस्त्याची वारी करित होती

त्या दिवशी ती घराबाहेर पडली त्या वेळी बर्फाचा बारीक पाऊस पडण्यास सुरुवात झाली होती. डिसेंबरातील तो कत्तलचा दिवस होता. सर्व रस्ताभर जिकडे तिकडे गुठ्या तोरणे उभारून आनंदोत्सव चालू असल्याचे तिला दिसत होते प्रत्येक दारामोर्, वर लाल टोऱ्या घातलेले नि तीन रंगी फितीनी गुंडाळलेले असे लहान मोठे भाले उभारलेले होते त्यांच्या खाली फडफडणाऱ्या निशाणावर, तिरंगी अक्षरांत एकच घोषवाक्य लिहिलेल होत. अखंड नि अविभाज्य लोकराज्य, स्वातंत्र्य, समता, बहुभाव, नाहीतर मृत्यू !

कोपऱ्यावरील त्या अरकशाच्या झोपडीवरहि लोकराज्याची ही अभिनव गुढी डोलने डोलत उभी होती आणि झोपडीच्या खिडकीत त्याची करवत, “छोटी सेंट गिलोटिन” ही लालरंगी अक्षरे आंगावर पसरून विराजमान झाली होती. पण त्या दुकानाचे दार बंद होते आणि त्याच्या मालकाची मूर्ताहि आसपास कुठे दिसत नव्हती. ल्यूसीला आज चांगलाच एकांतवास सांपडला होता.

पण तिचा तो एकांत फारच थोडावेळ टिकला, कारण तिच्याच दिशेने कसला तरी भयकर ओरडा घुमत घुमत सारखा पुढे येत होता. आणि एक

दोन क्षणांतच चारपांचशें लोकांचा एक जमाव भुतासारखा नाचत ओरडत नि आंगाभोंवती पिगा घालीत, तुरुंगाच्या भिंतीला वळसा घालून तिच्याकडे आला. आपले दांतओठ बावळून विक्राळपणें क्रांतिगीत उच्चस्वरात ओरडत, पायांतील बुटांच्या नि हातांच्या कर्कश टाळ्यांच्या ठेक्यावर बेहोपणें ते सारखे नाचत होते. त्यांच्या आघाडीलाच तो अरकशी नि करालकाली हातांत हात घालून नि डोक्याला डोकें भिडवून उन्मत्तपणें नाचत होती. स्त्रीपुरुष, स्त्री स्त्री किंवा पुरुष पुरुषच — जसा जवळ कोणी गांठेल तसे हातांत हात अडकवीत नि गळ्यांत गळे घालीत भसाड्या आवाजांत ते गात नाचत होते. तांबड्या लाल उसळत्या नाचत्या टोण्यांचा जमा कांही एक छोट्यामा समुद्रच ल्यूमी सभोंवार आतां नाचत होता त्या छोट्या समुद्रावर उठणाऱ्या कितीतरी लाटा मारल्या मागेपुढें उसळत होत्या जोरानें टाळ्या पिटीत, एकमेकांची डोकी घट्ट पकडून, किंवा आपलेंच डोकें घट्ट पकडून स्वतः भोंवती पिगा घालीत ते सांगे तिच्या भोंवती गिरागिरत होते. मधूनच थांत होऊन खाला कोसळत होते आणि परत वर उठून मागे जात एकदोन क्षण थांबून, आणि परत टाळ्याचा गजर करीत, क्रांति गीताचें आकदन विक्राळपणें मुरू करून स्वतः भोंवती गिरागिरत ते बेहोषपणें परत नाचत होते नृत्यगायनाची ती स्वर्गाय कला, आज अशी विकृत भेसूर स्वरूपांत, काहीं अवर्णनीय अशा राक्षसी रूपात, त्या ठिकाणी आता किती वेळ तरी थयथयाट करीत नाचत ओरडत होती.

त्या आनंद महोत्सवाच्या दिवशींचा तो कार्मनिओल — क्रांतिगीत नि नृत्य — कांही वेळानंतर तसाच पुढें निघून गेला. भयानें गर्भगळित जालेली ल्यूमी, दुकानाच्या दारांत जीव मुर्डीत धरून तो सारा वेळ उभी होती. आणि पांढरे गुन्ना, बारीक मऊमऊ हिमतुषार तिच्या सभोंवार शांतपणें खाली पडत जमीनीवर मऊ रुजामा पसरित होते.

“ बाबा, बाबा ! किती भयंकर, किती कुर दृश्य हें ! ” तिच्याजवळ येऊन पोचलेल्या डॉक्टराकडे आपल्या डोळ्यांवरील हात काढून पहात ती म्हणाली.

“ खरच पोरी, भयंकर खरच ! पण अशा भेदरून नको जाऊ त्याने माझ्या परिचयाच आहे हे सार तुझ्या आंगाला नाही कुणी हात लावणार ”

“ माझी स्वतःची नाही मला भीति वाटत. पण चार्लसनी आठवण झाली कीं या सैतानांची — ”

“ लौकरच आपण त्याला या सैतानांपासून सोडवू. तुला सांगण्यासाठीच आलों आहे मी की तो त्या खिडकीत आता उभा आहे आणि आसपासहि इथे आता कुणी नाही आहे त्या उच छपराकडे आपला हात खुशाल हलव तू पण तुला दिगणार मात्र नाही, माझे बाई तो ' ”

“ नगू दे बाबा, पण हेहि सुख काही थोड नाही ' ” त्या भितीच्या दिशेने अशु गाळीत पहात नि हाताचे चुबन निकडे फेकण्यासारखे करित ती म्हणाली.

कृष्णाच्या तरी पाऊलाचा आवाज झाला मॅडम डेफार्ज ' “ गुड डे, सिटि-झनेम, ' डॉक्टर म्हणाले “ गुड डे सिटिझन, ” जाता जाता उत्तर आले अधिक कांहीच नाही त्या वर्फाच्छादित पांडऱ्या शुभ्र रस्त्यावरून एकाद्या कृष्ण छायेसारख्या मॅडम डेफार्ज निघून गेली

“ चल आता पोरी, पकड माझा हात त्याच्यासाठी आता धीर न सोडतां हसत मुग्याने चल ह आता ठीक, उग्या मुनावणी आहे त्याची ' ”

‘ उग्या ! ’

“ होय, एक म्णानीहि आपल्याला आता फुरमत नाही माझी जरी पूर्ण तयारी असली तरी आता मुनावणी जाहीर झाल्याबरोबर कांही गोष्टी मला करायला हव्यात. याच्या आनी त्या करण शक्य नव्हत चार्लसला अजून समन्स लागायच आहे, पण मला थोड आधा समजल इतकच घाबरली नाहीस ना पण तु ' ”

“ तुमच्यावर पूर्णविश्वास आहे माझा, बाबा, ” गुदमरल्या आवाजात ती म्हणाली.

“ ठीक पोरी, तगाच राहूदे तो तुझ्या जीवाची ही धाकधूक आता सपत आली आहे, बाळ, कांही तासांतच तुझा ठेवा तुला परत मिळेल. शक्य तेवढ भक्षम क्वच त्याच्या आंगावर मी नडवेल आहे पण चला आता, मला लॉरींना भेटल पाहिजे ”

ते थांबले जवळून रस्त्यावरून धडधडत जाणाऱ्या त्या गाडीचा आवाज त्याच्या कानावर आला. त्याचा अर्थ त्या दोघांनाहि पुरा ठाऊक होता एक, दोन, तीन, नरबली भरलेले तीन खटारे त्या भीषण वधस्तभाकडे धडधडत जात होते

“ मला लॉरींना भेटल पाहिजे, ” तिला दुसऱ्या बाजूला बळवीत डॉक्टर म्हणाले.

तो कर्तव्यनिष्ठ जीव आपल कर्तव्य करीत आपल्या ऑफिसांत अजून बसलाच होता, आपली जागा सोडून ते कुठेच गेले नव्हते. त्यांना आणि त्यांच्या जमा-खर्ची चोपड्यांना मात्र लोकराज्याच्या नवीन न्यायालयांत पुष्कळ वेळां हजर रहाव लागत होत त्यांच्या ताब्यांतील कितीतरी ठेवी जप्त होऊन राष्ट्राच्या मालकीच्या होत होत्या. पण त्यांना शक्य होत तेवढ करून जे काय वांचवितां येईल ते ते मि लॉरी आपल्या ठेवीदारांसाठी वांचवीत होते, आणि त्यांच हे धिमेपणाने चाललेल काम त्या अराजक काळात दुसर कोणी करण केवळ अशक्यहि होत.

वर आकाशात काळसर लाल पिवळा रंग आतां पसरत होता आणि मीन नदीच्या पृष्ठभागावरून वर उसळत असलेल दाट युक्त रात्रीची मुचना देत सथपणें सभोंवार दाटत होत बँकेची ती एकेकाळची भव्य इमारत आतां ओसाड आणि मोडकळलेली दिसत होती. सभोंवार पसरलेल्या काळोखांत, चौकात पसरलेल्या मातीच्या ढिगारावर एक पाटी अस्पष्ट अशी दिसत होती. राष्ट्रीय मालकी. लोकराज्य एक जिनसी नि अविभाज्य स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव किंवा मृत्यू '

पण खुर्चावर कोट काढून ठेवलेले, लॉरीजवळ आतां बोलत असलेले हे गृहस्थ कोण, नि ते असे बाजूला कां सरत आहेत ? नि त्यांच्या जवळून उठून येतांना लॉरी असे गोंधळल्या सारखे नि चाकित का दिसत आहेत ? आणि मागे बळून पहात आपला आवाज चढवीत ल्यूसीन्या तोंडून आतां ऐकलेले शब्द कोणाला तरी सांगितल्यासारखे, “ उद्यां सुनावणी आहे, ” हे शब्द ते परत मोठ्याने कां उच्चारित आहेत ? कोण आहे ते तिकडे त्यांच्या खोलांत ?

.... ६

“ चार्लस एव्हरमॉड, ऊर्फ डानें ' ” कोर्टांत पुकारा झाला, आणि चार्लस कैद्याच्या राखीव जागेंत जाऊन उभा राहिला तो तेथें येऊन उभा राहिला कीं नाहीं हें पहाण्यासाठी ते गलेलठ्ठ जेलरसाहेब जरा थाबले आणि मग त्यांच्या टोळ्यांची खात्री पटल्यानंतर इतर तेवीस आरोपींची नावे पुकारण्यास त्यानी सुरुवात केली. यादीचें वाचन संपून ते सर्व दईवी राजबंदी आपल्या सोबत्यांचा घाईघाईनें निरोप घेऊन मृत्यूशीं गामना देण्यामाठीं धीर गभीरपणें न्यायामना-समोर खडे झाले. त्यांच्याकडे परत एकवार दृष्टि टाकून ते गलेलठ्ठ जेलर-साहेब, “ चार्लस एव्हरमॉड, ऊर्फ डानें, ” असा परत एकदां पुकारा करून, त्यांच्या अजस देहाला तेवढाहि त्रास सहन न झाल्यानें आंगावर निथळत असलेला घाम कोटाच्या बाहीनें पुशीत खाली बसले.

चार्लसनें आपल्या सभोंवार दृष्टि टाकली समोर उच्चासनावर न्यायाधीश आणि ज्युरी पिसान्या टोऱ्या परिधान करून गभीरपणें बसले होते. पण आस-मतांत मात्र लाल टोऱ्याच जिकटे तिकटे पसरलेल्या दिसत होत्या. प्रेक्षकाच्या नि न्यायाधिकाऱ्यांच्या जमावावर दृष्टि टाकतांच, मृष्टिक्रम उलटापालटा होऊन सज्जनांचा न्यायनिवाडा करण्यासाठी दुर्जनाचा मेळावा त्या ठिकाणीं एकवट-ल्यासारखें दिसत होतें. ममाजांतील खालच्या थरांतील गाळीव, निवडक, असा भाग तिथें गोळा झाला होता. न्यायइन्साफाची सर्व सूत्रें त्या कूर बदमाश नर-पशूच्या हातांत आतां आली होती, आणि ही सर्व भूतावली आपल्या समोरील नरबलीच्या रक्त प्राशनासाठीं अवीर होऊन जिभल्या चाटीत, परस्परांजवळ निर्गल बकवा करीत, टाळ्या पिटीत मधूनच उत्तेजनार्थ किंवा निषेधार्थ ओर-डत बसली होती. त्या प्रत्येकासमोर नानातऱ्हेच्या शस्त्रांची एकच गल्लत उडाली होती. प्रेक्षक समुदायांतील त्यांच्या सहधर्मचारिणीहि हातांत चाकू, सुरे, खजीर घेऊन खाद्यपेयांचा मनसोक्त समाचार घेत, किंवा हातांतील सुयांनी विणकाम करीत हसत खिदळत बसल्या होत्या त्यांच्याकडे पहातांच असख्य डाकिनींचा मेळावाच त्या ठिकाणीं जमला आहे असें वाटत होतें. त्या मानवी पिशाचाच्या अग्रभागीं डेफार्ज नि मॅडम डेफार्जच्या मूर्ती विराजमान झाल्या होत्या. मॅड-मच्या हातांतील अपुरें विणकाम अजून चालूच होतें. चार्लस त्यांच्याकडे पहात

असतां तीं दोघमात्र वर त्याच्याकडे मुळीच पहात नव्हती, पण डेफार्जच्या कानात मॅडमची काहीतरी कजबूज मात्र मधून मधून सारखी चालू होती ताठर निश्चयाने कसली तरी वाट पहात नि मधूनच ज्युरीकडे दृष्टीक्षेप करीत ती दोघ बसली होती. न्यायाध्यक्षांजवळ डॉक्टर मॅनेट आपल्या रोजच्या पोशाकांत बसले होते त्यांच्याच थोडे बाजूला लॉरीची मूर्तीहि शांतपणे बसलेली दिसत होती.

सरकारी वकील उभे राहिले, “ चार्लस एव्हर मॉट, ऊर्फ डाने, लोक-राज्याच्या नवीन नियमानुसार तुझ जीवित आतां तुझ्या मालकीच राहिल नाही. तू फ्रान्समध्ये परत आल्यानंतर जरी तो कायदा समत केला गेला असला तरीहि त्याचे हात मागे जाऊ शकतात, हे न्यायांत ठेव. तुला फ्रान्समध्ये कैद केल आहे आणि तुझ्या मस्तकासाठी लोकमत्ता अवीर झाली आहे.”

“ उडवा, उडवा त्या राजद्रोह्याच डोक ” लोकसत्तेने एकदम गर्जना केली.

अध्यक्षांनी घटानाद करून लोकसत्तेला शांत करण्याचा प्रयत्न केला आणि विचारलें, “ इंग्लंडमध्ये तू रहात होतास हे खर आहे ? ”

“ होय, सत्य आहे तें ”

“ मग तू परागदा नाहीस काय ? ”

“ त्या कायद्याने मी परागंदा ठरतो, अस मला वाटत नाही ”

“ त्याची कारण सांगता येतील काय ? ”

“ होय आज ज्या अर्थाने परागदा हा शब्द कोर्ट वापरीत आहे, तो अर्थ त्या शब्दाला येण्यापूर्वी कितीतरी वेपे, मी आपणुर्शिने मला अनेक कारणांनी अप्रिय असलेल्या मार्क्सच्या पदवीवर नि स्थानावर पाणी सोडून, फ्रान्सचा किनारा मी सोडला होता आणि करांच्या ओझ्याखाली वाकलेल्या मामान्य जनतेच्या, घाम गाळून मिळवलेल्या पैशावर खुशाल चेंदूरें जीवन व्यतीत न करता, आजपर्यंत स्वतःच्या निढळाच्या घामावरच मी जगत होतो; हे एकच कारण मी सांगू इच्छितों.”

“ याचा पुरावा दाखल करता येईल ? ”

चार्लसनं अलेक्झेंडर मॅनेट नि थिओफिल् गॅबेल अशा दोन नांवे पुरावा म्हणून दाखल केली.

“ पण तू इंग्लंडमध्ये विवाहबद्ध झालास, नाही ? ” अध्यक्षांनी विचारलें.

“ होय, पण माझी पत्नी फ्रेंच आहे. ”

“ जन्मजात ? ”

“ होय, जन्मजात ”

“ तिच नाव गांव ? ”

“ ल्यूसी मॅनेट, या आपल्याशेजारीच वगलेल्या डॉक्टरांची एकलती एक कन्या ”

या शब्दांचा श्रोत्यांवर जादूमारखा परिणाम झाला आणि डॉक्टरांच्या जय घोषाने सर्व वातावरण दणाणून गेलें आणि आतापर्यंत चार्लसकडे खाऊ की गिळू अशा वृत्तीनें पहात असलेल्या काहींच्या डोळ्यांतून तर सहानुभूतीचे अश्रू पाझरू लागले

आतापर्यंतची चार्लसची जबानी डॉक्टरांच्या सांगीबरहुकूम अगदी ततो-तत चालली होती एकाद्या कुशल सॉलिसिटरप्रमाणे चार्लसनें टाकावयाचें प्रत्येक पाऊल त्यानीं अतिशय सावधगिरीनें ठरविलें होतें, आणि चार्लसची सर्व वाट बिनधोक केली होती

“ मग आतां परत फ्रान्समध्ये कां आलास. आणि याच्या आधीं कां नाहीं ? ”

“ एकच मुख्य कारण म्हणजे, इस्टेटीवरील हक्क मी स्वसुशानें सोडला असल्यामुळे उदरनिर्वाहाचें साधन मला येथें काहींच उरलें नव्हतें. इंग्लंडमध्येहि मी शिक्षकाच्या कट्टर पोट भरित होतो आणि एका फ्रेंच नागरिकाचें जीवित धोक्यांत असल्यानें त्या नागरिकाच्या लेखी विनतिवरूनच, स्वतःच जीवित धोक्यांत टाकूनहि त्या नागरिकाचा जीव वाचविण्यासाठी, मी येथें आलों. लोकराज्याच्या दृष्टीनें हाहि गुन्हाच ठरतो काय ”

“ नाहीं, नाहीं ! ” अशी एकमुखानें गर्जना झाली, आणि अध्यक्ष महा-शयाना त्यांना शांत करण्यासाठीं परत एकदां घटानाद करावा लागला पण त्याचा काही उपयोग न होता तो “ नाहीं नाहीं ! ”चा ओरडा तसाच चालू राहून काहीं वेळानें आपोआप शांत झाला

त्या नागरिकाचें नांव काय म्हणून अध्यक्षांनीं विचारांतच साक्षीदार नबर दोनच्या नांवाकडे चार्लसनें बोट दाखविलें आणि आवश्यक असेल तर त्यानें

लोहिलेलें पत्रहि — त्याच्या जवळून चौकीवर काढून घेतलेलें — अ-यशां-
मोरील कागदांत कदाचित त्यांना सांपडेल म्हणून त्यानें सांगितलें.

अध्यक्षांना तें तसें सांपडण्याची व्यवस्था डॉक्टरांनीं मोठ्या धोरणानें आवाच
हली असल्यानें तें पत्र कोर्टांत वाचलें गेलें नि गॅबेलच्या साक्षीस प्रारंभ झाला.
यानें शपथेवर तें पत्र आपणच लिहिलें असल्याचें कबूल करून एव्हरमॉड
गार्डीच आपल्याला आतांपर्यंत तुहगवास भोगावा लागला होता आणि गेल्या तीन
देवसांपूर्वीच एव्हरमॉड आतां कोर्टाच्या ताब्यांत आला असल्याची खात्री
टल्यामुळें ज्युरीनें त्याला मुक्त केला, असेंहि त्यानें कोर्टास निवेदन केलें

डॉक्टरांच्या जबानीस मग सुरुवात झाली. त्यांची प्रभावी लोकप्रियता नि
कोर्टाच्या प्रश्नांना येत असलेली त्यांची सुस्पष्ट उत्तरे, यांचा लोकमतावर कांहीं
बेलक्षणच परिणाम होत असल्याचें दिसून येत होतें. आपली त्या दीर्घ तुहग-
वासानंतर सुटका होताच, चार्लसचा हातच प्रथम स्नेहभावानें त्यांच्यापुढें झाला
होता, त्यांच्या इंग्लंडमधील वास्तव्यांत त्यांची नि त्यांच्या कन्येची त्यानेंच
मोठ्या आस्थेनें काळजी घेतली होती नि हरत-हेची मदत त्यांना दिली होती,
गुलमी सत्तेचा अभिमान तर त्यानें कधींच दाखविला नाहीं, उलट इंग्लंडमध्ये
इंग्लंडचा शत्रू नि युनायटेड स्टेट्स्चा दोस्त म्हणून त्याच्यावर खटलाहि भरला
गोला होता. ही सर्व हकीगत डॉक्टर अतिशय कुशलतेनें पण नि सदिग्धपणें
गोळांसमोर मांडीत असता, त्यांच्या सत्यनिष्ठेच्या नि स्पष्टवक्तेपणाच्या प्रभावानें
ज्युरी नि लोकमताचें जोरदार ऐकमत्य हळूहळू तयार होत होतें आणि अखे-
रीस, कोर्टांत आतां हजर असलेले ते इंग्लीश सद्गृहस्थ मि. लॉरी, चार्लस-
वरील त्या खटल्याचे वेळीं प्रत्यक्ष हजर असल्यामुळेंच आपल्या शब्दांची साक्ष
ते देऊ शकतील म्हणून डॉक्टरांनीं सांगतांच, ज्युरीनें आपल्याला अधिक
कांहींहि ऐकण्याची आतां इच्छा नसून कोर्टाला आपलें मत सांगण्यास आपण
पूर्ण तयार आहों असें निघून सांगितलें.

चार्लसच्या निरपराधित्वाचा पुकारा ज्युरीच्या प्रत्येक मताबरोबर होऊं
लागून लोकमताचा वारा त्याच्या बाजूनें जोरानें घोघाऊ लागला आणि न्याया-
ध्यक्षानें निरपराधी चार्लसला एकदम बधमुक्त करण्याची आज्ञा केली.

आणि मग कांहीं विलक्षण गोंधळ त्या न्यायासनांत कांहींवेळ माजून राहिला.
आतांपर्यंत डोळ्यांत खून चढलेले आणि कैद्यांच्या रक्तपानासाठीं आतुर झालेले

ते अमख्य जीव, लहरी आनदाच्या उन्मादांत नाचत नि डोळ्यांतून आनदाश्रु गाळीत चार्लसला कटकडून भेटण्यासाठी त्याच्याकडे धांव घेऊ लागले. दैवाचा फामा उलटा पडता तर, जे हात त्याच्या देहाचे राईराई एवढे तुकडे करण्यास मार्ग सरले नसते, तेच आतां आसुसत्या हातांनी चार्लसला कवटाळीत होते. त्याच्या त्या आवेगी लहरी प्रेमाविष्काराखाली गुदमरून जाऊन चार्लस खाली पडण्याच्या बेतात आला होता पण तीच प्रेमाविष्काराची तुफानी लाट त्याला सुरक्षितपणे आपल्या खांद्यावर नाचवीत बाहेर पडत होती. डॉक्टरांच्या मूढते कोर्टाबाहेर पडतांच चार्लसनं आपल्या सभोवार पाहिले कोर्टात त्यांच्याभोंवती पमरलेले तेच ते असख्य चेहेरे त्याच्या भोंवती आतांही विंगुरलेले दिसत होते. पण अघाडीवर असलेले ते दोन चेहेरे मात्र त्याला कुठेंच दिसत नव्हते त्याने नीट इकडे तिकडे निरखून पाहिले पण व्यर्थ त्या दोन्ही व्यक्ती — तीं डेफार्ज पतिपत्नी — तेथून केव्हांच अदृश्य झाल्या होत्या

कोर्टाबाहेरील त्यांच्या मिरवणुकीस आता मुरुवात झाली कोर्टातीलच एक खुर्चा आणून त्यावर एक लाल निशाण आंथरून नि पाठीशीं एका भात्यावर लाल टोपी उभी करून त्या खुर्चीतून चार्लस, आणि त्या वेज्यापिशा लोकाच्या खांद्यावर डॉक्टर, अशी त्यांच्या घराकडे मिरवणूक चालू झाली. तांबड्या लाल टोप्याचा एकच समुद्र त्या दोघांच्या सभोवार उच उसळत होता, त्यांच्या नावाचा जयघोष आसमतात दुमदुमत होता आणि त्या लाल समुद्राला भरती येत येत ती मिरवणूक पुढे जात होती वारंते येणारा जाणारांना घट्ट आलिंगन देत आणि चार्लसच्या खुर्चाकडे आनदाने बोट दाखवीत ती लाट नाचत नाचत डॉक्टरांच्या निवासस्थानाकडे येऊन पोचली. चार्लसच्या मुक्तेची आनंदवार्ता सांगण्यासाठी डॉक्टर पुढे झाले होते आणि मग चार्लस दारांत उभा रहाताच धांवत पुढे आलेली ल्यूसी आनंदातिरेकाने त्याच्या बाहुपाशांत देहभान विसरली —

निला आपल्या हृदयाजवळ घट्ट धरून नि तिच्या मस्तकावरून हळुवारपणे हात फिरवीत चार्लसचे अश्रुक्लृप्त भुकेले ओठ तिच्यावर अविरत चुबनांचा वर्षाव करीत होते, आणि तिकडे समोर, त्या आलिंगनबद्ध पतिपत्नीकडे पहात नि क्रांतिगीतांचे उच्च स्वरांत गायन करीत इमारतीच्या चौकांत तो लाल समुद्र बेहोषपणे नाचत होता जरा वेळाने मग आपल्यातीलच एका तरुण स्त्रीस त्या

रिकाभ्या खुर्चीवर बसवून, त्या स्वातंत्र्य देवतेचा जयजयकार करीत नाचत नाचत तो जनसमुदाय चौकाबाहेर पडून रस्त्यावरून पुढे सरकला आणि मग नदीकाठाने, वाटेत येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीस एकाद्या जोरदार आवर्ताप्रमाणे आंत खेचीत सारखा फुगत फुगत पुलापलीकडे गिरागिरत दिसेनासा झाला

एकाद्या विजयी वीराप्रमाणे आनंदाने त्यांच्याकडे पहात उभ्या असलेल्या डॉक्टरांचा हात कृत्रिमपणे घट्ट धरून चार्लस कांहीं वेळ भरल्या हृदयाने काहीं न बोलता उभा होता. आणि बाहेरील त्या जनसमुद्राच्या उधानास तोंड देत आतां धांपा टाकीत आंत प्रवेश करीत असलेल्या लॉरीचा हातहि त्याने आवेगाने घट्ट दाबला मिस प्रॉसचाहि हात मग जोराने हलवून तिने पुढे केलेल्या ल्यूसीने गळ्याला मिठी मारतांच तिला वर उचलून त्याने तिचे प्रेमभराने चुबन घेतले नि आतां आपल्या प्रिय पत्नीला आपल्या बाहूत घट्ट कवटाळून, आणि एकाद्या सुकुमार फुलासारखी तिला वर उचलून आतल्या खोलीकडे तो चालला होता.

“ ल्यूसी, ल्यूसी, माझ्या प्राणा ! ” तिच्या कानात तो कुजवुजत होता

“ ओ चार्लस, चार्लस, त्या दयाघनाचे किती उपकार आहेत हे ! ” खाला गुडघे टेकून आपली मान तिने लवविली नि आत आलेल्या त्या साऱ्यांनाच विनम्र भावाने त्या विश्वपित्याचे आभार मानले.

“ आणि आतां आपल्या वडीलांचे उपकार मान ल्यूसी, ” तिला परत जवळ घेत चार्लस म्हणाला. “ त्यांच्याशिवाय या साऱ्या फ्रान्समध्ये कोणी कोणीच माझा जीव वाचवू शकला नसता ”

कितीतरी वर्षांपूर्वी तिच्या छातीवर मस्तक विसावलेल्या आपल्या वडीलांच्या छातीवर मान टेकून ती आतां उभी होती. भरल्या हृदयाने डॉक्टर तिला कुरवाळीत होते. त्याची छाती आनंदाने नि अभिमानाने फुलली होती तिच्या दिव्य प्रेमाची परत फेड आज त्यांनी केली होती आणि आपल्या दीर्घ श्रमांचा मोबदला त्यांना मिळाला होता.

“ अ, अशी थरथरते आहेस कां पोरी ? आतां नाही कांहीं घाबरण्याच कारण वेडे, त्याचा जीव मी वाचवला आहे, ” तिला हळुहळू थोपटीत ते सांगत होते.

.... ७

“ त्याचा जीव मी वांचविला आहे ” डॉक्टरांचे हे शब्द ल्यूसीच्या कानांत घुमत होते. पण तरीहि तिच्या हृदयाचा थरकाप मात्र अजून थांबत नव्हता. आपल्या पतीची ती प्रत्यक्ष भेट स्वप्नात अनेकवार घडल्यामारखीच तिला अजून वाटत होती.

आणि होताच तो काळ तसा विलक्षण भीषण सभोंवारच सार वातावरण कस घनदाट मिट्ट काळोखानें दाटलेल होत. तीव्र सूड द्वेषानें भारावलेल्या जनमताच्या चंचल लहरी लाटा, तिच्याभोंवती एकसारख्या उसळत होत्या. अमख्य निरपराधी जीव, केवळ अधुक शकेखातर किंवा केवळ द्वेषभावनेनें रोज प्राणाला मुक्त होते. आणि आपला पती असा आज जर दैवीकृपेनें वाचला नमता तर, त्याच निरपराधी जीवांच्या सगती सोबतीनें तसाच यम-लोकाची वाट तो कधींच चालू लागला असता असल्या त्या जलपृष्ठावरील रेपेसारख्या अस्थिर, अणजीवि, भीषण जनमनाच्या लहरी सानिध्यात, ल्यूसीला आपल्या पतीच जीवित अजूनहि सुरक्षित अस वाटत नव्हतं, नि तिच हृदय पतीच्या पुनर्भेटीमुळें उफाळून नाचत नव्हत. हिवाळ्यांतील सायकाळची अकाल उदाम छाया तिच्याभोंवती आतां पसरत होती तरीहि त्या भयंकर गाड्यांची धडधड रस्त्यावरून अजून चालूच होती. तिच मन त्या गाड्यांच्या दिशेनें भटकत होत नि मन चतु आपल्या पतीची मूना त्या गाड्यांत पहात होते. आणि मग भयानें थरथरत ती आपल्या पतीला अधिकच घट्ट बिलगत होती.

त्या अस्वस्थतेच्या नि आविश्वासाच्या काळात सामान्य लोकांचे दैनंदिन व्यवहारसुद्धा आतां पार पालटले होते त्या बदललेल्या परिस्थितीला अनुसरून डॉक्टरांच्या घरांतील पद्धतीहि पार पालटून गेल्या होत्या. इतर सामान्य माणसांप्रमाणें त्यांनाहि आपल्या रोजच्या मीठमिरचीची खरेदी रोज सायकाळीं उरकावी लागत होती. आणि ती आपली खरेदीसुद्धा लोकांच्या डोळ्यांत कधीं उठून दिसू नये, म्हणून वेगवेगळ्या दुकानांत वेगवेगळे जिन्नस खरेदी करितच आपला बाजारहाट मिस प्रॉस नि जेरी या जोडीला रोज उरकावा लागत होता.

त्या दोन्हीहि प्राण्यांना फ्रेंच भाषेच एक अंतरहि बोलतां येत नव्हत. तरीहि त्यांचे व्यवहार मात्र कधीच कुठें त्यांनीं अडु दिले नाहींत. दुकानांत जाऊन आपल्याला हवा तो जिन्न हाताने वाणी दादांना दाखवीत नि त्यांनीं दाखविण्या बोटोत एकबोट कमी करून आपलीं बोटें त्यांना दाखवीत, मिस प्रॉस आपली खरेदी उरकी सभाषण टाळण्याची किंवा भाषेची अडचण दूर करण्याची तिची ही संपीयुक्त होती. आणि हे गेले बारा पंधरा महिने याच युक्तीच्या जोरावर आपला खरेदीचा व्यवहार ती बिनबोभाट उरकित होती

“ह, चला जेरी, पडा आतां बाहेर.” आपल्या हातातील मनी बॅग हलवीत मिस प्रॉस म्हणाली. “आणि हें बघ, पोरी — तुला सांगत्यें आहे बर का ल्यूमी — मी येईपर्यंत इथून एक पाऊलसुद्धां हलायच नाहीं, बर का. अशीच घट्ट धरून बस आपल्या नवऱ्याला मी मार्गे येईपर्यंत पण जाण्यापूर्वी एक प्रश्न विचारायचा आहे मला, डॉक्टर, विचारुं ?”

“आपला अधिकारच आहे तो मिस प्रॉस,” डॉक्टर हसत म्हणाले.

“जळू मेला तो अधिकार’ अधिकार नि स्वातंत्र्य, अधिकार नि स्वातंत्र्य — कान किटले माझे तें ऐकून !” मिस प्रॉस उद्गारली.

“हळू, हळू ! माझे बाई ! कुणी ऐकेलसुद्धां.” ल्यूमी तिला थोडी दाबीत म्हणाली.

“बरग, बर ! पण मला काय करायचय त्यांच्या त्या अधिकाराशी नि स्वातंत्र्याशी ? बरं का, पण डॉक्टर, मला सांगा, इथून काढता पाय नाहीं का घेतां येणार आतां आपल्याला ?”

“अं ह ! अन्न सुरक्षित नाहीं तस करण ”

“तेंहि ठीक म्हणा !” आपल्या लाडक्या ल्यूसीकडे पहात नि आपली निराशा लपवीत मिस प्रॉस म्हणाली. “आतां काय हत्ती गेला नि शेंपूटच राहिलं, ठीक हं चला, जेरी ! — पण हलायचं नाहीं हं ल्यूमी !”

बाजार मास्तरांची ती जोडी बाहेर पडली, आणि डॉक्टर, ल्यूमी चार्लस नि धाकटी ल्यूसी शेंगडीभोंवती स्वस्थ बसलीं होती आपल ऑफीस बंद करण्यासाठीं गेलेले लॉरी अजून परत आलेले नव्हते धाकटी ल्यूमी आपल्या आजोबांचा हात धरून बसली होती आणि ते तिला अगदीं हळू आवाजांत, सिंहानें उपकार केलेल्या एका चिमण्या उंदरांनें सिंहाला जाळ्यांतून सोडवून

त्या उपकाराची परत फेड कशी केली, तें सांगत होते. सभोंवार सर्व काहीं आतां शांत प्रशांत दिसत होती आणि ल्यूसीच्या हृदयाची धडधडहि किंचित कमी झाली होती

“कसला झाला आवाज ?” ती एकदम दचकून ओरडली.

“ल्यूसी — ल्यूसी ! अशी भेदरून नको जाऊ ” गोष्ट मधेंच थांबवून नि तिच्या खांद्यावर हात ठेवीत डॉक्टर म्हणाले. “ किती अस्वस्थ झाली आहेस तूं ! कशानें एवढी घाबरलीस तू ? तू — तू ल्यूसी, माझी पोरगी ? ”

“तस नाही बाबा, पण कुणाची तरी नवीन पावल वाजलीशीं वाटलीं मला जिन्यावर — ’ अडखळत ल्यूसी म्हणाली.

“छेग, पोरी, सुई पडल्याचा सुद्धा आवाज येत नाही कुठें.”

पण त्यांचें वाक्य पुरें होतें न होतें तोंच दारावर कुणीतरी ठोठावेलें.

“बाबा, बाबा आता काय आहे नवीन ! वांचवा बाबा, चार्लसला वांचवा !”

“घाबरू नको बेटा, ” आपल्या जागेवरून उठत आणि तिच्या मस्तकावर हात ठेवीत ते म्हणाले. “मी वांचवलाच आहे त्याला. हा काय भेदरटपणा, पोरी ! मी उघडतो दार !”

हातांत दिवा घेऊन आणि पुढील दोन खोल्यांतून पलीकडे जाऊन त्यानीं दार उघडलें. बाहेर पाऊलांचा म्याड खाड आवाज झाला आणि लाल टोप्या घातलेले नि नागव्या तलवारी नि पिस्तुलें घेतलेले असे चौघे यमदूत आंत खोलीत शिरले.

“सिटिझन एव्हरमॉड, ऊर्फ डानें, ” पहिल्यानें पुकारा केला.

“कुणाच काम आहे त्याच्याशीं ? ” चार्लसनें विचारले.

“माझ — आम्ही त्याला पहातो आहोंत. मी ओळखतो तुला, एव्हरमॉड, कोर्टांत पाहिला आहे तुला मी आज. लोकराज्याचा तू परत बदीवान आहेस.”

त्याची पत्नी नि छोकरी त्याला घट्ट बिलगलीं होती आणि ते चौघे यमदूत त्यांच्याभोंवतीं उभे होते.

“मला पुन्हा कैद कां, तें समजेल काय ? ”

“आधी प्रथम सरळ सेशन कोर्टांत चल, मग कळेल उद्या — उद्या फेर सुनावणी आहे तुझी.”

आश्चर्यानें अगदीं स्तिमित होऊन, एकाद्या दगडीपुतळ्यासारखे डॉक्टर

हातांत दिवा धरून हा वेळपर्यंत उभे होते. ते आतां पुढे झाले आणि दिवा खाली ठेऊन त्या बोलणाऱ्या व्यक्तीचा हात धरून ते म्हणाले—

“तुम्ही त्याला ओळखतां अस म्हणतां मला ओळखतां कां तुम्ही ? ”

“होय, ओळखतां, सिटिझन डॉक्टर.”

“आम्ही सर्वजण ओळखतां, सिटिझन डॉक्टर.” बाकीचे तिथेहि म्हणाले. डॉक्टरनी त्यांच्याकडे आळीपाळीने विमनस्कपणें पाहिलें, आणि जरा वेळ थांबून हळू आवाजांत ते म्हणाले—

“मला द्याल का त्या प्रश्नाचें उत्तर ? हें अस कस झाले ? ”

“सिटिझन डॉक्टर,” किंचित नागुशीच्या स्वरात पहिल्यानें उत्तर केलें, “सेंट ॲटोईनच्या लोकांनीं त्याच्यावर कांहीं गंभीर आरोप केला आहे. सेंट ॲटोईनला त्याचा जाब पाहिजे आहे.”

“जाब, कसला जाब, ? ” डॉक्टरनीं विचारलें.

“सिटिझन डॉक्टर, अधिक कांहीं न विचारण बर.” तशाच नागुशीच्या स्वरात तो म्हणाला. “लोकसत्ता जर तुमच्यापासून कांहीं त्यागाची अपेक्षा करित असेल, तर देशभक्त नागरिक या नात्यान, तो त्याग तुम्ही अनर्दानें केला पाहिजे. आधीं लोकसत्ता, बाकी सर्व मागाहून. जनता हाच सर्व सत्ताधीश जनार्दन — एव्हरमॉड आम्हाला वेळ नाही थांबायला.”

“फक्त एकच शब्द,” डॉक्टर विनवणीच्या स्वरांत म्हणाले, “यांच्यावर दोषारोप करून जाब विचारणाराच मला नांव समजेल काय ? ”

“नियमाविरुद्ध आहे तस करण. पण — पण — ” अस्वस्थपणें आग चाळवीत अखेरीस तो म्हणाला, “सिटिझन आणि सिटिझनेस डेफार्ज याचाच अतिशय गंभीर आरोप आहे. आणखीहि पण एकाचा.”

“तो कुणाचा ? ”

“तुम्ही — तुम्ही विचारातां हें, सिटिझन डॉक्टर ? ”

“होय.”

“बर तर,” कांहीं चमत्कारीक तऱ्हेनें त्यांच्याकडे पहात तो म्हणाला, “उद्यां मिळेल याच उत्तर. बस्स, आतां खलास ! ”

.... <

त्यांच्या घरावर आलेल्या या नवीन सकटाची काहीच कल्पना नसल्यामुळे मिस प्रॉस नि जेरी नेहमीप्रमाणे स्वस्थ मनाने आपले काम उरकीत वाटेने चालली होती. आपल्या आजूबाजूच्या दुकानाकडे दृष्टि टाकीत आणि वाटेत भेटलेल्या रक्तपिपासु बुभुक्षित टोळ्यांपासून चार हात लांब रहात त्यांची श्रमती चालू होती. रोजचा किराणा माल खरेदी करून आणि दिव्यासाठी तेल घेऊन चार्लेसच्या बध्मक्ततेनेमित्त आनंदोत्सव साजरा करण्यासाठी म्हणून काही ब्रॅडी घेण्यासाठी ती दारू दुकानाकडे जात होती दुकानाजवळ जाऊन पोंचताच हातांतील पिशवी सरसावीत जेरीची स्वारी दारांतून आत शिरत असता, तोंडांतील तबाखूची नळी पेटवीत बाहेर येत असलेल्या कुणी तरी त्याला धक्का दिला नि स्वतः ला सावरीन, “ माफ करा ह ” अस ते कुणी तरी म्हणाले. जेरी नि मिस प्रॉस दोघांनीहि त्या व्यक्तीकडे पाहिले, आणि त्याच्याकडे नीट दृष्टि जाताच एकदम चमकून मिस प्रॉस अस्पष्टपणे किचाळली. तिकडे जेरीहि त्या व्यक्तीकडे तसाच आश्चर्याने पहात काहीतरी आठवीत डोके खाजवीत पुढे उभा राहिला

“ कां, एवढ किचाळाला काय झाल ? ” ती व्यक्ती हळूच मिस प्रॉसला म्हणाली

“ अरे किंचाळू नको तर काय करू, सॉलोमन; किती वर्षांनी दिसतो आहेस तू हा मला ? ” मिस प्रॉस म्हणाली.

“ अग बया, पण जरा हळू ! ठार मारायचा आहे का काय मला ? सॉलोमन नको मला हाक मारू ” भयभीतपणे इकडे तिकडे पहात तो म्हणाला.

“ दादा, दादा ! ” डोळ्यांत अश्रू येऊन मिस प्रॉस म्हणाली. “ इतका कसा रे तू कठोर ? ”

“ मग जरा हळू बोलना आणि चल, तिकडे चल थोडी बाजूला. पण हे कोण प्राणी ? भूतबीत वाटलों काय यांना मी ? ”

पहात होता खराच जेरी तसा त्याच्याकडे; पण बोलतमात्र नव्हता तो एक अक्षरसुद्धा. त्याचे आपले शांतपणे डोके खाजवीत त्याच्याकडे पहाणे चालू

होतें. पण मिस प्रॉसने त्याच्या हातावर पैसे ठेवतांच आंत दुकानांत जाऊन ब्रॅडी खरेदी करून तो बाहेर आला, आणि मग स्वस्थपणें बोलण्यासाठी तीं सर्व पुढच्या काळोख्या वाकणाजवळ जाऊन उभी राहिलीं

“ह आतां काय पाहिजे तुम्हांला, ताईसाहेब ?”

“इतक्या वर्षांनीं आतां भेटून हा प्रश्न का सॉलोमन ! नि भाऊ-भाऊ बर का हा माझा !” डोळ्यांतून पाणी काढीत मिस प्रॉस म्हणाली

“मग काय तर ! पण मला तू इथ असल्याच माहीत होत, तुला नसल तरी, बर का ताईसाहेब. पण काम काय आहे तुझ, तें बोल झटपट; मला नाही आहे वेळ. अधिकारी माणस आम्ही !”

“अहो, अधिकारी माणस, एक प्रश्न विचारू का आपल्याला ?” त्याच्या खाद्याला स्पर्श करीत जेरीने विचारलें “आपल खर नांव कायहो, जॉन सॉलोमन कीं सॉलोमन जॉन ? आपली बहीण हांक मारते आहे आपल्याला सॉलोमन म्हणून. पण कायहो, तिकडे त्या खाडीपलीकडे नव्हत आपल हें नांव, नव्हे ?”

“मी नाहीं समजलों.”

“म्हणजे अस कीं, हें नांव नव्हत आपल तिकडे. कांही चार अक्षरी नांव होत आपल ओल्ड बेलेच्या आवारांत, नाही ?”

“बारसाड !” कोणाचा तरी मागून आवाज आला

“अगदीं बरोबर !” जेरी उद्गारला.

“अशा घाबरू नका मिस प्रॉस,” पुढें येत सिडने कार्टन म्हणाला “काल सन्याकाळीच आलो आहें मी लॉरीकडे, आणि सर्व कांहीं सुरळीत होईपर्यंत किंवा माझी गरज लागेपर्यंत, मी प्रकट व्हायच नाहीं अस आमच ठरल होत आपल्या या बधूशी मला आतां चार शब्द बोलायचे आहेत असला हा गळे-कापु, हेर काम करणारा भाऊ तुम्हांला नसता तर बर झाल असत !”

सिडनेच्या त्या शब्दांनीं तो हेर अगदीं थडा बरफ झाला होता. तरी आपल्या पांढऱ्याफटक चेहेऱ्यावर उसनें अवसान आणण्याचा प्रयत्न करीत त्यानें विचारलें, “आपण कोणाशीं बोलतांहांत ?”

“सागतों ह, मि. बारसाड,” सिडने म्हणाला. “एकदोन तासांपूर्वी त्या तुरुंगाजवळ फिरत असतां, आंतून बाहेर पडतांना मी आपल्याला पाहिल, आणि मग आपल्याला मी चांगला ओळखीत असल्यामुळें, माझ्या त्या दुंदेवी स्नेह्याच्या

दुर्दैवात आपला काही हातभार असावा अशी शका येऊन, मी तेव्हापासून आपल्या पाठीशीच होतो. तिकडे त्या दुकानात आपल्या जवळच बसलो अस- त्याने आपली ती घमैंडखोर मुत्ताफळं माझ्या कानांवर आली, आणि माझ्या मनात उत्पन्न झालेल्या काही कल्पनांना आतां मूर्तस्वरूप येणारस मला वाटूं लागल आहे. ”

“ कसल्या कल्पना ? ”

“ इथे सांगण धोक्याच आहे तें बारसाड तिकडे टेलसन बँकेच्या कचेरीत जरा आलांत तर ? नसल यायच तर काही इलाज नाही. ”

“ बघ, म्हटल नाही मी, माझ्या गळ्याला तू फांस लावणार म्हणून ! ” सिडनेच्या आवाजांतील अधिकाराची नि गर्भित धमकीची धार सहन न होऊन बारसाड म्हणाला. “ चला बाबा ”

“ प्रथम आपण आपल्या ताईला त्याच्या घरापर्यंत पोचवू या माझा हात पकडा असा मिस प्रॉस या दिवसांत अस एकट दुकट फिरण चागल नाही, आणि तुमच्या या जवानाला, तो बारसाडला ओळखीत असल्यामुळे थोडा वेळ आमच्या बरोबर येऊ या. चला, जायच ? ”

मिस प्रॉसने वर त्याच्या तोंडाकडे पहात त्याचा हात पकडला त्या हातांत नि त्या डोळ्यात काही वेगळच पाणी आज तिला दिसत होत. नेहमीचा सुस्त कार्टन आज त्या ठिकाणी दिसत नव्हता, उदात्तेची उज्ज्वल छटा त्याच्या चेहेऱ्यावर मिरवत असलेली आज तिला दिसत होती, आणि काही तरी ताठर निश्चयानें त्याचें पाऊल पुढे पडत आहे याचीहि तिला जाणीव झाली. सिडने कार्टनचें हें भव्य चित्र, तिच्या चित्तफलकावर आज नव्याने पण कायमचेंच रगविलें जात होते

घराच्या कोपऱ्याजवळ तिला पोंबवून पाच दहा मिनिटांतच त्यांना मि. लॉरीच्या खोलीत पाऊल टाकलें आपलें जेवण उरकून शेंगडीजवळ खुर्ची ओढून ते स्वस्थ बसले होते, आणि आतां सिडने कार्टनच्या मागोमाग आत आलेल्या बारसाडकडे त्यांची नजर जातांच त्यांना आश्चर्य वाटल्यासारखें दिसत होतें.

“ मिस प्रॉसचे बघ, मि. बारसाड, ” सिडने त्यांना म्हणाला.

“ बारसाड ? बारसाड ? परिचित दिसत आहे नांव नि चेहेराहि. ”

“ ओल्ड बेलेमधील, आपल्या त्या डानें खटल्यांतील सरकारी साक्षीदार, ” खालीं खुर्चीवर बसत सिडने म्हणाला. मि. लॉरी आतां तिरस्कार दर्शक मुद्रें बारासाडकडे पहात होते.

“ आपला यांचा पूर्व परिचय आहेच. आतां एक अत्यंत वाईट बातमी. डानेला परत अटक झाली आहे. ”

“ काय सांगता काय, सिडने ! ” भीतीनें अगदीं पांचावर धारण बसल्या. सारखे लॉरी उद्गारले “ आतां दोन तासांपूर्वीच चांगला सुखांत नि मोकळा होता तो, आणि मी हा आतां तिकडे जायलाच निघणार होतो ! ”

“ तरीहि त्याला अटक झाली आहे हें सत्य आहे कधीं झाली अटक, मि. बारासाड ? ”

“ झाली असली तर आतांच. ”

“ यांचाच शब्द आपण अखेरचा मानला पाहिजे, मि. लॉरी. ” सिडने म्हणाला. “ कारण त्यांच्याच तोंडून ती बातमी मी ऐकली डॉक्टरांच्या घरा-जवळ ते लोक जाईपर्यंत हे त्यांच्या बरोबरच होते. त्यांच्या अटकेबद्दल मला तर कांहीं शका नाही. ”

त्या मुद्यावर अधिक वेळ घालवण इष्ट नाही अस सिडनेकडे पहातांच लॉरींना कळून चुकल. आणि गोंधळल्यासारखे, पण आपल्या मदतीची कांहीं जरूर लागेल या कल्पनेनें ते नीट लक्ष लाऊन सिडनेचें भाषण ऐकू लागले.

“ अजूनपर्यंत डॉक्टरांच्या नांवाचा नि वजनाचा चार्लसला जसा उपयोग झाला तसा तो उद्यांहि कदाचित होईल पण कदाचित तसा होणारहि नाही. खर सांगायच मि. लॉरी, तर माझ मन आता डळमळल आहे, कारण डॉक्टर त्याची ही आत्ताची अटक थांबवू शकले नाहींत. ”

“ त्यांना आधीं कळल नसेल कदाचित, ” लॉरी म्हणाले.

“ नेमकी हीच परिस्थिती मला धोक्याची वाटते कारण डॉक्टर म्हणजे चार्लस, आणि चार्लस म्हणजे डॉक्टर, इतका त्यांचा एकजीव आहे. ”

“ अस खर, ” लॉरींनी कबूल केलें. त्यांचा अस्वस्थ हात त्यांच्या हनुवटी-जवळ चुळबुळत होता. आणि अस्वस्थ डोळे कार्टनच्या चेहेऱ्यावर खिळले होते.

“ थोडक्यात म्हणजे, ” सिडने म्हणाला, “ वखत तर आतां बांका आला आहे, आणि प्रसंग जितका जिवारचा नि असाध्य तितका त्याच्या प्रतिकाराचा

उपायहि जालीम नि साहसपूर्ण असाच राहणार कारण छाती फाटण्याची वेळ आली की छातीचा कोट करून छातीठोकपणेंच कांही गोष्टी कराव्या लागतात, नाही का! डॉक्टरना आपल्या यशस्वी उपायांचा अवलंब करू द्या, माझा नेहमीचा अपेक्षी मार्ग ठरलेलाच आहे कोणाच्याच जीविताला आज इथे खरखुर मोल नाही. जनतेच्या अग्रभागी मिरवत असलेला आजचा लोकप्रिय पुरुष, उद्या त्याच जनतेच्या पायदळी तुडवला जात आहे या परिस्थितीत घडणार जर घडलच, तर मी एक डाव टाकण्याचा विचार केला आहे आणि त्यासाठी माझ्या हातातील कांही हुकमी पत्त्यांच्या जोरावर, तुरुंगांत नेहमी मुक्तद्वार वावरणाऱ्या माझ्या या दोस्ताला, मी आपल्या बाजूला ओढणार आहे ”

“आपला हातातील डाव तसाच हुकमी असेल तरच, मेहेरबान,” तो हेर म्हणाला.

“अस ? तर पान पुन्हा पाहून सांगतो ह — मि. लॅरी तुम्ही मला ओळखता, ती बाटली जरा इकडे करा पाहू ”

लॅरीनी पुढे केलेल्या वाटलांतून दोन पेले त्याने आर्वी घशाखाली उतरवले नि मग ती बाटली जरा दूर सारली.

“मि. बारसाड,” हातांतील डावाकडे पहात बोलत असल्यासारखा तो बोलू लागला “तुरुंगांत हेर काम करणारे तुमच्यासारखे गळेकापू, आज कैदी तर उद्या जेलर असा रोज पार्ट वेगळा, पण अतर्यामी एकच गळेकापू असणारा माणूस, आजच्या नव्या लोकशाहीचा हस्तक किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि नावाने जरी वावरत असला तरी, त्याच जीवित कधीच सुरक्षित नसत हे आपल्याला ही माहीत असल्याने, आपण खोल्या नांवाने या लोकराज्यात नादत आहांत हें एक माझ हुकमी पान फ्रेंच लोकसत्तेचा आजचा हा गुप्तहस्तक फ्रान्सच्या नि त्याच्या स्वातंत्र्याच्या वेऱ्याच्या, राजसत्ताक इंग्लंडच्या नोकरांत कालपर्यंत होता, हें दुसर. फ्रान्सच्या त्या घातकी वेऱ्याच्या, पिटच्या, हेर-खात्यांत काम करणारा हा इंग्रज हेर — ज्याच्या दुष्कृत्यांचा लौकिक जिकडे-तिकडे पसरला आहे, तो महात्मा या पॅरिसमध्ये, लोकसत्तेच्या या अतर्गूहात खुशाल वावरतो आहे — निर्धास्तपणे वावरतो आहे, हें तिसर. कां, मि बारसाड, कशी काय आहेत माझ्या हातांतील ही पान ? ”

“तरी अजून आपला डाव नाही समजला मला,” अस्वस्थपणे तो हेर म्हणाला.

“ बरं तर, आतां हुकमाचा एका दाखवतो ह, हा पहा. जवळच्या पोलीस चौकीवर आपली ताबडतोबीची वर्दा ! आतां आपल्या हातांतली पान जरा पहा पाहूं. सावकाश, तशी घाई नाही ! ”

त्यानें ती बाटली परत पुढें घेतली आणि आणखी एक पेला झोंकला आणि दारूच्या नशेंत हा काय लागेल तें करील या जाणीवेनें भयभीतपणें बारसाडची दृष्टि त्याच्याकडे लागलेली पाहून सिडनेनेंही आणखी एक पेला भरून तो रिकामा केला.

“ नीट पहा ह आपल्या हातांतील पान. अशी घाई करू नका.”

त्याच्याकडे पहात असतां बारसाडच्या डोक्यांत विचारांचें एकच काहूर उसळलें होतें. सिडनेला माहीत नसलेल्या एका हुकमी पानाचाच तो ग्रामुह्यानें विचार करीत होता इंग्लंडातील आपली हेरगिरी असुरक्षित वाटल्यामुळेच त्यानें तिथून पलायमान होऊन फ्रान्समध्ये नोकरी पत्करली होती आरम्भा आरम्भी आपल्याच देशवाधवांच्या मानेवर मुरी फिरविण्याचें काम तो करीत होता, आणि मग आस्तेकदम तेंच काम त्यानें त्या देशच्या लोकांविषय सुरू करून अनेकांना तुरुंगाची हवा खायला लावले होतें. त्याच नात्यानें, त्या मार्गाले अमदानांत त्यानें सेंट अँटोईनवर आपला मोर्चा फिरवला होता आणि डेफार्ज पतिपत्नींच्या हालचालीवर नजर ठेवली होती नि त्यांत अपयश पदरांत घेतलें होतें मॅडम डेफार्जजवळ बोलत असता ती त्याच्याकडे कशी भयकरपणें पहात होती नि तिचें विणकाम कसें सारखें चालू होत याची आठवण होऊन, भयानें त्याच्या काळजाचें अनेकवार पाणी झालें होतें. कारण या नवीन रक्तांछित क्रांति-काळांत, त्या विणकामांत नोंदले गेलेले असंख्य जीव आपल्या प्राणांस विना-चौकशी तडकाफडकी मुकलेले तो रोज पहात आला होता. हेर म्हणून आपल जीवित सुरक्षित नाहीं, याची त्याला जाणीव होती; तिथून निसटून जाणहि अशक्य होत; मृत्यूची भीषण कुठार आपल्या मस्तकावर सारखी टांगलेलीच आहे, आणि त्या लोकराज्यासाठी तो लागेल तें करण्यास जरी मार्गे पुढें पहात नव्हता, तरी त्याच्याविषय उच्चारलेला एक शब्दहि ती कुठार त्याच मस्तक धडावेगळ करण्यास पुरेसा आहे, हें त्याला पक्कें माहीत होतें आणि ती क्रूर बया—मॅडम डेफार्ज, जर एकदां उलटली तर— ! आपल्या हातांतील पान कुचकामाची आहेत हें बारसाडला आतां पुरत दिसत होत, आणि तो काळाठिकर पडला होता.

“ हातांतील पान आपल्याला फारशी आवडलेली दिसत नाहीत, मि बारसाड,” त्याच्यातील बदल पहात शांतपणे सिडने म्हणाला. “ खेळणार का आपण ? ”

“ तें हुकमी पान मेहेरबानी करून खेळू नका, अस आपण सांगाल का याना ? ” लॉरीकडे वळून अजीजीच्या स्वरात तो म्हणाला. “ मी हेर आहे नि हेर काम करू नये हेंहि मला कबूल पण कोणी तरी केलच पाहिजेना तें, आणि हे सुद्धा नाही का तीच हेरागिरी करित ? ”

“ हें पहा बारसाड,” आपल्या घड्याळाकडे पहात सिडने म्हणाला, “ मी आपला हुकमी एका टाकणार बर का आतां ”

“ माझ्या बहिणीविषयींचा आपला आदर तरी, — ” त्या दोघाना उद्देशून बारसाड म्हणाला.

“ ती व्येद जगातून कायमची नाहीशी करून टाकण, हाच आदर दाखविण्याचा उत्तम मार्ग वाटतो मला,” सिडने म्हणाला,

“ खरच अस वाटत आपल्याला ? ”

“ अगदी काडीचीहि शका नाही त्यांत ’ ”

सिडनेची ती गभीर मुद्रा नि आवाज पाहून बारसाडचें उरलेसुरलें अवसानहि आतां गळत होतें. तरीहि अजून त्याचा ठाम निश्चय मात्र होत नव्हता.

“ माझ्या हातांतील आणखी एक पान मला आपल्याला दाखवायच आहे, मि बारसाड,” हातांतील पाने पहात असल्यासारख्या आवाजांत सिडने परत बोलू लागला. “ आणि आपल्या शेजारीं बसलेले मघांचे ते आपले दोस्त कोण ? ”

“ फ्रेंचमन आहे तो. आपण नाही त्याला ओळखित; ” बारसाड घाईघाईने म्हणाला.

“ अस्स, फ्रेंच अ ? असेल — असेल,” आपल्याशींच विचार केल्यासारखा सिडने पुटपुटला. “ समजा, तेवढ महत्त्व नाही त्याच. पण तो चेहेरा परिचित आहे मला. ”

“ मला नाही वाटत — शक्यच नाही तें. ”

“ नसेल, नसेल पण ते क्लाय महाशय ओल्ड बेलेमधे होते आपल्या जोडीला. ”

“ चूक, साफ चूक. घसरलांत साहेब आपण,” हसत हसत त्याच्याकडे पहात

बारसाड म्हणाला “ इथे मात केली मी आपल्यावर बर का या माझ्या हातांनीं थडग्यांत गाडला आहे मी त्याला, कितीतरी वर्ष झाली त्याला आज ”

“ हें पहा मेहेरबान, एवढे फुशारून नका जाऊ ” अजूनपर्यंत बाजूला स्वस्थ-पणें उभा असलेला जेरी एकदम पुढें येऊन म्हणाला. “ कोण म्हणतो ऋय मेला म्हणून ? बदमाश, त्या पेटींत नुसते दगड गोटे भरले होतेत तुम्हां मला फसवाला पहातोस होय, म्हणे त्याला मी गाडला ' चार उभे करीन लोक माझ द्यायला, त्या पेटींत तो नव्हता म्हणून चूप, बोलू नको, एक अक्षरहि. त्या पेटींत नुसते दगड होते परत तर बोल, कीं नाहीं नरडी दावुन प्राण घेतला तुझा तर मी जेरीच नव्हे ' अह, आता नका विचारू मला काहीं साहेब, मेहेरबानी करून, मग करीन मी खुलासा केव्हांतरी.”

सभाषणास मिळालेल्या या आकास्मिक कलाटणीनें मिडने नि लॉरी चकित होऊन गेले होते पण जेरीला ते ओळखीत असल्यानें त्यांना लोकरच स्वतः ल' सांवरलें

“ अस्स, अस्स ! आपल्याला काय, आणखी एक हुकमी पान मिळाल, कार्टन म्हणाला “ मग काय, खेळणार का आपण ? ”

“ नाही ! आपली एकदम शरणचिठ्ठी. ” तो हेर म्हणाला. “ तिकडून इग्लंडमधून जेमतेम जीव घेऊन पळालों तो आतां इथें काय फुकट मरू होय या राक्षसाना काय, आणखी एक बळी. तर बोला आतां आपल काय म्हणण आहे तें ? माझी कामावर जाण्याची वेळ आतां होत आली मात्र माझ्याजवळून भलती अपेक्षा करून माझा जीव अधिक वाक्यात कांहीं घालू नका त्या स्थितींत मला सरळ नकारच द्यावा लागेल तर बोला, काय आहे म्हणण आपल ? ”

“ तस कांहीं फार नाहीं तुरुगातले आपण एक अधिकारी आहां, नव्हे ? ”

“ मी आपल्याला एकदांच सांगतों की तिथून निसटण अशक्य आहे : ”

“ पण मी विचारल नाहीं त्याच उत्तर कशाला देतां ? तुरुगातले आपण अधिकारी आहा कीं नाहीं ? ”

“ असतों मधून मधून. ”

“ म्हणजे वाटेल तेव्हा होतां येईल ? ”

“ मला आंत बाहेर वाटेल तेव्हा जातां येईल, एवढे खर ”

सिडनेने आणखी एक ग्लास भरून ते सावकाशपणे खाली शेगडीजवळ ओतले. ते ग्लास पूर्ण रिकामे झाल्यानंतर तो आपल्या जागेवरून उठून म्हणाला —

“ आपल्या हातांतील पानांच बलाबल या दोघानाहि नीट कळाव म्हणून मी आतापर्यंतच भाषण यांच्या साक्षीन केल. आतां त्या शेजारच्या खोलीत बसून आपण दोघेच आपल सभाषण संपवू या, मि बारसाड. चला — ”

.... ९

अर्था पाऊण तासाच्या गुप्तसभाषणानंतर कार्टन नि बारसाड खोलीबाहेर पडले. या वेळात मि लॉरीनीं जेरीची चांगलीच हजेरी घेतली होती क्लाय त्या पुरलेल्या पेटात नव्हताच असें जेरीनें सांगितल्यापासूनच ते अस्वस्थ झाले होते. स्मशानात नेऊन पुरलेल्या पेटीत काय होत ते जेरीला समजल कस; त्यानें ती पेटी उघडून तर पाहिली नाहीं, आणि असल्यास कोणत्या हेतूनें. नोकरीव्यतिरिक्त कसल्या उद्योगात गढलेला असेल हा बेडा? पण प्रश्न जरी अनेक असले तरी लॉरीच्या मनांत त्यांच्या सभाव्य उत्तरांनें घृणाच उत्पन्न झाली होती, आणि म्हणूनच ते दोघेच मागे राहिल्यावर त्यांनीं जेरीला छेडला होता, नि त्यानेंहि आपल्या गतकृत्यांचा आपल्याला पूर्ण पश्चात्ताप झाला आहे अस सांगून, तो पश्चात्ताप आपण कृतीनेंच सिद्ध करणार असल्याचें त्याने लॉरीला आश्वासन दिले आणि सुस्वभावी लॉरी तेवढ्यावर खूष राहिले होते. “ शब्द नको, कृति,” असेंच ते सिडने बारसाडची जोडी परत खोलीत आली त्या वेळीं जेरीला सांगत होते.

“ अँड्यू, मि. बारसाड ! आपली ही व्यवस्था आतां अशी पक्की झाल्या-
नंतर, माझ्यापासून आपल्याला काहीहि धोका पोंचणार नाही हें ध्यानांत ठेवा,”
सिडने आत येत म्हणाला.

जेरी नि बारसाड खोलीबाहेर पडून ते दोघेच आंत राहिल्यानंतर काय झालं म्हणून लॉरीनीं विचारलें.

“ काहीं विशेष नाही. उद्यां जर सारीच आशा सपली तर त्याची एवढावर भेट फक्त होईल मला ”

लॉरीचा चेहेरा निराशेने काळवडला.

“ अधिक करण काहीं शक्य नव्हत मला अधिकाची अपेक्षा करण म्हणजे त्याला मरणच. मग तो म्हणतो तस, अस मरण काय नि तस काय, त्याला दोन्ही सारखीच, आणि आपल्या पदरांत मात्र कांहींच नाही. कांहीं इलाज नाही पण याला ”

“ पण कोर्टाचा निकाल जर विरुद्ध झाला तर भेट घेऊन काहीं त्याचा जीव नाही बांचविता येणार.”

“ तसं मीहि म्हटल नाही ”

लॉरी निराशेने शोगर्डीतील निखाऱ्यांकडे पहात राहिले. ल्यूसीवरील त्याच्या घनिष्ठप्रेमाने आणि चार्लसच्या या आजच्या परत अटकेने ते अगदा गळत्या-सारखे दिसू लागले. दुर्बल वृद्धत्वाची छाया त्यांच्यावर आतां दिसू लागली आणि त्यांच्या डोळ्यांतून नीरव अश्रुबिंदु खाली गळू लागले

“ आपण एक अतिशय विशाल हृदयाचे उदारधी आहात, मि लॉरी ” घोगऱ्या आवाजात सिडने म्हणाला. “ माझ्या जन्मदात्या पित्याला अमे अश्रु ढाळतांना पाहून वाटला नसता इतका गाढ आदर आपल्यावद्दल मला वाटतो आहे. पण माझ्या सारख्याच्या पितृत्वाची जबाबदारी आपल्यावर आली नाही, हें आपल भाग्यच ! ”

हे शब्दले शब्द जरी त्याने आपल्या नेहमींच्या निष्काळजीपणाने उच्चारले होते तरी त्याच्या आजच्या आवाजांतील जिव्हाळा नि आदर लॉरींना कांहीं वेगळाच वाटून ते चमकले. सिडने कार्टनच हें उदात्त दर्शन त्यांनाहि अजून-पर्यंत पूर्णपणे अपरिचितच होत. त्यांनी मोठ्या प्रेमाने त्याचा हात पकडला नि सिडनेने तो हळुवारपणे दाबला.

“ आणि आतां आपला चार्लस. ल्यूसीला मात्र आतां घटत्यापेक्षा कांहीं सांगू नका; त्याचा उपयोग तर कांहींच नाही, उगाच तिच्या जिवाला मात्र नसता त्रास. आणि मी आलों आहं म्हणून पण सांगू नका ह ! मी आल्या-वेळीं बोलल्याप्रमाणे, मी तिला न भेटण बर. मला काय तिच्यासाठी बारीक-

सारीक करतां येईल, तें मी करीन, त्यासाठीं त्याची आवश्यकता नाही. आज जणार आहाना तिकडे ? तिला वस उजाड ओसाड झाल असेल आज.”

हा तिकडेच निघतो आतां.”

“ ठीक ठीक भारी लोभ आहे तुमच्यावर तिचा, नि विश्वास पण कशी काय दमते हल्ली तिची एकदर प्रकृती ? ”

काळजीदुःखानीं पिडलेली तर खरीच, पण तरीहि एरव्हीं सुंदर, गोड ! ”
‘ हऽऽ ’ ”

त्याच्या गुदमरलेल्या हृदयांतून अगदी पिळवटून निघात्यासारखा तो दीर्घ सुस्कारा लोरीना वाटला त्यांनीं त्याच्याकडे पाहिले. कार्टन तोंड फिरवून त्या जाळाकडे पहात होता. एखाद्या निरभ्र सुंदर दिवशी एखाद्या डोंगर माऱ्यावरून झटकन निघून जावी अशी कांहीं तरी छटा त्याच्या चेहेऱ्यावर दिसून नाहींशी झाली. ती छटा कसली तें त्यांना सांगतां येत नव्हतें. बाहेर पडण्याच्या बेतात अमलेल्या एका रसरशीत छोट्या ओंठक्यावर सिटनेनें आपला पाय दाबून तो आत ढकलला. त्याच्या फिकट चेहेऱ्यावर जाळाचा प्रकाश पसरला होता. डोक्याचे लांब तांबूस तपकिरी केंस मस्तकावर सैल विंगुरले होते, आणि शातपणे त्यानें आपला उच्च वटाचा पाय त्या ओंठक्यावर दाबून धरला होता. त्या ओंठक्याचे चुरून बारीक तुकडे होत होते. आणि त्याच्या त्या बेदरवारपणाबद्दल लोरी त्याला रागावलेहि.

“ माझ लक्ष नव्हत ह ” तो उद्गारला.

त्याच्या सहजमुंदर चेहेऱ्यावर क्षीणपणाची छाया पसरली होती. नि तिकडे दृष्टि जातांच तुरुंगातील कैद्यांच्या क्षीण चेहेऱ्यांची लोरीना उत्कटपणे आठवण झाली.

“ आतां आपल काम संपत आल असेल इथल नाहीं ? ” त्यांच्याकडे वळून कार्टन म्हणाला.

‘ सपलच आहे आतां. मंलां काय करतां आल तेवढ कसोशीनें बेल आहे मी आणि आतां सर्व कांही सुरक्षित झाल्यानंतर, पॅरिस सोडण्याच्या तयारीतच होतो मी. ”

ते दोघेहि काही वेळ मग स्तब्ध बसले होते.

‘ बरेच दिवस काढले आहेत आपण या जगांत, नाही ? ’ अनुत्तर स्वरांत कार्टन म्हणाला.

“ अठ्ठ्याहत्तर वर्षांची उमर आहे आज माझी. ”

“ सार आयुष्य शांतपणें आपल कर्तव्य करीत आणि लोकांच्या उपयोगी पडत घालवले आहे आपण, आणि अनेकांना आपल्यावर पूर्ण विश्वास टाकून अडचणीच्या वेळी आपल्याकडे आशेने पाहिलेहि असेल ? ”

“ वयाची विशी उलटली नाही तोंच या बँकेच्या धर्मांत पाऊल टाकले मी मि. कार्टन, किंबहुना त्याच्याहि आधी म्हटलं तरी चालेल ”

“ आणि आज ऐश्याच्या घरांत आलांत तरीहि केवढी कामगिरी आपण उरकीत आहां, आणि आपल्या अनेक स्नेह्यांना चुकल्या चुकल्या सारखे वाटेल, आपण ही जागा सोडल्यानंतर ! ”

“ एकटा एक जीव मी; ” आपली मान हलवीत लॅरी म्हणाले “ केण आहे रडायला माझ्या मागे ? ”

“ अस कस म्हणतां लॅरी ? तिला नाही वाईट वाटणार ? त्या छोट्या पोरीलाहि नाही ? ”

“ होय वाटेल, वाटेल, देवाचे उपकार आहेत मोठे. तसा नव्हता माझ्या बोलण्याचा अर्थ ”

“ आहेत खरेच देवाचे उपकार, नाही ? ”

“ खात्रीने, खात्रीने ! ”

“ पण समजा, परिस्थिति उलटी असती, आणि तुम्ही कोणाचाहि स्नेह, प्रेम आदर, भक्ति नि विश्वास संपादन केला नसतात, कोणाच्याहि मनांत यत्किंचि-तहि मृदुभावना तुम्ही उत्पन्न केली नसतीत कीं तुमची कोणी कधींकाळीं एखाद-वेळ तरी आठवण काढावी असहि तुमच्या या दीर्घ आयुष्यांत तुमच्या हातून काहींच घडले नसत, तर आज आतां अमं गत आयुष्याच सिंहावलोकन करीत असतां, ही तुमची अठ्ठ्याहत्तरी अठ्ठ्याहत्तर शल्यासारखीच तुम्हाला वाटली नसती काय ? ”

“ खर आहे तुमचं म्हणणं, मि. कार्टन; तस वाटले असत खर. ”

सिडनेनें परत आपली दृष्टि शेगडीतील ज्वालेकडे लावली, आणि काहीं क्षण वस्थ बसून तो म्हणाला—

“ मला एक विचारायच आहे. तुमच बाल्य तुम्हांला आठवत का ? आपल्या मातेच्या जवळ तिला बिलगून बसण्याचा तो काळ, कितीतरी दूर गेला असं कदां वाटत का तुम्हांला ? ”

“ वीस वर्षांपूर्वी तस वाटल अमत, पण आतां आज मात्र तस वाटत नाही. ” त्याच्या मृदुभावनांना सवादी सूर काढीत लॉरी म्हणाले “ प्रवासाच्या टोंकाला जसा मी आतां येत चाललो आहेना, तसा एकाद्या वर्तुळांत फिरत्यासारखा तो प्रवासाचा प्रारंभ मला निकट वाटतो आहे तें बात्य म्हणजे जस कांहीं आतां माझ्या उरल्यामुर्ल्या प्रवासांत गोडवा उत्पन्न करीत आहे. माझ हृदय जसें काहां वितळत आहे, कितीतरी वर्षे विस्मृतीच्या कोनाकोपऱ्यांत घोरत पडलेल्या स्मृति आता परत जाग्या होत आहेत; नि माझ्या प्रिय आईची ती तरुणपणची मूर्त माझ्या वृद्ध डोळ्यांसमोर आतां उभी रहाते आहे आपल हें व्यवहारी जगहि मला त्या काळांत अपरिचितच होत, आणि माझ्या आंगांतले आजचे गुणदोष तेव्हां बद्धमूल झाले नव्हते ”

‘ समजतात — मलाहि त्या भातना समजतात, मि लॉरी, ’ कांहींसा ओशाळून मिडने म्हणाला

“ पण तुम्ही अजून तरुण आहांत मिडने. ”

होय, मी तरुण आहे पण मी कधीच काही शहाणपण शिकणार नाही, लॉरी. जाऊ या तें. ”

‘ आणि माझहि पुराण आता पुरे बाहेर जाणार आहांत का तुम्ही कुठे ? ”

“ चला, न्यूमीच्या घरापर्यंत पोचवतो तुम्हाला मी, ” त्याचा ओव्हरकोट त्याच्या आंगावर चढवीत मिडने म्हणाला, “ पण माझ्या निशाचरी भटक्या सवयी माहीतच आहेत तुम्हाला. म्हणून मला जर फार उशीर झाला परत येयला, तर भिण्याच कांहीं कारण नाही, सकाळी तरी नक्की उगवणारच मी. उद्यां कोर्टांत जाणारच अमाल ना ? ”

‘ आलच आहे नशीबी तें. ’

‘ मी पण येणार आहे; पण तिकडे प्रेक्षकांतच बसणार मी, माझे ते दोस्त आहेतच माझी सोय करायला. चला पकडा माझा हात ”

जिना उतरून खाली आल्यापासून चारदेन मिनिटांतच ते आपल्या इच्छित स्थळाजवळ आले. लॉरी दार उघडून आत शिरले, पण सिडने मात्र कांहीं क्षण

तसाच तिथें घोटालन होता. आणि मग जरा चार पावले पुढें जाऊन तो परत मागें आला आणि मोठ्या भक्तिभावानें त्या बंद दाराला त्यानें स्पर्श केला ला फोर्सच्या दिशेनें त्यानें मग पाऊल उचललें त्याची ल्यूसी त्याच रस्त्यानें नेहमी जात होती नाहीं मग त्या रस्त्यालासुद्धा पवित्र स्थानाचें माहात्म्य कां नाहीं येणार ? आणि म्हणूनच एखाद्या भाविक यात्रेकरूपमाणें सिडने त्या रस्त्यानें भरल्या हृदयानें हळू हळू चालला होता.

ला फोर्सच्या तुरुंगाजवळ तो आला तेव्हां रात्राचे दहा वाजले होतें त्याची ल्यूसी कितीतरी वेळा त्या ठिकाणीं उभी राहिली होती. तो आरकशी आपलें दुकान बंद करून विडी फुकीत आतां दारांत उभा होता.

“ गुड नाइट सिटीझन, ” दुकानाजवळ उभा रहात सिडने म्हणाला. कारण ते सद्गृहस्थ त्याच्याकडे मोठ्या चोक्रमणें पहात होतें.

“ गुड नाइट सिटीझन. ”

“ कस काय चालल आहे लोकराज्य ? ”

“ म्हणजे आमची गिलोटीन कां नाहीं, छान, ठीक ! त्रेमष्ट आकडा आहे आजचा आतां शभरी काय हां हां म्हणतां आमचे ते कारागीर मात्र दमलों आतां म्हणून म्हणू लागले आहेत. पण मी म्हणतो बेव्यानां, एवढ्यांत रे अम दमायला काय झाल ! हा — हा — हा ! ”

“ रोज जातां का तुम्ही — ”

“ हों हों ! अहो, हा काय प्रश्न रोज अगदीं न चुकता. तुम्हीं गेलीं होना का कधी ? ”

“ नाहीं बोवा. ”

“ मग भरदार कार्यक्रम असेल, तेव्हां जरूर जा तर. अहो, काय झटपट काम उरकतात ते आमचे कारागीर ! चार विड्या नाहीं फुकून झाल्या माझ्या तों खलास. अगदीं देवाशपथ ! ” दात विचकीत तो म्हणाला. त्याचे ते हात-बारे नि विचकलेले दांत पाहून सिडनेला तर त्याला तिथे तसाच दांत विचकीत आडवा घालावासा वाटला. पण आपला राग आवरून त्यानें पाय उचलला.

“ काय हो पण तुमच्या पोशाकावरून तर तुम्ही इंग्रज दिमतां ? ”

“ होय इंग्रजच, ” आपलें पाऊल थांबवून सिडने म्हणाला.

“ पण तुम्हीं फ्रेंच तर अगदीं अस्सल बोलतां आहांत. ”

“अहो, विद्यार्थीच होतो मी ड्ये मुळी. ”

“आऽहा, अगदी अस्सल फ्रेंच ! गुड नाइट, इंग्लिशमन. पण जरूर जा बरं का उद्या, ती मौज बघायला आणि विड्या पण नका ह विसरू बरोबर न्यायला !”

काही अंतर पुढे जाऊन त्याला तो अरकशी दिसेनासा झाल्यावर सिडने एका दिव्याजवळ उभा राहिला आणि एका कागदाच्या तुकड्यावर त्याने पेन्-सिलीने काहीतरी लिहिले. आणि मग एखाद्या माहितगारासारखी ताठ पावले टाकीत, त्या काळोख्या रस्त्यावर पसरलेल्या गलिच्छ कचराघाणीतून वाट काढीत एका केमिस्टच्या दुकानाजवळ येऊन उभा राहिला. दुकानदाराची विरूप वामन मूर्ति दार बंद करण्याच्या विचारांतच दिसत होती ‘ गुड नाइट सिडिझन ’ म्हणून त्याला अभिवादन करून कार्टेनने हातांतील कागद त्याच्यापुढे स्फारला. “ झू ” अशी तोंडाने शीळ घातल्यासारखे करीत तो कागद वाचून तो केमिस्ट एकदा “ ही-ही-ही ” करून हागला.

“ कोणा, तमच्यासाठी, मिडिझन ! ” त्याने विचारले

“ हंय, माझ्याचसाठी. ”

“ पण पुड्या नीट वेगवेगळ्या ठेवा बर का, मिडिझन. त्या एक झाल्या तर काय होईल माहित आहे ना ? ”

“ अगदी पूर्ण, ” सिडनेने उत्तर केले आणि मग त्या पुड्या हातांत पडल्यावर त्या खिशात नीट ठेवून नि त्याचे पैसे मोजून त्याने मध्यपणे बाहेर पाऊल टाकले “ आता उद्यापर्यंत तर काही काम नाही, ” वर प्रकाशत असलेल्या चंद्रकोरीकडे पहात तो पुटपुटला “ आणि मला झोप तर काही येत नाही. ”

सर्व आयुष्यभर विफल श्रम आणि भटकती करून अगदी श्रात झालेल्या, पण आता पूर्ण विचाराती ठरवलेल्या मार्गाला येऊन प्रवासाचा अखेरचा टप्पा डोळ्यांसमोर निश्चितपणे दिसत असलेल्या वाटसरूसारखी, त्याच्या आवाजांत आत्मविश्वासाची छटा आज दिसत होती किती तरी वर्षांपूर्वी भर तारुण्यात, भविष्यकाळ मोठा मोहक, गुलाबी, सुंदर दिसत असता त्याची मातापितर त्याला सोडून गेली होती. पण आज इतक्या दिवसांनंतर, वर आकाशातील अंध्राच्छादित चंद्रप्रकाशात त्या अधःच्या बोळकडीतून तो जात असता, आपल्या बापाच्या मृत्युशय्येजवळ उभा राहून वाचल्या गेलेल्या त्या प्रार्थनेतील शब्द त्याच्या हृदयांत आता जागे होत होते.

भगवान् म्हणतात “जगाच पुनरुत्थान नि जीवन मीच आहे.
माझ्यावर अनन्यभाव ठेवणारा, मरूनहि जगतच असतो, माझा
अनन्यभक्त सदा अमरच आहे — मृत्यूनंतरहि अमरच आहे ”

मृत्युच थैमान अहोरात्र चालत असलेल्या त्या शहरीतील रात्रीच्या त्या उदास एकातांत तो अमा एकटाच भटकत असता, आज वळी पडलेल्या नि उद्या नि उद्यांच्या उद्यां वळी पडणाऱ्या असलेल्या दुर्दैवी जीवांचे विचार त्याच्या अंतःकरणांत त्या वेळीं जागे होऊन उसळत असता, त्याच्या वडिलांच्या मृत्युशय्येजवळ त्याच्या कानावर पडलेलें भगवताचें तें वीरगभीर आश्वासन, आज आतां परत त्याच उत्कटत्वानें त्याच्या हृदयांत का घुमन होत, हें ओघून काढण त्याला मुळीच कठीण नव्हत पण त्याचा विचार न करतां त्या पवित्र आश्वासनाचा पुनरुच्चार करीतच विचारांच्या तट्टींत तो मावकाशसावकाश वाट चालत होता.

त्याच्या आसमतांत, त्या अराजक अदाबुद्द नगरीतील सर्व व्यापार आतां बंद होत होते, काय मिळेल ती शांति नि विश्रांति उपभोगण्यासाठीं सर्व घराचीं दारें खिडक्या बंद होत होत्या, ढोंगी, बदकैली ऐश्वर्यामी धर्मगुरूंच्या आचार-विचारांचा वीट आल्यानें ओसाड पडलेलीं प्रार्थनामंदिरें, उदासवाणी त्याच्या-कडे पहात होतां, अमख्य मृत्युशय्यांनीं भरगच्च भरलेली स्मशानवाटिका मेमूर शांततेत पार बुडून गेली होती; आणि तिकडे त्या भयानक तुरुंगांच्या आवारां-तील ते मृत्युपथाची अटळ वाट चालत असलेले अगणित राजबंदी, अस्वस्थपणें तळमळत अथु गाळीत निद्रार्थीन होत होते. त्या अहोरात्रीच्या अज्ञाततेतील क्षणजीवि शांतता त्या नगरीवर नीरव पसरत होती. मनात उमळत असलेल्या विचारकल्लोळात मग्न होऊन सिडने कार्टन सीनचा पूल ओलांडून भरपर उजेड असलेल्या रस्त्यांत आतां प्रवेश करीत होता.

रस्त्यानें गाड्याघोड्यांची कांहींच गडबड चालू नव्हती. कारण श्रीमतीच्या त्या प्रकट चिन्हांतून हिंडून आपले प्राण धोक्यांत घालणें इष्ट नसल्यानें, डोक्या-वर एकच लालरंगी टोपी चढवून नि पायांत जट बूट अडकवून सर्व सान-शोर वाट तुडवीत होते पण रस्त्यावर गाड्यांची जरी गर्दी दिसत नमली तरी नृत्य नि नाट्यमंदिरांजवळ मात्र लोकांची गर्दी अजूनहि दिमत होती. नाट्य-प्रयोग संपून लोकांच्या टोळ्या मोठ्यानें गप्पागोष्टी करीत नाट्यमंदिरांतून बाहेर

पडत होत्या. एका प्रवेशद्वाराजवळ उभ्या असलेल्या एका छोकराकडे नि तिच्या आईकडे त्याने लक्ष गेलं. समोरील चिखलांतून वाट कशी काढावी याचा विचार करीत ती मायलेकरे उभा असलेली दिसत होती. सिडनेन झटकन पुढे होऊन त्या छोकरीला वर उचलून पलीकडे नेलं, आणि तिला नीट खाली ठेवून तिचा भितरा लाजरा हात त्याच्या मानेपासून मैल होण्यापूर्वी त्याने तिला हळूच विचारलं, “मी तुझा पापा घेऊ बाळ ?”

‘जगान पुनरुत्थान नि जीवन मीच आहे. माझ्यावर अनन्य-

भाव ठेवणारा, मरूनहि जगतच असतो, माझा अनन्यभक्त, सदा

अमरच आहे — मृत्यूनंतरहि अमरच आहे”

सर्व रस्ते आता पूर्णपणे शांत झाले होते; रात्र वाढत चालली होती. आणि भगवताचं तें आश्वासनवचन त्याच्या पावलांच्या प्रतिध्वनीसारखंच जसें काही आसमतात मदपणे घुमत होतं विम्बेपणाने पुढे पाऊल पडत असता त्याच्या शांतचित्त, प्रसन्न अंतरगात त्याचा मयुर झकार होत होता आणि त्याची बाणी त्या वचनाचा पुनरुच्चार करून धन्य होत होती

वाढत्या रात्रीच्या निगूड शांततेत, खाली पुराखाली — जवळील भिंतीवर लोळण घेणाऱ्या लाटांचा लपलप असा होत असलेला आवाज ऐकत, तो शांतपणे उभा होता त्याच्या सभोवार पसरलेल्या घरांच्या नि देवळांच्या रांगा चंद्राच्या मदमुर प्रकाशात मोठ्या मजेशीर दिसत होत्या. तो तसाच खाली पहात तिथे अमा नि स्तन्य उभा अगतां, पूर्व दिशा प्रेतासारखी पाढरीफटक पटु लागली आणि रात्रहि निस्तेज होऊन गतप्राण होत असलेल्या चंद्र नि तारामंडळाच्या जोडीने दिभेनाशी झाली. आणि काही काळ तरी सभोवारचं तें अखिल नगनगर, मृत्युदेवतेच्या आविराज्यात संपूर्ण बुडून गेल्या-मारख दिभू लागल

पण योज्याने वेळीत विश्वनदन दिनराजाचे सखकर आरक्त किरण चराचरा-वर स्वेरपणे नाचू लागले आणि सान्या रात्रभर सिडनेच्या हृदयांत घुमत असलेलं तें भगवताचं आश्वासन तेजाळपणे त्याच्या अंतःकरणात प्रकाशू लागलं. आन्यतिक समाधानाने डोळ्यांसमोर हात धरून त्याने पूर्वेकडे पाहिले, नि त्या चमकणाऱ्या जलरारांच्या पलीकडून काहीतरी दोषिमान तेजज्योति सूर्य-मंडलांतून त्याच्या अंतरगात जणु शिरत असल्यासारखं वाटलं. ...

पुलाखालीं सीनचा तो अर्थांगजलप्रवाह वेगानें पुढें वहात चालला होता. त्याच्या कांठाकांठांनं चालत शहरापासून तो आतां बराच दूर आला होता. समोवार सारें कांहीं निर्मनुष्य हें तें त्यानें तसेंच त्या एकांत नदीकाठावर आंग टाकलें आणि सूर्यकिरणानां आपली ऊबदार शाल त्याच्या आंगावर पसरली. समोर त्याच्याजवळच एक चिमुकला भोंवरा, आपल्या आंगाभोंवतीं निष्कळ गिरागिरत पुढें जाऊन नि जलधारेत प्रवेश करून मागराच्या उदरांत विलीन होण्यासाठीं आता पुढे जात होता — “ माझ्याच सारखा रे तू ! ” तिकडे पहात तो पुटपुटला.

समोरून एक छोटेखानी मालवाहू गलबत त्याच्या दृष्टिपथात येऊन आस्ते आस्ते दूर जात आतां दिसेनासें होत होतें. त्याच्यामागे उमटलेला पाण्यावरील सपाट पट्टाहि कायमचा पसून जात होता. निकडे पहात अमतां गतायुष्यानील अनेक अपराधसहस त्याच्या मनांत परत परत जागे होत होतें. पण “ जगाच पुनरुत्थान नि जीवन मीच आहे, ” हे भगवताचे शब्दहि नितक्याच वेळां त्याला वीर देत होतें.

— तो घरीं येऊन पोचला त्यावेळीं मि. लॉरी बाहेर पडलेहि होतें. हात-तोंड स्वच्छ धुऊन नि थोडा अत्पाहार उरकून सिडनेहि मग बाहेर पडून कोर्टाच्या आवारात दाखल झाला. ती सर्व जागा अवार्शा श्रोत्यांनीं आणि प्रेक्षकांनीं कशी फुलून गेली होती. बारसाडनें त्याला आत आलेला पहातांच एका कॉपन्यात त्याला कशीबशी जागा करून दिली. त्याच्यासमोरच लॉरी नि डॉक्टर मॅनेट बसलेले दिसत होते. आणि ती पण आपल्या वडिलांच्या जवळ बसलेली त्याला दिसली.

तिच्या पतीला आंत आणतांच तिनें त्याच्याकडे निश्चलपणें पाहिलें. अत-रंगांत उसळत असलेल्या त्याच्याविषयींच्या अर्थांग प्रेमानें आणि तळमळीनें तिच्या कुसुमकोमल अत करणार्ची होत अगलेली कालबाकालव मोठ्या धीरांनं दाबून, त्याच्याकडे स्थिर दृष्टीनं पहात ती त्याला आश्वागून धीर देत होती. तिच्या त्या डोळ्याशीं डोळा भिडतांच चार्लसच्या फिकट चेहेऱ्यावर लाली पसरली, त्याचे डोळे बैर्यनें तळपूं लागले नि हृदय आत्मविश्वासानें फुलून आलें. आणि चार्लसच्या चेहेऱ्यावरील ल्यूसीच्या आश्वासक दृष्टिपेपानें झालेला हा

बदल, अगदी हुबेहूब त्याच स्वरूपांत तितक्याच उत्कटतेने तिकडे सिडनेच्य चेहेऱ्यावर नाचताना त्या वेळीं कोणालाहि दिसला असता.

न्यायकोर्टाच्या — अह ! — अन्याय कोर्टाच्या कामास सुरुवात झाली. पण कोर्टाचा रागरग आज साराच पार पालटला होता. न्यायमूर्ति व त्यांचे सहकारी नि ज्यूरींतील गृहस्थांचे चेहेरे आज अत्यंत उग्र नि कटोर दिसत होते. निर्णय काय द्यायचा हे अगाऊ ठरवूनच ते तेथे बसल्यामारखे दिसत होते. सरकार वकीलांचा चेहेराहि आज अतिशय ताठर दिमत होता. त्यांच्या डोळ्यांत नि जसा खून चढून ते सभोवार पहात होते अणि त्यांच्यासमोरील ते प्रेक्षकांतील असह्य डोळेहि तसेच खून भरल्या नजरेनें एकमेकांकडे पहात आपसांत कुज वजत होते. ज्यूरीमध्ये आज जॅकम तीनची रक्तपिपसु भैरवमूर्ति नव्यानें बसलेली दिसून येत होती. सेंट अँटोईनचा आजचा तोच प्रमुख प्रतिनिधी बनल होता आणि ज्यूरोचे ते एकदर वातावरण, निपाप हरिणबालकाची चिरफाट करण्यामाठीच जमलेल्या क्रूर लांडग्यांच्या संभेलनामारखच भयानक क्रूर दिसत होत.

कोर्टातील कामकाजाचे सर्व नियम आज सडाच्या वावटळीत उडून पा नाहींमे झाले होते. चार्लसच्या आरोपांचा एकदम पुकारा होऊन खटल्यास प्रारंभ झाला. लोकराज्याचा द्रोही, उच्चकुलीन आणि एका अरेरावी, घमडा नदन, क्रूर, अत्याचारी नि लोकांचे हक्क बेगुमानपणें पायदळा तुडवून त्यांचे पिळवणूक करणाऱ्या कुप्रसिद्ध एव्हरमॉड घराण्याचा वंशज, म्हणून चार्लस आज कोर्टापुढे उभा केला गेला होता. देहांतशासनाची एकच एक शिक्षा या साऱ्या गंभीर आरोपांसाठी कायद्यानें ठरविलेली होती. सरकारी वकिलांनीं या आरोपांची यादी वाचून दाखविली नि ते खाली बसले.

“ हे आरोप जाहीर रीतीनें केले आहेत की गुपपणे ? ” न्यायमूर्तीन विचारलें.

“ जाहीर रीतीनें. ”

“ कोणी केले आहेत हे आरोप ? ”

“ तीन व्यक्तींनीं, अनेस्ट डेफार्ज, सेंट अँटोईनचा दारू दुकानदार.

“ ठीक. ”

“ त्याची पत्नी, थेरेस डेफार्ज. ”

“ बऽर.”

“ आणि डॉक्टर अलेक्झेंडर मॅनेट । ”

डॉक्टरांच्या नावाचा हा असा उच्चार झाल्याबरोबर कोर्टात एकच गलका नि गोंधळ उसळला. डॉक्टर वसल्या जागेवरून उठून उभे राहिले त्याचा देह नखशिखांत थरथरत होता.

“ अव्यभ्र महाराज, मला सांगायला वाईट वाटत, पण हा सर्व बनाव बनावट आहे — साफ खोटा आहे । आपल्याला माहीतच आहे की, आरोपी हा माझ्या कन्येचा विवाहित पति आहे माझी कन्या आणि तिचे सर्व आप्त स्वकीय हे मला प्राणापेक्षाही प्रिय आहेत मग माझ्या कन्येच्या या प्रियपतीवर मी हे आरोप करतो, अम कोण लफगा मागतो आहे ? ”

“ सिटिझन मॅनेट, शांत व्हा कोर्टाचे अधिकार न जुमानण म्हणजे तुम्ही स्वतः अराजक बनून मताद्वेह करण्यासारखे आहे आता तुमच्या त्या प्राणापेक्षाही प्रिय, अग्राविर्या म्हणाल तर, कोणीहि मन्ना सिटिझनला लोकगतेहून अविक काढाच प्रिय असण शक्य नाही ”

“ शाबास शाबास, अगदी बरोबर । ” लोकांचा ओरडा झाला आणि शांतता प्रस्थापित करण्यामाठी अन्यक्षांनी धडानाद केला

“ आणि ही लोकसत्ता आपल्या प्राणप्रिय कन्येच्याहि त्यागाची जर आपल्या-जवळून अपेक्षा करित अगेल, तर तो त्याग हेंच तुमचे एकमेव कर्तव्य आहे. तरी आतां काय चालत आहे तें शांतपणें पहा नि मन्यनरी एक अक्षरहि बोलू नका । ”

लोकांनीं आतिशय रूप होऊन गमनिदर्शक टाळ्यांचा रूप जोरान कडकडाट केला डॉक्टर मॅनेट ओठ थरथरत आपल्यासभोंवार पहात खाली बसले. त्यांच्या कन्येने त्याचा हात घट्ट पकटून ती त्यांचे अधिक जवळ सरकली.

कोर्टातील गोंधळ जरा थायल्यानंतर डेकार्ड पुढे आला नि त्याच्या जबाबीम सुरुवात झाली डॉक्टरांच्या तुरुंगवासाची हकीगत प्रथम सांगून नि आपण त्यांच्या नोकरीत एक लहान छोकरा म्हणून कसे होतो आणि त्यांच्या सुटकेनंतर त्यांची अवस्था वेड्यापीशासारखी नि पूर्णपणें असहाय्य अशी कशी होती नि त्यांची काळजी आपण कशी घेतली हें सर्व त्यानें पाह्याळ न लावता झटकन सांगून टाकलें. या त्याच्या जबाबीनंतर कोर्टाच्या प्रवासा प्रारंभ झाला.

“ वॅस्टिल सर करण्याची महत्वाची कामगिरी तुम्हाच पार पाडली नाही ? ”

“ अस थोड सर ” यान वेळी कोर्टातून कोणीतरी कर्कश आवाजात बोलू लागले “ त्या साऱ्या देशभक्तांच्या आघाडीला तुम्हीच होतां नव्हे ? मग तस स्पष्ट सांगत का नाही ? तो सारा दिवस तोफखाना तुम्हाच मोठ्या शौर्याने संभाळलात आणि तो विल्ला सर होताच तुमचेंच पाऊल साऱ्यांच्या पुढे होतें ? बोला, देशभक्त हो, बोला, हें सत्य आहे ना ? ”

लोकमतान्या जोरदार पाठिव्याच्या बलावर कंगल काली आता कडाडली होती. अन्यज्ञान्या धडेचा परत आवाज झाला पण तिकडे दुर्लक्ष करून लोकांच्या सहकार्यांनं अधिष्ठित उतेजित होऊन ती किचाळली. “ वाजवा, वाजवा, नुशाल आणगी जोरांनं वाजवा ” आणि लोकानीहि तिच्यावर अगदीं निहायत खुप होऊन टाळ्याचा परत ऊकडाट केला

‘ सिटिझन डेफार्ज, तुम्ही आता त्या तुरुंगात काय काय केलेत तें सार कोर्टाला सांगा ’

“ मला अस माहित होत, त्याच्याकडे टक लाऊन पहात असलेल्या आपल्या पत्नीकडे बघत तो म्हणाला, “ मला माहित होत की, मी वर सांगितलेला तो कैदी नॉर्थटॉवरमधील एकशें पाच नव्वन्न्या कोठडीत ठेवलेला होता. त्याच्याच तोंडून मी तें ऐकल होत. स्वतःला तो एकशें पाच, नॉर्थ टॉवर याच नांवान ओळखीत असे माझ्या घरात तो नांभारकाम करीत असताना मी तें ऐकल आहे तुरुंग सर होताच त्या कोठडीचा शोध करायच मी ठरवल होत. तुरुंग सर झाला, आम्ही आत घुसलों आणि जेलरला आणि आज्ञ्या ज्युरीतील त्या गृहस्थाना घेऊन मी त्या कोठडात शिरलों आत वसून तपास करीत असता पुराउण्यातील एका सैल दगडामागे ठेवलेले बांदी कागद मला सापडले. डॉक्टराच हस्ताक्षर माझ्या परिचयाच असल्यामुळे, हे माझ्या हातातील कागद त्याच्याच हस्ताक्षरांत लिहिले आहेत याविषयी मला काडीइतकी शका नाही डॉक्टराच्याच हातचा हा पुरावा, आपल्या समोर मी आतां ठेवतो. ’

‘ बाचा, बाचा ने कागद ’

त्या कागदांच्या वाचनास सुरुवात झाली. सार कोर्ट आतां अगदीं शांत बसल होत. चार्लसचे डोळे मोठ्या प्रेमानें आपल्या पत्नीवर स्थिरावले होते, त्याची पत्नी तितक्याच उत्कट प्रेमानें त्याच्याकडे पहात मधूनच आपल्या

वडीलांकडे आतिशय काळजीने पहात होती, डॉक्टराचे विस्फारित नेत्र त्या वाचकाच्या तोडाकडे लागले होते, मॅडम डेफार्जची नजर चार्लसच्या चेहेऱ्यावरून एक क्षणभरसुद्धा ढळण्यास नाखूप दिसत होती; डेफार्जची दृष्टि आपल्या पत्नीवर सारखी खिळली होती आणि इतर झाडून साऱ्या व्यक्तींचे डोळे डॉक्टरांकडे लागले होते. पण ते मात्र दुसऱ्या कुणाकडेच पहात नव्हते — कागदांचे वाचन चालू झाले

.... १०

“मी अलेक्झॅंडर मॅनेट, दुर्दैवी डॉक्टर मॅनेट, बोव्हेचा रहिवाशी पण आता पॅरिसमध्ये स्थायिक बनलेला, ही माझी शोकपूर्ण कहाणी आज १७६७ च्या डिसेंबरांत या माझ्या उदास कोठडीत लिहीत आहे. चोरून मारून, वेळ सांपडेल तमच माझे सर्व लेखन झाले आहे. कोणाला न कळत मोठ्या परिश्रमाने तयार केलेल्या धराड्यातील त्या कोनाड्यांत मी ती नीट ठेवून देणार आहे. माझी तीन चिमट्या राखाडी होऊन माझी आठवणसुद्धा काळाच्या उदरांत कायमची गडप झाल्यानंतर कदाचित् एखाद्या दयाशील महात्म्याच्या हातात ती पडून माझी ही कहाणी जगापुढे येईलहि

“स्वतःच्या आगातील रक्तांत कोळसा आणि काजळी खलून तयार केलेल्या शईत, एका गजक्या खिळ्याच्या टोकाने मी हे सर्व लिहीत आहे. माझ्या बदिवासाला आज दहा वर्षे होऊन गेली आहेत आणि सुटकेची आशा मला केव्हाच सोडून गेली आहे. असल्या या निराश अवस्थेत आणि दारुण एकांतवासात माझा स्मृतिश्रेश्ठ होऊन मला कदाचित वेढ लागेल, अशी मला राहून राहून भीति वाटते आहे. पण परमेश्वराची पवित्र शपथ घेऊन सांगतो की, हे सर्व लिहीत असतां मी पूर्णपणे शुद्धीवर आहे — माझी स्मृति चांगली शाबूत आहे, आणि माझे हे अखेरचे शब्द कोणा मानवी व्यक्तीच्या वाचनांत कधी येवोत वान येवोत — पण परमेश्वरी न्यायासनासमोर जगाच्या त्या अतकाळी माझ्या या लिखाणाचा जाब द्यायला मी पूर्ण तयार आहे.

“१७५७चा डिसेंबर महिना होता तो — २२ तारीख असावी मला वाटतं

त्या दिवशी. रात्र अशी चंद्रप्रकाशी पण आकाश मेघाच्छादित नि उदास. असा जेवण झाल्यानंतर जरा फेरफटका करून देहाला विश्रांति नि उल्हास यावा म्हणून माझ्या घरापासून जवळच सीन नदीच्या धक्यावरून मी हळू हळू फिरत होतो. तुफान वेगाने पिटाळीत येत असलेल्या एका गाडीच्या चाकांचा आवाज माझ्या कानावर आला नि ती गाडी जाऊ देण्यासाठी मी जरा बाजूला झालो. नाहीतर माझ्या आगावरूनच ती गाडी गेली अमती. माझ्याकडे पहात कोणी-तरी गाडीतून टोके बाहेर काढले नि गाडीवानास गाडी थांबविण्यास सांगितले गेले.

“ गाडी काहा अतर पुढे जाऊन मगच खडी झाली नि त्याच आवाजात मला कोणी तरी नावाने हाक मारली. मी प्रत्युत्तर देऊन पुढे झालो. गाडी बरीच पुढे जाऊन थांबली असल्याने मी तिथे जाऊन पांचपर्यंत गाडीतून दोन गृहस्थ खाली उतरून गाडीच्या दाराजवळ उभे राहिले होते. दोघाचेहि देह पायघोळ झग्याने आच्छादले होते आणि त्यांनी आपली तेंडे काळोखाकडे केली होती. दोघांहि जवळ जवळ माझ्याच वयाचे किंवा जराजवानच असे सारख्याच चर्णाचे आणि आवाजातमुद्धा सारखे, दिसत होते. मला दिसत होता तेवढा त्यांच्या नेहेऱ्याचा भागसद्धा अगदी एकसारखा होता.

“ डॉक्टर मॅनेट ना आपण ? ” त्यापकीं एकाने विचारले.

“ होय मीच डॉक्टर मॅनेट ”

“ मूळचे बोंव्हेचे पण आतां पॅरिसचे राहिवाशी झालेले नि गेल्या एकदोन वर्षात एक नामांकित शस्त्रवैद्य म्हणून गाजलेले, नव्हे ? ” दुसरा म्हणाला.

“ सदगृहस्थ, इतक्या मोठ्या मानाला मी पात्र नाही, ” मी म्हणालो.

“ आपण घरात नव्हता, पण आपण बहुधा इथे आम्हाला गांठाल अस आम्हाला आपल्या घरी कळल्यामुळे आम्ही इकडेच आलो वर गाडीत चढाल का आपण ? ” तो पहिला म्हणाला.

“ त्या दोघांचा एकदर रागरग काही हुकमी दिसत होता आणि ते दोघेहि आतां माझ्या दोन बाजूला हत्यारबंद असे उभे होते पण मी मात्र पूर्ण नि-शस्त्र होतो.

“ सदगृहस्थ, मला माफ करा, पण कुठहि जाण्यापूर्वी माझ्या कामाच स्वरूप आधीं कळून घेण्याची माझी पद्धत आहे, ” मी म्हणालो.

“डॉक्टर तुमचे क्लायंट्स हे सुखवस्तु आहेत,” तो दुसरा उत्तरादाखल म्हणाला. “आणि केसच स्वरूप समजून घेण्याची कामगिरी आम्ही आपल्या-वरच सोंपवितां. आपल्या कौशल्यावर आमचा तसा विश्वास आहे वरस ! वर गाडीत चढाल का आपण ?”

“निमूटपणें गाडीत शिरण्या व्यतिरिक्त दुसरा कांहीं इलाज नसल्यानें मी गुपचूप आंत शिरलो आणि ते दोघेहि आंत उडी मारून बसतांच गाडी परत भरधाव दौडू लागली.

“जस घडल तमच त सार सभाषण, अगदी अक्षर नि अक्षर मी लिहिल आहे त्यांत मला तिळमात्रहि शका नाही. आता याच्यापुढें जिथे जिथे विराम, फुल्या दिभतील, त्या मी आपले कागद मधूनच लपवून ठेवीत असल्यानेंच केल्या-आहेत मजकूरमात्र जसा घडला तसाच अखड असा लिहिण्याची मी खबर-दारी घेतली आहे

*

*

*

“गाथापासून सुमारे एक मेलभर दूर अशा एका एकात बाजूला अमलेल्या घराच्या बागेजवळ आमची गाडी थांबली. खाली उतरून आम्ही त्या दमट पायरस्त्यानें बागेतून एका घराच्या दाराजवळ येऊन थांबलों. दारावर आवाज केल्याबरोबर कांही दार उघडलें नाहीं. आणि तेवढ्याने त्या साहेबांना मोठा घुस्सा येऊन तें दार उघडलें जाताच त्या दोघांपैकी एकांनें दार उघडणाऱ्याच्या तोंडावर एक ठोसाहि लगावला

“यांत विशेष अस काहीच नव्हत, कारण माणस अशी कुत्र्यासारखी लाथेच्या ठोकरीन तुडवलेली मी अनेक वेळा पाहिली होती पण त्याच्या पाठो-पाठ त्या दुसऱ्या भावानेहि त्याला गुद्दा लगावून आपलाहि राग व्यक्त केला. आणि त्या वेळची त्या दोघाची कृति नि चेहेरेमोहरे मला इतके सारखे दिसले की, ते दोघे जुळे भाऊ आहेत ही गोष्ट प्रथमच माझ्या लक्षांत आली.

“आम्हांला वाटेंत लागत असलेली दारे कुलूप लावून बंद केलेली होती आणि आम्ही तिथे आंत जातांच तीं परत तशींच बंद होत होती. वरच्या माडीवरून खाली कोणाच्या तरी किंकाळ्या सारख्या ऐकू येत होत्या जिन्यानें वर त्या खोलीकडे जात असतां त्यांचा आवाज अधिकच मोठा होत होता. आत पाऊल टाकतांच समोरील पलगावर कोणी तरी उन्मादवायूनें आगांत ताप फणफणत अस मोठ्यानें विवळत ओरडत होत.

“ बसबावीस वर्षांची असाधारण सौंदर्यवती अशी ती एक तरुण स्त्री होती तिच्या मस्तकावरील विपुल नाजूक केस अस्ताव्यस्तपणे तिच्या मुखा-भोंवतीं विखुरले होते, नि बरेच दिवसांत त्यांना तेलफणीचा मुळांच स्पर्श झाला नसावा अस दिसत होत. तिचे हात दोन्ही बाजूला एका शालीने नि रुमालाने बांधले होते कुणातरी पुरुषाचीच ती आभरणे होती शालीच्या एका फर्दाच्या कोंपऱ्यात एका उमराव घराण्याची निशाणी नि ई असं अन्नर विणलेलं दिसत होत

“ आत पाऊल ठेवल्यापासून एकदोन मिनिटातच मी हें सर्व पाहिलं होतं. ती पलगावरील स्त्री अस्वस्थपणे आपली मान सारखी घुमळीत होती नि या घुसळण्यांतच तें शालीचें टोंक तिच्या तोंडात शिरून ती धुसमटत होती. मी झटकन तें टोंक प्रथम दूर केलें आणि त्याच वेळीं शालीवरील तीं चिन्हें मी पाहिलीं होती.

“ तिच्या छातीवर हात ठेवून नि तिच्या चेहेऱ्याकडे पहात तिला शांत करण्याचा मी प्रयत्न करीत होतो. तिच्या डोळ्यांच्या बाहुल्या फिरल्या होत्या आणि ती कांहीं विलक्षण तऱ्हेनें डोळे गरगरावीत इकडे तिकडे पहात होती. तिच्या हृदयभेदक किंकाळ्या चालूच होत्या आणि ‘माझे पति, माझे बाबा नि माझा भाऊ राया ’ हे शब्द परत परत उच्चारित एक दोन तीन असे बारापर्यंत अकृती मोजी, आणि मग — ‘बस खलास ’ असें मोठ्याने उद्गारून जरा थांबे. मग कांहीं वेळ काहींतरी ऐकल्यासारखे करून ती परत किंचाळत, ते शब्द उच्चारित बारापर्यंत आकडे मोजी नि मग, ‘बस खलास ’ असें परत ओरडून शांत होई. यात कांहींहि बदल होत नव्हता, तेच शब्द, तोच क्रम आणि तीच म्हणण्याची तऱ्हा — असा सारखा कितीवेळ तरी तिचा कार्यक्रम चालला होता.

“ किती वेळ चालल आहे हें अस ? ” मी विचारल.

“ गेल्या रात्रीपासून चालल आहे हें, ” त्या भावां पैकीं मोठ्याने उत्तर केलें मोठा नि धाकटा हा मी आपल्या सोई करतांच फक्त भेद केला आहे.

“ यांना कोणी पती, भाऊ नि बडील आहेत वाटत ? ”

“ एक भाऊ. ”

“ मी त्याच्याशींच तर बोलत नाहीं ? ”

“ त्यानें अतिशय तिरस्कारानें ‘ नाही,’ असें उत्तर दिलें.

“ या बारा आकड्याशी कांहीं कसला संबध पोंचतो का ? नाही सांगता येत ? बरं ! पहा पण मग, मला जर याची कांहीं कल्पना असती तर आवश्यक औषधं मला आणतां आली असती. पण आतां कांही वेळ हा मोडणारच, कारण इथे या एकात स्थळीं कांही मिळण शक्य नाही. ”

“ मोठ्या भावानें धाकड्याकडे एक दृष्टीक्षेप केला, आणि त्यानें ‘आहेत की इथे’ अस मोठ्या ताठरपणें मला सांगून औषधाची एक पेटी आणून ती त्यानें माझ्या समोर ठेवली

*

*

*

“ त्या खोक्यांतलि बाटल्याचे बूच काढीत त्याचा वास घेत आणि कांहींची थोडी चव पहात परीक्षा करून एक मिश्रण मी तयार केलें. नि मोठ्या कष्टानें त्या स्त्रीस तें पाजून औषधाचा परिणाम पाहून परत डोस देण्यासाठी म्हणून मी तसाच तिच्या अतीवर हात ठेऊन बसलों. सभोंवारच्या एकदर स्वरूपावरून घर जुनाट, दमट, जेमतेम आवश्यक सामान अमलेलें असें दिसत होतें त्या तरुणीच्या किंवाळ्या बाहेर जाऊं नयेत म्हणून खिडक्यांना भले जाडजूड पडदे चुका मारून बसवले होते. तिच्या किंवाळ्या, ‘ माझे पति, वडील, नि भाऊराया ! ’ असे शब्द नि ते बारा अक मोजणें आणि मग तें ‘ बस खलास ! ’ असें ओरडत स्तब्ध राहणें हें हा सर्व वेळपर्यंत सारखें चालूच होतें. तिचा त्या आंग घुसळीत किंवाळण्याचा आवेग इतका जोरदार होता की तिच्या हाताची तीं बधनें तशींच राहू देणे मला इष्ट वाटलें. पण तीं त्रासदायक होणार नाहींत एवढी मात्र मी काळजी घेतली. माझा हात छातीवर असल्यानें तिची चळवळ आतां थोडी कमी होत होती. पण किंवाळ्या नि तें बडबडणें मात्र घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणें नियमितपणें सारखें चालूच होतें. मी तसा बसलों असतां ते दोघे भाऊ माझ्याकडे पहात तसेच उभे होते. सुमारे अर्ध्या तासानंतर मग मोठा मला म्हणाला, ‘ आणखीं एक रोगी आहे डॉक्टर. ’

“ मी एकदम दचकून विचारलें. ‘ अगदीं निकडीनेंच पहायला हवा ? ’

“ तुम्हींच बघा तें, ” तो तुसडेपणानें म्हणाला नि त्यानें दिवा वर उचलला.

*

*

*

“ मागील एका खोलीचा पोटासाठी होता तो वर तक्तपोशी दिसत नव्हती आणि आत एका बाजूला गवत पेंढा आणि लाकडाच्या कांहीं मोठ्या रचल्या होत्या यां मधूनच वाट काढीत आम्ही पुढे गेलो, अस मला अगदी स्पष्टपणे आठवत आहे त्या रात्री जे जे कांहीं मी पाहिल ते सार, बारीक सारीक तपशील सुद्धा, मी आतां हा असा माझ्या या एकांत कोठडीत दहा वर्षे काढल्यावर नीट आठवून आठवून लिहीत आहे.

“ खाली पसरलेल्या पेंढ्यावरच टाकलेल्या एका उशीवर मान ठेऊन सतरा अठराच्या उमरीचा एक मोठा गोड छोकरा पडला होता. आपले दांत घट्ट मिटून, उजवा हात छातीवर दाबून तारवटल्या एखाद्या वर सरळ कौलाकडे पहात तो उताणा पडला होता. खाली गुडघे टेकून त्याला झालेली जखम मी शोधित होतो. कारण कांहीं तरी तीक्ष्ण शस्त्राच्या खोल जखमेंतून झालेल्या रक्तसावामुळे तो परलोकान्या मार्गीला लागलेला मला स्पष्ट दिसत होतो.

“ डॉक्टर आहे मी बाळ,’ मी म्हणालो ‘मला पाहू दे ती नीट.’

“ मला नाही जरूर वाटत, राहू द्या ती तशीच,” तो म्हणाला.

“ पण मी हळूच त्याचा हात दूर करून त्या खालील ती जखम नीट पाहिली. तरवारीच पात आत घुसून ती जखम झाली होती. वीस बावीस तास तरी त्याला झाले असावेत आणि आतां प्रयत्नांची पराकाष्ठा करूनहि त्याला वाचविण केवळ अशक्य होत त्याची जीवनसरिता कालसागराच्या उदरात झपाट्याने रिति होत होती मी मागे वळून त्या मोठ्या भावाकडे पाहिले. खाली पडलेल्या आणि मरणाची वाट वेगाने चालत असलेल्या त्या गोड छोकऱ्याकडे, शिकारेंत जखमी होऊन तडफडत पडलेल्या एखाद्या पांखराकडे किंवा एखाद्या भेकराकडे पहावे तशाच भावशून्य, निष्ठुर डोळ्यांनी पहात, तो उभा होता. मानव्याची छटा तिथे तिळमात्रहि दिसून येत नव्हती.

“ कशी झाली ही जखम, मसिअर ? ” मी विचारले.

“ एक पिसाट कुत्र ते ! एक नांगऱ्या ! त्याच काय विचारता. माझ्या बंधूच्या आंगावरच धांवला तो कुत्रा. माझ्या बंधूच्या तरवारीची आहे जखम ती — मोठा नशीबवान बेटा. ”

“ त्याच्या उत्तरांत माणसकी, दया माया, पश्चात्ताप कांहीं कांहींच एक रतिभरहि दिसत नव्हती. त्या मरणाच्या अभागी प्राण्याविषयी त्याला कांहींच

वाटत नव्हत. असले अनेक जीव कीडा मुगीमारखे रोजच त्यांच्या पायांवाली चिरडले जात होते. उलट हा तर मानाने मरत होता

“ त्या छोकऱ्याचे डोळे आता हळूहळू त्याच्याकडे वळले होते आणि त्याच बोलण सपल्यावर ते तसेच हळूहळू माझ्याकडे वळले

“ बघा, डॉक्टर हा रक्ताचा अभिमान, पण आम्हां कुत्र्यांना सुद्धा इतका अभिमान नि ताठा कधी कधी दाखवता येतोच आमची मारपीट, नि पिळणूक करीत आपल्या अव्याचारांनी आमचे बळीही घेतात हे पण तरी थोडा तार अभिमान आमच्यांतूनहि एखादेवेळी तर उसळतोच तिला — तिला पाहिलीत तुम्ही डॉक्टर ! ”

“ त्या तिथेमुद्दां निःश्या किंवाऱ्या नि पटवड अस्पृष्टपणें ऐकू येत होती त्याला उद्देशून ती आमच्या जवळच तिथें अमृत्यामारणा तो बोलत होता

“ होय पाहिली आहे बर, ” मी म्हणालों

“ माझी बहीण ती डॉक्टर आज किती तरी वर्षे या श्रीमतांच्या जुलूम जबरदस्तीला आमच्या आया बहीणींचा बळी पडतो आहे पण आमच्यांतही कांहीं पाणोदार पोरी असतातच. माझी ताई आहे तशी ' आपल्या बरोबरीच्या एका तरुणाबरोबर ती वचनबद्ध जाली होती. आम्ही सर्वच या गृहस्थाचे खडकरी आहेत तो दुमरा याचाच भाऊ, या असल्या अवलादीचा अगदी गाळीव नमुना आहे तो ”

“ आगातील सारी शक्ती एकवटून तो मोठ्या कष्टानें बोलत होता, पण त्याचा तो धिडुकला अतरात्मा मात्र काहीं विलक्षण आत्मसामर्थ्यानें बोलत होता

“ काहो विलक्षण पिळणूक या लोकानीं चालवली आहे आमची. माणसांत तर आमची गणनाच नाही, पण त्यांच्या दारचे ते मुके प्राणी सुद्धा सुन्वी आहेत आमच्यापेक्षा. डोक्यावर जबरदस्त करांचा ओझी, गिरगर मेहेनतान्याची वेठीचीं मरमर काम, आमच्या शेतांच्या जीवावर—आमच्या निडळान्या घामावर फुलवलेल्या मोत्याची भरघोस कणस, म्हणजे यांच्या राखीव पाळीव पाखरांची जशी हक्काची. पण आम्ही मात्र एकहि पाखरू नाहीं ह घरात पाळायचं. कारण यांच्या तोंडचा घास तुटतो ना त्यान ? आणि आमच्या घरांत तर इतक दैन्य नि दुर्भिक्ष याना फैलावलेल की, कधीं सठीराहामाशी कांहीं चांगल चुगल खायला मिळाल तर तें मुद्दां अगदीं चोरून मारून, दार बंद करून ग्वायच

आम्ही, आणि जर का आम्हाला कोणी तम पाहिल तर आमच्या तोंडचा घाम हिसकला गेलाच अशी आमची रोज नाडणूक, गांजणूक पिळणूक या लोकांनी चालवलेली आहे. एकाद नवीन बाळक या आमच्या घरांत जन्माला यायच म्हटल तर आमच्या पोटात बोंडच उभा राही. माझे बाबा तग म्हणत की, परमेश्वरान आमच्यावर कृपा करारी आणि आमच्या सर्व आया व्हिणी वाझ होऊन आमची ही दुर्दैवी जातच जगातून कायमची नाहीशी करून टाकावी ! — ”

‘ किर्नातरी दिवस या दुर्दैवी पिळून काढलेल्या लोकांच्या मनांतील दाबून ठेवलेला तीव्र असतोप त्या वेळी जसा काही त्या मरणान्या दारों पडलेल्या छोक-
न्याच्या मुखावाटे आता बाहेर पडत होता त्याच्या पोटातून त्वेषाचे जसे कडावर कड वर उमळून त्या ग्रीण देहातून आता आमच्यासमोर असे बाहेर येत होते स्तब्ध उभा राहून मी ते त्याचे उद्गार ऐकत होतो।

“—हें इतक होत तरीमुद्धा मझी ताई विवाहबद्ध झाली प्रकृतीनें काहीसा अशक्त होता तिचा नवरा पण आपल्या प्रेमाच्या परिचर्येनें अपण त्याला आपल्या या दरिद्री गुराड्यांत — १ लोक नेहमी म्हणतात त्या या आमच्या उकीरड्यांत, सुखी करू अशी तिला वेडी आशा होती पण लग्नानंतर थोडेच दिवसांनी याच्या त्या भासाची बदफैली नजर निच्यावर गेली आणि त्यानें तिला आपल्या दिमतीग पाठविण्याच’ तिच्या नवऱ्याला हुकूम केला कारण नवरा अनश म्हणून काय झाल ’ पातिव्रत्याची थोरशी काय ती याच्या वायकां-
जवळ, आणि आमची अर्द्द पहीण म्हणजे वेवळ एक रांडरू ’ पण माझी बद्दीण अशा कच्चा दिलाची नव्हती लायेनेंन ठोकरली तिनें त्याची मागणी. आणि मग या पट्ट्यांनी काय केल ! — ’

‘त्यानें आपले डोळे आतां त्या दोघां भावांवर ताठरपणें लावले. त्या दोघाचो-
हि तोंड जशी कांही आपल्या कृत्याचा कबूलीजवाब देत होती. मला आतां या एकात कोडडातगुद्धा त्या सर्वांचे चेहेरे माझ्यासमोर उभे असत्यामारखे दिसत आहेत — त्यांच्या चेहे-यांवर माणुगकीगून्य तिरस्कार नि बेपर्वाई आणि त्याच्या चेहेऱ्यावर, पायदळीं तुडवत्या गेलेल्या अभिमानाचा जळता सुड ’

“— तुम्हांला माहीतच आहे डॉक्टर की या लक्ष्मीपुत्रांना आम्हां नागऱ्यांना जनावरासारख नांगरालाहि जुपतां येनें त्यांनी माझ्या मेहुण्याला तसा नाग-

राला जुपला. दिवसभर ती नांगर ओढ नि मग सारी रात्र थडीपावसांत कुड-कुडत यांची मिजासखोर झोंप मोडू नये म्हणून बेटूक वगैरेनां शांत ठेवण्याची कामगिरी दिवस उगवला की परत मानेवर जू पण तरीहि तो दाद देईना, यांच्या नीच इच्छेला मान तुकवीना ' आणि मग एक दिवस या सर्व छाती फुटणाऱ्या श्रमांनीं हतबल होऊन, नांगर खुटापासून सुटून चार शिळेपाके तुकडे तो घाटीखालीं कसेवसे लोटीत अमता, घडयाळाच्या प्रत्येक ठोक्याला उचकी देत बाराच्या ठोक्याला त्याने तिच्या वाहुपाशांत प्राण सोडला. — ”

“ आपल्या निष्ठुर उलमाची करुण कहाणी सांगण्याची तीव्र इच्छाच फक्त त्याला अजून जगवीत होती डोळ्यासमोर दाटत अमलेली मृत्यूची काळोखी, विलक्षण सामर्थ्यानें तो मागे परतवीत होता आणि आपला उजवा हात तित-क्याच जोरानें त्यानें आपल्या जखमेवर घट्ट दाबून वरला होता.

“ — तिचा पति तिला तसा सोटून गेल्यानंतर, आपल्या भावाच्या समीचीन, या माणसानें तिला आपली भोगदासी करण्यासाठीं जबरदस्तीनें ओढून नेले. स्वच्छदी फुलपांखराची चार क्षणांची नुमती माज ' तिनें काय अ कांड तांडव केल असेल त्यावेळीं नि त्याग ती काय काय बोलली असेल, याची तुम्हाला कल्पना येईलच तिला अशी घराबाहेर काढल्याची बातमी माझ्या बाबांच्या कानांवर मी घातली मात्र नि त्या दुःखळ्या म्हातान्याची छाती दुभंग झाली, पण त्यांच्या अतःकरणात उमळलेले ते अनन शब्द, आतां मुकेच राहिले . माझ्या धाकट्या बहिणीला घेऊन मग मी तिथून निमटलों आणि याचे हात पोचणार नाहीत अशा ठिकाणीं तिला ठेऊन मी परत फिरलों. याचा माग काढीत काढीत मी कालच इथे आलों, आणि अमा रात्री — एक भिकारड कुत्रंच, पण आतां सूडाच्या भावनेन दात चांगले शिवशिवत असलेल — हातांत तरवार घेऊन त्या खिडकीवाटे आंत शिरलों. — इथेंच आसपास आहे नाही ती खिडकी ? कुठे बर ? — ”

“ त्याच्या डोळ्यापुढील काळोख दाटत चालला होता आणि सभोंवारच जग झपाट्यान आकुचित होत होत मी आपल्या सभोंवतीं पाहिल, तो पेंढा पायदळीं तुडवल्यासारखा, विस्कटल्यासारखा दिसत होता.

“ — तिनें माझी चाहुल ऐकली नि ती धांवत आंत आली. त्याचा मुडदा खालीं लोळल्याशिवाय माझ्याजवळ येऊ नको म्हणून मी तिला सांगितल. तिच्या

पाठोपाठ ते राजेश्रीहि आंत आले आणि कांहीं पैसे त्यांनीं माझ्यापुढें फेंकले. आणि मग माझ्या आंगावर चाबकाचा फटकारा उडवला. मी त्याच्यावर हल्ला चढवला, आपला जीव बचावण्यासाठीं त्यानें माझ्यासारख्या कुत्र्याच्या रक्तांत आपली तरवार बुडवली — ”

“ माझ्या जरा पलीकडेच दोन तरवारी पडल्या होत्या; एक जुनीपुराणी नि गजक्री आणि दुसरी लखलखीत अगदी नवी कौरी पोलादी चारदोन क्षणापूर्वीच माझी दृष्टी त्याच्याकडे गेली होती

“ आतां जरा वर उचला मला डॉक्टर, असा वर उचला आहे कुठें तो ? ”

“ इथें नाहींत ते, ” त्याला वर उचलीत मी म्हणालों त्या दुसऱ्या भावा-विषयीं बहुधा तो मला विचारित होता

“ अस्स ! छाती नाहीं होत वाटत माझ्याकडे बघायची ? आणि ते — दुसरे कुठे आहेत ? माझ तोंड जरा तिकडे करा पाहू ”

“ त्याच्या मानेखाली गुढगा देऊन मी त्याच तोंड फिरविले पण त्याच्या आगात कुठून बळ सचरल कोण जाणे, तो नीट ताठ बसला राहिला. मलाहि मग जरा उठून त्याला नीट वराव लागल.

“ मार्क्सिस, ” आपले डोळे ताठ उघडून त्याच्याकडे पहात नि आपला उजवा हात वर करीत तो म्हणाला, “ जग प्रलयाच्या त्या अखेरच्या दिवशीं — माऱ्या मानवजातीच्या त्या न्यायनिवाड्याच्या दिवशीं, तुम्हाला नि तुमच्या पुढत्या पिढीला त्या सर्वन्यायी परमेश्वरी सिंहासनासमोर — या अपकृत्याचा जाब मी आपल्याला विचारीन हें लक्षांत ठेवा ! माझ्या या निरपराध रक्ताच्या फासची ही रूण, निशाणी म्हणून मी तुमच्यावर करतो तुम्हाला आणि तुमच्या त्या बदअवलाद वधूना या कृत्याचा जाब द्यावाच लागेल, माझ्या या रक्ताचीच शपथ ! ”

“ आपल्या जखमेंत हात बुडवून त्यानें दोनदां आपल्या बोटांनें हवेंत फ्रॉसची खूण केली. एक क्षणभर तसाच तो आपल ते रक्ताळलेल बोट उच धरून बसला होता आणि मग तो हात एकदम खाली पडला आणि त्याचा देहहि त्याचबरोबर खाली गळला नि त्याच तें निष्प्राण कलेवर मी खाली ठेविल.

“मी त्या तरुण स्त्रीच्या विछान्याजवळ परत आलों, त्या वेळी तिच्या त्या किंकाळ्या नि तें ओरडणें त्याच क्रमान अजून मारख चालूच होत तिच्या अखेरच्या निद्रेबरोबरच त्याचाहि शेवट होईल हें मला आता स्पष्टपणें दिसत होत.

“बाहेर रात्र वाढत चालली होती औषधाचा घोट तिला परत एकदा पाजून मी तसाच तिथें बसून राहिलों. तिच्या किंकाळ्यातील वार अजून तिळमात्राहि कमी झाली नव्हती कीं त्या बटबडण्याच्या नियमित पुनरावृत्तींत एक क्षणाचाहि फरक पडत नव्हता. तिचें तें, ‘माझे पति, माझे बाबा, नि माझा भाऊ राया’ एक-दोन-तीन-चार — बारा — वस्स खलाम ’ अस मारख चालूच होत

‘जवळ जवळ सव्वीस तास असा हा कार्यक्रम मी तिथें गेल्यापासून मारखा चालू होता. मी दोनतीन वेळा घरीं जाऊन परत आलों होतो, आणि आतां परत तिच्या विछान्याजवळ मी वसलों असतां तिच बोलण थोड अडखळत अडखळत असं होऊ लागल त्याचा फायदा घेऊन तिला अधिक शांत करण्याचा प्रयत्न मी सुरू केला, आणि आस्ते आस्ते तिच्यावर गुंगी चढू लागून जरा वेळानें ती अगदीं मेग्यासारखी शांत पडून राहिली. जमा कांहीं आतांपर्यंत सुसाटपणें घोघावत असणारा भीषण तुफानी वाराच शांत झाला होता तिचे हात मी आता सोडले आणि घरांतील बाईच्या मदतीनें तिचा पोशाकहि जरा नीट नेटका केला आणि त्यावेळीं तिला कांहीं दिवस गेल्याचीं चिन्हे माझ्या दृष्टीस पडली, नि तिच्या जीविताविषयींची माझी उरली गुरली आशाहि मग पार मावळली

“गेली का प्राण तिचा ?” मार्किंसन आंत येत विचारलें.

“अजून नाहीं, पण थोड्या क्षणाचीच सोबतीण आहे ती ”

“काय चिंत्त असतात लेकाचे हे लोक !” तिच्याकडे चौकसपणें पहात तो म्हणाला

‘दुख नि निराशा यांत कांहा विलक्षण सामर्थ्य असत,’ मी उत्तर दिलें

“माझे ते शब्द आधीं त्यानें हसण्यावारी नेले, पण मग कपाळाला मंत्रांशें आंठ्या घातल्या. आमच्या जवळील त्या मोलकरणीला त्यानें खालीं रानां केलें आणि जवळची एक खुर्ची पायांनंच माझ्याकडे ढकलून नि तीत खालीं बसून खालच्या आवाजांत तो म्हणाला.

— “डॉक्टर, माझे ते बघु या जनावरांच्यामुळे अमे अटकल्यामुळे तुमच नांव मीच त्यांना सुचवले तुमचा लैकिक चांगला आहे, तुम्ही होतकरूही आहात नि म्हणूनच तुमच हितानहित तुम्हाला समजाव इथे तुम्ही पाहिलेल्या या गोष्टी डोळ्यांनी नसत्या बघायच्या अमतात, आणि त्याचा उच्चार कुठ करायचा नसतो ”

“मी आपले लक्ष माझ्या समोरील त्या स्त्रीच्या धासोच्छासाकडे लावले नि उत्तर काहीच दिले नाही.

“आपण लक्ष द्याल का डॉक्टर, मी काय म्हणतो आहे तिकडे !”

“आमच्या वयात, रोग्याच्या तोंडचे शब्द हे नेहमीच गुपित म्हणून राखले जातात,” मी सावधगिरीने म्हणालो कारण मी पाहिलेल्या नि ऐकलेल्या साऱ्या गोष्टींनी माझे मन अस्वस्थ झाले होते.

“त्या स्त्रीचा धास आता अतिशय क्षीणपणे चालला होता म्हणून तिची नाडी नि छाती मी नीट पाहिली तिच्या देहात आता फक्त धुगधुगीच काय ती दिसत होती, अधिक काही नाही आपल्या जागेवर बसत मी बाजूला पाहिले ते दोघेही भाऊ माझ्याकडे अगदी एक चिंतन पदात असलेले दिसले.

*

*

*

“हे सार लिहिण मला अतिशय कठीण होत आहे, यडीही मी म्हणते आहे आणि जर असा हा लिहिता लिहिता पकडला गेलो तर ग्याली खोल खोल तळघरातील मिष्ट काळोखी अवाऱ्या खोलात उचलला जाण्याची भीति क्षणोक्षणी डोळ्यांसमोर उभी राहून, माझी ही कहाणी सक्षिप्तपणे सांगण मला भाग पाडीत आहे पण माझ्या डोक्यात मात्र काहीच गोवळ नाही, सर्व सृष्टि चांगल्या ताज्या — अगदी स्वच्छ आहेत, इतक्या का त्यावेळचे चारीक सारीक सगळे तपशील नि आमच्या बोलण्यातील अक्षर नि अक्षर मला अगदी बरोबर आठवत आहेत

“जवळ जवळ एक आठवडा गेला असा अगदी अखेरी अखेरोम तिच्या ओठाजवळ कान नेऊन काही अक्षर मला जेमतेम ऐकता आली. आपण कुठे आहो आणि मो कोण म्हणून मला तिने विचारले मी तिला ते सांगून तिचे नांवगांव तिला विचारले, पण आपल्या भावासारखच त्या बाबतात तिने मौन स्वीकारले आणि आपली मान क्षीणपणे हलवली

“ती आता एक दिवसाचीच सोबतीण आहे अस मी त्यांना सांगेपर्यंत ते कोणी तरी आळीपाळीने तिच्या डोक्यामागील पडद्याआड बसून रहात होते. त्यामुळे तिच्या शुद्धीवर येण्याचाहि मला काहीं फायदा घेतां येत नव्हता पण एकदां तें कळल्यानंतर मलाहि तिच्याच सारखा मृतप्राय समजून त्यांनीं आमच्याकडे दुर्लक्ष करण्यास सुरुवात केली.

“एका सामान्य कुत्र्याच्या रक्तान आपल शस्त्र विटाळल्याची त्या दोघांहि घमडानदनांना मोठी खत वाटत होती. पण त्याहिपेशां त्या चमत्कारिक घटने-मुळे त्यांच नाव बहु होण्याचा सभव त्यांना अधिक तापदायक वाटत होता. जेव्हां जेव्हां माझी नजर त्या धाकट्या भावाकडे जाई तेव्हां तेव्हा मला कळलेल्या गोष्टीमुळे माझ्यावर तो अगदीं युममत असल्यासारखा मला वाटे. माझ्याशी वागतांना तो मोठ्यापेशा जरी अधिक सौजन्य दाखवी तरी तें बर-बरचच होत याविषयी मला तर शकाच नव्हती आणि मोठ्यालाहि माझी तितकीच अडगळ वाटत होती हेंहि मला स्पष्ट दिसत होत.

“त्या दिवशीं मध्यरात्रीच्या सुमारास, मी तिला प्रथम पाहिली त्याच नेमक्या घटकेला, तिचा प्राण तिची कुडी सोडून गेला मी एकटाच तिच्याजवळ बसलों होतों. तिच निष्प्राण मस्तक हळूच एका बाजुला कलल नि निःश्या साऱ्या यातनांचा शेवट झाला ..

“ते दोघेहि भाऊ जामानिमा करून, बुटांवर चाबकाची दांडी आपटीत अधीरपणे फेऱ्या घालीत खाली थाबले होते मी खाली जातांच मोठ्याने प्रश्न केला, ‘झाल, गेला प्राण एकदांचा?’

“होय.”

“तुझ अभिनदन करतों मी, भाऊ,” आपल्या भावाकडे वळून तो म्हणाला.

“याच्या आधीच त्यांनीं मला पैसे देऊ केले होते पण त्यांचा स्वीकार मी अजून केला नव्हता. त्यानें आतां सोऱ्याऱ्या मोहोरांनीं भरलेली एक थैली माझ्या हातांत दिली, पण ती घेऊन मी तशीच ती खाली टेबलावर ठेवली. त्या गोष्टीचा नीट विचार करून त्याच्या जवळून कांहींच न स्वीकारण्याच मी ठरविल होत.

“माफ करा मला, पण या परिस्थितीत नाही,” मी म्हणालों

“ त्या दोघांनीं एकमेकांकडे पाहिलें, आम्ही एकमेकांना मान लववून अभि-
वादन केले आणि कोणीच एक अक्षरहि न बोलतां आम्ही बाहेर पडलों.

*

*

*

“ मी आतां अगदीं गळून गेलों आहे — पार, पार दमून गेलों आहे
माझ्या या दु खानें नि हालअपेष्टांनीं पार थकून गेलों आहे मी माझ्या या क्षीण
हृत्तानी काय लिहिल आहे, हें माझ मलाच वाचतां येत नाहीं.

‘ दुसरे दिवशीं मकाळीं, तीच मोहोरांची पिशवी एका लहान खोक्यांत
घालून नि वर माझ नांत लिहून माझ्या दारांत ठेवलेली मला आढळली काय
करायच याचा मी प्रथमपासूनच नीट काळजीपूर्वक विचार केला होता. म्हणून
त्या दिवशीं त्या गेल्या आठ दिवसात घडलेल्या सर्व घटनांची तपशीलवार
हकीकत प्रवानमंत्र्यांच्या कानांवर घालण्याच मी ठरविल दरवारी वशीला ही
काय चीज असते याची मला कल्पना होती, या उमरावांचे सुलतानी अधिकार
नि त्यांना असलेली सर्वव्यापी सुटहि मला अपरिचित नव्हती, माझ म्हणण
कोणाहि मनःवर घेणार नाहीं याविषयाहि मला खात्री होती, आणि तरीहि केवळ
मनाच्या समाधानासाठीं मी ते करणार होतो घडलेल्या सर्व गोष्टी मी आतां-
पर्यंत पूर्णपणें गुप्त राखल्या होत्या. स्वतःच्या जिवलग पत्नीजवळहि एका अवा-
शराचा उच्चार मी केला नव्हता. याहि गोष्टीचा उल्लेख मी आपल्या पत्रात केला
माझ्या स्वतःच्या जीवाला धोका असा मला मुळाच वाटत नव्हता पण हें गुपीत
जर बाहेर फुटल तर इतरांच्या मागे मात्र नमता भोग लागेल अस मला वाटे.

“तो सर्व दिवस मी मौकळा नव्हतो, आणि त्या रात्रीहि माझ लेखन सपल
नाहीं, म्हणून खूप पहाटे उठून माझ पत्रलेखन मी संपविल. वर्षाचा शेवटचा
दिवस होता तो तें पुर झालेल पत्र अस माझ्या समोरच पडल होत, तोंच
कुणीतरी एक कुलस्त्री मला भेटण्यासाठीं खाली आली आहे, असा मला
निरोप आला.

*

!

*

“हातांत घेतलेल माझ हें काम मला आतां दर दिवशीं जास्त जास्तच बिकट
होत असल्यासारख वाटत आहे. थडी तर खूप पडली आहे, सभोंवार काळोख-
हि वाढला आहे, सारी गात्र कशी सुद बनत आहेत आणि मनांतली निराशा
अपाय्यानें माझा ग्रास करू पहात आहे —

“माझ्यासमोर उभी असलेली ती खानदाना स्त्री तरुण, सुंदर नि मोठी डौलदार, पण अगदी पार थकल्यासारखीच दिसत होती. अतिशय अस्वस्थ नि कावरीबावरी अशीच माझ्यासमोर ती उभी होती. मार्किंस सेंट एव्हर-मॉडची पत्नी म्हणून तिने आपली ओळख मला करून दिली. त्या मोठ्या मावाला उद्देशून त्या छोकऱ्याने केलेला मार्किंस हा उल्लेख, आणि त्या तरुण स्त्रीच्या तोडाजवळील शालीबरील ई हें अक्षर मला आठवलें आणि या वाईचे ते यजमान आपल्याला पूर्ण परिचित आहेत, हें माझ्या तेव्हाच लक्षात आलें.

“माझी स्मृती चांगली शायत आहे, पण आमच सार सभाषण मात्र मी आतां लिहीत नाही कारण माझी कुणाला तरी शक्ता आली आहे नि मी केव्हा असा हा लिहितांना सापटेल तें काहा मागता येत नाहीं. त्या भीषण घटनेचा काहीतरी भाग त्या वाईना बहुधा कळला होना काही त्यांनी तर्कानें ताडला होता आणि मला सर्व माहीन आहे असे कळल्यावरून त्या माझ्याकडे त्या दिवशीं आल्या होत्या. त्या दुर्दैवी जीवावद्दल वाटत असलेली महानभूत गुप्त-पणें व्यक्त करण्यासाठी ती तशी माझ्याकडे आली होती. एक स्त्रीवृद्ध दुयऱ्या स्त्रीसाठी हळहळत होत तिच्या पतिगृहाकडून घडत असलेल्या असह्य पात-कासाठी होणारा परमेश्वरी कोप योडा तरी शांत करण्याच्या तीव्र इच्छेने ती माझ्याकडे आली होती. त्या मृत स्त्रीची एक बहीण कुठें तरी असल्याच तिला माहीत होत तिच्यासाठी काहातरी करून आपल्या पतीच्या पातकाच अशांत तरी परिमार्जन करण्याचा तिचा पवित्र हेतु तिने माझ्या कानावर घातला. पण तशी एक बहीण कुठें तरी आहे या व्यतिरिक्त मला तरी काय ठाऊक होतें. माझ्याकडे मोठ्या आशेने नि विश्वासाने ती आली होती. पण माझा तर काय इलाज होता आज या घटकेलासुद्धा त्या छोट्या बहिर्णाचा ठावठिकाण, नाव गांव मला काहीच माहीत नाहीं.

*

*

*

“हे कागद माझ्या हातांतून आता गळत आहेत. एक तुकडा तर कालच माझ्या जवळून नेला गेला होता नि मला ताकीदहि मिळाली होती. आज मला माझ हें लेखन संपवलेच पाहिजे.

“मोठ्या विशाल अत करणाची नि हळुवार मनाची अशी ती दिसत होती. तिच वैवाहिक जीवन सुखी नव्हत. कस असेल ! तो धाकटा भाऊ तिचा अति-

शय राग करी नि त्याच तिच कवींच कशांत जमल नाही तिला त्याची नि आपल्या नवऱ्याची सुद्धा अतिशय नीति वाटे मी तिला निरोप देत खाली दाराजवळ आलों तेव्हा एक दोन तीन वर्षांचा मोठा गोड छोकरा तिच्या गाडींत बसलेला मला दिसला

“ यान्यामाडीं बर डॉक्टर, ” डोक्यांत पाणी येऊन त्याच्याकडे बोट करून ती म्हणाली, “ काय वारीक सारीक मला करतां येईल तें मी करीन. नाहीं तर त्या डस्ट्रेटीपासून त्याला काहीं मुख नाही लागायच मला तर अशी भीति वाटते आहे का, मी जर अस काहीवाहि वारीकसारीक त्यामाठी केल नाही, तर एक दिवस त्याला त्याचा जाय गावा लागेल ’ माझ — खाम माझ, अस या जगांत थोडच आहे काही थोडे फार दागदागिने आहेत माझाजवळ, यान्या स्वाधीन करीन मी ते मागे भरताना ते सर्व विवून टाकून — माझ्या अनृतप नि हळव्या हृदयाच प्रतीक म्हणून ती सर्व रश्म त्यानं माझी अखेरची इच्छा अम्र समजून, त्या गरीब बर्तणीचा काही पत्ता लागला तर तिच्या हवाली करायची ”

‘ तिनें मोठ्या पैमानें आपल्या त्या लोकन्याच नुबन घेतल नि त्याला कुरवाळीत ती म्हणाली, ‘ तुझ्यामाठीं बर हें वाळ करतीलना माझी ही एवढी इच्छा पुरी, चार्लस ? ’ त्या छोक-गान मोठ्या धीटपणें ‘ होय ’ असें उत्तर दिलें. तिच्या दातानें मी नुबन घेतल आणि तीहि त्या आपल्या छोकन्याला माडीवर घेऊन करवाळीत कुरवाळीत दिसें नाहाशी जाली आणि त्यानंतर परत कवींच ती माझा दृष्टीग पडली नाह

“ माझ लिहून पुर झालेल ते पत्र मग दुसऱ्या क्रोपाच्या हातात न सोंपवितां मी तें स्वतःच सीलबद् करून नेऊन दिल त्याच रात्री — त्या वर्षाच्या अखेरच्या रात्री, असा नवान्या सुमाराम आपादमस्तक काळा पोशाक केलेला असा एक माणूस माझ्या दाराजवळ आला, आणि त्यानें मला भेटण्याची इच्छा दर्शविल्यामुळे माझा नोकर उफार्त मला मागण्यासाठी वर माडीवर आला. वर मी व माझी लाउकी इग्रज पत्नी अशा दोघच त्या वेळीं विश्रब्धपणे गप्पागोष्टी करीत बसलों होतों अरेरे — गरीब विचारी ’ आपल्यापुढे कसल भयकर ताट वाटून ठेवल आहे याची तेव्हा त्या विचारीला कल्पना तरी असेल काय ? कशी असणार पण, कारण मला तरी कुठे होती ती ? — त्याच्या पाठोपाठच तो माणूस गुपचूप आंत आला.

“ न्यू सेट ऑनोरम-ये अंगदीं तांतडीनें जायला हव आहे, डॉक्टर — गाडी खडी आहे खाली; आपली मुळींच खोटी होणार नाही, ” तो माणूस म्हणाला.

“ — पण कुठें नेल मला त्या गाडीन ? इथें — माझ्या या थडग्यांत ’ ... मी दाराबाहेर पडतांच मागून कोणीतरी माझ्या तोंडावर स्कार्फ घट्ट बाबून टाकला नि माझे हातहि तसेच मागें जखटले गेले. त्या समोरील अंधाऱ्या कोपऱ्याकडून ते दोघेहि भाऊ पुढे झाले आणि त्यांनी मला माझ पत्र दाखवलें आणि मग त्यांनी त्याची जाळून राख केली हा वेळपर्यंत तोंडांतून एक अक्षरहि त्यांनीं काढल नाहीं गाडी इथें बॅस्टीलजवळ आली, आणि या जिवंत थडग्यांत मी कायमचा फेंकला गेलों ...

“या साऱ्या वर्षांत त्यांच्या कोणाच्या कठोर हृदयात कांहीं थोडीतरी दया माया परमेश्वरानें उत्पन्न केली असती, आणि माझ्या लाडकीची कांहीं तरी वेडी वांकडी बातमी जरी माझ्या कानांवर आली असती, तरीगुद्दां परमेश्वरानें त्यांच्याकडे पाठ फिरवली आहे अस मला वाटल नसत, आणि त्याच्या दयेची त्यांना थोडीतरी आशा होती पण आता मात्र कगत्याच दयेला ते पात्र नाहीं. ती रक्त क्रॉसची खुण त्यांना भाजून काढल्याशिवाय राहणार नाही. माझे — या अलेक्झेंडर मॅनेटचे — बॅस्टीलच्या या जीवत नरकांत कुजत पडलेल्या या निरपराध जीवाचे त्राप, त्या नर पिशाच्चांना नि त्यांच्या पुत्रपौत्रांना बाधल्या शिवाय कधीहि राहणार नाहींत ’ गर्वाचा नियता तो काल, या पापांचा बदला जरूर घेईलच घेईल, असा मला दृढविश्वास आहे ’ ”

क्रोधाचा कांहीं विलक्षण अक्राळाविकाळ असा गदारोळ त्या प्रेक्षकसमुहात, आतां तो कागद वाचून सपल्यावर उसळला होता. रक्ताची एकच एक तहान त्या सर्वांना लागून राहिलेली दिसत होती त्या रक्तपिपासेच्या एकच इच्छेनें तो सतत लोकसमुदाय किंचाळत होता. जगातील होत नव्हत तेवढा क्रौर्य जसं कांहीं आतां त्या ठिकाणीं एकवटून भयानकपणें उसळत उफाळत होत क्रोधाच्या त्या भैरव अवतारासमोर कोणाचहि मस्तक सुरक्षित राहण आतां शक्य दिसत नव्हतं. इतक्या प्रचंड लोकक्षोभाला पुरून उरण्या इतकी पुण्याई कोणाऱ्याच पदरीं असण अशक्य होत !

प्रत्यक्ष स्वतःच्या पत्नीच्या पित्यानें आज त्या आपल्या जांबयावर हा भीषण हल्ला चढविला होता. बस; मग अधिक काय तर ? दयेची आशा आतां कुणी नि

कशासाठी करायची चार्ल्सच्या अभागी मस्तकावर झालेला हा अखेरचाच घाव होता. या घावापुढे त्याच मस्तक कालत्रयाहि सुरक्षित राहण शक्य नव्हतं. आणि याच भेसूर विजयानदांत सार कोर्ट आतां नाचत होत. स्वतःच्या कर्तव्यनिष्ठेचे नि शहाणपणाचे मोजके बोल डॉक्टरांना ऐकविण्याचा हा मुदर मोका आतां न्यायाधीश साहेबांना आला होता. आपल्या कठोर कर्तव्यनिष्ठेची थोडीशी चुणुक त्यांनीं डॉक्टरांना आज प्रारंभीच दाखवली होती. न्यायदेवतेचा तो भाविक भगत डॉक्टरांना आतां आपले बोल सुनवीत होता

“सिटिझन डॉक्टर’ आपण आज धन्य झाला आहात एका विपारी कुटुंबाची पार पाळमुळ खणून आपण लोकराज्याची अलौकिक सेवा आज केली आहे. आपल्या या कर्तव्यनिष्ठेच लोकराज्याला अतिशय कौतुक वाटत आहे आपल्या स्वतःच्या एकलत्या एक कन्येच्या कपाळाचें कंकू पसून आणि आपल्या लाडक्या नातीला पितृशून्य करून देशभक्तीच्या अथाग पवित्र आनदात आपण आज सानंद उबत आहात ’ धन्य ’ धन्य ! सिटिझन डॉक्टर, आपण त्रिवार वन्य आहात ! ’ ”

न्यायाधीश महाशयांच्या या धन्योद्गारांनीं त्या पिसाट जनसमूहाच्या उत्साहाला नि आनदाला उधान भरती चढली. तो सर्व लोकसमुदाय त्यांच्या आसपास बेहोषपणें नाचत होता आणि मानवी सहानुभूतीचा तेथें पूर्णांशानें लोप झाला होता

“ वजन आहे म्हणे गुप डॉक्टरांच, नाही का ? करा म्हणाव कीं आतां त्याचा उपयोग ! ” अत्यानंदानें कराल कालीच्या हातावर हात मारीत मंडम डेफार्ज उद्गारली “ वाचवा त्याला आता डॉक्टर, वाचवा की आपल्या जावयाला ! ”

ज्यूरीच्या प्रत्येक मतागणिक आनदाची एकच गर्जना उठत होती एका-मागून एक एकच मत मोठ्याने उच्चारल जात होत आणि लोकांची गर्जना तशीच वर उठत काहीं वेळ सारखी उसळत होती

ज्यूरीच ऐकमत्य झाल होत चार्ल्स जन्मनिंच नव्हे तर अत करणानेंमुद्धां जुलमी ठरला होता, लोकराज्याचा तो शत्रू ठरला होता, आणि लोकांच्या पिळवणुकीत आनंद मानणारा हैवान म्हणून आतां जाहीर झाला होता ‘ चोवीस तासाच्या आंत शिरच्छेद ’ न्याय देवतेनें जाहीर केलें होतें.

..... ११

देहाताची शिक्षा झालेल्या त्या निरपराध राजबघाच्या दुर्दैवी स्त्रीवर तर आकाशची कुऱ्हाडच कोसळली होती त्या प्रचंड कठोर आघातामुळे सज्ञाशून्य होऊन कांहीं काळ ती अगदी स्तब्ध बसली होती. आपण कुठें आहोत हेहि तिला जसें मुळीच समजत नव्हतें. एकाद्या दगडी पतळीसारखी एक अक्षरहि न बाळगता ती स्तब्ध बसली होती पण तिच अतरंग मात्र तिला स्वकतेव्याची जाणीव मारख करून देत होत आणि तिनेंहि मग विलक्षण आत्मसमयमानें आणि स्वतःच्या पतीचा आपणच असा धीर खचू न देता त्यालाच उलट धीर दिला गाहिजे या जाणीवेनें, ती कुऱ्हाड मस्तकावर झेलीत, स्वतःला झटकन सांवरलें

ज्युरी नि न्यायाधीशमुद्धा कोर्टातील मारे लोक कसल्या तरी दैनंदिन मिरवणुकीत भाग घेण्यामाठीं घाईघाईनें बाहेर पडून कोर्टाचें आवार मोकळें होते होते आणि बाहेर जाणाऱ्यांच्या पावलांचा आवाज यावण्यापूर्वीच आपल्या जागेवरून उठून आपले हान अधीरपणें पसरून आपल्या पतीसमोर ल्यूसी उभी राहिली आणि आपल्या डोळ्यानींच त्याला धीर देत मुकपणें ती कांहीं वेळ तशीच उभी होती

“ एकदा तरी त्याला मला हृदयाशा धरता येईल ’ येईल का त्याच्या छातीवर माझ मस्तक मला टेकता ’ एवढी नाहीं का तुम्हीं आमच्यावर कोणी दया करणार ? चार्लस, चार्लस — माझा चार्लस ’ ’ तिनें दीनवाणीनें विचारलें.

त्याला परत अटक करून नेणारे दोन नागरिक, जेलर आणि बारसाड एवढेच त्या कैद्याजवळ आतां उभे होते बाकी सर्व लोक रोजचा क्रूर तमाशा पाहण्यासाठीं बाहेर लोटले होते “ त्या दोघां पतिपत्नींना एकदा शेवटची एकमेकांना भेटू द्या, ” म्हणून बारसाडनें इतरांना सूचना केली त्यानींहि आपली मुकसमती त्याला दिली आणि तिला वर त्या कैद्याच्या कठडयाजवळ नेलें आणि तीं दोघांहि पतिपत्नीं एका अखेरच्या गाढालिंगनांत अत्यंत आवेगानें बद्ध झालीं.

“ फेअरवेल, माझ्या प्राणा — आतां फेअरवेल ’ देव तुझ भल करील ल्यूसी. आतां आपली परत भेट त्या दीनानाथाच्याच पायाशीं ’ ”

“ माझी नको काळजी करू चार्लस, माझ्यासाठी आपल्याला असा नको उगाच त्रास करून घेऊन तो दयाघनच मला आता मामर्थ्य देईल, आपल्या बाळाला अखेरचा आशीर्वाद दे आता, चार्लस ”

‘ तुव माझा निरोप तिला दे त्यासाठी, आणि मज्याभावा तिव आता तूच चबन घ्यायच आहेस ’

“ चार्लस, चार्लस ’ यांथ थाव आणर्वा एक क्षणभर तरी थाव । ” तिच्या-पासून दूर होत असलेल्या चार्लसला घट्ट धरून ती म्हणाली “ फार दिवस नाही आपला वियोग होणार चार्लस मी जगायची नाही आता यापुढे फार दिवस — पण इथे अडे तोंपर्यंत आपल्या कर्तव्यात मात्र मा मुळीच कसूर करणार नाही आणि मा द्यून गेलें का, परमेश्वर कोणाच्या तरी पोटात तिची माया खाम उत्पन्न करील आणि माझ्यामागच्या तिचहि तो रक्षण करील ।

डॉक्टर तिच्या मागोमाग पुढे आले होते आणि चार्लसने जर त्यांना हात धरून वर उठवले नसतें तर त्याच्यापुढे त्यानों गुठ्ठे ठेकून त्याची क्षमा मागी-तली असती

“ नाही, नाही । तुमचा काय अपराध बाबा, तुम्ही का स्वतःला इतकी खत वाटून घेता । तुम्ही आमच्यासाठी भोसलेल्या मनस्तापाची आम्हाला आज पूर्ण कल्पना आशी आहे । माझ्या नांवाच गपात तुम्हाला कळल्यानंतर, तुमच्या मनात कमल काटूर उमळल अगेल याची मला कल्पना आहे । आणि आपल्या या लाडक्या कन्येसाठी, तुमच्या मनात क्रोध नि सूड भावना येमान घालीत असता, त्यांना तगाच द्यून ठेवण्यात तुम्हाला काय यातना आल्या असतील, हे आम्हाला आता समजत आहे । आम्हीच आपली क्षमा याचना करून स्वतःला धन्य मानल पाहिजे । तुमच्या त्या अलौकिक त्यागाच्या मृणातून आम्ही कधीहि मुक्त होण शक्य नाही । परमेश्वर तुमचा पाठीराखा आहे ।

डॉक्टरांच्या मुखातून कमलाच उच्चार झाला नाही, अतिशय तीव्र आवेगाने त्यांनी आपल्या मस्तकावर हात आपटून आपले केस तडातडा उपटले नि एक अत्यंत कष्ट किंकाळी फोडली

“ अस न होण अपरिहार्य होत । माझ्या देवाचे फांसेच असे काहीं चम-त्कारीक पडले होते, आणि साऱ्या गोष्टी कशा पूर्व नियोजित अशाच आत्ता-पर्यंत घडत आल्या आहेत. माझ्या आईने माझ्यावर सोंपविलेली जबाबदारी

पार पाडण्याचा विफल प्रयत्न मी करीत असतोच आपली व माझी दुर्दैवार्ने प्रथम भेट झाली. अशुभानुन शुभाची उत्पत्ती कधी होत नाह. मग आपल्या प्रथम भेटीच्या त्या दुर्दैवी घटनेतून गुंदाची नि माझी भेट कशी व्हायची. पण तुमचा रुहाच दोष नाह. त्या शुभा आपल्याला उगान वाईट वाटू देऊ नका, आणि मला असा रस. परमेश्वर तुम्हाला सुखी ठरे. '

ते यमदूत त्या आंधळा जेवळ लोकांचा त्यांनी त्याच्या आंगाभोवतालची आपली मिठी सोडल्या आणि परमेश्वराला हात जोडून आळवीत काढा विलक्षण धैर्याने त्याच्या डिशेने पहात ती निश्चिंतपणे उभी होता. तिच्या मखावर पसरलेल्या उज्ज्वल प्रकारात त्याच्या हृदयाचे समाधान चालक प्रफटपणे दिसत होते. पण दाराबाहेर तो दिनेनाला. ना ज्ञान ती मागे वळली नि तिने आपले मस्तक आपल्या पिश्याच्या वळक्यावर अग्रायपणे टेकले. काढातरी जेवळ त्यासाठी तिचे ओठ कितीच नाला. पण आतासून तिने आपले उभयमान पर गळून घेतले. ती गंवाव जेवळ होऊन त्याच्या पायाशा गाली कोळाली.

इतका वेळ कोळाला त्या आंधळ्या कळीत दोपयात बाहेर हाकला. न करता उभा रागलेला तिने काढेन आला. वायनच पुढे झाला आणि त्याने पाहता तो गज्याशून्य देह आपल्या बाहून खळून वर उचलला. जेवळर नि ठोरी या व्यातिरिक्त केटनेतून आला कोणाचे नव्हते. तशा वर उचलान अगता पाउनेचा हात थरथरा होता आणि त्याच्या मुखावर अभिमान यक्ष महानुभूतीचा लक्षा विराजमान झाला होता.

" गाडीत ठेऊ हा नेऊन मला ते ओअ नाह. वाटायच "

एकाद्या लहान पारामार्या तिला घट्ट बसून तो बाहेर पडला नि मन मोठ्या हळुवारपणे त्याने तिला आंतील बेंठकीवर निजविले. तिच्या वाटिलीना आणि त्याच्या वृद्ध दोस्ताने आन प्रवेश करताच तो वर चढून ग. जीवना जवळ जाऊन बसला आणि जरा वेळाने गाडी त्याच्या राहत्या घराजवळ येऊन पांथनीच त्याने तिला नर्गाच परत फुलामारली वर उचलून घरातील कोचावर नेऊन हळूच निजविले. बाकडी ल्यूमी नि मिग प्रभ दीनवाण्या तिच्या त्या मर्च्छित देहाजवळ अश्व गाडीत निमूटपणे उभा होता.

" यांना मानव करण्याचे प्रयत्न करण्याचे काही कारण नहा, मिग प्रोस

आता आहे हीन न्यती चागली आहे माथी मूर्च्छा आहे ही, अधिक काही नाही ।” मिंग त्रांसकडे वळून तो हळुच म्हणाला

कार्टन, कार्टन 'तुम्ही तरी काही करा हो माझ्या आईमाठी! ' त्याच्या मानेला धड विळखा घालीत रडत रडत छोटी व्यूमी म्हणाली "माझ्या बावांना पण वाचवा हो कार्टन तम्ही ' ती पहा — ती पहा — माझी आहे कर्सी पडली आहे ती ' हे अग्रे स्वस्थ उभे राहून तुम्हांला पाहवत का हो हे वटन, आणि तुम्हांला तर ता किती किती आवडतेना हो कार्टन ।”

त्यानें खाली वाकून मोठ्या प्रेमाने ते गुगुगुवीत उमलते गुलाब आपल्या मुखा-जवळ धरले आणि मग हळुच तिला दूर करून त्यान आपले डोळे 'तच्या त्या' मुखेंत मातेकडे स्थिरपणे लावले

‘आता जाण्यापुरता पुरुषान पदच नि अखेर —

आपले ओठ अत्यंत अविनाशे पण आतशय हलुसारपणे तिच्या मस्तकावर त्यानें टेकले आणि तो दूर झाला त्याने जोड काढतरी जस्पष्टपणे पुटपुटत होते 'तुझ्या नि तुझ्या प्रेमाच्या माणस साठा ' वाकट्या तुमाच्या यानांतून तर तिच्या काना पडडेडे ते शब्द, ते तिनें गजगत्याच्या कानावर घातल्या-नगरहि, कवीच पाडे येथे नाहींत

तिच्यापासून दूर होऊन बाहेरच्या खोलान तो गेटानंतर आत येत असले या डॉक्टरना तो म्हणाला—

“कालपयेंत या लोकांवर तुमच चांगल वजन होत डॉक्टर मॅनेट, तरी परत एकदा तुम्ही परतून कर्न पहाता अग वाटत मला कोर्टातील बहुतेक अधिकारी तुमच्या नांगडे पवित्रपाने आहेत, आणि तुमची आतापर्यंतची कामगिरी पण त्या या डोक्यापुढे आहे नाही ।”

‘चार्लसगवळों काँटोहि गोष्ट माझ्या जवळून आतांपर्यंत गुप्त राखली गेली नव्हती त्याच्या सुरक्षिततेन आत्माभनाह मला मिळाल होत, आणि तो सुटलाहि होता, ” मोठ्या कष्टान एकेश शब्द गावकाश उच्चारित डॉक्टरनी उत्तर दिले

“त्याचाच परत उपयोग करून पहा आपल्याजवळ वेळ फार उरला नाही, हे खर आहे, पण प्रयत्न जरूर करा ”

“करणार आहे, तेच करणार आहे मी. आतां एक अणार्त्ताहि नाही मी विथोति घेणार ’

“ ठीक तर. आपल्या सारख्याच्या प्रयत्नाना यश आलेल मी पाहिलं आहे. पण असल्या प्रसंगांत नाहीं कांहीं नियम सांगतां येत म्हणा ! ” खिन्नपणें थोडा हंसत तो म्हणाला. “ पण प्रयत्न हा केलाच पाहिजे ! प्रयत्नावांचुन आपलं हें जीवन विफल आहे, आणि प्रयत्न करण्यांतच त्याचा व्यय झाला पाहिजे. नाहीं तर काय, उपजले नि मेले ! ”

“ हा आतां त्रसाच तडक निघालोंच मी, शक्य तितक्या लोकांची मी भेट घेईन; कोणीच वगळणार नाहीं मी त्यातून आज. एक दोन चार पत्रादि पहातों लिहून, आणि — पण थांबा ! कमली तरी उत्सव मिरवणूक दिसते आहे निघालेली, म्हणजे आतां रात्रांशिवाय नाहीं कुणी गाठणार. ”

“ अस खर. पण कांहीं हरकत नाहीं ’ बोलून चालून काडीचा आधारच आपण पहातों आहों, कांहीं दोन चार अधिक मिनिटांनीं बिघडत नाही, तुमची हालचाल मात्र मला कळायला हवी म्हणजे त्यावर कांहीं अवलंबून नाहीं मी ’ पण — कधीं घेणार आहांत या भेटी आपण डॉक्टर ? ”

“ काळोख पडल्यानंतरच बहुधा, आतां एकदोन तासांतच. ’

“ म्हणजे चार नंतर काळोख पडेल अस धरून त्यावर आणखी दान तास सोडू आपण म्हणजे नवाच्या सुमारास मला मि. लॉरीकडे कांहींतरी निश्चित समजायला हरकत नाही, नाही ? ”

“ होय, कांहीं नाही. ”

“ परमेश्वर तुम्हाला यश देवो ! ”

तो खोलीबाहेर पडत असतां लॉरी त्याच्या मागोमाग बाहेर आले नि त्याचें पाऊल रस्त्यांत पडत असतां त्यानीं त्याच्या खांद्यावर हात ठेवला. तो मागें वळला.

“ मला कांहीं आशा दिसत नाहीं मि. सिडने; ” दु खपूर्ण स्वरांत लॉरी हळूच म्हणाले.

“ मलाहि नाहीं दिसत मि. लॉरी ”

“ त्या कुणा लोकांच्या मनांत जरी मदत करायचें असल — भलतीच अपेक्षा करण आहे म्हणा हें कारण चार्लसच्या किंवा दुसऱ्या कोणाच्या जीवाची त्यांना काय तमा ! — तरीहि आतां कोर्टांत तें प्रशुब्ध लोकमत आज असं

भीषण रीतीने प्रकट झाल्यानंतर, तस कांहीं करण्याची त्यांची छाती होईल, अस मला वाटत नाही.”

“आणि मला सुद्धा. आजचा लोकमताचा तो एकमुखी आवाज म्हणजे कुऱ्हाडीचा घावच वाटला मला.”

मि. लॉरीनीं दाराला धरलेल्या हातावर सुदपणे आपलें मस्तक टेकलें.

“असे दु खी कष्टी नि निराश नका व्हाऊ, मि लॉरी,” त्यांचे सात्वत करीत मिडने म्हणाला. “ल्यूसीला केवळ बर वाटाव, आपल्या नवऱ्याला असा नुसता वाऱ्यावर कुणीच कांहीं हातपाय न हालवतां सोडला अस कधीहि वाटूं नये, म्हणूनच डॉक्टरनां ही गोष्ट करण्यासाठीं मी उत्तेजन दिल. तेवढं तरी समाधानाच मुख तिला लाभू दे. बाकी होण जाण परमेश्वराधीन.”

“खरं आहे, खरं आहे, अगदीं बरोबर आहे तुमच म्हणणं,” आपले डोळे कोरडे करीत लॉरी म्हणाले “पण त्याची आशा आतां सुटली पूर्णपणेच सुटली !”

“होय, तो तर आता जाणार, त्याची नाही आशा.” सिडने उद्गारला. आणि त्यानें धिमेपणे खाली पाऊल टाकलें.

.... १२ . .

मिडने खाली रस्त्यावर आला खरा, पण कुठे जायच याचा त्याच्या मनाशीं अजून निश्चय झाला नव्हता. "कंदोन क्षण तो तमाच स्वतःशी विचार करीत बसला. 'नवाला जयच आहे नाही बक्रेन परत,' आपल्याशीच तो पुटपुटत होता. 'मग तोपर्यंत भटकाव का बाहेर मोकळेपणे !' काही हरकत नाही मला वाटत माझ्यामागच्या कोणीतरी या शहरांत आहे असे काहीना तरी नीट दिसले पाहिजे. आवश्यक आहे मला वाटत ही खबरदारी घेण. किंबहुना आवश्यक पूर्वतयारीच आहे एका अर्थी ती. पण नीट, चांगल्या मावधगिरीने, सावधगिरीने ! अशी घडू नव्हा उपाय नाही. नीट विचार करू दे मला त्याचा. '

आपली दिशा बदलून आता काळास पडत असलेले एकंदोन रस्ते त्याने ओलांडले, आणि मनात आलेल्या त्या विचाराची नीट बाबोशीने छाननी कर-
व्यास त्याने सुरुवात केली. बाळा वेळाने मनाने समभावाने आपल्यामागच्या त्याने आपली मान एकदां हलवली, नि अखेरीस त्याच्या मनाचा ठाम निश्चयहि ठरला. "हेच योग्य माझ्या चेहेऱ्या मोहऱ्याचा कोणीतरी दुसरा प्राणी याच शहरात आन आहे, हे कळलेच पाहिजे या लोकांना बस, ठरलेच !' आणि त्याने आपले पाऊल भेट अँटॉइनकडे बळविले.

पॅरिसचा तो पुरा माहीतगार होता, आणि आपण गेट अँटॉइनमध्ये दाखू दुकानदार आहो ! असे उफार्जने आपले केलेले वर्णन त्याने कोर्टीत एकले होते त्यामुळे ते दुकान ओढून काढण त्याला मुळीच कठीण नव्हतं. त्या दुकानची जागा एकदां नीट लक्षात घेऊन वाटतील एका उपहारगृहांत आपली पोटपूजा उरकून तो थोडा तसाच आडवा झाला; नि त्याला गाढ झोप लागली. कितीतरी वर्षांनी त्याने आजच प्रथम दाखला मुळीच स्पर्श केला नव्हता. कालरात्री त्याने लॉरीच्या शेगडीवरून आपल्या हातांतील शेवटच्या ग्लास ओतून रिकाम केव्हापासून त्याने ब्रँडीस स्पर्श केला नव्हता इतर काही कमी उनेजक पेयां-
वरच त्याने आपली तहान भागविली होती, आणि लॉरीच्या खोलीतील त्याच मद्यपान त्याच्या आयुष्यातील अखेरच म्हणूनच त्याने काल केले होते.

त्याने ताजा तवाना होऊन आपले डोळे उघडले तेव्हा सात वाजले होते. सेंट अँटॉइनच्या दिशेने त्याने आता आपले पाऊल उचलले. वाटेने जातांना एका

दुकानांतील आरशाजवळ जरा उभे राहून आपल्या केंसांची नि गळया भोंवतालची कोट कॉलरची त्याने थोडी साफसुफी केली, आणि मग डेफार्जच्या दुकानचा तडक रस्ना धरून एक दोन मिनिटांतच त्याने त्या दुकानांत प्रवेश केला.

दुकानांत गिऱ्हाईकाची नेहमीची वर्दळ आता दिसत नव्हती. फक्त एक जॅकम तीन मात्र निये आंत दिसत होता. नेहमीप्रमाणे त्याच्या हातांपायांचा चाळा चालूच होता. सिडनेने कोर्टांत आज पाहिलेले हे ज्युरीमन हातातील पेल्यातील दारूचा आस्वाद घेत डेफार्ज पतिपत्न्यांशी गापा मारीत उभे होते. कराल कालीची स्वारीहि आतां नित्याचा एक मभामद या नात्याने त्या सभाषणांत भाग घेत होती.

दुकानांतील एका बेटकावर आगन ठोकित मोडक्या तोडक्या फ्रेंचमधे त्याने वार्डनची आर्डर दिली. मॅडम डेफार्जने त्याच्याकडे एक उडता दृष्टिक्षेप केला आणि मग परत एकदा त्याच्याकडे नीट दृष्टि टाकली. परत एकवार त्याला नीट न्याहाळले नि मग स्वतःच उठून त्याच्याजवळ जाऊन काय पाहिजे म्हणून त्याला विचारलें.

त्याने परत एकदां तीन आंटर दिली.

' डा. कश ' ' आपल्या कात्याभोर मुरया कुंठलांने उचावून तिने विचारलें.

सापेच्या अर्थक्या ज्ञानामुळे ती काय म्हणते आहे हे जम काहीं आपल्याला नसतं. कळल नाहीं असा आरिर्भ व करीत, तिच्याकडे पहात नि आपले उच्चार बुद्धिप्रस्पर चुकीने करीत तो म्हणाला " होय, मॅडम इंग्लिश आहे मा ' "

मॅडम डेफार्ज वार्डन अणभ्यासाठीं मागे काउटरकडे वळली. सिडनेने जवळच पडलेलें एक वर्तमान पत्र उचललें आणि त्यातील एकेक अक्षर जस काहीं कष्टानें तो वाचीत असता, " अगदां हुयेहूब एव्हरमाड ' ' हे मॅडम डेफार्जचे शब्द त्याने नीट ऐकले.

डेफार्ज बाइनचा पेला घेऊन पुढें आला नि त्याने त्याला अभिवादन केलें.

" काय म्हटलत ' "

" गुड ईव्हनिंग "

" ओ ' गुड ईव्हनिंग, सिटिशन आ ' सुदर आहे ह वार्डन. मी लोक-राज्याच यश चिंतितां "

डेफार्ज परत मागें काउटरकडे गेला आणि म्हणाला “आहे खरा कांहींसा.”
 “कांहींसा, मी म्हणतें अगदीं हुबेहुब !” मॅडम ताठरपणें उद्गारली
 “तुमच्या डोळ्याममोर सारखा नाचतो आहे तो जसा कांहीं,” तिच्या जरा
 खुलवीत जॅकस तीन म्हणाला.

“तर काय रे !” नि उद्यां त्याला तमा बघाला जशी कांहीं अचिर झाली
 आहे ती अगदी !” कालीनं त्याला पुस्ती जोडली

आपल्यापुढील कागदावरील ओळांवरून बोटें फिरवीत सिडने जसा वाचनांत
 अगदीं गढून गेला होता ती तिथही मागें काउटरला टेंकून आपसांत हळूहळू
 कुजबुजत होती. मजेंच एक दोन क्षण सन्ध राहून कांहीं वेळ मग त्या तिघांनींही
 त्याच्याकडे निश्चलपणें टक लावली. त्याचें वाचन सशर्ण कुठेंहि न पाहतां
 चालू होतें. त्यांचही सभाषण मग परत चालू झाल.

“मॅडमच म्हणण खर आहे मला वाटत. काय म्हणून थांबायच !” जॅकस
 तीन म्हणाला.

“खर आहे, पण कुठे तरी थांबल हें पाहिजेच ना ! मग कुठे, इतकाच
 आता प्रश्न.” डेफार्ज म्हणाला

“समूळ उच्छेदानंतरच थांबायच आतां,” मॅडम म्हणाली

“सुंदर, सुंदर !” जॅकस तीन पाघळला, आणि कालीनं जोरमे टाळी पिटीत
 दांत बिचकले

“समूळ उच्छेद हा सामान्यपणें ठीक आहे त्याबद्दल माझ कांहीं म्हणण
 नाही.” सत्रस्तपणें डेफार्ज म्हणाला. “पण डॉक्टरनीं किती बर यातना
 सहन केल्या आहेत, तुम्ही पाहिलेच आहेत त्यांना आज, किती खचल्यासारखे
 दिसत होते बिचारे !”

“हो, पाहिले आहेत बर !” रागांनीं नि चिडून मॅडम उद्गारली “पाहिले
 आहेत त्यांना लोकराज्याचे खरे खुरे स्नेही नाहीं दिसत मला ते. गांभाळा
 म्हणावं त्यांना !”

“आणि त्यांच्या त्या मुलीचीहि दशा पाहिली आहेत तुम्ही,” अनुनयाच्या
 स्वरांत डेफार्ज म्हणाला. “तिची ती दशा त्यांना कशी भाजून काढीत असेल
 अगदीं !”

“तिलाहि चांगली पाहिली आहे बरं मी !” मॅडमनें उत्तर दिलें. “हो,

अगदी नीट पाहिली आहे म्हटल ' आजच नाही एकदां, दुम-याहि पुष्कळवेळां चागली पाहिली आहे. कोटांत पाहिली आहे नि तिकडे रस्त्यांत तुरुगाकडे पहात असताहि नीट पाहिली आहे बर. मी नुमत बोट वर करायची खोटी-। ”

इकडे सिडनेचे डोळे कागदावर पण कान मात्र तिकडे त्या सभाषणाकडेच होते. तिचा हात एकदां वर होऊन दाणकरून खाला एका लठ्ठ लेजरवर आदळला; कुन्हाडीचा घावच जभा काहो.

“ आमच्या सिटिझनेसनां तोड नाही ! ” जॅकसची अभद्र वाणी पाघळली.

“ प्रत्यक्ष देवी भगवती आहे ती ! ” तिला घट मिठी मारीत काली म्हणाली.

“ आणि तुम्ही ! ” डेफार्जेकडे पहात ती दीर्घद्वेषी बया परत बोलू लागली.

“ तुमच्यावरच जर सार सोंपवल असत — परमेश्वराचीच खैर आहे, तस नाही ही — तर अजूनसुद्धां त्याला सोडून घायला कमी नाही करणार तुम्ही ”

“ शक्य नाही, अगदी कितीहि तें सुलभ — हें ग्लास नुसत वर करण्या-इतक जरी सुलभ असल, तरीहि मी तें करण शक्य नाही ! पण तेवढ्यावरच थांबेन मी. एवढ मात्र मी म्हणतो ”

“ वरं तर, हें बघ जॅकस, ” सतापानें मॅडम बोलत होती, “ नि तू पण बघ ग काली; नीट एका दोघहि ' ऐका, नीट ऐका ' सुलतानी जुलमी अरेराव म्हणून ही सारी अवलाद माझ्या नोंदवुकांत, सर्वनाश, समूळ उच्छेदना योग्य, सर्वस्वां योग्य म्हणून, कधींच नोंदली गेली आहे. हें खर आहे कीं नाही, विचारा त्यांना ”

“ खरं आहे हें, ” प्रन्नाची वाट न पाहतां डेफार्ज म्हणाला.

“ आणि त्या मंगल दिवशा, बॅस्टीलच्या पाटावाच्या दिवशी, यांना ते कागद सापडले आणि घरी आल्यावर दारबिर पार बंद करून रात्री आम्ही दोघांनीं ते वाचले कीं नाही, हे पण त्यांना विचारा पाहू ”

“ तेंहि खर आहे ”

“ आणि मग तो कागद वाचून पुरा झाल्यावर, रात्र अशी सरतां सरतां नि समोरच्या त्या शटर्समधून नि गजामधून दिवसाचा प्रकाश आंत घुसत असतां, माझ एक गुपित आहे तुम्हांला सांगायच, अस त्यांना मी सांगितल होत की नाही ! ”

“ होय, सांगितल होत,” डेफार्जने कबूली दिली.

“ मग म्याना मी तें मारं सांगितल ही अइशी, छातीवर हे अस्से दोन्ही हात जोरानें आपटीत मी म्हणालें, ‘ त्या एव्हरमॉड भावांनीं पायदळीं तुडवून चेंदांमंदां केलेल्या त्या कुटुंबांतील उरलीसुरलां वेल ती मीच ’ एका कोळ्याच्या घरांत वाढलें मी त्या भयंकर जखमेन मरणदारी पडलेल्या त्या बच्चाची बहीण, ती माझीच बहीण, तिचा तो नवरा, तिच तें पोटांतल्या पोटांतच मेलेल मूल त्यांचच तो भाऊहि माझाच नि तो म्हातारा दबळा बाप पण माझाच ! तीं मारीं मरणाघरी गेलेली माणस माझ्याच रक्तामांसाची, आणि त्यांच्या त्या रक्ताचा सूड घेण्याची कामगिरीहि आतां माझ्यावरच देऊन पडली आहे ! विचारा, खर आहे की नाही ”

“ खरं आहे, खर आहे,” फिन्न एकदां डेफार्जने उत्तर दिले.

“ मग कुणाला असे गागताहात आता, थांबा, थांबा म्हणून ! पण आतां सूर्य इकडचा तिकडे उगवला, तरी मी नाही थांबणार ! मॅडम आनेशानें म्हणाली

तिच्या त्या सतापाच तें विलक्षण अग्नेयी स्वरूप पाहून त्या दोघांनाहि आनंदान्या उकळ्या फटत होत्या आणि तिच्याकडे प्रत्यक्ष न पहातांहि मिडनेला तिच्या सतापाचा बडलेला पारा चांगला स्पष्ट दिभत होता डेफार्जनें मध्यें हळूच एकदां मार्किमच्या त्या गुस्वभायी, दयाळू पत्नीचा भात मीत उल्लेख केला, पण त्याची पत्नी कांहीं ऐकायला म्हणून तयार नव्हती. तिचा आपला एकच शब्द “ आकाश कोमळल तरी आता मागें पाय नाही. समूळ विध्वंस ! बस्स ! ’ समूळ विध्वंस ! ! ”

पण आतां नेहमीने इतर गिऱ्हाइक आंत प्रवेश करू लागल्यानें ती सभा विसर्जन पावली. सिडनेहि आपल्या जागेवरून उठला, चुकतमाकत पैसे मोत्रीत त्यानें आपलें बिल दिलें आणि नेशनल पॅलेसच्या न्यानें रस्ता विचारला. मॅडम डेफार्ज जार्तने त्याच्याबरोबर दारापर्यंत जाहेर आली आणि न्याऱ्या खाद्यावर हात ठेऊन तिने त्याला वाट दाखावली तिचा हात त्याच्या खाद्यावर असतो, त्या खाली तिच्या कुशीत आपला खजीर खेळ भुपसण्याला. मिडनेचा हात सारखा चुळबुळत होता. पण —

पण आपला हात तसाच खाली दाबून बाहेरील काळोखांत तो दिसेनासा

झाला आणि ठरलेल्या वेळी त्यांनी लॉरीच्या ऑफिसांत पाऊल ठेवलं त्यांचे बिष्णूपणं खोलीत फेऱ्या मारण्याचें काम चालू होतें. काहीं मिनिटांपूर्वीच ते तेथें परत आले होते आणि इतका सारा वेळ ते ल्यूसीजवळच बसून होते. डॉक्टर घरीं अजूनहि आले नव्हते त्यांच्या रदवदलीमुळं चार्लसची मुक्तता कदाचित होईल अशी तिला आशा वाटत होती पण फारशी काही नाहीं; आपली आशा होतील इतकच . बाहेर पटल्याला डॉक्टरांना आतां पांच सहा नाय झाले होते, तरीहि अजून ते परत आलेले नाहींत कुठे गेले अगतील तरी कुठे हे इतका वेळ !

दहा वाजले, तरी अजून डॉक्टरांचा काही पत्ता नाहीं अस पाहून लॉरी परत ल्यूसीकडे गेले आणि बारा वाजेपर्यंत माझी येथें वाट पहा म्हणून त्यानीं जातांना मिडनेला मागितलें डॉक्टरांच्या गैर हजेरात आपण ल्यूसीजवळ असण अगत्याच आहे, अस त्यांना वाटत असल्यामुळेंच त्यांना त्याला तमें तेथें थाबण्यास मागितलें होतें. तोहि स्वस्थपणें आपत्याच विचारांत गुग होऊन धड्याळाकडे पहात स्वस्थ बसला होता. बाराने टोके पडले तरीहि डॉक्टर घराआले नाहींत. मि लॉरींनाहि त्याचा कांहींच पत्ता मागता येत नव्हता मग कुठे अगतील ते ?

याचाच विचार करीत, आणि त्यांना परत यायला लागलेल्या वेळावर विफल आशेने इमले उभारीत, ते दांघे यमले होते तेाच जिन्यावर त्याच्या पाऊलाचा परिचित आवाज झाला पण दार उघडून त्यांना आत पाऊल ठेवताच, सर्व काहीं सपल अस दोघांनाहि स्पष्टपणें दिसल.

या दरम्यानच्या काळांत डॉक्टर कणाकुणाकडे गेले होते. कां कुणाकडेच न जाता तो सारा वेळ तसेच रस्त्यांत नुसते भ्रमिष्टासारखे भटकत होते, हें समजण्यास आनी काहींच साधन उरल नव्हत ते त्या दोघांकडे टक लाऊन पहात असतां त्यांनीं त्यांना काहींच विचारलं नाहीं, त्यांचा चेहेरा त्यांना सर्व कांहीं न बोलताच सागत होता

“ सापडन नाहीं मला तें, ” डॉक्टर म्हणाले, “ पण मला तर हवच आहे तें आत्ता. कुठे आहे हो तें ! ”

त्याच मस्तक अनावृत होत, गळा मोकळा दिसत होता, चेहेऱ्यावर असहाय-पणा दिसत होना नि डोळे कुठे तरी अस्वस्थपणें भिराभिरत होते जरा वेळींनीं आंगांतल कोंट काढून त्यांना तो खाली टाकला आणि ते परत खोलू लागले.

“कुठे आहे माझ बांक ? सारखा सगळीकडे शोधतो आहे मी, पण सांपडतच नाही आहे तें. आणि माझ तें सामान पण कुठे आहे ? वेळ तर आतां संपत आला आहे. आज शिवून पुरे केलेच पाहिजेत मला ते.”

त्या दोघांनीहि एकमेकांकडे पाहिलें आणि दोघांचीहि अतःकरण भीतीन पार थिजून गेलीं

“असे पहातां काय ! जाऊ या मला आता तिकडे, कुठे आहे माझ तें सामान, कुठे आहेत ते बूट ? सांगा, बाबांनीं सांगा ! ”

कांहीच उत्तर न मिळाल्याने त्यांनीं अतिशय आवेगानें आपले केस उपटले नि एकाद्या रागीट, ताममी, वेव्यापिशा मुलासारखे आपले पाय आपटण्यास त्यांनीं सुरुवात केली.

“कां छळतां बाबा, माझ्यासारख्या अनाथ हतभाग्याला ! ” मोठ्याने किंचाळत ते त्यांना विनवीत होते, “या, या माझ तें काम मला ! आज नाही झालं ते पुर, तर काय बरं करू मग मी ? ”

भ्रमिष्ट — अगदीं पूर्ण भ्रमिष्ट ! आशेचा अधिक किरणहि चुकून कुठें दिसत नव्हता. त्यांना मानावर आणण किंवा त्यांच्याशीं कांहीं बोलणहि आतां शक्य दिसत नव्हतं. दोघांनीहि जसा कांहीं एक मतानें आपला हात त्यांच्या खांद्यावर ठेवला नि त्यांचीं हत्यार आणून देण्याच कबूल करून त्यांना त्यांनीं कसं बसं खालीं खुर्चीत बसवले. समोरील जाळाकडे पहात नि डोळ्यांतून अश्रू गाळीत ते खुर्चीत कसेबसे पडले होते डेफार्जच्या पोटमाळ्यावरील डॉक्टरांची ती हतबल, शीण, जराजीर्ण मूर्ती आज इतके वर्षांनंतर, मध्यतरींचा सर्व काळ एका क्षणांत गुप्त झाल्याप्रमाणें, लॉरीच्या समोर तशीच सर्वनाश झाल्यासारखा त्यांना आतां दिसत होती.

ते दोघेहि त्या विचित्र, भीतिदायक घटनेनें अगदीं सुद होऊन आपल्या समोरील त्या जीवत प्रेताकडे पहात स्वस्थ बसले होते. पण ती वेळ निराशेच्या किंवा भावनेच्या आहारीं जाऊन स्वस्थ बसण्याची नव्हती. त्यांच्या एकुलत्या एक कन्येची दु खदग्ध असहाय मूर्ती त्या दोघांच्याकडे आधारासाठीं मोठ्या आशेनें पहात होती. सहस्रवेदनांनीं जागे झाल्यासारखे त्या दोघांनींहि एकमेकांकडे पाहिलें. दोघांच्याहि चेहेऱ्यावर एकच भाव दिसत होता. कार्टनेनें प्रथम तोंड उघडलें — ,

“ आपली अखेरची आशाहि आतां खुटली आहे तशी जोराची नव्हतीच म्हणा. हं ! — यांना आतां तिकडे नेण बर पण तिकडे जाण्यापूर्वी एक क्षणभर मी काय म्हणतो इकडे नीट लक्ष द्या मी काय सांगेन त्याला कां, कस, कांहीं विचारू नका, मी मागतो तें वचन कांहीहि न विचारतां द्या, आणि माझ्यावर पूर्ण विश्वास ठेवा. माझीं कारण तशीच अतीशय महत्त्वाची आहेत ”

“ मला तिळमात्र शका नाही त्याची, बोला मि कार्टन ”

त्या दोघामधील खुर्चीतिल ती वृद्ध मूता तशीच ससकारे टाकीत नि आपल्याशीच कण्ठत खुर्चीत मागेपुढें सारखी डोलत होती ते दोघेहि एकाद्या आज्ञाऱ्याजवळ बसल्यासारखे खालच्या आवाजांत कांहींतरी बोलत होते. त्यांच्या पायात गुतन असलेला डॉक्टरांचा तो खाली पडलेला कोट कार्टननें बर उचलला तो बर उचलीत असतां त्यांतील खाशांतून डॉक्टरांचे कागद ठेवण्याचें पाकीट खाली पडलें कार्टननें तें बर उचलून उघडीत विचारलें, आपण बघायचेना हे कागद ? ” लॉरींनी मान हलविन्यानंतर त्यानें तो कागद उघडला. “ पण हें काय ” तो आश्चर्यानें उद्गारला

“ काय आहे हो ! ” लॉरींनी उत्सुकतेनें विचारलें.

“ थोडा दम धरा ' सांगेन योग्यवेळी आधी हें, ' आपल्या खाशांतून एक कागद बाहेर काढून तो म्हणाला “ पहा: हा माझा शहराबाहेर जाण्याचा परवाना. नीट पहा तो आहे ना — सिटने कार्टन, इंग्लिशमन ! ”

तो कागद तसाच हातांत धेऊन लॉरी त्याच्या त्या मन्चा, दिलखुलास, जिव्हाळ्यानें भरलेल्या चेहेऱ्याकडे पहात होते

“ उद्यांपर्यंत तुमच्याजवळ असू द्या तो उद्या मी तुरुंगांत त्याची भेट घेणार आहे. तुम्हाला माहीतच आहे तें तिथे तुरुंगात माझ्याजवळ नसलेला बरा तो. ”

“ कां बर ? ”

“ मला नाही सांगतां येणार. पण नसलेला बरा. आतां हा डॉक्टरांचा कागद. त्यांना, त्यांच्या मुलीला, नातीला शहर सोडून केव्हांहि बाहेर जाऊन देशभार होण्याचा परवाना आहे तो ! पाहिलात ? ”

“ हं ! ”

“ मला वाटत अखेरची सावधागिरी म्हणून कालच पैदा केला असावा त्यानी

तो. कधीची आहे वर तारीख ? जाऊ दे पण; त्याच नाही महत्त्व. तुमचा, माझा आणि हा असं हे तिन्ही नीट तुमच्याजवळ ठेवा आणि आता नीट लक्ष द्या ! हा असला कागद त्याच्या जवळ अमेल अशी माझी कल्पना होतीच तो रद्द झाला नाही तर ठीकच आहे. पण मला अशी भीति वाटते आहे की तो परवाना कदाचित रद्द केला जाईल, नव्हे, जवळजवळ खात्री झाली आहे तशी माझी ”

“ म्हणजे, त्यांच्या जीवाला धोका तर नाही ? ”

“ आहे, अतिशय मोठा धोका आहे. मॅडम डेफार्जकडूनच त्यांना तसा धोका आहे तिचे प्रयत्न उद्धारन मी आता केले आहेत, आणि माझी तर पूर्ण खात्रीच पटली आहे त्यानवर मी एक मिनिटहि व्यर्थ दवडल नाही, आणि त्या वारसाडर्नाहि मग भेट घेतली त्याचहि म्हणण तसच आहे एक आरकशी — तुह्मगाजवळच दकान आहे त्याच — मॅडम डेफार्जच्या अगदी पुढ्यांतला आहे. त्याने निवारण्यावर खुग करताना ल्यूमींग पाहिल्याच मागे. तलहि आहे. आता या-यापुढे लोकगत्याविरुद्ध कट केव्याच्या आरोपावरून तिला, तिच्या मुलीला, तिच्या वडीलीला — कारण त्यानाहि त्याने तिच्या-बरोबर पाहिल आहे — रक्षणा, भाग करण अगदी सोप आहे. अमे घाबरून नको जाऊ पण मि. लॉरी, अजूनहि तुम्ही त्या साऱ्यांना वाचवाल ”

“ परमेश्वर करो नि तसच होवो, मि कर्जन पण कम ! ”

“ आता सांगणार न आहे कस ते तमन्यार अवलंबून आहे सर्व दुसरा कोणीहि ते करू शकणारहि नाही. उगाच धाटो हा आरोप बहुतेक केला जाणार नाही, कदाचित दोन तीन दिवसाहि अवलंबे; कदाचित त्यादूनहि अधिक तुम्हाला माहीतच आहे कां शिरच्छेद झालेल्या माणसाबद्दल शोक व्यक्त करण हाहि एक भयकर गुन्हा आहे. आणि शिरच्छेद हीच त्यालाहि एकमेव शिक्षा आहे. आता चार्ल्सबद्दल याना कोणीहि शोक व्यक्त न करण, केवळ अशक्य आहे ! आणि ती दीर्घद्वेषी बया -- ती मूर्तिमत राक्षसीणी — त्याचा फायदा घेऊन नि त्या दोन घोर अपराधाची सांगड घालून, आत्मी बाजू अगदी पूर्ण बळकट केव्यावांचून कधीहि राहणार नाही आल लक्षात ? ”

“ इतक लक्षपूर्वक आणि तुमच्या शब्दांवर इतका विश्वास ठेऊन हें सार

ऐकतों आहे मी, की एक क्षणभर हें दुःखहि मी विसरून गेलों होतों ” डॉक्टरांच्या गुन्याला बोट लावून लॉरी म्हणाले

“ तुमच्याजवळ पेसा आहेच, त्याच्या जोरावर हा मारा प्रवास विद्युत् वेगाने आटपून केलेंच बरे शक्य त्या तानडीने गाठण तुम्हांला कठीण नाही तुम्ही स्वतः लडूनला जाण्याची पूर्ण तयारी कलेलीच आहे उद्यां लौकर सकाळपासूनच आपले घोंटे तयार करून दुपारा दोनला तम्हाला निघता येईल, इतकी तयारी ठेवा सगळी ”

“ करतो, सर्व अगदी तयार करतो ”

मिडनेच्या नोंटावरील नि आवाऱ्याला तळमळ उत्कंठेकडे नि जोरदार होती की त्याने त्या म्हाताऱ्या तारान्या आगातीत नारण्याचें वारें आतां संचारत होतें

‘ अर्नाशय थोराने उदार हृदयी आहान तम्ही तमच्याहुन अधिक लायक कोणी मला मापणार नाही, अन्वच म्हटल होत नाही मी ‘ तर आता निच्या, तिच्या मलीन्या नि तिच्या बडिलाच्या जीविताला अन्वलेन्या या वेक्याची तिला पूर्ण जाणीव या या कोपमंत्रात निच्या बडालाची नि मुलीचीहि आहुती पडेल या गोष्टीवरच विशेष भर तुम्हांला दिला पाहिजे, नीट ध्यानात ठेवा. कारण ती काय आपल्या जीवितेनरागाठा आपल्या सुकमार देहाची कुवडी कराला निरतिशय आनंदनेतय रच आहे ’ —एक क्षणभर तो थोडा अटखळला; मग परत त्यानें मुग्धान केली “ तुम्ही मागाल त्या घटकेंला अपन्या पित्यासाठीं नि त्या पोरीसाठीं तुमच्या बरोबर तिनें आलच पाहिजे तिच्या पतीचीच तशी अखेरची इच्छा आहे म्हणून तिला कल्पना नाही इतक्या गोष्टी यावर आतां अयलबून आहेत, हें पुन पुन्हां तिला आर्जवन बजावा त्या अशा या स्थितीत सुद्धा डॉक्टर निच ऐकनील, अम वाटत ना तुम्हाला ? ’

“ हो, माझी पूर्ण खात्री आहे तशी ”

“ माझी तशी कल्पना होतीच ह. आता ही सगळी तयारी अगदीं नचकतां गुपचूपपणें नि धारने चालू दे इथे तुम्ही सुद्धा गाडीत अगदी तयार होऊन बसून रहा; आणि मी आलोंच का मला आंत घेऊन गाडी एकदम पिटाळा ”

“ कांदा झाल तरी तुमची वाट ही बघायचीच ना आम्ही ? ”

“ माझा परवाना तर तुमच्याच जवळ आहे, माझी जागा मात्र राखून ठेवा,

बस. मी आंत पाऊल ठेवलं की अगदीं कसलीहि वाट न पाहतां एकदम गाडी जाऊं दे, कीं थेट इंग्लंड ! ”

“ म्हणजे माझ्यासारख्या एकव्या बुढ्यावरच नाहीं कांहीं सार अवलंबून, एक कळकळीचा जवान पठा आहे कीं माझ्या मदतीला ! ”

“ परमेश्वर करो नि तसच होवो ! आतां परमेश्वराची शपथ घेऊन सांगा मि लॉरी कां, आता आपल्या ठरलेल्या या गोष्टींत, अगदीं ओक्यावर आकाश कोसळल तरी बदल करणार नाहीं म्हणून. ”

“ अगदी प्राण गेला तरी नाहीं बदल करणार, कार्टन ”

“ या शब्दांची नीट आटवण ठेवा उद्यां आणि यांत जर काडीचाहि बदल केलात किंवा चालढकल केलीत — मग ती कोणत्याहि कारणानें असो — यांतला एक जीवहि जिवंत तर नाहींच सुटणार, पण आणखीहि काहीतरी जीवांचा बळी मात्र गेल्यावांचून खास रहाणार नाहीं, हें ध्यानात ठेवा ! ”

“ कसलीहि कुचराई न करतां माझं कर्तव्य मी पार पाडीन, कार्टन ”

“ ठीक. आतां माझ कर्तव्य मला पार पाडू दे. आणि आता, गुडबाय ! ”

इतक्या गभीरपणें त्यानें जरी त्याचा निरोप घेतला नि लॉरीचा हात त्याने आवेगानें दाबला तरी त्यानें तिथून लगेच बाहेर पाय न घेतां, प्रथम त्याच्या मदतीनें डॉक्टरांना खुर्चीतून उठवून नि त्यांचा कोट त्यांच्या आंगावर चढवून त्यांना हळुहळू चुचकारीत बाहेर आणले. आणि मग डॉक्टरनां हात धरून तसेच चालवीत त्यांना आणि लॉरींना ल्यूमीच्या दाराजवळ त्याने आणून सोडले. आणि मग एकदोन क्षण तसाच खालीं आगणांत ल्यूमीच्या खोलीकडे वर भावाकुल दृष्टीनें पहात तो स्वस्थ उभा होना. एकेकाळची त्याची ती सदा हसतमुख सदाफुली, आपल्या पतीसाठीं दिनपणे अश्रु गाळीत आतां तिथें उदासवाणी बसली होती. एकेकाळच्या त्याच सुकुमार दयापूर्ण हृदयाजवळ त्यानें आपल हृदय मोकळ केल होत आणि आतां त्याच अकाली कोमेजत असलेल्या नाजूक जाईसाठीं तो आतां —

एक दीर्घ सुमकारा टाकून, तिला सदा सुखी ठेवण्यासाठीं त्या अनाथनाथाची प्रार्थना करून नि तिचा मूक निरोप घेऊन तो तिथून प्रशांत चित्तानें बाहेर पडला.

.... १३

तुरुंगाच्या त्या भयानक अजस भितीच्या आत आपल्या उरल्यासुरल्या आयुष्याची घटकापळें मोजीत, मृत्यूचे त्या दिवसाचे बळी आपआपल्या विचारांत गुग होऊन बसले होते बावन लोकांचा बळी त्या दिवशीं मृत्यूच्या स्थंडीलावर अर्पण केला जायचा होता. कालोदयीच्या मागे पुढें उसळणाऱ्या कराल लाटांच्या उदरांत कांहीं थोड्या तासानींच ते कायमचे गडप व्हायचे होते. भयभीत अत करणानें ते मेलेले जीव मृत्यूच्या ऐलथडीवर उभे राहून आपल्या समोरील त्या सहारक लाटाची प्रतीक्षा करीत आतां बसले होते. त्या कराल लाटाची गर्जना त्याच्या कानांवर आदळू लागून त्यांच्या हृदयाला बधिरता आणीत होती आणि त्यांच्यापूर्वी स्थंडीलावर सांडलेल्या त्या रक्तांत त्यांचे हि रक्त आतां एकजीव होऊन जायच होत. पण त्यांच्या त्या भयाण कोठड्या त्यातून ते बाहेर पडण्यापूर्वीच परत भरतच होत्या. जणु काय सुपातले सगळे भरडले जाण्यापूर्वीच, त्या भीषण अटळ घरटाच्या घासासाठीं नवीन लहानमोठे दाणे सुपांत येऊन पडतच होते, नि पुढचा घास आधीच तयार होऊन रहात होता.

ते बावन बळी तयार होते सत्तरीच्या घरातले सपन्न मानकरी नि विशीच्या घरांतल्या दीनदुबळ्या बायाबापट्या तिर्ये उभ्या असलेल्या दिमत होत्या. वृद्धांचें वृद्धत्व नि तरुणांचें तारुण्य, सपन्नांची संपत्ति नि दरिद्रांचा दारिद्र्य, थोरांची प्रासिद्धी नि अज्ञातांचें अज्ञातत्व काहीं कांहींच त्या कुणाच्या मदतीस न येता, ते सारे बळी आपआपल्या वेळेची वाट पहात आतां शून्यपणें उभे होते. असंख्य दुर्गुणांच्या खातेऱ्यांत लोळल्यामुळें उत्पन्न झालेल्या शारीरिक व्यथा, आपला बळी जसा काहींहि दया मायान दाखवतां अत्यंत निर्धृणपणें घेत असतात, त्याचप्रमाणें त्या अराजक अदाधुद काळातील बेगुमानपणा, दयाशून्यता, असहनीय पिळणूक नि अनिर्वचनीय अनंत अत्याचार यातून अत्यंत प्रक्षोभणें उत्पन्न झालेली मानसिक विकृती, आतां तितक्याच निर्धृणपणें, कुठेंच कसलाच भेदभाव न करतां मुक्तहस्तानें सर्वांचा सारखाच बळी घेत होती.

काल तुरुंगांत परत पाऊल टाकल्यापासून चालेसला कसलीच खोटी आशा

आतां एक क्षणभरहि फसवू शकत नव्हती काल त्या कागदांचें वाचन चालू असतां त्यांतील ओळ न ओळ जशी कांहीं आपला निषेध करीत सूडाची गर्जना ठोकीत आहे, असें त्याला वाटत होतें. आतां यापुढें कोणाचहि केवढहि प्रभावी व्यक्तिमत्व आपली मुक्तता करू शकणार नाही, याविषयी त्याची पूर्ण खात्री पटली होती. पॅरिसच्या विराट राष्ट्रपुरुषानेंच जणु काय त्याला देहाताची शिक्षा सुनावली होती मग एकटीदुकटी दुर्बल व्यक्ती या स्थितीत काय करूं शकणार !

तरीहि, मृत्यूची ही अटळता मनाला स्पष्ट दिसत असूनहि, आपल्या लाडक्या पत्नीचें ते सुकुमार मोहक मुखमंडल डोळ्यांसमोर उभ राहिल कीं चार्लसच मन त्याला धोर घायला समर्थ होत नव्हत या ऐन तारुण्यात, आसमतांतलं सार विश्व सुखदायक यौवनानें भारावल असतां, तिकडे कायमची पाठ फिरवून मृत्यूला आनदानें कवटाळण्यास त्याच मन अजून तयार झाल नव्हत. त्याच्या आंगाभोंवती लपेटलेले जगाचे नाजूक पण जिवट बध प्रयत्न करूनहि त्याला तोडतां येत नव्हते. स्वप्न प्रयत्न करून त्यांची पकड कुठे जरा सैल झाल्यासारखी त्याला वाटावी, तोंच दुसरीकडे त्याच बळ वाढत असल्याच त्याला दिसून येई. मनात विचारांची एकच गडबड घाई नि गोंधळ माजून राहिला होता. हृदयांतील प्रेम भावना उत्कटपणें वर उफाळून त्याला हतबल करीत होत्या एकक्षण दोन क्षण कुठे मोठ्या धीरानें नि शांतपणें मरणाला तयार व्हावें तोंच त्याच्या लाडकीचं नि त्या चिमुरड्या ल्यूमीच चित्र डोळ्यांपुढे उभ राहून त्या स्वार्थी वृत्तीचा तें निषेध करू लागे 'तू चाललास, पण आमची काय रे वाट !' असच जणु काय तें त्याला विचारित राही

पण विचाराची ही प्राथमिक अवस्था आता मागे पडू पहात होती असख्य लोकांनीं त्याच्या पूर्वी याच्या आर्षी आपल्या निरपराध देहाचाढसत मुखानें बळी दिला होता. अभंखुयांनीं मोठ्या धैर्यानें त्या मानाच्या मरणास मानोद्धत वृत्तीनें तोंड दिलें होतं कोणा एकाचिंहि पाऊल मृत्यूच्या त्या राजरस्त्यानें जात असतां एक क्षणभरहि कचरल नव्हत. धैर्याची ही सारी उदात्त उदाहरणें त्याच्यासमोर आतां उभीं राहून त्याच्या अस्वस्थ बावरल्या मनाला स्थैर्य आणीत होती. आणि त्याच्या अचल धैर्यावरच त्या मागे राहणारांच मन स्वास्थ्य अवलंबून नव्हत का ? विचाराच्या या दिशेनें त्याच्या हृदयाला शांति मिळू लागली, विचार उदात्त झाले आणि मुखावर समाधान प्रसन्नपणें विहरूं लागल.

विचारांच्या प्रगत प्रवासाचा इतका टापा त्याने आता गांठला होता. रात्रीच्या त्या प्रशांत शांततेत आणि मनाच्या या प्रमत्तावस्थेत आपल्या प्रिय जनांचा पत्ररुपाने निरोप घेण्याचा विचार त्याच्या मनात उत्पन्न झाला. लेखन सावनीची त्याला अनुकूलता होती आणि कोठडीतील दिवे जायलाहि अजून अवधी होता. हातात लेखणी घेऊन त्याने कागद पुढे घेतले.

“ .. काल कोर्टात तो कागद वाचला जाईपर्यंत, तुझ्या वडीलांच्या बंदी-वागाला माझेच वडील कारणभूत अगत्याची तुझ्याप्रमाणेच मलाहि पुढे सुद्धा कल्पना नव्हती आणि त्यांच्या बंदीवासाची हकीगत तुझ्या तोंडूनच मी काय ऐकली होती ती माझ नां तुझ्यासून सुद्धा गुपीत ठेवण्याच कारण याच्या आधीच मी तुला सांगितल होत. तुझ्या वडीलांनी तम वचनच मुळी आपल्या विवाहापूर्वी माझ्या जवळून घेतले होते आणि आपल्या त्या विवाहदिनीसुद्धा त्या वचनाचा पुनरुच्चार त्यांनी माझ्याजवळून कपोशने करून घेतला होता आता समजल मला त्याच कारण. पण —' त्यांना लिहिलेल्या या कागदांची स्मृति तुझ्या वडीलांना होती की काय तें समजण्यास आता काही मार्ग नाही, नि तें समजून घेण्याचा ल्युमी, तू प्रयत्नहि करू नये हें बर मागे एकदा मी लंडन टोंवर-मधील कोठडीतल्या कागदांची हकीगत सांगत असता त्यांना त्यांची आठवण झालीहि असेल, नाही कुणी म्हणाव. आणि असलीच जरी आठवण तरी, बॅस्टीलच्या पाडावानंतर त्यातील सर्व कागदपत्रांचा जो नाश केला गेला त्यांतच त्याचाहि झाला असेल, असाहि त्यांना वाटलं नसेल कशावरून ? तें काहीहि असल तरी ल्युमी, आतां त्या भावझ्या म्हाताऱ्याच समाधान करण तुझ्यावरच सर्वस्वां अवलंबून आहे त्यांचा यांत काडीचाहि दोष नाही हें पुन पुन्हा त्यांच्या मनावर सारख ठगवल पाहिजे. त्यांच्या मनाच हें समाधान तुझ्याशिवाय आतां कोण बर करू शकणार आहे ? मी कशाला हव तुला हें सांगायला, पण राहवलं नाही... माझ्या प्राणा, आरल्या मनाचा धीर खनू देऊ नको नि आपल्या वडीलांची नि ल्युमीची नीट काळजी घे — प्रणाम, त्यांना अनेकवार प्रणाम... आपली भेट... आतां देवा घरी, ल्युमी. ”

“ तुमच्यावरच आतां बाबा, माझ्या लाडकीचा नि छोट्या ल्युमीचा भार आहे. झाल्या गोष्टीबद्दल स्वतःला दोष लाऊन खून करीत उगीच बसू नका. आपल्या लेकीच नि नातीच सर्व जीवन आतां तुमच्यावरच अवलंबून आहे.

जगांतील त्यांचा एकमेव आधार आतां तुम्हींच आहां तुम्हींच आहां ... तुम्हींच आहां ! ”

लॉरेनाहि मग एक पत्र लिहून त्यांचा मोठ्या प्रेमानें त्यांनिं निरोप घेतला. त्याच्या व्यवहाराची त्यांना सर्व माहिती होतीच. डॉक्टरसुद्धां साऱ्यांची जबाबदारीहि आतां त्यांच्यावरच होती. त्यांनीं दाखविलेल्या अकारण स्नेहांनें तो त्यांचा कायमचा ऋणी आहे, वगैरे गोष्टी त्यांनिं पत्रांत लिहिल्या होत्या. झालें, आतां काहीं शिल्लक उरल नाही. पण कार्टनची मात्र त्याला आठवण झाली नाही. इतर सर्व गोष्टींनीं त्याचें मन इतकें भारावून गेलें होत कीं त्याला त्याची एकदांहि आठवण झाली नाही

कोठडींतील दिवे जाण्यापूर्वीच त्याच पत्रलेखन संपलें आणि मग दिवे जाऊन त्यानें खालील गवती विछान्यावर आंग टाकतांच या जगांतलें आपलें कार्य संपलें असं त्याला वाटलें.

पण नाहीं. तेंच जग त्याच्या डोळ्यांसमोर किती तरी मोहक मूर्ती अजूनहि नाचवीतच होत, नि तें मोहक दृश्य त्याला मागे ओढीत होत. आपण बबमुक्त होऊन आपल्या घरांत ल्यूमीच्या सगतींत आपण परत बसलों अमून या बंदी-बासाची — या विरलेल्या भीषण स्वप्नाची हकीगत आपण तिला मागत आहोंत. भोगलेल्या क्लेशाची विस्मृति आपल्याला पडली आहे आणि परत तसेच अनिर्बंध त्या जगांत आपण वावरत आहोंत, असं त्याला वाटत होत मध्येच परत विस्मृतीचा पडदा पडे नि त्या लाटिक मूर्ती डोळ्यांसमोरून अदृश्य होत परत आपण जणू काय हें जग सोडून गेलों आहोंत पण परत मध्येच एकदां घरां येऊन सर्व कांहीं जसच्या तस पहात आहोंत, अमा त्याला भास होई. परत झोंपेचा गडद आधार भोंवती पसरें नि गर्व कांहीं अदृश्य होई सकाळीं कांहीं तासाच्या शांत झोंपेनंतर त्यानें डोळे उघडून सभोंवार पाहिलें आपण कुठे आहोंत नि काय झाल आहे याचा त्याला कांहीं वेळ बोध होईना. पण बोल्याच क्षणांत वीज चमकण्यासारखी वस्तुस्थितीची त्याला स्पष्ट जाणीव झाली, आणि त्याचें मन उद्गारलें. ‘ माझा मृत्यु दिन ! ’

कांहीं वेळानें शांतपणें त्यानें खोलींत फेऱ्या मारण्यास सुरवात केली. जगाचा अखेरचा निरोप घेण्याची त्याच्या मनाची तयारी झाली होती सभोंवार डोळ्यांना दिसणार तेंच तें दृश्य अवीट नजरेनें तो पहात होता. पण आतां हे

नवीनच विचार त्याच्या मनांत कसले उठून आहेत ? आणि त्याच्या प्रयत्नांना न जुमानतां हि ते फिरून त्याला कां भेडसावीत आहेत ।

त्याच्या आयुष्याची एकाक्षणांत इतिथी करणार कांतिदेवीच तें भीषण नूतन अपत्य, त्याला अनुन अज्ञातच होत किती उच्चावर उभारल असेल ते, किंती पायऱ्या अमंतील त्याला, कुठे उभा करतील आपल्याला, आपल्याला स्पर्श करणारे ते हात रक्ताळलेले असतील का, आपली पाळी प्रथमच येईल की सर्वांच्या शेवटी ? अमले अनंत विचार त्याच्या मनांत पुन पुन्हा सारखे उमळत होते पण त्याला भीति मात्र तिळम त्रहि वाटत नव्हती. अगदी निर्भयपणे त्या अनंत प्रश्नांकडे तो पहात होता।

ताम मागून ताम पुढे जात होते तरी त्याच्या फेऱ्या चालूच होत्या परत कधीहि ऐकाला न येणारे ते ठोके त्याच्या कानावरून जात होते नऊ गेले — दहा गेले — आकरा — आतां हे बारा — परत कधीच हे सर्व आकडे आपल्याला आता ऐकू येणार नाहींत काळाच्या अर्थांग उदरांत ते त्याच्यापुढे आता कायमनेच विलीन होत होते त्याच्या फेऱ्या चालूच होत्या. त्या सर्वांचीं नांवां त्याची जीम अत्यंत दृष्ट्यारपणें परत परत उच्चारित होती आणि मग मनांतिल विचारांनी धडपड शांत झाली, आणि असाच शांतपणें परमेश्वराची स्वत साठीं नि त्या मनांगाठा प्रार्थना करीत मनाला विमनस्कता मुळीच शिवूं न देतां त्याचें फेऱ्या मारणें चालू झालें

बाराच्या ठोक्यांचा आन ज होऊन कायमचा शांत झाला

देहानाची वेळ जरी तिहींची ठरली होती तरी आपल्याला दोनच्या सुमारास तयार व्हाय लागेल याची त्याला कल्पना आली होती कारण सर्व बंदी घेऊन त्या अवजरा गाड्या जागेवर जाऊन पोचाला कांहीं वेळ हा लागणारच दोहोंलाच आपण तयार झाल पाहिजे, म्हणजे दुसऱ्यांना धीर देण्याची कामगिरी आपल्याला करता येईल, न हा तर नाही, तो आपल्या मनाला सागत होता.

छातीवर स्वस्तिकाकार हात ठेवून त्याचें शांतपणें फेऱ्या मारण्याचें काम चालू होतें ला फोर्भच्या तुरुंगांत प्रथम पाऊल टाकलेला चार्लस आता तिथें खोलीत फेऱ्या मारीत नव्हता. स्वस्थ मनाने मरणाला तोंड द्यायला तयार झालेला चार्लस आज असा परत फेऱ्या मारीत होता. नि म्हणून एकाचा टोला पडलेला ऐकून तो दचकला नाहीं कीं अस्वस्थ झाला नाहीं. परमेश्वराचें

त्याच्या मनांत धैर्याची ज्योत आतां पेटविली होती. त्या धैर्य ज्योतीच्या उज्ज्वल प्रकाशांत औदासिन्याचे दुबळे विचार दूर पळून गेले होते नि त्याचें आत्मसामर्थ्य स्वस्थानी विराजमान झालें होतें. 'फक्त एकच तास आतां,' तो आपल्याशींच पुटपुटला नि परत फेऱ्या मारू लागला.

बाहेर, दाराबाहेर त्या दगडी जमिनीवर कुणाची तरी पाउलें वाजली तो बांबला दाराचें कुलूप कुणी तरी उघडल आणि दार उघडत असतां हळूच कोणी तरी झिलशम ये बोलल "मला त्यांनीं इथें कधींच पाहिल नाही, जूनपर्यंत मी दूर दूरच आहे. तुम्ही एकटेच आंत जा; मी इथे बाहेर जवळच बांबलों. वेळ मात्र मोडू नका."

दार झटकन उघडून एकदम बंद झाल; आणि त्याच्याकडे निश्चलपणें टक लाऊन पहात, शांत, किंचित हसतमुख, पण ओठावर भावधगिरीसाठीं बोट धरून सिडने कार्टन त्याच्यामोर उभा राहिला.

त्याच्या चेहेऱ्यावर खेळत अमलेंल कांहीं निराळच पाणी पाहून आपण स्वप्नांत तर नाहीना अस प्रथम एक क्षणभर चार्लसला वाटल पण सिडने आतां बोलू लागला होय, तोच तो आवाज. "सगळीं सोडून मीच आलेला पाहून अगदीं चकीत झालांम नाही?" तो म्हणाला. "मी येईन अशी तुझी कालत्रयीहि कल्पना नसेल."

"अस कांहींस खर माझी खरीच कल्पना नव्हती. पण तुम्हां—" मनांत एकदम आलेल्या शकेंन तो घाबरून गेला—"कैदी तर नाहो."

"अह! एका पहारेकऱ्यावर असलेल्या माझ्या वजनाचा फायदा घेऊन मी आलों आहें इथे. मी तिच्याकडून — तु. या पत्नीकडून आलों आहे, डानें."

डानेंन त्याचा हात धरून घट्ट दाबला

'तिची एक विनंति आहे तुला.'

"बोल काय ती."

"अगदीं तळमळून जीव तोडून सांगितल आहे तिन, तुला अत्यंत प्रिय असलेल्या तिच्या प्राणाचीच शपथ घालून सांगितल आहे तिन, विसरू नको, तिच्याच प्राणाची शपथ आहे तुला"

चार्लसनें आपलें तोंड जरा बाजूला वळविलें.

“ मला कां म्हणून विचारू नकोस, काय म्हणून पण विचारू नको — मला वेळ तर मुळीच नाही. काय सांगेन तें निमूटपणे कर, वेळ मोडू नको — तिची शपथ आहे तुला — काढ, तुझ्या पायांतले ते बूट काढ आणि हे माझे चढव ताबडतोब.”

या वेळांत चार्लसच्या मागे भिंतीजवळ असलेल्या खुर्चीत त्याने त्याला चप-
ळाईने खाली बसवून आपले बूट त्याच्यापुढे टाकलेहि होते. “चल चढव ते माझे बूट ह उचल, उचल, लाव त्यांना हात — अगदी विचार न करतां लाव चल आटप लोकर !”

“कार्टन, शक्य नाही इथून निसटून जाण, कधीच शक्य नाही उगीच तूं मात्र माझ्या बरोबर प्राणाम मुकशील छट, वेडेपणा आहे हा !”

“मी तुला निसटून जा म्हणून सांगितल तर वेडेपणा, पण तस सांगतो आहे का मी ! त्या दारांतून बाहेर पड म्हणून सांगितल तर मग मला हा वेडेपणा म्हणून सांग, आणि रहा इथेच तो गळ्याभोंवतीचा स्कार्फ काढ नि हा माझा घे, आणि तसाच तो कोटहि काटून बदल आणि तुझ तें चालल असतां तुझ्या केसांतली ही रिबन मी काढतो आणि तुझे केस असे माझ्यासारखे जरा पसरतो ह !”

काही विलक्षण चपळाईने आणि शारीरिक नि मानसिक सामर्थ्याने — आंगांत देवी सचार झाल्यासारख्या — त्याच्या त्या सर्व क्रिया चालल्या होत्या. एकाद्या लहान पोरानसारखाच तो आतां चार्लसला वागवीत होता

“कार्टन ! प्रिय कार्टन ! अगदी वेडेपणा आहे हा. शक्य नाही हें साधण, कधीच शक्य नाही तें, अजूनपर्यंत कधीच यश नाही आल असल्या प्रयत्नांना — माझ ऐक, तुझ्या मृत्युची भर घालून माझ हें जिण अधिक दुखी कष्टी करू नको कार्टन. ऐक, माझी एवढी विनंति ऐक !”

“पण डॉने, मी तुला दाराबाहेर पडायला सांगतो आहे का तरी ? तें मी सांगेन तर मग खुशाल नाकार. हें इथे लेखन साहित्य दिसत आहे. लिहितां येईल ना तुला, हात नाही ना कांपणार तुझा !”

“आतां तू आंत येईपर्यंत वापत नव्हता !”

“तसाच तर तो परत कांपू देऊ नको आणि मी काय सांगतो तें लिही. ह चल, झटपट दोस्त, झटपट !”

कांहींशा भ्रमिष्टपणें आपल्या कपाळावर हात दाबून डारें टेबलाजवळ बसला; आणि कार्टनची स्वारी आपला उजवा हात छातीजवळील खिशांत धरून त्याच्या-जवळ उभी राहिली.

“मी सांगेन तस्सच अगदीं लिही ”

“नांव कुणाच घालू वर ? ”

“कुणाचहि नाही,” आपला हात अजून तसाच खिशांत ठेऊन कार्टन म्हणाला.

‘तारीख घालू का ? ’

“नको.”

प्रत्येक प्रश्न करताना चार्ल्स वर पहात होता आणि कार्टन तमाच छाती-जवळ हात ठेऊन त्याच्या डोक्यावरून खाली पहात होता.

“‘काही दिवसापूर्वी आपल दोघाच झालेल सभाषण,’ ” कार्टन मांगत होता, “‘जर तुझ्या स्मरणात असेल तर याचा तुला चांगला स्पष्ट बोध होईल. मला माहीत आहे, तुला चांगल स्मरत आहे तें. तस तें सहज विसरण हा तुझा स्वभाव नाही.’ ”

आपला हात तो खिशांतून बाहेर काढीत होता, पण चार्ल्सने आकास्मिक-पणें मधेंच वर पाहिल्यामुळे, हातात काहीतरी वरलेला कार्टनचा तो हात, तसाच थांबला.

“झाल लिहून, ‘विसरण हा तुझा स्वभाव नाही’ ? ” कार्टनने विचारले.

“झाल. पण तुझ्या हातात तें काहीं हत्यार आहे काय रे ? ”

“अहं, निःशस्त्र आहे मी.”

“मग हातात काय आहे तर तें ? ”

“कळेल तें तुला लौकरच. ह, लिही पढे; काही फार नाही उरल आता. ” त्यानें मजकूर सांगण्यास परत सुरुवात केली “‘ते शब्द खरे करण्याची आतां वेळ आली आहे म्हणून मला आनंद वाटतो आहे. तसं मी केल्याबद्दल कोणा-लाहि वाईट वाटण्याच कारण नाही ’ ” हे शब्द तो सांगत असता त्याचे डोळे सारखे मूर्चावर लागले होते नि त्याचा हात सावकाश नि हळूच खाली चार्ल्सच्या अगदीं तोंडाजवळ येत होता

चार्ल्सच्या हातांतील टांक खाली पडला आणि त्यानें शून्यपणें आपल्या सभोंवार पाहिलें.

“कसला भपकारा आला आतां ?” त्यानें विचारलें.

“भपकारा ?”

“ह ! कांहींतरी अम वाफेसारख माझ्या जवळून गेल ”

“मला तर कांहीं दिसल नाहीं; इथे कुठची वाफबीफ येईल ? चल तो टांक उचल नि टाक सपवून. ह, चल आटप, लेकर लौकर !”

स्मृतिभ्रंश झाल्यासारखा किंवा मस्तकात कांहीं गोधळ उडाल्यासारखा चार्लस मोठ्या कष्टानें आपल लक्ष एकवटीत होता डोळ्यांवर झांपड आल्यासारखें त्यानें वर कार्टनकडे पाहिलें, त्याचा श्वास जरा जड येत होता कार्टननें निश्चलपणें त्याच्याकडे दृष्टि लावली, पण त्याचा हात मात्र अजून तसाच खिशांत होता.

“आटप, आटप लौकर !”

चार्लसनें परत आपली मान खाली कागदावर वळवली.

“‘पण तस जर झाल नसत,’” — कार्टनचा हात परत मोठ्या सावध-गिरीनें हळूहळू खाली येत होता — “‘तर मी कांहींच करू शकलों नसतों. तस जर नसत’” — त्याचा हात आतां चार्लसच्या तोंडाजवळ आला — “‘तर माझ्यावरील जबाबदारी मात्र वाढली असती आणि तस जर झाल नसत—’” कार्टननें खाली टाकाकडे पाहिले, तो टाक कांहींतरी अस्पष्टपणें खरडीत कागदावर फिरत होता

त्याचा हात आतां परत खिशाकडे गेला नाहीं त्याची जणू काय आपल्या दृष्टीनेंच निर्भर्त्सना करीत डॉनें एकदम वर उठला, पण कार्टनचा हात त्याच्या नाकावर घट्ट दाबला गेला आणि डावा हात त्याच्या कमरेभोंवतीं लपेटला गेला. त्याच्यासाठीं स्वतःच्या प्राणांचा बळी द्यायला आलेल्या कार्टनजवळ चार्लसची निष्फळ धडपड क्षणपणें चालू होती, पण दोन चार मिनिटांतच त्याचा सज्ञाशून्य देह खाली जमिनीवर पसरला.

अतिशय चपळीनें पण स्थिरचित्तानें कार्टननें डॉनेंन काढून ठेवलेले कपडे आपल्या आगावर चढवले आणि आपले केस जरा नीट करून ते चार्लसच्या रिबननें चांगले आवरून बांधले. आणि मग बाहेर पहात त्यांना हळूच हांक मारली, “या ह आंत !” आणि बारसाडनें आंत प्रवेश केला

“बघा आतां, कस काय आहे !” त्या मुखेंत व्यक्तीजवळ खाला बसून त्याच्या खिशांत तो कागद ठेवीत कार्टन म्हणाला; “कांहीं नाहींना फार धोका ?”

“ मि कार्टन,” आपली बोट घाबरटपणें मोडीत बारसाड म्हणाला, “तुम्ही आपला शब्द पुरा पुरा पाळलात कों, आजच्या या गडबडीत हें मला मुळींच धोक्याचं नाही ”

“ मुळींच भिऊ नको त्याबद्दल. मी मरेपर्यंत आपला शब्द खरा करीन ”

“ केलाच पाहिजे खरा मि. कार्टन, नाहीतर तो बावन्नाचा आंकडा कसा पुरा व्हायचा ? या पोशाकात तुम्ही ही जागा भरून काढलीत की मग माझ्या जीवाला मुळींच धास्ती नाही.”

“ अगदी निर्धास्त रहा तू ! थोड्याच वेळांत माझी वॉड नाहीशी होईल, आणि बाकीचे ते इथून किती तरी दूर गेलेले असतील, देवालाच यांची काळजी आता ! बर, आता बोलाव कोणाला तरी नि हलव मला द्या ”

“ तुम्हाला ? ” भेदरटपणें बारसाड म्हणाला.

“ अरे म्हणजे त्याला, ज्याची जागा मी घेतली आहे त्याला मला ज्या रस्त्याने आत आणलास त्याच रस्त्याने तू बाहेर जाणार ना ? ”

“ अर्थातच.”

“ मला तू आत आणलास तेव्हांच मी असा मरगळल्यासारखा, खचल्यासारखा होतो, आणि आता असा बाहेर जातांना अधिकच खचून गेलों आहे मी. आमच्या या अखेरच्या भेटीने मी असा पार ढासळून गेलों, बर का. असले प्रसंग इथे काही नवीन नाहीत तुझा जीव आता तुझ्याच हातांत आहे. आटप लौकर ! बोलाव कुणी मदतीला ! ”

“ अगदी शपथपूर्वक माझा घात नाही ना करणार तुम्ही ? ” भयानें कांपत, जातांना एक क्षणभर थांबून बारसाड म्हणाला

“ अरे दगडा, आता काय सांगू तुला कपाळ ! ” आपला पाय आपटीत कार्टन म्हणाला. “ अगदी परमेश्वराची शपथ घेऊन नाही का तुला मी वचन दिले ? मग आता का उगाच हा मोलाचा वेळ घालवतो आहेस बाबा ? उचल त्याला नि जा घेऊन पुढल्या चौकांत तूच त्या गाडात त्याला आपल्या हातांनी ठेव. त्या लॉरीना सांग की मोकळ्या हवेशिवाय कोहीहि दुसरा औषध त्याला देऊ नका, आणि माझे कालचे शब्द आणि त्यांचे वचन यांची त्यांना नीट आठवण दे आणि म्हणावं, गाडी जोरसे पिटाळा ! ”

बारसाड बाहेर पडला नि कार्टन खाली टेबलाजवळ कपाळावर हात ठेकून बसला. दोन सेकंदांतच दोन लोक घेऊन बारसाड आंत आला.

“ कायहो ? आपल्या दोस्ताला सेंट गिलोटिनच्या लॉटरींतल तिकीट मिळालेल पाहून इनके घायळ झाले का हे गृहस्थ ? ” त्यांतला एक म्हणाला.

“ असले तिकीट त्याने नसत पैदा केल तर आपल्याला बुवा यापेक्षा जास्त वाईट वाटल असत, ” दुसरे बोलले.

त्या दोघानीहि तो मूर्च्छित देह वर उचलला आणि दाराबाहेर ठेवलेल्या डोर्लीत त्याला ठेवून ते उभे राहिले.

“ वेळ झाली आहे बहुतेक एव्हरमॉड, ’ सावधगिरीच्या स्वरांत बारसाड म्हणाला

“ मला माहीत आहे. ” कार्टनने उत्तर दिले “ नीट काळजी घ्या माझ्या त्या दोस्ताची मेहेरबानी करून, आणि जा तुम्ही. ”

“ चला रे तर पळुघानों, उचला ती डोली नि चला इयुन ! ”

दार बंद झाल नि कार्टन एकटाच मार्गे खोलीत राहिला. बाहेरून ऐकू येणारा प्रत्येक आवाज तो अतिशय काळजीपूर्वक नि सावधगिरीने ऐकत होता. काहीं धोका तर नाहा ना कुठे नाही, कुठेच नही. कुलुप उघडल्याचा, दार उघडून बंद झाल्याचा आणि तिकडे रस्त्याने दूर दूर जात असलेल्या पायांचा आवाज त्याच्या कानावर येत होता कमलीहि गडबड, ओरडा कुठे चालल्याचं दिमत नव्हत सर्व काहीं नेहमीं गारख चालल अमल्याप्रमाणे ऐकू येत होत. मनाला मग थोडा धीर येऊन त्याने मुक्ततेचा श्वास टाकला आणि खाली बसून त्याने परत बाहेर कान लावले. घड्याळात दोहोंचा ठोका पडला

बाहेर त्याच्या दिशेने होत असलेला पाऊलाचा आवाज त्याला आता नीट ऐकू येऊ लागला पण त्यांचा अर्थ त्याला चांगला माहीत होता नि त्यांची भीति त्याला वाटत नव्हती. दारं धडाधड उघडत होती त्याच्या खोलीचहि दार उघडल. हातात यादी घेतलेला एक जेलर आंत डोकावून म्हणाला, “ माझ्यामागून या एव्हरमॉड ! ” — आणि त्याच्यामागून जात त्याने एका मोठ्या अंधाऱ्या जागेत प्रवेश केला दिवस हिवाळ्याचे होते, बाहेर आकाश अभ्रा-च्छादित होत नि सूर्यप्रकाश स्वच्छ नव्हता. आंत खोलीतहि त्यामुळे आणि आंत असलेल्या लोकांच्या गदीने अधार जास्त वाटत होता. समोंवारचे चेहेरे

नीटसे ओळखू येत नव्हते. त्या सर्वांचे हात आतां पाठीमागे बांधले जात होते. त्यांतले कांही उभे तर कांही खाली बसले होते आणि काही अस्वस्थपणे चुळ-बुळ करीत आपल्या दैवाला बोल लावीत होते पण हे असले रड्ये तेथे थोडेच होते बहुसंख्य कैदी अगदीं शातपणे नि स्तब्धपणे खाली पहात उभे होते.

एका अधाऱ्या कोपऱ्यांत तो उभा होता. अधिक कैदी अजून आत येतच होते आत येत असलेल्यांतल्या कोणीतरी त्याला दडालिगन दिले, आणि आपल गुपित फुटत की काय या भीतीने त्याच्या हृदयाचा थरकांप झाला, पण ती व्यक्ति न थांबतां तशीच पुढे गेली. त्याच्या मागोमागच एक पोरगेली, उभार बांध्याची, फिकट पण मोठ्या गोंडग चेहेऱ्याची आणि शात स्निग्ध, विशाल नील डोळे असलेली एक तरुणी आपल्या बसल्या जागेवरून उठून त्याच्याकडे आली.

“सिटिझन एव्हरमॉड,” आपल्या थडगार हाताने त्याला स्पर्श करून ती म्हणाली “तुमच्याबरोबरच ला फोर्सच्या तुरुंगात आलेली मी एक गरीब शिंपीण आहे.”

“खर ? पण तुमच्यावरचा आरोप काय बर होता ?” तो उत्तरादाखल पुढेपुढला.

“कट ! पण तो न्यायी, सर्व साक्षी परमेश्वरच साक्ष, मला कसलाच कट माहीत नाही. शक्य तरी आहे का तें ? माझ्यासारख्या दुबळ्या बाईजवळ कोण कसला कट करणार !”

हे बोलताना तिच्या त्या अनाय, दीन चेहेऱ्यावरील भकास हास्य पाहून त्याच अत करण कळवळून त्याच्या ओळ्यात अश्रु उभे राहिले.

“मला मरणाची नाही भीति वाटत, एव्हरमॉड, पण मी कांहींच केलं नाही हो ! तरीहि माझ्या या मृत्यूने आमच्यासारख्या गरीबांचे कल्याण करण्यासाठी अवतारलेल्या या लोकराज्याचा जर फायदा होत असेल, तर मरणाला माझी खुपीने तयारी आहे, पण फायदा कसला तेंच मला कळत नाही मुळी, सिटिझन एव्हरमॉड. एक गरीब दुबळी बाईमाणूस मी !”

या जगांत सहानुभूतीने त्याच हृदय आतां अखेरचच विरघळत होतं आणि अतिशय पवित्र आपुलकने त्याच हृदय तिच्याकडे ओढल जाऊन तिच्या दुःखाशी समरस होत होत.

“तुमची सुटका झाली अस ऐकल नि किती बर वाटल होत मला ! ”

“पण काल परत अटक होऊन इथे फेंकला गेलों मी ”

“तुमच्याबरोबरच जर मी असल्यें तर माझा हात धराल तुम्हीं, एव्हर-मॉड ? मरणाला मी भीत नाहीं, पण मी ही अशी अशक्त आणि तेवढाच अधिक धीर येईल मला त्यानें ”

ते शांत स्निग्ध डोळे वर आतां त्याच्याकडे लागले एक क्षणभरच त्याला ते बाबरल्यासारखे नि मग चकित झाल्यासारखे दिसले त्यानें तिचा तो क्षीण, क्षिजलेला हात उचलून आपल्या ओठावर टेकला

“तुम्ही देणार आपला बळी त्यांच्यासाठी ? ” ती हळूच कुजबुजली.

“— आणि त्यांच्या पत्नीसाठी नि छोकरीमाठी ! पण गुपचूप, अगदीं आळीमिळी ! वो ! च नाहीं हा ”

“तुमचा तो धाडसी शूर हात मला वरू द्याल, पाटुणे ? ”

“शू ! हळू हळू, देईन वर, माझे बाई, अगदीं अखेरपर्यंत ! ”

※

※

※

— तुरुंगाच्या त्या भीषण आवांरावर पमरत असलेल्या त्याच सायतन छाया पॅरिसच्या प्रवेशद्वाराच्या परिसरावर आता पसरल्या होत्या आणि तपासणी-साठी ती चौचाकी त्या बद्द लोहद्वाराजवळ येऊन उभी राहिली होती

“कोण आहे गाडीत ! परवाने आणा ! ”

कागद बाहेर येऊन काळजीपूर्वक तपासले गेले

“अलेक्झेंडर मॅनेट — डॉक्टर — फ्रेंच — कुठले ते ? ”

“हे वृद्ध, हतबल, आपल्याशीच काहीतरी अस्पष्ट पुटपुटत असलेले गृहस्थ.” — डॉक्टर दाखवले गेले

“डोकं ताळ्यावर नाहीं दिसत सिटिझन डॉक्टरांच ! क्रांतीचा ताप फण-फणलेला दिमतो आहे आंगांत ! ”

“फारच झाला आहे परिणाम ! ”

“ह ह ! पुष्कळांवर होतो असा ल्यूसी — त्याची कन्या — फ्रेंच. बर; कोणती ती ? ”

“ही ती, त्यांची कन्या. ”

“अस दिसत खर. ल्यूसी एव्हरमॉडची पत्नी, नव्हे ? ”

“ होय, बरोबर. ”

“ हं ह ! एव्हरमॉडच ठिकाण वेगळ ठरल आहे नाही का ! आणि ल्यूसी — तिची कन्या — इंग्लिश कुठची ? ”

“ हीच की, दुसरी कोण ! ”

“ पापी दे बाळ मला आतां तू एका पाक माणसाला पापी दिली आहेस, बरं का, तुझ्या कुटुंबांत नवीनच आहे तें, लक्षांत ठेव नीट ! आतां सिडने कार्टन — अँडव्होकेट — इंग्लिश ते कोणते ? ”

“ हे, गाडीतल्या या कोपऱ्यांत निजलेले ”

“ अँडव्होकेट साहेब मूर्छित पडलेले दिसतात ? ”

“ आतां मोकळ्या हवेवर येतील शुद्धीवर लौकर त्यांची प्रकृति नीट नव्हती आणि आतांच आपल्या एका जिवलग स्नेह्याला भेटून आले आहेत ते. आतांच तो फाशी जायचा आहे. ”

“ एवढच ' हात्पारे ' अमे कित्येक चालले आहेत रोज बर, जाव्हिस लॉरी — बँकर — इंग्लिश आणि हे कोणते ? ”

“ मी तो. आतां मीच उरलों कीं शिक्षक ! ”

गाडीखालीं उतरून आतांपर्यंतच्या साऱ्या प्रश्नांचीं उत्तरें त्यांनाच दिलीं होती. नाक्यावरच्या अमलदारानीं आतां गाडीची आंतून बाहेरून कसून तपासणी केली, सामानहि तपासलें आणि ते खालीं उतरले. मर्भोवार तमासगीराचा बराच घोळका गर्दी करून उभा होता आणि बुभुक्षित नजरेनं ते सारे आंत गाडीतले चेहेरे न्याहाळून पहात होते एका बाईनं तर आपली मुलगी उच धरून तिचा हात ल्यूसीच्या आंगाला लाऊन पवित्र केला, कारण फाशी जाणाऱ्या एका उमरावाची ती पत्नी होती.

“ हे ध्या तुमचे कागद जाव्हिस लॉरी, आमच्या सद्या झाल्या त्यावर. ”

“ आम्ही जाऊ तर सिटिझन ? ”

“ होय, खुशाल पिटाळ रे बाबा गाडी ! तुमचा प्रवास सुखाचा होवो — सिटिझन ! ”

“ गुड बाय सिटिझन — पहिला धोका तर संपला ! ” लॉरी उद्गारले. त्यांची दृष्टि पुढे लागली होती. कुणाच्या तरी डोळ्यांतून अश्रु पाझरत होते नि हृदय

भीतीने धडधडत होत, आणि कुणातरी मूर्च्छित व्यक्तीचा श्वास जडपणे येत होता.

“ अधिक जोराने नाही का घोडे पिटाळता येणार ? किती हळू चालले आहेत हे ? ” अवीर हृदयाने लोरीचा हात पकडून ल्यूसी म्हणत होती

“ सुरक्षित नाही तें माझे बाई; आपण पळून जात आहोंत अस वाटेले लोकांना त्यामुळे. अशी कुणाला शकाहि नाही येतां उपयोगाची ल्यूसी ”

“ पण मागे पहा, मागे पहा आपल्या. आपला पाठलाग नाही ना कोणी करीत, लोरी ? ”

“ अशी भिऊ नको, बाळ, रस्ता अगदी पूर्ण मोकळा दिसतो आहे आपला. अजून नाही कोणी आपल्या पाठीवर. ”

घरांमागून घर मागे पडत होती आणि मागे पडणाऱ्या त्या लांबच लांब जेत जमिनीची नि झाडाझुडपांची एकच एक अखड, अत्राटित ओळ सारखी मागे पडत चालली होती. घोडे चिखल मार्तांतून, दगडधोंड्यांतून गाडी ओढीत पुढे दौडत होते मर्वे जरा कुठे खुट्टे झाले की सर्वांची हृदय भीतीने जर्जा काही क्षण बंद पडत होती. आता त्या धांवत्या गाडीतून खाली उडी टाकून असच पळत पळत कुठे तरी जाऊन दडाव, असहि त्या भयभीत हृदयांना क्षणभर वाटे इतकी भीतीची प्रचंड पकड त्या सर्वांच्या अतरगावर पसरली होती. काहीहि करा — कुठेहि जा, कसेहि दौडा पण थांबू नका, एवढा एकच मंत्र ते सर्व जीव त्या धांवत्या गाडीत सारखा जपत होते नि परमेश्वराचा धावा करीत होते

पण आता ही पडक्या, मोडक्या घरांची नि कारखान्यांची गर्दी आपल्या-भोंवतीं परत कां वाढते आहे फमवले तर नाहीना आपल्याला या लोकांनीं ? दुसऱ्याच रस्त्याने मागे फिरून आपल्याला ते परत मागे घेऊन तर जात नाही ना ? होच घर आपण मागे एकदा पाहिली होती नव्हे ? नाही, देव तुमचं भल करो ! चाललो आहोंत आपण पुढे हे पहा आले आणखी एक खेडं. पहा, पण नीट मागे पहा, नाहीना — नाहीना नक्की आपल्या मागे कुणी येत ? चूप ! बोलू नका जरा. तें पहा पोस्ट हाऊस !

गाडीचे घोडे सावकाश सावकाश आतां सुटत आहेत कोचमन अगदीं सथपणे एकडे तिकडे पहात हिंडतो आहे. पण ते नवीन घोडे कुठे आहेत ?

बांधा बांधा, लेकर आणून बांधा त्यांना. काय ही दिरगाई ! — आणि आतां हिशेब करीत बसून हे वेळ मीडणार का आपला ? कांहींच कस समजत नाही यांना ! त्या प्रवाशांच्या मनांतील असल्या विचारांच्या घोडदौडीत ते गाडीघोडे तरी किती वेळ टिकले असते ?

पण अखेरीस घोडे तर जुपले गेले, गाडी परत पुढें दौडू लागली नि प्रवाशांची आशाळभूत मनेंहि त्याहून अधिक वेगानें इग्लंडच्या दिशेनें दौडू लागली गावामागून गांव मार्गे पडत चालल होता, टॅकड्यांचे चढउतार होते होते नि नद्यानाले सावकाश सावकाश ओलांडले जात होते पण हा ओरडा कसला नि गाडी ही अशी एकदम खडी कां होते आहे ? आपला पाठलाग होतो आहे !

“ कोण आहे गाडीत ? बोला ”

“ काय आहे ? ” लॉरींनीं बाहेर पहात विचारलें.

“ किती, एकदर किती ? ”

“ नाही, समजलीं नाही मी ”

“ आज बळी किती ? ”

“ बावन्न. ”

“ आम्ही म्हटलच तस. ठीक, छान — छान आहे ह आंकडा ! हा म्हणत होता बेचाळीस; अहो म्हणजे दहा कमी वा, वा — सुंदर चालल आहे गिलो-टीनच काम ! जाऊ या, जाऊ या, कोचमनसाहेब. चलो ! ”

रात्रीचा आधार सभोंवार पसरत होता ती मृच्छिंत व्यक्ति आतां जरा हालचाल करीत होती, तिचा श्वास आता सुरळीत सथपणें चालू झाला होता आणि तिचे ओंठ कांहीं तरी पुटपुटत होते तो शुद्धीवर येत होता नि आपण कुठे आहोत आणि कार्टन कुठे आहे म्हणून तो विचारांत होता परमेश्वरा — परमेश्वरा, आतां तुलाच आमची लाज ! पहा — पहा नीट मार्गे पहा, नाही ना कुणी आपल्या मार्गे येत ?

सभोंवार वारा सुसाट वाहात घोघावतो आहे, वर आकाशांत लहानमोठे, काळे भुरके मेघखड अहमहमिकेनें एकमेकांना मार्गे टाकीत पुढे पळत सुटले आहेत, चद्राची गोरीमोरी कोरहि जशी पळत पळत आमच्या मार्गे धावते

आहे, आणि ही मारी भयान रात्र एखाद्या काळ सर्पिणीसारखी आमचा पाठ-
लाग करते आहे, पण या व्यतिरिक्त अजून दुसरा कृणीच आमच्यामागून पिसाटा-
सारख पळत येत नाही आहे आमची चाचाकी निवीस्तपणें इग्लडच्या रोखानें
न थांबतां सारखी दौडते आहे

१४

तिकडे कार्टेन डॉनेर्चा मुलाखत सप्त अमता डकटे सेंट अर्थाईनम न्ये मंडम
डेफार्ज, काली नि जॅकस तीन यांची गुप्त मजलम चालू होती दुकानाच्याजवळ
ही मजलस भरवण उष्ट नमन्यानें तुरुगानजीकच्या त्या अरकशी दुकानांत त्या
अरकशाला दारावर पहारा करीत उभा ठेवून ती गुरी मजलस त्या वेळीं
चालली होती

“पण डेफार्ज सारन्या कडा भाटपन, काय म्हणतां !” जॅकस तीन बोलत
होता.

‘दुसरा त्यांच्या उतका कडवा शिपाई सारन्या फ्रान्सामध्ये मुद्धां नाही सांपड-
णार,’ कालीची कर्कश पिपाणी किचाळली

“ए बया, जरा गप्प बस पाहू, ‘कपाळाला किचिन् आठ्ठा चढवून नि
कालीच्या तोंडावर हात ठेवून मॅडम डेफार्ज म्हणाली “मी काय म्हणतें ते
ऐक जरा माझे यजमान लोकराज्याचे कडवे अभिमानी आहेत यांत शका
नाही, त्यांच वैर्यहि बेडर आहे, लोकराज्याची त्यांनी सेवा पण अमोल केली
आहे, जनतेचा त्यांच्यावर पूर्ण विश्वासहि आहे पण त्यांच्यांत एक दोष आहे,
नि दुसर, त्यांना डाक्टराविषयी कांहीं भलत प्रेम आहे ”

“अह, अह, हें मात्र नाही चांगल पण,” मान हलवीत जॅकस म्हणाला

“पण हें पहा, मला त्या डॉक्टराविषयी कांहींच वाटत नाही तो जगला
काय नि मेला काय, दोन्हीहि मला सारखीच आहेत त्याच कसलच सोहेर
सुतक नाही मला पण ही एव्हरमॉड अवलाद मात्र या जगांतून पार नाही-
शीच झाली पाहिजे. ती बायको नि ती त्याची पोरसुद्धा गेली पाहिजेत त्याच्या
मागोमाग ”

“ वा ! सुंदर आहे ह कल्पना तुमची. गिलोटीनच्या त्या चौकटीत मोठ सुंदर — अगदी गोड दिसेल तें दृश्य ते निळे निळे डोळे नि ते रसरशीत सोन्यासारखे केस ! ” जॅकस धुत्कारला.

मॅडम डेफार्ज खाली पहात विचार करीत होती

“ आणि त्या छोकरीचेहि तसेच निळे निळे डोळे नि सोनेरी केस आहेत. मोठ सुंदर गोड दिसेल तें, असा कावळा लुमलुशीत घास नमेल मिळाला गिलोटीनला पुष्कळ दिवसात ! ” जॅकसने धुत्कार केला

“ म्हणजे काय, ” आपल्या विचारसमार्धांतून जागी होऊन मॅडम बोलत होती “ याबाबत त्यांच्यावर विश्वास टाकून नाही चालायच. काल रात्रीपामून मला सारख वाटत आहे की, आपल्या या बेतांचा सुगावा त्यांना तर मुळीच लागता कामा नाही कारण त्यांना सावय करून पळून जाण्यांत मदत करायला मुद्धा ते नाही कमी करणार ”

“ छट् ! तें तर कधीच नाही होतां कामा एकहि सावज नाही निमततां कामा आपल्या हातून फारच थडार्जेन चालल आहे नाही तरी आपल काम. अहो रोज शमरी तर खरी ! ” परत एकदा जॅकसचा धुत्कार झाला

“ म्हणजे त्यांची नि माझी दृष्टि या बाबतीत अगदी भिन्न आहे त्यांच्यासारख मला कांहीं डॉक्टराबद्दल काडीचहि प्रेम नाही. हें माझ काम मीच उरकल पाहिजे इकडे ये जरा पाहू सिटिझन ”

आपल्या लाल टोपीला हात लावीत तो अरकशी आत आला तो भेदरत्यासारखा मॅडमकडे सारखा पहात होता तिच्या पहिल्या दृष्टिपेपाने त्याच्या हृदयांत भरलेली धडकी अजूनहि कमी झाली नव्हती. अजूनहि मॅडमच्या सान्निव्यांत त्याला अतिशय अस्वस्थ वाटे.

“ काय रे, ती बया रोज त्याला खाणाखुणा करी म्हणून साक्ष देशील की नाही आज, मी सांगेन तेव्हां ? ” मॅडमने कठोरपणे त्याला विचारलें

“ अलबत — अलबत, का नाही देणार ! चांगली रोज मी आपल्या डोळ्यानी पाहिली आहे तिला, मग काय ? जें पाहिल तें पाहिलच आहे मी ! ” नेहमीसारखे हातवारे करीत तो म्हणाला.

‘ कट ! — अगदी चक कट ! दुसरे काय ? ’ जॅकसचा आवाज आला.

“ आणि तुमची ती ज्युरी ? ” काहीशा खिन्नपणे हसत मॅडमने विचारलें.

“ त्याची नको हो तुम्हाला काळजी, तें माझ्याकडे लागल, सिटिझनेस. ”

‘ थांबा ह, मला फिरून एकदां विचार करून पाहू दे ’ ” पुन्हा एकदां विचारमग्न होत मॅडम म्हणाली. ‘ त्याच्यासाठीं वाचवाव का डॉक्टरांना ? मला तशीं दे हीहि मारण्यांच. वाचवाव का त्यांना ? ’

‘ अहो पण एक मुडी कमी होईल की; अ ह, तें नाही बर ’ ” जॅकसनं मुडी हलवात शिरा मारला

“ डॉक्टरनां पण तिच्याबरोबर खुणा करतांना मी पाहिल आहे तिच्या-बरोबर त्याचहि नांव गुंतल आहे. नि हें काम याच्या एकट्याच आंगावर नोंपवून नाही चालणार. माझीहि माझ झालीच पाहिजे नि माझी माझ म्हणजे अशी तशी नाही ’ ” मॅडम म्हणाली

काळी नि जॅकम तीन मग आपल्या माना हलवीत, हे हे ’ करीत नि अहो, तुम्ही त्या तुम्ही, तुमची मर कुणाला येणार, अम सारख म्हणत तिला चढवीत होत आणि ते अरकशी बोवाहि त्याला आपला हातभार लावीत होते.

‘ पाहू पाहू काय होईल तें अ ह नाही पण, तेहि नाहीच मृत्ता कामा ! तुलाहि जायच असेल ना तियें ? मलाहि जायचच आहे म्हणा बर तर, तें सार आटोपल का असा आठला ये रात्री माझ्या डथे नि मग देऊ आपण त्यांची वदां ’ ” त्या अरकशाकडे पहात मॅडम म्हणाली, नि त्या दृष्टिभेपानें तो बिचारा गांगरून जाऊन निथून बाहेर निघून गेला त्या त्रिमूर्तीची बैठक मग परत पुढें चालू झाली

“ आतां या वेळीं ती घरीच सापडेल, नि त्याच्या मृत्यूबद्दल रडत ओरडतच वसलेली असेल ती आणि आपल्या मनात त्या कोर्टावर नि ज्युरीवर सपाटून चिडली पण असेल ती आताच कांहीं तरी बेसावधपणें ती बरळण शक्य आहे की बस, एकदम राजद्रोह ! ही अशी आतांच जातें मी तिकडे. ” आपल्या मनांतील विचार मॅडमनं सांगितले

“ शाबास, शाबास ! याला म्हणतात डोक धन्य, धन्य आहे तुमची, मॅडम ’ ” जॅकसनं अत्यानंदाने धन्योद्गार काढले, आणि तिकडे तिला घट्ट मिठी मारीत काली किंचाळली “ आहेच तशी माझी सोनतुकडी ! ”

“ माझ हें विणकाम चे तुझ्याबरोबर, ” तिच्या हातांत सुया देत मॅडम म्हणाली. “ नि रागून ठेव माझी जागा नीट रोजच्यामारखी. खूपच गर्दा उडेल

आज बहुवा तिथे, मला वाटत. मरुतातीच्या वेळे पांढरता येतंच मी म्हण', उशीर नाहीं लागायचा मला ' "

दुकानांतून तडक बाहेर पडून तुरुंगाला वळसा घालून रस्त्यावरील चिखल तुडवीत ती सपाळ्याने निघाली होती तिच ते चालण्याचे अवमान नि तोंडावरील ताटर गांभीर्य कोणालाहि अस्वस्थ करण्यास पुरेस होत क्रांतिकालाने आपला भेमुल हात फिरवून किती तरी साऱ्याभोळ्या खीजीचाच कुर रात्रमिणात रूपांतर केल होत त्या कठोर कलाकाराच्या कलमाच्या अचुक फटकाऱ्यांना आपल स्व कायमच पालटून कितीतरी कोमल गृहदेवी डाकिनीच्या विकृत स्वरूपात आतां नाचत होत्या. पण मंडम डेफार्जच्या तोडीची एकहि कुर कदाशीण अजून दुसरी म्हणून पैदा झाली नव्हती कैर्यात आज स्त्रीममदायांत तरी निदान ती केवळ अजोड अशीन होती येडर छाती, चौकस, चोरग वृत्त बुद्धिमत्ता, दांडग प्रगगाववान नि कठोर निश्चय या आपल्या गुणांच्या जोरवर त्या अराजक काळांत कशाहि परिस्थितींत ती पाहिल्या रांकेंत येऊन उभी न राहण, केवळ अशक्य होत आणि आता तर, लहानपणापासून तिच्या अंतरंगांत सतत युमसत अमलेलो सुडाग्रे नि येथून तेथून साऱ्या वनवनाचा, अगदी हाडीमागां खिळलेला दुर्दम्य द्वेष, यांनीं तर ती मूर्तिमत वाघिणीसारखीच चालतीबोलती कौर्यमूर्ति बनली होती, आणि दया ही चीज ओपधालामुद्धा आतां तिच्या हृदयांत शिल्लक उरली नव्हती

अशा स्थितींत, एक निरपराधी जीव केवळ आपल्या वाडवडीलांच्या दुरू त्यांमुळे बळी जात होता, याचं तिला काही वाटणच शक्य नव्हत. तिच्या डोळ्यांना एक फक्त त्याचे ते पूर्वजमात्र दिमत होते, ना मुळा तिला दिमतच नव्हता त्याच्या पत्नीच्या कपाळांच कुंकू हे पुसलच पाहिजे नि त्याची न पोरगाहि पोरकी झालीच पाहिजे पण ही शिक्षा अगदीच अपुरी, तेवढ्यावरच थांबून नाहीं चालणार' जगांतून तीपण पार नाहींशी होऊन त्याचा निर्वश झालाच पाहिजे तिच्या स्वतः बदलसुद्धां तिला दया वाटण शक्य नव्हत; आपली स्वतःचीहि कोंव तिला आली नसनी आतां अशी रस्त्यातच प्राणार्पण करतांना स्वतःचा विचार तिच्या मनाला शिवला नसता मग इतरांची तर कथा काय'

असल्या कठोर निश्चयाने ती आतां डोंकटाराच्या घराची वाट चालत होती

आगावर एक जाडाभरडा झगा तिने कसाबसा चढवला होता नि निचा काळा विपुल केशभार त्या घस्मर लाल टोपीच्या आत कसा तरी कोंबला होता. छार्ताजवळ एक भरलेल पित्तुल लपविलेल, आणि कमरबदांत एक तीक्ष्ण यर्जर तमान लपवलेला, अशी मान ताठ ठेवून आत्मविश्वासाने रस्त्यावरून दाठर पण डोलदार पावले टाकीत ती चालली होती.

।

*

इकडे पॅरिस मोडून जाण्याची तयारी चालू असता मिस प्रॉस आणि इतर नामान याना आपल्याच गाडीतून न्यावकी दुसऱ्या गाडीतून, याचा लॉरीच्या मनात मोठा गोंवळ उडाला होता एकाच गाडीत सर्व माणस कोंबून गाडी अवजट करून तिची गति मंदावण इष्ट नव्हत शिवाय परवाने तपासणीच्या वेळी अधिक वेळ मोडण हेहि पण इष्ट आहे, अग लॉरींना वाटत नव्हत त्या-पेक्षा आपल्या गाडीतले ओश कमी करून नि प्रवेशदाराशी शक्य तितका कमी वेळ मोडण्याची काळजी घेऊन काय मिळतील ते चारदोन क्षणसुद्धा आपल्याला या घातक ठिकाणापासून जरा दूर जायला उपयोगी पडतील, अशा विचारांनी मिस प्रॉस नि जेरी यांनी एका वेगळ्या लहान हलक्या गाडीतून पॅरिसच्या बाहेर पडाव अस त्यांनी ठराविल आणि त्यांना परवान्याची पण आवश्यकता नमन्याने त्यांची वाटत तशी खोटीहि होणार नव्हती. त्यांनी सर्वान्या मागून बाहेर पडाव नि बरोबर कांहा ओस नमन्याने शक्य तितक्या झपाट्याने आपल्या गाडीला मार्गे टाकून, पुढच्या प्रत्येक टप्प्यावर घोडे बदलण्याची व्यवस्था करीत पट्टे जाव कारण रार्शन्या वेळीत तेवढीसुद्धा वाटेत खोटी होण इष्ट नव्हत

लॉराची ही कल्पना मिस प्रॉसला अतिशय पसंत पडली होती कारण, आपल्या पोरीशांतीन नव्हती का ती हे मार करणार / मिस प्रॉस नि जेरी या दोघांनाहि मग ती चौचाकी तुरुगाजवळून पडे नि मून जातांना पाहिली होती; वारमाडने आंनू आणून कोणाला ठेवल हेहि त्यांनी पाहिल होत आण छाती भयान धडधडत असता परमेश्वराचा कळवळून धोवा करीत दोघाहि तिथे कांहीं वेळ उभी राहून, आतां आपण बाहेर कस पडायच याचा विचार करीत होती. त्याच वेळी मॅडम डेफार्जची स्वारी त्यांच्या घरान्या दिशेने वाट चालत झपा-ट्याने निघाली होती.

“आतां आपण या घरांतून बाहेर न पडतां जर दुसऱ्या कुठून बाहेर पडलों तर कस मि. जेरी ? उगीच सश्याला कारणीभूत होईल मला वाटत ते. त्या पेशां मला वाटत, तुम्ही जरा पुढे व्हा आणि गाडी इथे न आणतां दुसऱ्या कुठे तरी माझी वाट पहात उभे रहा. कशी काय पटते माझी कल्पना ?

“तें काही आपल्याला समत नाहीं बुवा मिस प्रॉस मला एकच समजत. तुम्ही काय भागाल तें नवीन न कायच तुम्ही फक्त सांगा, कीं अम अम कर म्हणून, का केलंच तस बस दुसर तिसर कांही नाहीं. ”

“वर तर तमच गाडी इथे नाहीं आणायची पण कुठें वर यावाल तुम्ही ? ”
मिस प्रॉस म्हणाली.

पण जेरीच्या डोक्यात एक टेंपलवारशिवाय दुसर सुळी नावच नव्हत, त्याला तो तरी काय करणार ? आणि टेंपलवार तर निवून गेकडे मेल दुग होता, आणि मॅडम डेकार्जची पावच तर गारची जवळ जवळ येत होती.

‘ त्या प्रार्थनामंदिरातच उभे रहाव मला वाटतं तुम्ही, हो तम म. ज तर तस जाऊन कळवा पोस्टहाउसमध्ये ’

“पण तुम्हाला एकट्या सोडून कसा जाऊ मी, मिस प्रॉस कधी काय घडेल याचा कांहीं नियम आहे आजच्या दिवसात. ”

“तस खर, पण माझी नको तुम्हाला काळजी. तीन घाजता येतंच मी. तिथे बरोबर, हेच वर दिमत आहे मला — बस ठरलं. आता माझ नको विचार करूं जेरी, पण आपल्यावर अवलंबून असलेल्या त्या जीवाचा पर विचार, जा. ”

मिस प्रॉसची अखेरची ही विनंति आणि तिच्या अंत करणातलं डोक्याबोट दिसत असलेली तळमळ पाहून त्याच्याकडे मान हलवून पहात पहात त्यान धीर देत अखेरीस जेरी आपल्या कामगिरीवर बाहेर पडला.

आता काय राहिल. आता आपणहि जम घाबरल्यामारना नि अस्तव्यस्त नाहीं दिवता उपयोगी, नाहीं ? मिस प्रॉसच्या मनात आल आपले हे डोळे व तोंड नीट बुनलेंच पाहिजेत नाहींतर आपल्याकडे उगीचच रक्ष वेवायच लोकांच आणि आता हे दोन वीस झाले वाटत चला चला, आठपा लावर, आपल्याशीं ती विचार करीत नि राबोवारच्या आता उदाग दिमणाऱ्या दार खिडक्यातून कुणी डोकाऊन पहात नाहीं ना, अशी कल्पना बारवार मनांत

येऊन भयभीतपणें दाराकडे पहात, पुढें घेतलेल्या पाण्याचे हपके ती आतां आपल्या तोंडावर नि डोळ्यावर मारीत होती. मयूनच एक दोन क्षण थांबून ती भोंवती पहात राही नि मग परत आपलें काम सुरू करी हा अमा कार्यक्रम चालू अमतांनाच खोलीत कोणीतरी उभें असल्याचें पाहून दचकून थोडी मागे सरत ती मोठ्याने ओरडली तिच्या हातातलें भांडें खाली पडलें नि आंतील पाणी मॅडम डेफार्जच्या अनेक वेळां रक्तानें भिजलेल्या पायाखाली गेलें. मॅडम डेफार्जनें तिच्याकडे एकदां निष्काळजीपणें पाहून थडपणें विचारलें, “ एव्हरमोंडची बायको कुठे आहे ? ”

ही सारी दार अशा सताड उघडी पाहून या बघेला मलतीच शका येईल अस एकदम मनांत येऊन मिस प्रॉमनें आवा ता गारी दारें बंद केली आणि मग ती तयूसीच्या खोलीच्या दारापुढें उभी राहिली तिच्या प्रत्येक हालचाली बरोबर फिरत असलेले मॅडम डेफार्जचे काळे, गुनशी, ताठर डोळे आतां तिच्या चेहेऱ्याकडे स्थिरपणें टागले होते वाढत्या वयामुळे मिस प्रॉसच्या चेहेऱ्यावरील ऊग्रपणा नि राकटपणा तिलमात्रहि कमी झाला नव्हता तीहि पण आपल्या सामनेवाल्याइतकीच निश्चयी नि ताठर उत्तीची होती आणि म्हणून आतां मॅडम डेफार्जच्या मुतांनें आपादमस्तक निराश करित ती निश्चल उभी होती.

‘ आप याला खून ला अगदी यमराजांनाच अर्वांगी समजत असतील तू, पण उरें अर्धा माऱ्यापुढें नाही लटपट नालायची तुजी ’ आपल्याशाच ती पुढपटली

मॅडम डेफार्जनें तिच्याकडे एकदां तिरस्कारानें पाहिलें, पण तिलाहि दिसलच कीं ही पण आपल्यासारखी अगदी जीवावर उदार झाली आहे किती तरी वर्षांपूर्वी लॉरोच्या दृष्टान पडलेली ती ताउर, राकट, एकाद्या पोलादा काबी-सारखी मिस प्रॉम, आता तिला आपल्यापुढें उभी असलेली दिगंत होती या कुटुंबाची ती एकनिष्ठ रोवक नि मित्र होती हे मॅडमला माहीत होते; आणि त्याच कुटुंबाची ती दीर्घदृष्टी, दुष्टबुद्धि शत्रु आहे, हें मिस प्रॉसनाहि माहीत होतें.

“ तिकडेच जात असतां — माझी जागा राखलेलीच आहे तिथे — जरा त्याच्या पत्नीची ग्यालीगुशाली घ्यावी म्हणून आलें आहे मी. मला भेटायच आहे तिला ”

“तुझे दुष्ट हेतु मलाहि माहीन आहेत, मी नाही ते सावू देणार,” मिम प्रॉस म्हणाली.

दोघीनाहि एकमेकींची भाषा कळत नव्हती. पण अतिशय जागरूकपणे एकमेकींच्या ह तवाऱ्यांवरून नि चेहेऱ्यांवरून त्यांना एकमेकींचा आशय कळत होता.

“अस लपून रहायच कांही कारण नाही त्याचा अर्थ माझ्या मारख्या सच्चा सिटिझनला समजतो मी आले आहे म्हणून साग कां पेटायला येत आहे का ? ” मॅडम म्हणाली

“एवढे डोळे फाडून पहाण्याचा काऽऽर्ह उपयोग नाहा मी काही मेणाची बाहुली नाही असे, विरून जायला, बर का वायजाबाई ”

मॅडम डेफार्जला जरी सारा अर्थ कळला नाही तरी आपल्याला ही जुमानीत नाही एवढ तिला समजल

“ए म्हशी ! तुला नाही कोणी विचारल मला तिला भेटायच आहे जा तिला जाऊन साग, नाहीतर मला जाऊ दे तिकडे समजल का, ए ” आपला उजवा हात फलकारीत रागाने मॅडम म्हणाली

दोघीहि तशाच एकमेकींकडे ताबारलेल्या डोळ्यांनी पहात काही वेळ उभ्या होत्या दोघीनीहि आपली जागा अजूनपर्यंत एक तमुनेंहि हलवली नव्हती. पण आतां मॅडम डेफार्जेने आपले पाऊल उचलले

“है पहा, मी अभ्सल इंग्लिश आहे,” मिम प्रॉस म्हणाली “माझ्या जीवाची मला मुळांच फिकिर नाहा आहे जितका वेळ तुला मी अशी इये अडवून बरीन तेवढाच माझ्या त्या पोरीला, अधिक वेळ मिळेल, बर का यया. तुझ्या त्या डोक्यावरची एक जिपरी पण नाही उरू द्यायची मी, माझ्या आंगावर आलीस तर ! ”

तिचे डोळे रागाने जसे पेटले होते, प्रत्येक शब्दागणिक तिची मान हिसके देत होती आणि श्वास घेतच जशी काही नी घोलत होनी. आणि राऱ्या जन्मांत तिने जरी कधी कोणावर हात टाकला नव्हता, तरी आतां मात्र त्या अवभानात नी सणसणत होती.

पण त्याच वेळां सतापाने तिच्या डोळ्यात पाणीहि उभे राहिले होते या असल्या सतापाची कल्पना नसल्यामुळे मॅडमला तिच अवमान आपण ओळखण्यामाग्न वाटल. “हा, हा ” ती खदसदून हाभत म्हणाली, ‘अहो

शेंदाड शिपाई ' कळलं बर आपल अवमान ' मी डॉक्टरांनाच हाक मारतें आतां ' ' नि मग आपला आवाज चढवून तिनें हांक मारली, ' सिटिझन डॉक्टर ' मिसेस एव्हर मॉड ' ए एव्हरमॉडच्या पोरी ' मी सिटिझनेस डेफार्ज पुकारतें आहे, कृणीहि बोला, हें खजूड येराज करून ' "

आणि मग कशावरून तरी, मुळीच उत्तर न मिळाल्याने किंवा मिस प्रॉसच्या येहेऱ्यावरील कांहीं विकारछटामुळे ती सर्व पळून गेली अमावी म्हणून तिला शका आली आणि निन्ही दारें झपाझप उघडून तिनें आंत टोकावून पाहिलें

" या माऱ्या खोल्या अस्ताव्यस्त दिमताहेत, सामानसुमानहि काही घाई-घाईने हलवलेल दिमत आहे आणि खालीं पण पमारा दिमतो आहे चल उघड ती खोली, कोणी नाहीं आहे त्यांन ' उघड लोंकर "

" कर्वाहि नाहीं ' ' तिच्या त्या एकदर अवतारावरून तिचा तो प्रश्न ओळखून मिस प्रॉसने उत्तर दिले मॅडम डेफार्जलाहि तिच उत्तर नितक्याच स्पष्टपणे कळलें.

" तीं जर आत नमला त्या खोल्यात, तर अमनील तेथून येवून आणतां येतील कां ' ' मॅडम आपत्याशींच पटपटली

" पण नक्की कळेपर्यंत काय करणार ग तू चया " मिस प्रॉसहि आपल्या-शींच पटपटली " आणि ते तर मी तुला कळू घायची नाहो काहा झाल तरी, आणि कळल किंवा न कळल तरी म्हण तुला मी अर्शा जीवन अमेपर्यंत जाऊ देईन होय ' "

" अशा सत्राशें पाहिल्या आहेत तुज्यामारख्या आत्तापर्यंत तुणींच नाहीं मला अटवू शकल आत्तापर्यंत — मारे फाडून तक्रडे तक्रडे करीन तज्या सर्वा-गाचे, पण तुला त्या दारपासून दूर येवत्याशिवाय नाहो राहणार मी, " मॅडम त्रेषांनें म्हणाली

" सामना आहे आता आपला दोघाचाच बर का, धयाबाई, आपली जागा आहे अगदीं एकांताची नि रस्ते झाले आहेत सारे निर्मनुष्य. ईश्वरांन आता मला शक्ति मात्र घावी का पहांत मग मी तुझा समानार इथे तुझा मोडलेला एकेक ऱ्ण म्हणजे माझ्या त्या बाईला नुसता पृथ्वीमोलाचा आहे, " मिस प्रॉस म्हणाली.

मॅडम डेफार्जनें एकदम पुढें चाल केली. मिस प्रॉसनें एक क्षणाचाहि विचार

न करतां जशी कांहीं उपजत बुद्धीनेच तिच्या कमरेला दोन्हीहि हातांनीं विळखा घालून तिला घट्ट दावून धरलें. मॅडम डेफार्जेनें अतिशय त्वेषानें तिची मिठी सोडवण्याचा प्रयत्न केला. पण हाताची पकड इतकी वज्रासारखी घट्ट बसली होती कीं तिला आपले हात हलविणहि मुष्कील होऊ लागल. कारण प्रेमाच सामर्थ्य हें द्वेषसुडाच्या सामर्थ्यापेक्षां अधिक पोलादी असत आणि त्याच प्रचंड, चिवट सामर्थ्यानें मिस प्रॉस तिला आवळून धरीत होती. त्यांच्या त्या झटापटींत मॅडम डेफार्जेला तिनें जवळजवळ अल्लाद वर उचललें. तिचे क्रूर हात, मुक्तबव आपल्या वज्रमुष्टींचा प्रहार मिस प्रॉसच्या आंगावर, मस्तकावर सारखे करीत होते, तिचीं बोटे तिचें तोंड बोचकारीत होती, पण आपली मान पार खालीं घालून, तिच्या कमरेला, तुटून तुटलीं नसतीं इतक्या विलक्षण चिकाटीनें, एखाद्या जळूमसारखी मिस प्रॉस तिला चिकटली होती.

आस्ते आस्ते मग मॅडमच्या हातांचा वेग मदावला आणि ते हात आपल्या हत्यारासाठीं आपला कमरबंद वाचपू लागले. “माझ्या हाताखाली आहे तो, घुसमटलेल्या आवाजात मि. प्रॉस म्हणाली “तुला नाही काढनां येणार तो. माझी ताकद तुझ्याहून जास्त आहे खास. माझ्या या हातात परमेश्वरान आता वज्राच सामर्थ्य उत्पन्न जेल आहे. एक तू किंवा मी कोणाचा तरी खालीं इथे मुडदा पडल्याशिवाय, माझी ही मिठी मुटणार नाही, -यानांत ठेव' ”

मॅडम डेफार्जेचे हात आपल्या छातीजवळ गेले. मिस प्रॉसनें वर पाहिलें नि तिच्या हातात नें काय आहे तें दिसतांच तिनें त्या हातावर जबरदस्त तडाका दिला, ठो असा एकदम वडाकून आवाज होऊन कांहीं तरी लाल नमकलें नि कानठळ्या बगुन नि युरांनं आवळी होऊन ती एकट्याच निर्ये आतां उभी राहिली.

हे सार कांहीं एका क्षणातच घडलें. सभोंवार परत एकदां निगूड शान्तता पसरून धुर हळुहळु हवेंत दिसेनासा झाला जणु काय आता खाली पसरलेल्या त्या निष्प्राण देहातील राक्षसी क्रूर आत्मा हळूच बाहेर निघून जाऊन दिसेनासा झाला होता.

भीतीनें आंगावर शहारे देत मिस प्रॉसनें तो मृत देह दूर ढकलला नि भीतीच्या त्या पहिल्या क्षणांत ती तडक खालीं कोणाला तरी हाक मारीत धांवत गेली. आसपास कुणाच नव्हतें. पण तरीहि आपण काय करतों आहोंत

याची जाणीव होऊन तिने स्वतःला आवरले नि ती परत फिरली. पण आता त्या घरांत परत प्रवेश करणं तिला अतिशय भयप्रद वाटत होतं. तरीही पण कशी तरी आत जाऊन त्या मृत् देहाच्या जवळच असलेली आपली टोपी नि इतर सामान घेऊन मॅडमच्या त्या देहाकडे न पाहता ती बाहेर आली. दाराला कुलूप लावून नि ती किल्ली घेऊन ती खाली आली आणि चारदोन क्षण विश्रांतीसाठी वापा टाकीत स्वस्थपणे पायरोवर बसली आणि मग डोळे गुसून ती उठली नि नशीब घाईघाईने बाहेर रस्त्यावर आली.

निच्या सुदैवाने तिच्या बॉनेटला झिरझिरीत पडदा होता म्हणून ठीक नाहीं-तर तिच्या त्या अस्ताव्यस्त स्थितीत रस्त्याने चार पावलंही लोकांचे लक्ष वेधल्याशिवाय जाण तिला अशक्य होत आणि सुदैवाने तिचा एकदर अवतारच पुरुषी नि राकट, नि त्यांतून आतां उद्धावस्थेमूर्त अचकच विरूप झाला असल्याने, रस्त्याने तस जाण तिला कठीण गेल नाहीं. नाहींतर तिचे केस अस्ताव्यस्त, पोशाक विस्कळीत नि ओढाताणीत काही ठिकाणीं फाटलेला आणि तोंडावर त्या वाघिणीच्या नखाने उठलेले बोचकारे, यांनी लोकांचे लक्ष तिच्याकडे गेल्याशिवाय राहिल नसत पण या सर्वांची तिने घाईघाईने केलेली साफसुफा तिच्या थोडीतार उपयोगी पडली आणि लोकहि काही वेगळ्याच मनस्थितीत रस्त्याने चालले होते.

नदीच्या पुलावरून जातांना आपल्या हातांतील किल्ली तिने खाली पाण्यांत फेंकली पण ही किल्ली जाळ्यात पडून कोणाला सापडली तर, आणि ती घेऊन तिने ते दार उघडलं तर, किंवा आत खोलीतला तो मृत देह कुणी पाहून आपल्याला पॅरिस मोडतांनाच अटक करून तुरुंगांत नेऊन डावल तर, आणि मग तो शुनाचा आरोप आपल्यावर जर ठेवला -- ' तिच्या मनात विचार येत होते पण पाऊल मात्र उपाख्याने आपल्या इष्ट स्थळाच्या दिशेने सारख पुढेच पडत होतं. ती प्रार्थनामंदिराजवळ येऊन एकदोन सेकंद होतात न होतात तोंच जेरी गाडी घेऊन हजर झाला, नि ती आत बसताच गाडी दौडूडू लागली.

“ रस्त्यावर कराला आवाज चालला आहे का, जेरी ? ” तिने विचारलं

“ नेहमीचेच आवाज चालले आहेत काँ, ” त्या तिच्या प्रश्नाने आणि तिच्या एकंदर अवताराने चकित होऊन जेरी म्हणाला

“काय म्हणतस तूं ? मला ऐकू नाही आल.”

त्या बिचाऱ्याने पुन पुन्हा आण काय म्हणत तें तिला सांगितल. पण तिला काहीच ऐकूं येत नव्हत “बर तर, मी आता मान हलवून तिला खुणेने सांगतो, म्हणजे तर कळेल.” चकित होऊन तो म्हणत होता, आणि तिलाहि तें कळल.

“आता तरी चालला आहे का काही आवाज ?” काही वेळाने तिने पुन्हा विचारलें.

परत त्यानेंही मान हलवून खून केली

“मला नाही काही ऐकू येत.”

“एका तासात बहीरी झाली ?” अस्वस्थ होऊन जेरी पटपटला “काय झाल तरी काय हिला ?”

“मला वाटत की काही तरी माझ्यापुढें एकदम लव्हन चमकल नि कसला तरी धडाका उडाला. आणि तो धडाकाच मला शेवटचा ऐकू आला, असं वाटत आहे मला.”

“काही ग्यायली बियली तर नाही ना ही, आपल्याला भीति वाटू नये म्हणून ?” अधिकच घाबरून जेरी म्हणत होता. “ऐका ' तो पहा त्या भयकर गाड्यांचा आवाज घुमतो आहे ' आल ऐकू मिम ?”

“मला काहीहि ऐकायला येत नाही,” आपल्याला तो काही सांगतो आहे अस वाटून ती म्हणाली “अरे बाबा, केवढ्याने धडाका झाला तो नि मग अम काही सगळ मेळ्यासारख शात झाल की मला वाटत तीच निगूढ स्मशान-शांतता माझ्या जन्मांत आता कायमचीच रहायची आहे.”

“आता इतका जवळचा नि असला यमराजाच्या वाजत असलेल्या ढोला-सारखा हा भीषण आवाज जर नसेल ऐकू येत, तर आता जन्मांत तिला दुसरं काहीच ऐकू येणार नाही, मला वाटत,” तिच्याकडे पहात जेरी म्हणाला.

आणि साऱ्या जन्मांत तिला मग काहीच काहीहि ऐकू आल. ती ठार बहिरी झाली होती.

.... १५ ..

पॅरिसच्या राजरस्त्यावरून सूर्यप्रकाशाची ती अवजड बुड, आपल्या प्रचंड चाकांचा वडवडाट करित नि तो कर्णकटु आवाज दशदिशा घुमवीत, सथपणे चालला होता त्या प्रचंड वडवडाटाने रस्त्यावरील दुतर्फा इमारती जशा काही हादरत होत्या, आणि लोकांच्या आरट्याओरड्याने मारा आसमत दुमदुमत होता आपल्या विक्राळ जबड्यातील भय घट्ट वरून त्या सहा गाड्या धडधडत चालल्या होत्या देवी करालेचा — ला गिलोटीनचा नैवेद्य बळी तिच्या पायांजवळ नेला जात होता नि त्या नगबलीच्या ग्रामांने ला गिलोटीन आजच्या-पुनर्ती शांत होणार होती.

जगाच्या प्रारंभकालापासून उदय पावलेले सर्वभूतक वकासुर आज जसे काही त्या एकट्या ला गिलोटीनमधे केंद्रित झाले होते आणि तिची भूक काही काळ तरी अशीच वखवखलेली राहणार होती. या असह्य नरबलीच्या यज्ञाने तिची भूक कालांतराने शांत होणार होती. तरीहि जगातील मानवी जीवन मात्र कायमच सुधारले जाणार नव्हत जगाचा हा क्रम असाच परत आपली पुनरावृत्ती करित पुढे चालू राहणार होता. कातीच्या असह्य असह्य आवृत्त्या आतांपर्यंत या भूमातेने पाहिल्या होत्या आजहि ती कांतीची ताजी आवृत्ति पहातच होती आणि पुढेहि ती तशीच पहाणार होती मनुष्यप्राणी हा अनुभवाने शहाणा कथाच होत नाही. हाणिक स्मशानवैराग्य त्याला अनेक वेळा आलेले आहे. तरीहि लोकस्वातंत्र्याच्या सर्वर्धनासाठी, असह्य जुलमी सत्ताधीशांचे रक्त, स्वातंत्र्यवृक्षावर त्याला वारवार भिचावच लागत, आणि भूमातेला मानवी रक्ताने सचैल स्नान घालावे लागत. काही काळ मग तिची तहान शमते, नि सर्व काही सुरळीत चालू रहात पण परत समाजपुरुष आपल्या जातीवर जातोच, भूमातेला रक्ताची तहान लागतेच, मनुष्य मनुष्यत्व विसरून, — अतरंगांतील सर्व कोमलभावनांना विसरून क्रूर पिशाच बनतो आणि कालकालीचा भैरव नाच पृथ्वी पाठीवर परत एकदा सुरू होतो जगाचे हे रहाटगाडग, कालचक्राचे हे फेरे असेच शतकानुशतके, ठराविक अंतराने पुनरावृत्ती करित चालत आलेले आहेत. जगावर रामराज्य स्थापन होऊन ठिकत नाही आणि 'सभ-वामि युगे युगे,' ही आपली प्रतिज्ञा विश्वाच्या त्या नियामक शक्तीला नेहमी

पूरी करावी लागते. मृत्युरथांचा धडवडाट तसाच एकाच दिशेनें अटळ असा चाललाच आहे.

त्या अजस्ररथांची ती दौड त्या राजरस्त्यावरून जात असतां, एखाद्या प्रचंड नांगराच्या फाळाने खाली खोल शिरून वर उफाळून फेकलेल्या मातीच्या ठेंकळांसारखा, रस्त्यांवरील तो मानवी समुदाय दुभंग होत होता, नि तो प्रचंड फाळ पुढें चालला होता. सभोंवार लोकांचे दैनंदिन उद्योग नित्याप्रमाणें चालूच होते. रस्त्याच्या बाजूच्या घरांतील गवाक्ष कोणत्याहि लोचनांनी कुवलयित होत नव्हते. त्या नित्य परिचित अशा दृश्याचें कुणाला कौतुक वाटत नव्हत. पण मधूनच काहीं ठिकाणी मात्र पॅरिसमधील पाहुणे गर्दी करून उभे राहून त्या गाड्यांकडे टवकारून पहात होते आणि कोणीतरी त्या गाड्यांतील कोणाकडे तरी बोट दाखवी आणि त्या सर्वांच्या माना मग त्या एकाच व्यक्तीकडे वळत.

मृत्युरथांतील, या क्षणभंगुर जगांतील आतां ते क्षणजीवि मुशाफिर आपल्या सभोंवारच्या त्यांना आतां परत कवींच न दिसणाऱ्या दृश्याकडे स्वस्थपणें पहात होते. त्यांना त्या दृश्यांत काहींच स्वारस्य वाटत नव्हत खाली मान घालून कांहींजण आपल्याच उदास विचारांत गडून गेले होते, तर काही, त्याहि वेळीं आपण जसे काहीं एखाद्या नाट्यमंदिरांत किंवा नृत्यमंदिरात वावरून असल्या-सारखे, बेगुमान कुतूहलानें त्या भोंवतील जनसमर्दाचें निरीक्षण करीत होते. कांहीं गभीरपणें आपले डोळे बंद करून घेऊन आपली वृत्ती अतर्मुख करीत बसले होते. पण मात्र कुणी एकहि जीव त्या सभोंवारच्या समाजपुरुषाकडे मूक लाचारीनें सुद्धा पहात नव्हता. सारे जण एकच धीरगभीर वृत्तीनें मृत्यूला सामोरे जात होते !

पण लोकाची विशेष गर्दी मात्र तिसऱ्या नंबरच्या मृत्युरथाच्या भोंवती सारखी होत होती. एकच प्रश्न त्या रथरक्षकाना पुन पुन्हा विचारला जात होता नि एकाच व्यक्तीकडे हस्तनिर्देश परत परत केला जात होता. त्या सर्वांचें कुतूहल बनलेली ती व्यक्ति रथाच्या मागच्या बाजूला उभी होती. आपल्या-जवळच रथाच्या कठज्यावर बसलेल्या एका पोरसवदा स्त्रीचा हात धरून, खाली मान घालून स्वस्थपणें तो बोलत उभा होता. सभोंवारच्या दृश्याकडे त्याचें लक्ष जात नव्हत की त्याला त्याची फिकीर वाटत नव्हती. त्या तरुण स्त्रीशीं त्याचें संभाषण शांतपणें चालू होतें. मधून मधून होत असलेला त्याच्या नावाचा

गालिप्रधान उल्लेख त्याच्याहि कानावर पडत होता. पण किचित् हंसून नि आपली मान हलवून आपले केस अधिक अस्ताव्यस्त करण्यापलीकडे त्या औरज्याची दखल तो घेत नव्हता. त्या स्त्रीचा हात धरून त्याच सभापण शांतपणें चालू होतं.

एका प्रार्थनामंदिराच्या पायीवर बारसाड आपल्या दोनचार सोबत्यांसह कुणाची तरी उत्सुकतेने वाट पहात उभा होता प्रत्येक गाडीत तो डोक्यावून पहात होता, पण त्याला अपेक्षित असलेली व्यक्ति त्याला अजून सांपडत नव्हती. 'म्हणजे माझा गळा सफा कापला की काय या वेष्ट्यानें ' ' तो स्वतः शींच बोलत होता पण ती तिसरी गाडी त्याच्या समोर येतांच त्याचा चेहेरा उजळला

“ कोणता रे एव्हरमॉड यातला ? ” त्याच्या एका सोबत्यानें विचारलें.

“ तो, गाडीच्या मागच्या बाजूला ”

“ कोणता, त्या पोरीचा हात धरलेला ? ”

“ होय, तोच ”

“ एव्हरमॉडच निमतान होवो ! माऱ्या शेटजीभटजींच पार निमतान होवो ! एव्हरमॉडचा नायनाट होवो ! ”

“ अरे, अरे, गप ” अजीजीच्या स्वरांत बारमाड आपल्या त्या दोस्ताला म्हणाला

“ काय म्हणून गप बसू ? ”

“ अरे, आपल्या कर्माची फळ तो भोगणारच आहे, आतां काय चारदोन क्षण फक्त उरले मिळू दे तेवढी शांति त्याला ”

पण त्याच्या दोस्ताचा शखध्वनि चालूच राहिला. एव्हरमॉडचा चेहेरा एक क्षणभर त्याच्याकडे बळला त्याची दृष्टि बारसाडकडे गेली: त्यानें त्याच्याकडे एक क्षणभरच नीट टक लावून पाहिलें आणि गाडी पुढें झाली.

शेवटची गाडी गिलोटिनच्या आवारांत शिरली आणि तीनचे ठोके पडण्यास सुरुवात झाली लोकांचा तो प्रचंड जमाव आतां गिलोटीनभोंवतीं लाटांसारखा हेलावू लागला. सर्वांच्या पुढें खुर्च्या टाकून, हवा खाण्यासाठीं एखाद्या सुंदर प्रशस्त उद्यानांत बसल्यासारख्या, शांतपणें हातांतील विणकाम करीत कांहीं स्त्रिया विराजमान झाल्या होत्या अगदी पुढल्याच खुर्चीवर कराला आपल्या मैत्रिणीची वाट पहात बसली होती तिचे डोळे मॅडमची मूर्ति धुडीत अस्वस्थपणें चौफेर गिरगिरत होते

“थेरेस ! ” कर्कश आवाजांत तिने आरोळी दिली. “थेरेस डेफार्ज ' कुणा पाहिली आहे का तिला ? ”

“आज कुठें गेली ही, आजपर्यंत चुकली नाही ती कधीं यायला, ” तिची जोडीदारीण म्हणाली

“छे ग, पण आजमुद्धा नाही चुकायची ती.” काली काहीशी चिडून म्हणाली. “थेरेस — थेरेस ! ”

ओरड, ओरड, अगदी घसा फाटेपर्यंत ओरड बर बया, पण तुझी थेरेस आतां परत नाहीं यायची ! कांहीहि केलस, जीवाचा अगर्द आटापिटा केलास, सारीं सप्तपाताळ जरी आतां उलथीपालथी घातलीस, तरी थेरेस आतां परत येणार नाही नाही — या जगात कवींच परत येणार नाहीं !

“काय कराव आतां ! ” आपला पाय आपटीन काली ओरडली. “या गाड्या तर सा-या आल्या ! आतां कमा चुटकीसरसा तो एव्हरमॉड खतम होईल, नि ती इथं नाही ! ही तिची खुर्चीमुद्धा राखून ठेवली आहे नि तिच हें विणकामाहि मी धेऊन आलों आहे पण तिचा पत्ता काय ! किती करू आतां मी कठशोष ! — थेरेस ! ”

मृत्युरथ आपले बळी खालीं उतरीत रिते होत होते सेंट गिलोटिनचे सर्वाधिकारी हात सरसाऊन तयार झाले होते. खाड ! — रक्त ठिबकत असलेल एक मस्तक उच केल होत आणि हातातील विणकामावरून त्या बायाचे डोळे बर न होताच एकाचा आंकडा मोजला गेला

दुसरा रथ रिता होऊन निघून गेला, तिसरा पुढें झाला खाड ! — आणि त्या बायांनीं आपला हात न थांबवतां दोनचा आंकडा मोजला

तो एव्हरमॉडचा अवतार खालीं उतरला नि त्याच्या पाठोपाठ ती पोर-सवदा शिपीण खालीं उतरली गेली तिचा हात त्यानें बचन दिल्याप्रमाणें अजून त्याच्याच हातांत होता. त्यानें अतिशय हलुवारपणें तिची पाठ, खाड खाड असा आवाज करित मस्तकें वडावेगळीं करित असलेल्या गिलोटिनकडे केली. तिनें कृतज्ञपणें त्याच्याकडे पाहिलें

“तुमचा जर धीर नसता मला पाहुणे, तर इतक शांत मला आज कधींच वाटल नसत. अगदींच दुबळ आहे माझ हें हृदय, पण त्या दयाघन परमेश्वरानेच तुमच्यासारख्या एका अपरिचित गृहस्थाला माझ्या मदतीला पाठवले,

नाहॉतर, अशा या आता शेवटच्या घटकेला त्याची आठवण मला नसती झाली.”

“ किंवा तुला माझ्या मदतीला,” सिडने म्हणाला “ अशी माझ्याकडेच पहात रहा, बाळ ! नि दुसरा कसलाहि विचार करू नको.”

“ तुमचा हा हात अमा मी वरला असता दुसरा कसलाहि विचार मनांत उत्पन्नच व्हायचा नाहीं आणि जर त्यांनीं सार झटपट उरकल तर तुमचा हात सोडतांना मला काहीं वाटणार नाहीं ”

“ उरकतील — उरकतील वर झटपट, अगदी भिऊ नको ! ”

त्याच्या बाजूची नरवलींची सख्या कमीकमी होत होती पण ती दोघ तिथें एकटी असल्यासारखीच एकमेकाशीं शातपणें बोलत होती एकमेकाला पूर्ण अपरिचित, एकमेकाशीं अतिशय विसदृश अशी त्या जगन्मातेचीं तीं दोन बालकें, डोळ्याला डोळा, आवाजाला आवाज, हाताला हात नि हृदयाला हृदय अर्शा त्या स्वर्गमोपानद्वारांशा, आत स्वर्गमंदिरात प्रवेश करून तिच्या अकावर विश्रव्यपणें पटुण्यासाठीं, शातपणें तिथें उभी होती

“ माझ्या उदार हृदयी गुर मित्रा, तुला एक प्रश्न विचारू १ मी अतिशय अजानी आहे — करणील माझ तू गमावान ? ”

“ विचार, विचार ”

“ माझी एक चलत बहिण आहे पोरकी आहे विचारी, माझ्याचसारखी ! नि तशीच अगदा गरीब किती, किती आवडते पण ती मला पाचसहा वर्षांना लहान आहे माझ्यापेक्षा ती आणि दूर तिकडे दक्षिणेला एका खेड्यात ती असते तिला विचारीला काहीं कांहाच पत्ता नाहीं लागायचा हा — आणि मला तिला पत्रहि नाहीं पाठवता येत. नि आता असत तरी तिला सांगायच तरी कण ! त्यापेक्षा आहे तेंच वर नाहीं ? ”

“ खर आहे, अनानातच सुख आहे ”

“ आतां असा येता येतां विचार आला मनांत — नि तुमच्या या वत्सल, धीरगभीर नेहेऱ्याकडे पाहिल कीं आतांहि तो येतो आहे कीं, ही कांति आमच्यासाठीं जी एवढ मोठ कराला निघाली आहे, सगळ्यांना पूर्ण सुखी करणार आहे, त्या तिच्या अमदानीत माझी बहिण स्तूप स्तूप जगेल नाहीं ? अगदीं म्हातारी होईपर्यंतमुद्धां जगेल नाहीं ? ”

“ तर मग काय बाळ ? ”

“ मग तिथे मठा तिची वाट पाहून कटाळा नाही ना येणार, आपण दोघ तिथे गेल्यावर ? कटाळबाणे नाही ना वाटणार मला ते दिवस ? ” तिचे आतापर्यंत धीराने बोलणारे डोळे पाण्याने भरले होते नि ओठ आता थरथरत होते

“ तस नाही व्हायचं बरं बाळ, तिथे काळ वेळ नाही ना काही घानाही नाही ”

“ किती धीर देत आहांत मठा तुम्ही ! मी आपली वेडी मावडी आई झाली का आता वेळ ! मी त्रुळ तमच येदन आता ! ”

“ ह ! ”

तिने आपले ओठ त्याच्या मुखावर टकतकाने त्यानेही आपले ओठ तिच्या ओठावर ठेवून त्यांचे हठवारपण पुढे घेतले, दोघानीही गर्भारपण एकमेकांना आशीर्वाद दिला त्याने तिचा हात गोडला, पण तो दुर्बल आणि हात यत्नार्थी तद्दि काय नव्हतं, नि तिच्या त्या प्रज्ञेने ज्ञान बघेयार असवानाच तिच्या हास्य मुखाचा दृष्ट्यागारच पसरला होता ती त्याच्या जवळून दूर आली — परंतु त्यांतला तो चिमगा जीव उडून दूर निघून गेला आवाजीवरील त्या प्रज्ञेचा बावस म्हणून पुकार केला

“ जगाचं पुनरुद्धान नि जीवन मीच आहे. ’ भगवान म्हणाले “ साड्याचं अनन्य भाव ठेवणाग, मरुतले जगतच असतो. माझा अनन्य भाव सदा अग. न जात — मृत्यूनंतराहे असच आहे ’ ”

असह्य आवाज आता वातावरणात घुमत गेले, असह्य वेगळे चकटेन भर माना करून पडता होते, त्या जनभमर्दान्या काळावरील त्या पुंउपुंटे धगन होत्या, आणि एकच प्रचंड महासंगरी लाट असमतात आता उमळली होती — ते बीर !

